

สาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
Essences of Namō in the Theravada Buddhist Scriptures

ธีรโชติ เกิดแก้ว

การวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนจากมหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ
ปีการศึกษา 2566

ชื่อเรื่อง	สารัตถะของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนานุเคราะห์
ผู้วิจัย	ธีรโชติ เกิดแก้ว
สถาบัน	มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ
ปีที่พิมพ์	2566
สถานที่พิมพ์	มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ
แหล่งที่เก็บรายงานฉบับสมบูรณ์	มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ
จำนวนหน้างานวิจัย	301
คำสำคัญ	สารัตถะ นโม คัมภีร์พระพุทธานุศาสนานุเคราะห์
ลิขสิทธิ์	มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการปรากฏและสาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนานุเคราะห์ โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเอกสาร นำข้อมูลมาที่ได้มาวิเคราะห์เชิงเนื้อหาแล้วเสนอเป็นรายงานการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า

คำว่า “นโม” ส่วนใหญ่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกและพระวินัยปิฎกบางเล่ม แต่ไม่พบในพระอภิธรรมปิฎก นอกจากบทนมัสการพระพุทธเจ้าว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส” ที่พระเถระผู้สังคายนาพระธรรมวินัยตั้งไว้เป็นธรรมเนียมเท่านั้น นอกจากนี้ยังพบการปรากฏของคำนี้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกาทัวไป ซึ่งเป็นการใช้ตามพระไตรปิฎก และมีการขยายความเพิ่มเติมเพื่อให้เกิดความชัดเจนบางส่วน โดยพบรูปแบบของการปรากฏของคำนี้ 3 ลักษณะ คือ นโมที่ปรากฏคำเดียวโดด ๆ นโมที่ปรากฏร่วมกับคำกริยา และการใช้คำอื่นที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแทน ซึ่งคำนี้เป็นคำสามัญที่ใช้แสดงความนอบน้อมบุคคลและสิ่งเคารพทั่วไป ไม่ได้เจาะจงเฉพาะในพระพุทธานุศาสนานุเคราะห์ ไม่ใช่คำศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจในเชิงบันดาลแต่อย่างใด และผู้ที่ใช้คำนี้แสดงความนอบน้อมก็มีทั้งมนุษย์ อมนุษย์ และสัตว์ ไม่ได้ระบุว่าใครเป็นผู้กล่าวคนแรก แม้แต่บทนมัสการ นโม 3 จบก็มีผู้กล่าวหลายคนในพระสุตตันตปิฎก

สาระสำคัญของคำว่า “นโม” พบใน 9 เรื่อง ได้แก่ (1) ความหมายของการแสดงความนอบน้อมพบทั้งความหมายโดยตรงคือ ความนอบน้อม และความหมายเชิงขยายความที่รวมถึงการสักการะ การเคารพ การนับถือ การบูชา การให้ความยำเกรง การไหว้ การกราบ การสดุดี การนมัสการ การลุกขึ้นยืนรับ การทำอัญชลี และสามัคคีธรรมโดยมุ่งให้เกิดประโยชน์และถูกต้องตามธรรม (2) บุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อมพบอย่างหลากหลายทั้งพระรัตนตรัย นักบวชทั้งในและนอกพระพุทธานุศาสนานุเคราะห์ บุคคลทั่วไป อมนุษย์เช่น เทวดา สัตว์ ปุชนิยัตถุ ปุชนิยสถาน และธรรมชาติบางอย่าง (3) ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมพบว่า ถ้าเป็นบุคคล อมนุษย์ สัตว์ และสิ่งเคารพทั่วไปจะใช้ นโม คำเดียว นโม ร่วมกับคำกริยา หรือคำอื่นที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแทน แต่ถ้าใช้กับพระพุทธเจ้า นอกจากจะใช้คำในลักษณะดังกล่าวแล้วยังพบการกล่าวบทนมัสการว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส” 3 ครั้ง ซึ่งพบว่าใช้เฉพาะกับพระพุทธเจ้าเท่านั้น (4) ลักษณะการแสดงความนอบน้อมพบใน 2 ลักษณะ คือ ใช้เป็นคำอุทานที่เปล่งออกมาด้วยความตั้งใจ และใช้เป็นคำแสดงความเคารพ

นอบน้อมบุคคลและสิ่งเคารพทั่วไป (5) อิริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อมพบทั้งในอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอนตามความเหมาะสมแก่กาลเทศและข้อจำกัดส่วนบุคคล (6) แรงจูงใจในการแสดงความนอบน้อมพบ ทั้งที่เกิดจากความเลื่อมใส ศรัทธา ความเชื่อ ความกลัว ความต้องการผลตอบแทนทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม (7) วิธีปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อมที่พบ คือ การห่มผ้าเฉวียงบ่า การคุกเข่า การทำ อัญชลี วันทา อภิวาท และการกล่าว นโม หรือคำอื่นที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแสดงความ นอบน้อม (8) หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการแสดงความนอบน้อมพบที่พบคือ อปจายนธรรมบุญกิริยาวัตถุ การบูชา การวธธรรม และกรรมกับการให้ผล (9) ผลของการแสดงความนอบน้อมพบว่ามีทั้งผลในระดับ โลกียะ คือ ที่พึงทางใจ ทำให้เกิดปีติปราโมทย์ ความสุข ความตั้งมั่นแห่งจิต ได้สวรรค์สมบัติและมนุษย์ สมบัติ และผลในระดับโลกุตตระ คือ การบรรลุมรรค ผล นิพพาน หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ที่เกิด จากการการปฏิบัติบูชาตามหลักคำสอน

คำสำคัญ: สวรรค์, นโม, ความนอบน้อม, คัมภีร์พระพุทธรศาสนาเถรวาท

Research Title Essences of Namō in the Theravada Buddhist Scriptures

Researcher Theerachoot Kerdkaew

Institute Huachiew Chalermprakiet University

Year of Publication 2024

Publisher Huachiew Chalermprakiet University

Repository Huachiew Chalermprakiet University

Number of Pages 301

Keywords Essences, Namō, Theravada Buddhist scriptures

Copyright Huachiew Chalermprakiet University

Abstract

The objective of this research is to study the occurrence and significance of the term “Namō” in the Buddhist scriptures, using a documentary research method. The data was analyzed through content analysis and presented as a narrative analysis research report. The findings of the research are as follows:

The term “Namō” predominantly appears in the Sutta Pitaka and some volumes of the Vinaya Pitaka of the Pali Canon, but it is not found in the Abhidhamma Pitaka. However, it is worth noting that it is present in the formal homage to the Buddha, which states: “Namō Tassa Bhagavato Arahato Samma Sambuddhassa”. This expression is specifically established in the Buddha’s instructions as a customary form of respect. In addition to its presence in the canonical scriptures, the term “Namō” is also found in the Atthakatha (commentaries) and the general legal codes. This reflects its usage by the guidelines outlined in the Tripitaka. Moreover, there is an expansion of its usage to enhance clarity in certain contexts. The patterns of occurrence of this term can be classified into three main types: standalone occurrences, occurrences in conjunction with verbs, and the use of alternative words with similar meanings. Importantly, “Namō” is considered a common term expressing general respect and reverence, extending beyond the confines of Buddhism. It is not a specialized term endowed with authoritative power and can be employed by individuals, both human and non-human, to convey expressions of reverence. Notably, the term is not limited to the Buddhist context, and its usage is not confined solely to terms of privilege or authority. Those who use the term “Namō” to express reverence encompass humans, non-humans, and animals. The earliest speaker of this term is not specified, and it is even used by multiple speakers in concluding verses of formal homage found in the Sutta Pitaka.

The significance of the term “Namo” is identified in nine aspects:

1. Meaning of Reverence: Direct expressions of reverence, including homage, respect, veneration, worship, adoration, obeisance, salutation, prostration, and paying homage, are all encompassed by the term “Namo.”

2. Entities Revered: The entities and beings revered through the expression of “Namo” are diverse, ranging from the Buddha and monks (both within and outside Buddhism) to general individuals, deities, animals, inanimate objects, and aspects of nature.

3. Reverential Customs: “Namo” is used as a common term for showing respect, whether directed towards a person, human, animal, or any other entity deserving of general reverence. It is not exclusively reserved for specific Buddhist contexts. Modes of Expression: “Namo” is utilized both as a standalone expression of reverence and in conjunction with verbs or other words conveying similar meanings. However, when expressing reverence towards the Buddha, a specific phrase, (Namo Tassa Bhagavato Arahato Samma Sambuddhassa), is recited three times. It is essential to note that this particular phrase is exclusively reserved for paying homage to the Buddha and is not used in a broader context.

4. Expressing Reverence: The expression of reverence through “Namo” is observed in two ways: as an exclamation of joy and as a formal expression of respect towards individuals and general entities.

5. Physical Gestures of Reverence: Physical gestures, including covering the body with a cloth, bending the knees, performing prostration, and adopting appropriate postures, accompany the expression of “Namo” based on situational appropriateness and personal preferences.

6. Motivations for Reverence: The motivations for expressing reverence through “Namo” are diverse, encompassing feelings of awe, faith, belief, fear, and a desire for rewards, both in idealistic and realistic contexts.

7. Practices of Reverence: Practices associated with the expression of “Namo” include covering oneself with a cloth, bending the knees, performing prostration, observing specific days, practicing patience, and uttering the phrase “Namo” or other words with similar meanings.

8. Moral Principles and Reverence: Moral principles related to reverence include the offering of virtuous deeds, worship, ethical conduct, and the karmic consequences of performing rituals and acts according to the teachings.

9. Results of Reverence: The consequences of expressing reverence through "Namo" manifest on both a mundane level, leading to mental tranquility, happiness, steadfastness of mind, worldly and heavenly blessings, and on a transcendental level, resulting in the attainment of enlightenment, liberation, and the alleviation of suffering through adherence to Buddhist practices.

Keywords: Essences, Namo, Humility, Theravada Buddhist scriptures

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัย เรื่อง สารัตถะของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ ได้รับทุนอุดหนุนจากมหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ ประจำปีการศึกษา 2566

ผู้วิจัยขอขอบคุณ คุณไชยา เสนแสนยา เจ้าหน้าที่ประจำหลักสูตรมหาบัณฑิต ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และคุณสินชัย วงษ์จำนงค์ รองผู้อำนวยการกองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อาจารย์และเจ้าหน้าที่ของมูลนิธิภูมิพลโลกิขุ และเจ้าหน้าที่สำนักหอสมุดแห่งชาติที่ได้อำนวยความสะดวกในการค้นหาและให้ข้อมูลพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา คัมภีร์อื่น ๆ เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พงศ์พัชรา กวินกุลเศรษฐ์ สาขาวิชาภาษาศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติที่กรุณาช่วยตรวจสอบความถูกต้องของบทคัดย่อภาษาอังกฤษ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.รัชนิพร ศรีรักษา สาขาวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติที่กรุณาช่วยตรวจสอบและให้คำปรึกษาเรื่องการอ้างอิงในงานวิจัยนี้ จนทำให้ผู้วิจัยได้ข้อมูลและแนวทางในการทำวิจัยครั้งนี้ได้อย่างถูกต้องและสำเร็จด้วยดี

ผู้วิจัยขอขอบคุณคณะกรรมการบริหารจัดการงานวิจัยและตำราของคณะศิลปศาสตร์ที่ช่วยพิจารณาปรับแก้โครงร่างวิจัย ให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ต่อการวิจัย ผู้บริหารมหาวิทยาลัยทุกระดับที่พิจารณาและอนุมัติให้ทุนในการทำวิจัยนี้ ตลอดจนเจ้าหน้าที่ทุกหน่วยงานที่ให้การสนับสนุนและอำนวยความสะดวกในการทำวิจัยนี้ด้วยดีเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่า ผลการวิจัยเรื่องนี้จะช่วยสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับสาระสำคัญของคำว่า “นโม” และเป็นแนวทางในปฏิบัติที่ถูกต้องตรงตามสาระสำคัญของคำนี้ และหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังสามารถใช้เป็นแนวทางในการศึกษาของผู้ที่สนใจศึกษา งานวิจัยเชิงคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท และสามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลอ้างอิงทางวิชาการในเรื่องที่เกี่ยวข้องได้ หากมีสิ่งหนึ่งสิ่งใดผิดพลาดหรือบกพร่องประการใด ผู้วิจัยขอน้อมรับที่จะแก้ไขด้วยความเต็มใจ และขออภัยไว้ ณ ที่นี้ด้วย

คำอธิบายสัญลักษณ์และอักษรย่อ

ก. คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อในคัมภีร์พระไตรปิฎก

การวิจัยเรื่อง สารัตถะของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500 และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539 ในการอ้างอิงแหล่งที่มาของข้อมูล โดยจะระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า/ หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ และวงเล็บ สถานะของพระไตรปิฎกเล่มนั้นว่าเป็นฉบับภาษาบาลีหรือภาษาไทยไว้ด้วย เช่น วิ.ม. (บาลี) 4/5/4 หมายถึง วินยปิฎก มหาคคปาลี พระวินยปิฎก มหาวรรค ภาษาบาลี เล่มที่ 4 ข้อที่ 5 หน้าที่ 4, วิ.ม. (ไทย) 4/5/4 หมายถึง พระวินยปิฎก มหาวรรค ภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 5 หน้าที่ 4 เป็นต้น ดังต่อไปนี้

พระวินยปิฎก

คำย่อ

วิ.มหา. (บาลี)
วิ.มหา. (ไทย)
วิ.ม. (บาลี)
วิ.ม. (ไทย)
วิ.จ. (บาลี)
วิ.จ. (ไทย)

คำเต็ม

วินยปิฎก มหาวิภังคปาลี (ภาษาบาลี)
วินยปิฎก มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
วินยปิฎก มหาคคปาลี (ภาษาบาลี)
วินยปิฎก มหาวรรค (ภาษาไทย)
วินยปิฎก จุฬคคปาลี (ภาษาบาลี)
วินยปิฎก จุฬวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ

ที.สี. (บาลี)
ที.สี. (ไทย)
ที.ม. (บาลี)
ที.ม. (ไทย)
ที.ปา. (บาลี)
ที.ปา. (ไทย)
ม.ม. (บาลี)
ม.ม. (ไทย)
ม.ม. (บาลี)
ม.ม. (ไทย)
ม.อ. (บาลี)
ม.อ. (ไทย)
ส.ส. (บาลี)
ส.ส. (ไทย)

คำเต็ม

สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขุททกคคปาลี (ภาษาบาลี)
สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาคคปาลี (ภาษาบาลี)
สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคปาลี (ภาษาบาลี)
สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ภาษาไทย)
สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาลี (ภาษาบาลี)
สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาลี (ภาษาบาลี)
สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)
สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกปาลี (ภาษาบาลี)
สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก (ภาษาไทย)
สุตตันตปิฎก สัฎตนิคาย สคาถคคปาลี (ภาษาบาลี)
สุตตันตปิฎก สัฎตนิคาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)

คำอธิบายสัญลักษณ์และอักษรย่อ (ต่อ)

คำย่อ	คำเต็ม
ส.ข. (บาลี)	สุตตนตปิฎก สัมมุตตนิคาย ขนธวาวรรคปาลี (ภาษาบาลี)
ส.ข. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สัมมุตตนิคาย ขันธวาวรรค (ภาษาไทย)
ส.สพ. (บาลี)	สุตตนตปิฎก สัมมุตตนิคาย สพยตทวคคปาลี (ภาษาบาลี)
ส.สพ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สัมมุตตนิคาย สพยตทวคค (ภาษาไทย)
อง.เอกก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย เอกกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย เอกกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.ทก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย ทกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ทก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย ทกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.ตีก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย ตีกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ตีก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย ตีกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย จตุกกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.จตุกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย จตุกกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.ปณจก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย ปณจกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ปณจก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย ปณจกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.ฉกก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย ฉกกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ฉกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย ฉกกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.สตุตก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย สตุตกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ปณจก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย สตุตกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.อฏฐก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย อฏฐกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.อฏฐก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย อฏฐกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.นวก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย นวกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.นวก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย นวกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.ทสก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย ทสกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ทสก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย ทสกนิปาท (ภาษาไทย)
อง.เอกาทสก. (บาลี)	สุตตนตปิฎก องคุตตตนิคาย เอกาทสกนิปาทปาลี (ภาษาบาลี)
อง.เอกาทสก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก องคุตตตนิคาย เอกาทสกนิปาท (ภาษาไทย)
ขุ.ขุ. (บาลี)	สุตตนตปิฎก ขุททกนิคาย ขุททกปาฐปาลี (ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิคาย ขุททกปาฐ (ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (บาลี)	สุตตนตปิฎก ขุททกนิคาย ธมมปทปาลี (ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิคาย ธมมปท (ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (บาลี)	สุตตนตปิฎก ขุททกนิคาย อุทานปาลี (ภาษาบาลี)
ขุ.อุ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิคาย อุทาน (ภาษาไทย)

คำอธิบายสัญลักษณ์และอักษรย่อ (ต่อ)

คำย่อ	คำเต็ม
ช.อิตี. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกปาติ (ภาษาบาลี)
ช.อิตี. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ (ภาษาไทย)
ช.สุ. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย สูตรนินปาตปาติ (ภาษาบาลี)
ช.สุ. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย สูตรนินบาต (ภาษาไทย)
ช.วิ. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุปาติ (ภาษาบาลี)
ช.วิ. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ (ภาษาไทย)
ช.เป. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุปาติ (ภาษาบาลี)
ช.เป. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ (ภาษาไทย)
ช.เถร. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถาปาติ (ภาษาบาลี)
ช.เถร. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา (ภาษาไทย)
ช.เถรี. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถาปาติ (ภาษาบาลี)
ช.เถรี. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา (ภาษาไทย)
ช.ชา. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย ชาตกปาติ (ภาษาบาลี)
ช.ชา. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ชาตก (ภาษาไทย)
ช.ม. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศปาติ (ภาษาบาลี)
ช.ม. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ (ภาษาไทย)
ช.จุ. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิเทศปาติ (ภาษาบาลี)
ช.จุ. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ (ภาษาไทย)
ช.ปฎิ. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสัมภิตามคคปาติ (ภาษาบาลี)
ช.ปฎิ. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสัมภิตามรรค (ภาษาไทย)
ช.อป. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย อปทานปาติ (ภาษาบาลี)
ช.อป. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน (ภาษาไทย)
ช.พุทธ. (บาลี)	ขุททกนิกาย พุทธวีสปาติ (ภาษาบาลี)
ช.พุทธ. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงส์ (ภาษาไทย)
ช.จரிய. (บาลี)	สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย จரியปิฎกปาติ (ภาษาบาลี)
ช.จரிய. (ไทย)	สูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย จரியปิฎก (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	คำเต็ม
อภิ.ปุ. (บาลี)	อภิธัมมปิฎก ปุคคลปณณตติปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ. (ไทย)	อภิธัมมปิฎก ปุคคลบัญญัติ (ภาษาไทย)
อภิ.ก. (บาลี)	อภิธัมมปิฎก กถาวตถุปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ก. (ไทย)	อภิธัมมปิฎก กถาวัตถุ (ภาษาไทย)

คำอธิบายสัญลักษณ์และอักษรย่อ (ต่อ)

ข. คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อในคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาที่นำมาใช้ศึกษาและอ้างอิงในงานวิจัยนี้ คือ อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณอรรถกถา และอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยจะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.อ. (บาลี) 1/530/335 หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสกฺขนฺธคฺค-อรรถกถา ภาษาบาลี เล่มที่ 1 ข้อที่ 530 หน้า 335, ที.สี.อ. (ไทย) 1/530/335 หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสกฺขนฺธคฺค อรรถกถาที่มกฺกนิกายีสกฺขนฺธคฺค ภาษาไทย เล่มที่ 1 ข้อที่ 530 หน้า 335 เป็นต้น แต่อรรถกถาบางเล่มจะไม่มีเลขข้อกำกับ หรือบางคัมภีร์มีเพียงเล่มเดียวและไม่มีเลขข้อกำกับ เนื่องจากเป็นเนื้อหาที่พระอรรถกถาจารย์แต่งเพิ่มเติมเข้ามา ผู้วิจัยจะเว้นเลขข้อไว้โดยใช้สัญลักษณ์ /-/- เพื่อให้รู้ว่า ข้อความที่อ้างในอรรถกถาเล่มนี้ไม่มีเลขข้อกำกับ จะปรากฏเพียงแค่ 2 ตัวเลข คือ เลขที่ระบุเล่มและเลขที่ระบุหน้า เช่น วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/-/1 หมายถึง วินยปิฎก สมณตปาสาทิกาย มหาวีรค-อรรถกถา ภาษาบาลี เล่มที่ 1 หน้า 1, วิ.มหา.อ. (ไทย) 1/-/1 หมายถึง วินยปิฎก สมณตปาสาทิกา อรรถกถามหาวีรค ภาษาไทย เล่มที่ 1 หน้า 1 ดังต่อไปนี้

1. อรรถกถาพระวินยปิฎก

คำย่อ

คำเต็ม

วิ.มหา.อ. (บาลี)	วินยปิฎก สมณตปาสาทิกา มหาวีรคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ. (ไทย)	วินยปิฎก สมณตปาสาทิกา มหาวีรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
กงขา.อ. (บาลี)	กงขาวิตรณียอรรถกถา (ภาษาบาลี)
วิ.สงคห. (บาลี)	วินยสงคหอรรถกถา (ภาษาบาลี)
วิ.นิจฉย. (บาลี)	วินยวินิจฉยอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ขุททสิกฺขา. (บาลี)	ขุททสิกฺขาอรรถกถา (ภาษาบาลี)
มูลสิกฺขา. (บาลี)	มูลสิกฺขาอรรถกถา (ภาษาบาลี)

2. อรรถกถาพระสุตตันปิฎก

คำย่อ

คำเต็ม

ที.สี.อ. (บาลี)	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสกฺขนฺธคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (บาลี)	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (บาลี)	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎิกวคคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ม.มุ.อ. (บาลี)	มชฺฉิมนิกาย ปปฺพจสุทฺธิ มุลปณฺณาสกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	มชฺฉิมนิกาย ปปฺพจสุทฺธิ มชฺฉิมปณฺณาสกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ม.อุ.อ. (บาลี)	มชฺฉิมนิกาย ปปฺพจสุทฺธิ อุปริพณฺณาสกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.ส.อ. (บาลี)	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี สคฺคาถวคคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.นิ.อ. (บาลี)	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี นินทานวคคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.ข.อ. (บาลี)	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี ขนฺธวาวรคคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.สพฺวา.อ. (บาลี)	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี สพฺยตฺตนิวคคอรรถกถา (ภาษาบาลี)

ส.ม.อ. (บาลี)	สํยัตตนิทาย สารตลปฺปกาสินี มหาวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ. (บาลี)	องคฺคตฺตรนิทาย มโนรณปฺรณํ เอกกนิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ทุก.อ. (บาลี)	องคฺคตฺตรนิทาย มโนรณปฺรณํ ทุกนิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ตีก.อ. (บาลี)	องคฺคตฺตรนิทาย มโนรณปฺรณํ ตีกนิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.จตุก.อ. (บาลี)	องคฺคตฺตรนิทาย มโนรณปฺรณํ จตุกนิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ฉก.อ. (บาลี)	องคฺคตฺตรนิทาย มโนรณปฺรณํ ฉกนิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.ช.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถโชติกา ชฺชทฺทกปาจอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.ช.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถโชติกา ชฺชทฺทกปาจอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.ธ.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ธมฺมปทฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.อุ.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถทีปนี อุทานอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.อิติ.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตคอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.สุ.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถโชติกา สุตฺตนิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.วิ.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถทีปนี วิมานวตฺถอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.เป.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถทีปนี เปตวตฺถอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.เถร.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถทีปนี เถรคาถาอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.เถรี.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถทีปนี เถรีคาถาอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.ชา.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ชาตคอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.ม.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย สทฺธมฺมปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.จุ.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย สทฺธมฺมปชฺโชติกา จุฬนิทฺเทสอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.ปฎิ.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย สทฺธมฺมปกาสิโน ปฎิสมฺภิทามคคอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.อป.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย วิสุทฺทชนวิลาสิโน อปทานอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.พุทธ.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย มธฺรตฺถวิลาสิโน พุทฺธวํสอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ช.จரிய.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย ปรมตฺถทีปนี จரியปิฎกอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
เนตติ.อ. (บาลี)	ชฺชทฺทนิทาย เนตติอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

3. อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	คำเต็ม
อภ.ส.อ. (บาลี)	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคิณํ อภฺจฺจสาสิโนอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อภ.วิ.อ. (บาลี)	อภิธมฺมปิฎก วิภังค สัมโมหวิโนทนีอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อภ.วิ.อ. (ไทย)	อภิธมฺมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา (ภาษาไทย)
อภ.วตาร. (บาลี)	อภิธมฺมวตาร (ภาษาบาลี)

ค. คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อในคัมภีร์ฎีกา

คัมภีร์ฎีกาที่นำมาใช้ศึกษาและอ้างอิงในงานวิจัยนี้ คือ ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ-ฎีกา โดยจะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น อง.เอกก.ฎ. (บาลี) 1/2/86-87 หมายถึง องคุดตตรนิกาย สารตมณชฺฐสา เอกกนิปาตฎีกา ภาษาบาลี เล่มที่ 1 ข้อที่ 2 หน้าที่ 86-87, อง.เอกก.ฎ. (ไทย) 1/2/86-87 หมายถึง อังคุดตตรนิกาย สารตมณชฺฐสา เอกกนิปาตฎีกา ภาษาไทย เล่มที่ 1 ข้อที่ 2 หน้าที่ 86-87 เป็นต้น แต่ฎีกาบางเล่มไม่ปรากฏเลขข้อกำกับ หรือบางคัมภีร์มีเพียงเล่มเดียวและไม่มีเลขข้อ เนื่องจากเป็นเนื้อหาที่พระฎีกาจารย์แต่งเพิ่มเติมเข้ามา ผู้วิจัยจะเว้นเลขข้อไว้โดยใช้สัญลักษณ์ /-/ เพื่อให้รู้ว่า ข้อความที่อ้างในฎีกเล่มนี้ไม่มีเลขข้อกำกับ จะปรากฏเพียงแค่ 2 ตัวเลข คือ เลขที่ระบุเล่มและเลขที่ระบุหน้า เช่น สารตถ.ฎ. (บาลี) 1/-/123 หมายถึง สารตถฎีกา ภาษาบาลี เล่มที่ 1 หน้าที่ 123 เป็นต้น ดังต่อไปนี้

1. ฎีกาพระวินัยปิฎก

คำย่อ

คำเต็ม

วชิร.ฎ. (บาลี)

วชิรพทุธิฎีกา (ภาษาบาลี)

สารตถ.ฎ. (บาลี)

สารตถทีปนีฎีกา (ภาษาบาลี)

วิมติ.ฎ. (บาลี)

วิมตวิโนทนีฎีกา (ภาษาบาลี)

2. ฎีกาพระสุตตันปิฎก

คำย่อ

คำเต็ม

ที.สี.ฎ. (บาลี)

ทีฆนิกาย ลินตถปปกาสินี สีลขณชวคคฎีกา (ภาษาบาลี)

ที.ปา.ฎ. (บาลี)

ทีฆนิกาย ลินตถปปกาสินี ปาฎีกวคคฎีกา (ภาษาบาลี)

ม.มุ.ฎ. (บาลี)

มขุฉิมนิกาย ลินตถปปกาสินี มุลปณณาสกฎีกา (ภาษาบาลี)

ส.ส.ฎ. (บาลี)

สัฎตตนิคาย ลินตถปปกาสินี สคาถวคคฎีกา (ภาษาบาลี)

ส.ข.ฎ. (บาลี)

สัฎตตนิคาย ลินตถปปกาสินี ขนธวารวคคฎีกา (ภาษาบาลี)

อง.เอกก.ฎ. (บาลี)

องคุดตตรนิกาย สารตมณชฺฐสา เอกกนิปาตฎีกา (ภาษาบาลี)

อง.ตติ.ฎ. (บาลี)

องคุดตตรนิกาย สารตมณชฺฐสา ตติกนิปาตฎีกา (ภาษาบาลี)

อง.จตุกก.ฎ. (บาลี)

องคุดตตรนิกาย สารตมณชฺฐสา จตุกกนิปาตฎีกา (ภาษาบาลี)

อง.ฉกก.ฎ. (บาลี)

องคุดตตรนิกาย สารตมณชฺฐสา ฉกกนิปาตฎีกา (ภาษาบาลี)

ขุ.ชา.ฎ. (บาลี)

ขุททกนิกาย อสมโมหวิสาลินี ชาตกอนินวฎีกา (ภาษาบาลี)

เนตติ.ฎ. (บาลี)

เนตติฎีกา (ภาษาบาลี)

เนตติ.วิ. (บาลี)

เนตติวิภาวินี (ภาษาบาลี)

3. ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ

คำเต็ม

อภิ.ส.มุลฎ. (บาลี)

อภิธมมปิฎก ธมมสงคิณิมุลฎีกา (ภาษาบาลี)

อภิ.วตาร.

อภิธมมปิฎก วตารอนินวฎีกา (ภาษาบาลี)

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และอักษรย่อ	ฉ
สารบัญ	ณ
บทที่ 1 บทนำ	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	3
ขอบเขตของการวิจัย	3
นิยามศัพท์เฉพาะ	4
กรอบแนวคิดในการวิจัย	4
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	5
บทที่ 2 แนวคิด ทฤษฎี เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	6
แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย	6
-หลักการตีความคำสอนในพระพุทธศาสนา	6
-หลักการอ้างอิงในการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา	10
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	13
-เอกสารที่เกี่ยวข้อง	13
-งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	15
บทที่ 3 ระเบียบวิธีวิจัย	19
วิธีการศึกษา	19
แหล่งข้อมูล	20
การวิเคราะห์ข้อมูล	20
การตรวจสอบความเชื่อถือได้ของข้อมูล	21
สรุปผล อภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ	21
บทที่ 4 ผลการวิเคราะห์ข้อมูล	22
การปรากฏของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	22
-นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก	22
-นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา	30
-นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกา	40

สารบัญ (ต่อ)

สาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	53
-ความหมายของคำว่า “นโม”	53
-บุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อม	64
-ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อม	91
-ลักษณะของการแสดงความนอบน้อม	94
-อิริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อม	97
-แรงจูงใจในการแสดงความนอบน้อม	101
-วิธีปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อม	105
-หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการแสดงความนอบน้อม	110
-อปจายนธรรม	111
-การบูชา	113
-คารวธรรม	120
-หลักกรรมและการให้ผล	138
-ผลของการแสดงความนอบน้อม	141
-ระดับโลกียะ	142
-ระดับโลกุตตระ	145
บทที่ 5 สรุปลงอภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	149
สรุปลงผลการวิจัย	149
-สรุปลงผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1	149
-สรุปลงผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2	153
อภิปรายผลการวิจัย	167
ข้อเสนอแนะ	169
บรรณานุกรม	170
ภาคผนวก	173
ภาคผนวก ก. การปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกัน ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	173
ภาคผนวก ข. ประวัติผู้วิจัย	301

สารบัญตาราง

ตารางที่ 1	นโม ที่ปรากฏคำเดียวโดด ๆ ในพระไตรปิฎก	23
ตารางที่ 2	นโม ที่ปรากฏร่วมกับคำกริยาในพระไตรปิฎก	25
ตารางที่ 3	คำกริยาที่ประกอบด้วย นมฺ และ นมสฺส ธาตุ ที่นำมาใช้แทน นโม ในพระไตรปิฎก	26
ตารางที่ 4	นโม ที่ใช้คำเดียวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วม ในคัมภีร์อรรถกถา	31
ตารางที่ 5	นโม ที่มาร่วมกับกริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย อส ธาตุ และ กร ธาตุ ในคัมภีร์อรรถกถา	33
ตารางที่ 6	การใช้คำกริยาที่ประกอบด้วย นมฺ หรือ นมสฺส ธาตุ ในคัมภีร์อรรถกถา	35
ตารางที่ 7	กริยาที่ประกอบด้วย วนท หรือ วท ธาตุ ที่นำมาใช้แทน นโม ในคัมภีร์อรรถกถา	37
ตารางที่ 8	นโม ที่ปรากฏคำเดียวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วมในคัมภีร์ฎีกา	40
ตารางที่ 9	นโม ที่ปรากฏร่วมกับ อส ธาตุ และ กร ธาตุในคัมภีร์ฎีกา	41
ตารางที่ 10	การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแทน นโม ในคัมภีร์ฎีกา	43
ตารางที่ 11	ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงความนอบน้อมที่ใช้แทน นโม	56
ตารางที่ 12	ตัวอย่างคำกริยาแสดงการทาสักการะที่ใช้แทน นโม	57
ตารางที่ 13	ตัวอย่างคำกริยาหรือคำนามที่แสดงความเคารพที่ใช้แทน นโม	58
ตารางที่ 14	ตัวอย่างคำกริยาแสดงการนับถือบุคคลหรือสิ่งที่ควรนับถือที่ใช้แทน นโม	59
ตารางที่ 15	ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงการบูชาบุคคลหรือสิ่งที่ควรบูชาที่ใช้แทน นโม	60
ตารางที่ 16	ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงการไหว้บุคคลหรือสิ่งที่ควรไหว้ที่ใช้แทน นโม	61
ตารางที่ 17	ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงการกราบไหว้บุคคลหรือสิ่งที่ควรไหว้ที่ใช้แทน นโม	62
ตารางที่ 18	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในพระวินัยปิฎก	173
ตารางที่ 19	ตัวอย่างคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	174
ตารางที่ 20	ตัวอย่างคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย	178
ตารางที่ 21	ตัวอย่างคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	179
ตารางที่ 22	ตัวอย่างคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	183
ตารางที่ 23	ตัวอย่างคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	186
ตารางที่ 24	ตัวอย่างการปรากฏของคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในพระอภิธรรมปิฎก ธกาวตล	211

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตารางที่ 41	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย จุฬนิตเทส	270
ตารางที่ 42	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค	271
ตารางที่ 43	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย อปทาน	271
ตารางที่ 44	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย พุทธวงศ์	279
ตารางที่ 45	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย จริยาปิฎก	281
ตารางที่ 46	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาเนตติปกรณ์	283
ตารางที่ 47	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก	285
ตารางที่ 48	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระวินัยปิฎก	286
ตารางที่ 49	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	288
ตารางที่ 50	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและ สาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย	290
ตารางที่ 51	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	291
ตารางที่ 52	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	292
ตารางที่ 53	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	294
ตารางที่ 54	ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระอภิธรรมปิฎก	299

สารบัญภาพ

ภาพที่ 1	การห่มสไบเฉียงของอุบาสิกาทไทย	106
ภาพที่ 2	การห่มฉวีงป่าของพระภิกษุไทย	106

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คำพูดในภาษาต่าง ๆ ทั่วโลกล้วนมีความหมายและสาระสำคัญกำกับอยู่เสมอ ยิ่งคำพูดนั้นเป็นคำพูดที่ใช้ในศาสนาก็ยิ่งจะมีความหมายและสาระสำคัญที่สะท้อนถึงความเชื่อ หลักปฏิบัติ และเป้าหมายของคำนั้นรวมอยู่ด้วย แต่คำบางคำในศาสนา เมื่อวันเวลาผ่านไปนานเข้าก็ทำให้ความหมายและสาระสำคัญของคำนั้นเลือนหายไป หรือถูกกลืนด้วยความหมายใหม่จากความเชื่อและหลักการอื่นที่เข้ามาผสมผสาน บางคำก็ถูกนำมาใช้ในความหมายใหม่ที่ผิดไปจากรากศัพท์เดิม เช่น คำว่า “โมโห” ที่ใช้สื่อความหมายใหม่ในภาษาไทยว่า ความโกรธ ตรงกับคำว่า “โกรธะ” หรือ “โทสะ” ที่แปลว่า ความโกรธ แต่ความจริงแล้ว คำว่า “โมโห” มีรากศัพท์มาจากคำว่า “โมหะ” ที่แปลว่า ความหลง เห็นได้จากพระนามของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในขุททกนิกาย มหานิทเทสว่า “อปิจ ภคฺชราโคติ ภควา, ภคฺชโทโสติ ภควา, ภคฺชโมโหติ ภควา, ภคฺชมาโนติ ภควา. แปลว่า อนึ่งพระนามว่า พระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายราคะได้ ทำลายโทสะได้ ทำลายโมหะได้ ทำลายมานะได้” (ขุ.ม. (บาลี) 29/50/73, พระมหาสมปอง มุทิโต, 2558, น. 10) โมหะ ในที่นี้หมายถึง ความหลงผิด ความเข้าใจผิดที่จัดอยู่ในกิเลสกลุ่มเดียวกันกับ มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิด อวิชชา ความไม่รู้ตามสภาวะที่เป็นจริง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า น่าจะมีการศึกษาคำศัพท์ทางศาสนาโดยเฉพาะคำศัพท์สำคัญในพระพุทธศาสนาที่มาจากภาษาบาลีและถูกนำมาใช้ในสังคมไทยอย่างหลากหลาย

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ชาวไทยส่วนใหญ่นับถือ และมีอิทธิพลต่อชีวิตของคนไทยและสังคมไทยในหลายด้าน โดยเฉพาะคำศัพท์ในทางพระพุทธศาสนา เช่น บุญ บาป นรก สวรรค์ นิพพาน ทาน ศีล และภavana เป็นต้น คำเหล่านี้นอกจากจะมีความหมายเฉพาะแล้ว ยังมีสาระสำคัญที่สะท้อนถึงแก่นของพระพุทธศาสนาว่า มุ่งสอนอะไร เพื่อเป้าหมายใด และคำศัพท์ที่ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์ก็คือ คำว่า “นโม” ซึ่งเป็นคำที่ชาวไทยพุทธคุ้นเคยเป็นอย่างดี เนื่องจากคำนี้ถูกนำมาใช้ในการประกอบศาสนพิธีทางพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง เช่น การรับไตรสรณคมน์ การรับศีล การแสดงธรรม และการถวายทานประเภทต่าง ๆ เป็นต้น ที่จะต้องมีการกล่าวคำว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส” 3 จบเสมอ รวมทั้งนำไปใช้ในพิธีกรรมตามความเชื่ออื่น ๆ ในสังคมไทยหลายเรื่อง เช่น พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นต้น ซึ่งบทนมัสการพระพุทธเจ้าดังกล่าวมีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในสังคารวสุตฺร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสกฺ (ม.ม. (บาลี) 13/473/446, (ไทย) 13/473/598) แต่ถึงกระนั้นก็ยังพบว่า มีคนบางส่วนที่ยังเข้าใจคำนี้ไม่ถูกต้องตรงกับสาระที่เป็นจริง ประกอบกับคำนี้ถูกนำไปใช้ในความเชื่ออื่นที่ไม่ใช่พระพุทธศาสนา โดยเฉพาะไสยศาสตร์ที่เกี่ยวกับเวทมนตร์คาถา ตัวอย่างเช่น คำว่า “นะ โม พุท ธา ยะ” ที่รู้จักทั่วไปในหมู่ของเกจิอาจารย์หรือผู้ที่สนใจในเวทมนตร์คาถาว่า “คาถาพระเจ้า 5 พระองค์” (เทพย์ สาริกบุตร, 2538, น. 40-41) และคาถานี้ได้ถูกนำไปใช้ประกอบการสร้างวัตถุมงคลหรือเครื่องรางของขลังหลายชนิด แต่ละชนิดก็เชื่อกันว่า มีอานุภาพด้าน

ต่าง ๆ เช่น เมตตามหานิยม โชคลาภ แคล้วคลาด และคงกระพัน เป็นต้น เท่ากับเป็นการใช้คำว่า “นโม” ที่เป็นคำแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าสื่อถึงความเชื่อนอกพระพุทธศาสนา ทั้งนี้โดยความหมายแล้ว คำว่า “นโม พุทธาย” แปลว่า ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า และโบราณจารย์ได้นำคำนี้มาใช้สื่อถึงพระพุทธเจ้าในภัทรกัป 5 พระองค์ โดยใช้อักษรแต่ละพยางค์จากคาถาดังกล่าวสื่อถึงพระนามของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ดังนี้

น	สื่อถึง	พระกกุสันธพุทธเจ้า	(นกาโร กกุสนโธ)
โม	สื่อถึง	พระโกนาคมนพุทธเจ้า	(โมกาโร โกนาคมโน)
พุท	สื่อถึง	พระกัสสปพุทธเจ้า	(พุทกาโร กสสโป)
ธา	สื่อถึง	พระโคตมพุทธเจ้า	(ธากาโร สมโณ โคตโม)
ย	สื่อถึง	พระศรีอาริยมตตริย	(ยกาโร สิริอริยมตเตโย)

(เทพ สาริกบุตร, 2538, น. 34)

จากการสื่อสารสำคัญของคำว่า “นโม พุทธาย” ไปในทางอานุภาพของความศักดิ์สิทธิ์ส่งผลให้คนบางส่วนเข้าใจว่า คำดังกล่าวเป็นเวทมนตร์คาถาที่มีอานุภาพศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อทางไสยศาสตร์ไปในที่สุด ทำให้ไสยศาสตร์เข้ามาแทนที่และมีอิทธิพลเหนือพระพุทธศาสนาในหมู่ชาวพุทธไทยบางส่วน เห็นได้จากงานวิจัยของพระมหามานตรี วลลโภ (ป้อมสุข) (2542) เรื่อง อิทธิพลของวัตถุมงคลที่มีต่อสังคมไทยในปัจจุบันที่พบว่า คนในสังคมไทยมีความเชื่อในคาถาอาคม พระปริตรว่าเป็นของขลัง รวมถึงเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ในอานุภาพของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และเห็นว่าพิธีกรรมที่เกี่ยวกับวัตถุมงคลเป็นเรื่องของความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ ส่งผลให้ประชาชนไม่สนใจหลักคำสอนที่เป็นแก่นของพระพุทธศาสนา และนำวัตถุมงคลเหล่านั้นไปใช้เพื่อให้เกิดผลดีต่อชีวิตและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับตน เช่น ป้องกันภูตผี อันตราย บังเกิดโชคลาภ ค้าขายดี และหน้าที่การงานเจริญก้าวหน้า (ธีรโชติ เกิดแก้ว, 2552) สอดคล้องกับแนวคิดของดิลก บุญอิม (2561) ที่กล่าวไว้ว่า ชาวพุทธไทยส่วนใหญ่มีความศรัทธาต่อพุทธมนต์ในรูปแบบพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นถึงการหลงทางที่เป็นวัตถุมงคลประสังค์ดั้งเดิมของการสวดมนต์ที่เป็นการสวดเพื่อรักษาพระศาสนา คือ การทรงจำหลักคำสอน เนื่องจากในสมัยพุทธกาลยังไม่เครื่องบันทึกช่วยจำเหมือนปัจจุบัน พระสงฆ์จึงต้องรวมกลุ่มกันสวดมนต์คำสอนที่ได้ฟังมาจากพระพุทธเจ้า และก่อให้เกิดเป็นธรรมเนียมของการทำวัตรเช้า-เย็นของพระสงฆ์ไทยที่ยังคงปฏิบัติกันอยู่ในทุกวันนี้

ความเชื่อนอกพระพุทธศาสนาที่เข้ามาผสมผสานกับคำศัพท์ในพระพุทธศาสนาดังกล่าวได้ส่งผลให้เกิดการยึดถือและปฏิบัติกันอย่างผิด ๆ ดังจะเห็นได้จากพิธีพุทธาภิเษกวัตถุมงคลในสังคมไทยที่ได้รับความนิยมอย่างมาก ส่งผลให้เกิดร้านจำหน่ายวัตถุมงคลที่พบเห็นได้ทั่วไป จนทำให้คนส่วนหนึ่งเข้าใจผิดว่า เรื่องนี้เป็นหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งการเข้าใจความหมายและสาระสำคัญของคำว่า “นโม” อย่างผิด ๆ จะทำให้บุคคลนั้นพลาดจากสาระสำคัญเชิงปฏิบัติและการเข้าถึงเป้าหมายของคำนี้ไปอย่างน่าเสียดาย ดังตัวอย่างความเชื่อในพุทธมนต์ของชาวพุทธไทยในงานวิจัยของดิลก บุญอิม (2561) ที่พบว่า ชาวพุทธไทยส่วนใหญ่มีความศรัทธาต่อพุทธมนต์ในรูปแบบพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ที่ส่งผลด้านลบ คือ ทำให้ยึดติดในไสยศาสตร์ ส่งผลให้ห่างไกลจากสาระสำคัญของพุทธ

มนต์ที่เป็นหลักปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ไป ประกอบกับมีอาจารย์รุ่นหลังได้แต่งหนังสือ คือ ฎีกานโม อธิบายถึงความเป็นมาของบทนมัสการพระพุทธเจ้าว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส” ที่แตกต่างไปจากเรื่องราวที่ปรากฏในพระไตรปิฎก จึงเห็นว่าน่าจะมีการศึกษาสาระสำคัญของคำนี้ จากข้อมูลที่เป็นปฐมภูมิ ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก และข้อมูลที่เป็นทุติยภูมิ ไล่ตามลำดับจากคัมภีร์ อรรถถา คัมภีร์ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องว่า มีการกล่าวและอธิบายคำนี้ไว้อย่างไรเพื่อนำข้อมูลที่ได้มายืนยันว่า การอธิบายสาระสำคัญของคำนี้สอดคล้องกับข้อมูลที่เป็นปฐมภูมิหรือไม่อย่างไร

จากความเป็นมาและปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นเห็นว่า ชาวพุทธต้องศึกษาให้เข้าใจถึง สาระสำคัญของคำว่า “นโม” ให้ถูกต้องจึงสนใจที่จะศึกษาสาระสำคัญของคำนี้ที่ปรากฏในคัมภีร์ทาง พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องเพื่อนำผลการวิจัยมาเผยแพร่ สร้างความเข้าใจและการปฏิบัติให้ถูกต้อง ตรงตามสาระสำคัญของคำว่า “นโม” ให้แก่ชาวพุทธและผู้สนใจศึกษาพระพุทธศาสนาเชิงวิชาการ ซึ่งจะช่วยป้องกันความเข้าใจผิด ที่เกิดจากการให้ความหมายของคำนี้ที่เป็นหลักปฏิบัติกลายเป็นความหลง ความศักดิ์สิทธิ์ ฤทธิ์อำนาจ และเป็นวิธีการหนึ่งที่จะช่วยธำรงสาระสำคัญของคำนี้และจรรโลงพระพุทธศาสนาที่เป็นสัจธรรมให้ ดำรงอยู่สืบไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การศึกษาสาระของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมีวัตถุประสงค์ ดังนี้

1. เพื่อศึกษาการปรากฏของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
2. เพื่อศึกษาสาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล จากเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเรื่องนี้ไว้ 2 ด้าน คือ

1. ขอบเขตด้านเอกสาร

ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของเอกสารที่จะนำมาใช้ศึกษาประกอบด้วย เอกสารทั้งปฐมภูมิ และทุติยภูมิที่เป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย ได้รวบรวมจัดพิมพ์เผยแพร่ รวมถึงเอกสาร และงานวิจัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

1.1 เอกสารปฐมภูมิ ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฯ 2500 และคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539

1.2 เอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ คัมภีร์อรรถถาภาษาบาลีและภาษาไทย คัมภีร์ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ เช่น คัมภีร์สังฆาทิเสส คัมภีร์หลัก ภาษาบาลีที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาและวินิจฉัยบทบาลีในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถถา ฎีกา รวมถึง งานวิจัย สารนิพนธ์ วิทยานิพนธ์ ดุษฎีนิพนธ์ และเอกสารวิชาการรูปแบบอื่น ๆ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับ เรื่องที่วิจัยเฉพาะที่เป็นทัศนะของนักวิชาการฝ่ายเถรวาทเท่านั้น

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยได้กำหนดเนื้อหาที่จะศึกษาตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย คือ การปรากฏของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทตามที่ได้ระบุไว้ในขอบเขตของการวิจัยข้อที่ 1 และสาระสำคัญของคำว่า “นโม” ประกอบด้วย ความหมายของคำว่า “นโม” บุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อม ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อม ลักษณะการแสดงความนอบน้อม อิริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อม แรงจูงใจในการแสดงความนอบน้อม วิธีปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อม หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการแสดงความนอบน้อม และผลของการแสดงความนอบน้อม

นิยามศัพท์เฉพาะ

การวิจัยเรื่องนี้มีศัพท์เฉพาะที่จะนำมานิยามความหมายเพื่อความชัดเจนและใช้เป็นแนวทางในการศึกษา วิเคราะห์ 4 คำ ได้แก่

1. นโม หมายถึง คำที่ใช้แสดงความนอบน้อม เคารพ บูชาพระรัตนตรัยและสิ่งอื่นที่มีคนเคารพนับถือ กราบไหว้ บูชาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
2. สาระสำคัญ หมายถึง สาระสำคัญของคำว่า “นโม” ได้แก่ ความหมาย บุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อม ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อม ลักษณะการแสดงความนอบน้อม อิริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อม แรงจูงใจในการแสดงความนอบน้อม วิธีปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อม หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการแสดงความนอบน้อม และผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามสาระสำคัญของคำนี้ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
3. การปรากฏ หมายถึง การปรากฏของคำว่า “นโม” คำกิริยา คำนาม และคำคุณศัพท์ที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
4. คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รวมถึงคัมภีร์อื่น ๆ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องตามที่ระบุไว้ในขอบเขตของการวิจัยด้านเอกสาร

กรอบแนวคิดในการวิจัย

จากการศึกษาแนวคิด ทฤษฎี เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัย ผู้วิจัยได้นำข้อสรุปจากการสังเคราะห์ข้อมูลที่ได้มาสร้างกรอบแนวคิดเพื่อการวิจัย ดังนี้

ประโยชน์ที่ได้รับ

การวิจัยครั้งนี้ก่อให้เกิดประโยชน์ดังต่อไปนี้

1. ทำให้ทราบถึงการปรากฏของคำว่า “นโม” และสาระสำคัญของคำนี้จากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
2. สร้างความรู้ ความเข้าใจ และการปฏิบัติต่อคำว่า “นโม” ที่ถูกต้องให้แก่ชาวพุทธและผู้สนใจศึกษาพระพุทธศาสนาเชิงวิชาการ
3. สามารถใช้เป็นข้อมูลทางวิชาการในการอ้างอิงเรื่องที่เกี่ยวข้อง และใช้เป็นแนวทางการศึกษาและการวิจัยคำสำคัญอื่น ๆ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทหรือเรื่องที่เกี่ยวข้องได้

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาสาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิด เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางในการวิจัย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย

แนวคิดที่ผู้วิจัยจะนำมาใช้ในการวิเคราะห์สาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มี 2 ประการ ได้แก่ หลักการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา และหลักการอ้างอิงในการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. หลักการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา

หลักการตีความที่นักวิชาการนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อหาข้อสรุปว่าหลักคำสอนนั้นถูกต้องหรือไม่ มีปรากฏในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย 4 ประการ ได้แก่ สุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท และอัตโนมติ (วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/45/243) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 การตีความตามสุตตะ

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายของ “สุตตะ” ไว้ว่า “สุตตี นาม สกเลวินยปิฎกเก ปาฬิ พระบาลีในพระวินัยปิฎกทั้งหมด ชื่อว่า สุตตะ” (วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/45/243) ซึ่งคำว่า “บาลี” ในที่นี้ หมายถึง พระพุทธพจน์หรือคำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ทั้งหมดในพระวินัยปิฎก นอกจากนี้พระอรรถกถาจารย์ยังได้ขยายความของว่า “สุตตะหรือสูตร” ไว้อีกว่า

อตถานํ สุนจโน สุตตโต สวโนโต สุนโต

สุตตานิ สุตตสภาคโต จ สุตตุนติ อุกขาตํ.

แปล: ท่านกล่าวว่า สูตร เพราะบังถึงประโยชน์ เพราะมีรรถอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสดีแล้ว เพราะผลดีประโยชน์ เพราะหลังประโยชน์ เพราะป้องกันด้วยดี และเพราะมีส่วนเสมอด้วยด้าย. (วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/-/18)

นอกจากการให้ความหมายดังกล่าวแล้วพระอรรถกถาจารย์ยังได้ขยายความให้เห็นถึงสาระสำคัญของคำว่า “สุตตะ” ว่าเป็นพระพุทพจน์ที่ว่าด้วยประโยชน์ มีประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น เป็นต้นที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้วโดยอนุโลมแก่อัยยาศัยแห่งเวไนยสัตว์ หมายถึง สัตว์ผู้ควรแก่การแนะนำ สั่งสอน ซึ่งผู้ศึกษาและปฏิบัติตามจะพึงได้รับประโยชน์ตามสมควรแก่การปฏิบัติ และพระสูตรจะทำหน้าที่ป้องกัน รักษาประโยชน์หรือพุทธพจน์ไว้ให้เป็นแนวทางศึกษา ปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนไม่ให้สูญหายไป เสมือนหนึ่งเส้นด้ายที่ใช้ร้อยเรียงดอกไม้ไว้ไม่ให้รื้อร่าย กระจายไป (วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/-/11)

นอกจากนี้ยังพบหลักฐานว่า “สุตตะ” เป็นพระวณะของพระพุทธเจ้าในหมวดธรรมข้อว่า “นวัคคัสตฤศาสน์” หมายถึง หลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามีองค์ประกอบ 9 ประการที่ปรากฏในอรรถกถาปมสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (ม.ม. (ไทย) 12/238/253) ซึ่งพระไตรปิฎกเล่ม ข้อหน้าดังกล่าวได้ทำเชิงอรรถอธิบายความหมายและสาระโดยสังเขปของนวัคคัสตฤศาสน์ตามคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ไว้ดังนี้

- 1) สุตตะ ได้แก่ อุภโตวิภังค์ นิทเทส ชันธกะ บริวาร มงคลสูตร รตนสูตร นาฬกสูตร ตวัฏฏกสูตรในสุดตนิบาต และพุทธวณะอื่น ๆ ที่มีชื่อว่าสุตตะ
- 2) เคยยะ ได้แก่ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด โดยเฉพาะสคาถวรรคในสังยุตตนิกาย
- 3) เวยยาकरणะ ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพุทธพจน์อื่นที่ไม่จัดเข้าในองค์ 8 ที่เหลือ
- 4) คาถา ได้แก่ ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วนในสุดตนิบาตที่ไม่มีชื่อว่า เป็นสูตร
- 5) อุทาน ได้แก่ พระสูตร 82 สูตรที่เกี่ยวข้องด้วยคาถาที่ทรงเปล่งด้วยพระหฤทัยสพรคตด้วยโสมนัสญาณ
- 6) อิติวุตตะกะ ได้แก่ พระสูตร 110 สูตร ที่ตรัสโดยนัยว่า วุตตะมิมิ ภควตา เป็นต้น
- 7) ชาตกะ ได้แก่ ชาตก 550 เรื่อง มีอภินนทชาตก เป็นต้น
- 8) อัปภูตธรรม ได้แก่ พระสูตรที่กล่าวด้วยเรื่องอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏทั้งหมดที่ตรัสโดยนัยว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้ออัศจรรย์ไม่เคยมี 4 อย่างนี้ หาได้ในอานนท” ดังนี้ เป็นต้น
- 9) เวทลละ ได้แก่ พระสูตรแบบถาม-ตอบ ซึ่งผู้ถามได้ทั้งความรู้และความพอใจ เช่น จุฬเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตร (ม.ม.อ. (บาลี) 2/238/12-13)

จากการขยายความของคำว่า “สุตตะ” ที่หมายถึง คำสอนของพระพุทธเจ้า 9 ประการข้างต้น ช่วยให้เห็นข้อสรุปว่า สุตตะ มิใช่หมายถึงพระบาลีที่ตรัสไว้เฉพาะพระวินัยปิฎกเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่หมายถึง พุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมด้วย เพราะนวัคคัสตฤศาสน์นอกจากจะปรากฏในพระสูตรตามที่อ้างแล้วยังพบว่า มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ที่กล่าวถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้พหุมจรรย์ (ศาสนา) ของพระพุทธเจ้า กุสันธะ พระพุทธเจ้าโกนาคมนะ และพระพุทธเจ้ากัสสปะดำรงอยู่ได้นาน ซึ่งเหตุปัจจัยดังกล่าว ได้แก่ การที่พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงแสดงธรรมที่ประกอบด้วยองค์ 9 ที่เรียกว่า “นวัคคัสตฤศาสน์” และการบัญญัติสิกขาบทหรือพระวินัยไว้เป็นแนวทางปฏิบัติแก่พระสาวก (วิ.มหา. (ไทย) 1/20/9) สอดคล้องกับคำอธิบายในอรรถกถาที่ขนิทาย มหาวรรคว่า สุตตะ หมายถึง ปิฎกทั้งสามคือ พระวินัย พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก (ที.ม.อ. 2/188/169) ซึ่งตรงกับทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2542, น. 37) ที่กล่าวว่า สุตตะ ได้แก่ พระไตรปิฎก

จากข้อมูลและหลักฐานที่กล่าวข้างต้นแสดงถึงความหมายของคำว่า “สุตตะ” ที่กล่าวมาสรุปได้ว่า สุตตะ หมายถึง พระพุทธพจน์ คำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งผู้วิจัยจะใช้เป็นหลักในการวิเคราะห์สาระสำคัญของคำว่า “นโม” จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ว่าตรงกับหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกที่เรียกว่า “สุตตะ” หรือไม่

1.2 การตีความตามสุตตานุโลม

สุตตานุโลม หมายถึง ถ้อยคำที่คล้ายตามพระพุทธพจน์ ในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า สุตตานุโลม หมายถึง มหาปเทศ 4 (วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/45/243) ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

- 1) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้ห้ามไว้ว่า “สิ่งนี้ไม่ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร
- 2) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้ห้ามไว้ว่า “สิ่งนี้ไม่ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร
- 3) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้อนุญาตไว้ว่า “สิ่งนี้ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร
- 4) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้อนุญาตไว้ว่า “สิ่งนี้ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร (วิ.ม. (ไทย) 5/305/139-140)

มหาปเทศทั้ง 4 ข้อนี้เป็นหลักที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อเป็นข้อวินิจฉัยประเด็นทางพระวินัยที่อาจจะเกิดเรื่องที่ไม่เคยมีในบทบัญญัติทางพระวินัยมาก่อน ซึ่งจะต้องหาข้อสรุปว่าถูกต้องตามสุตตะหรือพุทธพจน์หรือไม่ในอนาคต ถ้าพิจารณาโดยนัยนี้ สุตตานุโลมก็น่าจะรวมถึงคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ด้วย เนื่องจากการนำถ้อยคำบางคำ เนื้อความบางส่วนจากพระไตรปิฎกมาอธิบาย รวมถึงมีการแต่งเสริมความบางส่วนเข้ามาเพื่อให้คำหรือเรื่องที่น่ามาอธิบายชัดเจน สร้างความเข้าใจได้ง่ายขึ้น แต่ก็ต้องสอดคล้องหรือคล้ายตาม ไม่ขัดแย้งกันกับพระพุทธพจน์เห็นได้จากทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (2542, น. 37) ที่กล่าวถึงสุตตานุโลมว่า หมายถึงมหาปเทศ รวมถึงอรรถกถาด้วย

1.3 การตีความตามอาจารย์วาท

อาจารย์วาท หมายถึง แบบอรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์ได้เรียบเรียงขึ้นเป็นเครื่องมือที่นำมาช่วยวินิจฉัยเรื่องราวที่มานอกพระบาลี โดยเฉพาะคัมภีร์ที่พระอรหันต์ 500 รูปรวบรวมขึ้นในครั้งการทำสังคายนาครั้งที่ 1 (วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/45/243) ในอรรถกถาพระวินัยได้กล่าวถึงวิธีการตรวจสอบว่า จะต้องตรวจสอบกับพระบาลี อรรถกถาให้ลงกัน คือ ถูกต้องตรงตามสุตตะและสุตตานุโลม ไม่ขัดแย้งหรือผิดเพี้ยนไปจากบาลีและอรรถกถาจึงจะถือว่า การอธิบายที่เรียกว่า “อาจารย์วาท” นั้นถูกต้อง เชื่อถือได้ ซึ่งในอรรถกถาที่ขนิทาย มหาวรรคก็ได้กล่าวถึงอาจารย์วาทในทำนองเดียวกันว่า หมายถึง อรรถกถา (ที.ม.อ. (บาลี) 2/188/172) แต่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (2542, น. 37) ให้ข้อสรุปว่า อาจารย์วาท ได้แก่ คำอธิบายในอรรถกถารวมถึงฎีกา และอนุฎีกาด้วย

1.4 การตีความตามอัตโนมตี

อัตโนมตี หมายถึง คำอธิบายที่นอกเหนือไปจากพระสูตร สุตตานุโลม และอจารียวาท (วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/45/243) ซึ่งในอรรถกถาที่ขนิภาย มหาวรรคได้อธิบายว่า อัตโนมตี หมายถึง ปฏิภาณของตนตามความคาดหมาย ตามความรู้ (ที.ม.อ. (บาลี) 2/188/172) ซึ่งพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2542, น. 37) ได้ให้ข้อสรุปว่า ได้แก่ มติของบุคคลที่นอกเหนือไปจากสามข้อข้างต้น

จากคำอธิบายหลักการตีความพระธรรมวินัยดังกล่าวให้ข้อสรุปว่า สุตตะ หมายถึง พระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ ถือว่าเป็นหลักสำคัญและเป็นมาตรฐานสูงสุด สำหรับการอ้างอิง สุตตานุโลม หมายถึง มหาปเทศที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้เป็นหลักการวินิจฉัยพระวินัย รวมถึงคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ด้วย อจารียวาท หมายถึง คำอธิบายของพระเถระ เริ่มจากพระเถระ 500 รูป ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ 1 ที่ได้วางรากฐานโครงสร้างของพระไตรปิฎกอย่างเป็นรูปธรรมและเป็นแนวทางสำหรับการทำสังคายนาในครั้งต่อ ๆ มาจนมาถึงพระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ และพระอนุฎีกาจารย์ และอัตโนมตี หมายถึง คำอธิบายของพระอาจารย์ในรุ่นหลังที่ นอกเหนือไปจากสามข้อข้างต้น รวมถึงทัศนะของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาทั้งหลายด้วย

สำหรับแนวทางในการวินิจฉัยสารัตถะของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เถรวาทในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะยึดตามหลักการที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาพระวินัยที่ว่า ให้ตรวจสอบทั้งบาลีกับอรรถ อรรถกับพระบาลี อจารียวาทกับอัตโนมตี และอัตโนมตีกับอจารียวาทให้ลงกัน สอดคล้อง ไม่ขัดแย้งกัน (วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/45/243) โดยสรุปก็คือ เมื่อพบข้อความเกี่ยวกับคำว่า “นโม” ที่มาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ แห่งใดแห่งหนึ่งจะต้องตรวจสอบให้ครบกระบวนการทั้งสุตตะ สุตตานุโลม อจารียวาท และอัตโนมตีว่าลงกัน สอดคล้อง เป็นไปในทิศทางเดียวกันจึงจะถือว่าเป็นข้อยุติของสารัตถะเกี่ยวกับคำว่า “นโม” ในงานวิจัยเรื่องนี้ ดังข้อสรุปที่พบในอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก วิกังค้ว

ตสสา อตถส่วณณนั กโรนเตน วิภชชวาทิมณฑลั โอตริตวา อจารีเย อนพภา-
จิกขณเตน สกสมยั อโวกมณเตน ปรสสมยั อนายุหนเตน สุตตัง อปปฏิพาหนเตน
วินยั อนุลอเมนเตน มหาปเทศ โอลอเกนเตน ธมมัม ทีเปนเตน อตถัง สงคาเหนเตน
ตเมวตถัง ปุนราวตเตตวา อปเรหิปี ปรียายนตเรหิ นิตทิสนเตน จ ยสมา
อตถส่วณณา กาทพพา โหติ. (อภิ.วิ.อ. (บาลี) 1/225/140)

แปล: กุลบุตรเมื่อจะสังวรณนาแบบที่ทรงวางไว้นั้น ลงสู่วิภชชวาทิแล้ว ไม่
กล่าวต่ออาจารย์ทั้งหลาย ไม่ตั้งลงความรู้ฝ่ายตน ไม่ข่มขี่ความรู้ฝ่ายอื่น ไม่ค้ำ
พระสูตร อนุโลมตามพระวินัย ตรวจดูมหาปเทศ ชี้ข้อธรรม (คือพระบาลี) ได้
(ถูกต้อง) ถือเอาอรรถ (คืออธิบายความแห่งพระบาลีนั้น) ได้ และยกเอ้อรรถนั้น
นั้นแหละ อธิบายไปโดยบรรยายอื่นอีกก็ได้ จึงสมควรทำอรรถสังวรณนาได้ (อภิ.

วิ.อ. (ไทย) 1/225/225)

จากแนวทางในการวินิจฉัยหรือการตีความพระธรรมวินัยดังกล่าวจะเห็นข้อสรุปถึงแนวทางปฏิบัติที่สอดคล้องกันกับอรรถกถาพระวินัยว่า การที่จะตีความว่า ข้อความใดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าหรือไม่นั้นจะต้องตรวจสอบทั้งพระบาลีในพระไตรปิฎกที่เป็นพระพุทธานุโลมที่เรียกว่า “สุตตะ” หลังจากนั้น

ให้ตรวจสอบกับสุตตานุโลม อาจารย์วาท และอัตโนมติว่าสอดคล้องกันหรือไม่ ไม่ควรยึดมั่นในข้อความใด ๆ ที่พบเห็นโดยที่ยังไม่ได้ทำการศึกษา ตรวจสอบให้แน่ใจ ตามหลักการวินิจฉัยข้างต้นที่สอดคล้องกับหลักการตรวจสอบศรัทธาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในเกสปุตตสูตร อังคตตรนิกาย ดิกนิบาตว่า อย่าพึงสรุปว่าเชื่อได้เพราะเรื่องที่ได้อินมา เรื่องนั้นเป็นข้อปฏิบัติที่สืบต่อ ๆ กันมา เรื่องที่เล่าลือกันมา ตำราหรือคัมภีร์การใช้ตรรกะ (การคิดเอาเอง) การอนุমান การคิดตรงตามแนวเหตุผล เรื่องที่เข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว เรื่องที่มองว่ารูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้ หรือคำสอนของครูอาจารย์ของเรา (อง.ตัก. (ไทย) 20/66/257) แต่ต้องยึดพระพุทธพจน์เป็นสำคัญสูงสุดหลังจากที่ได้ตรวจสอบอย่างถูกต้องแล้ว

นอกจากหลักการในที่พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถาตั้งที่กล่าวข้างต้นแล้ว ผู้วิจัยยังพบทัศนะของนักวิชาการที่เป็นปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่นักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศให้การยอมรับ คือ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (2542, น. 37)¹ ที่ได้ให้ข้อสรุปเกี่ยวกับหลักการวินิจฉัยพระธรรมวินัยไว้เป็นแนวทางปฏิบัติต่อเรื่องนี้ไว้ดังนี้

1. สุตตะ ได้แก่ พระไตรปิฎกทั้งหมด
2. สุตตานุโลม ได้แก่ มหาปเทศ ยอมรับอรรถกถาด้วย
3. อาจารย์วาท ได้แก่ อรรถกถา รวมถึงฎีกา และอนุฎีกาด้วย
4. อัตโนมติ ได้แก่ มติของบุคคลนอกจากสามข้อข้างต้น

ข้อสรุปดังกล่าว ผู้วิจัยจะใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูล ประมวลเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมถึงทัศนะของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาเพื่อตรวจสอบให้ตรงกันแล้วสรุปเป็นผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาต่อไป

2. หลักการอ้างอิงในการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา

การตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาจำเป็นต้องมีหลักการอ้างอิง เพื่อให้การตีความนั้นน่าเชื่อถือ มีหลักฐานทางคัมภีร์รองรับ ตรงตาม สอดคล้อง และไม่ขัดแย้งกับหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในส่วนที่เป็นสุตตะ สุตตานุโลม และสอดคล้องกับอรรถกถาธิบายในอาจารย์วาทที่เป็นทัศนะของพระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ ที่เรียกว่า “มหาปเทศ” หมายถึง หลักการสำคัญสำหรับการอ้างอิงเพื่อตรวจสอบความถูกต้องของหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในมหาปรินิพพานสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค 4 ประการ คือ

2.1 พุทธาปเทศ

หลักการอ้างอิงข้อนี้ หมายถึง การยกเอาพระดำรัสของพระพุทธเจ้าขึ้นอ้างว่าพระพุทธเจ้าตรัสไว้อย่างนั้น อย่างนี้ โดยมีหลักการที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้พึงกล่าวอย่างนี้ว่า “ผู้มีอายุ ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า “นี้เป็นธรรม นี้เป็นวินัย นี้เป็นสัตตสุสาน” เธอทั้งหลายยังไม่พึงชื่นชม ยังไม่พึงคัดค้านคำกล่าวของผู้นั้น พึงเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้น ให้ดีแล้ว

¹ ปัจจุบันสมณศักดิ์ของท่าน คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม

ฟังสอบดูในสูตร เทียบดูในวินัย ถ้าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอบลงในสูตรก็ไม่ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ไม่ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า “นี่มิใช่พระดำรัสของพระผู้มีพระภาค พระองค์นั้นแน่นอน และภิกษุนี้รับมาผิด” เธอทั้งหลายฟังทั้งคำนั้นเสีย ถ้าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอบลงในสูตรก็ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า “นี่เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแน่นอน และภิกษุนี้รับมาด้วยดี” เธอทั้งหลาย ฟังจําหาบทเทศประการที่ 1 นี้ไว้. (ที.ม. (ไทย) 10/188/134-135)

แนวทางที่ได้จากหลักการข้อนี้ก็คือ การจะตีความหรืออธิบายเรื่องใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” ที่มีผู้อ้างว่าเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้จะต้องพิจารณาและตรวจสอบก่อนว่า คำอธิบายนั้นสอดคล้องหรือตรงกับพระพุทธวจนะที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกหรือไม่ หากสอดคล้องหรือตรงตามพระพุทธวจนะก็จะถือว่า คำอธิบายนั้นถูกต้อง หากไม่สอดคล้องหรือขัดแย้งกับพระพุทธวจนะก็จะถือว่า คำอธิบายนั้นไม่ถูกต้อง

2.2 สังฆาบท

หลักการอ้างอิงข้อนี้ หมายถึง การอ้างเอาคำกล่าวของคณะสงฆ์ขึ้นอ้าง โดยมีหลักการที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า “ในอวาสชื่อโน้นมีสงฆ์อยู่พร้อมด้วยพระเถระ พร้อมด้วยปาโมกข์ ข้าพเจ้าได้สดับมาเฉพาะหน้าสงฆ์นั้นว่า “นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตถุศาสน์” เธอทั้งหลายยังไม่ฟังชื่นชม ยังไม่ฟังคัดค้าน คำกล่าวของผู้ นั้น ฟังเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดีแล้ว ฟังสอบดูในสูตร เทียบดูในวินัย ถ้าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอบลงในสูตรก็ไม่ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ไม่ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า “นี่มิใช่พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแน่นอน และสงฆ์นั้นรับมาผิด” เธอทั้งหลายฟังทั้งคำนั้นเสีย ถ้าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอบลงในสูตรก็ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า “นี่เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแน่นอน และสงฆ์นั้นรับมาด้วยดี” เธอทั้งหลายฟังจําหาบทเทศประการที่ 2 นี้ไว้. (ที.ม. (ไทย) 10/188/135)

แนวทางที่ได้จากหลักการข้อนี้และพุทธพจน์ข้างต้นก็คือ การจะตีความอธิบายเรื่องใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” ที่มีผู้อ้างว่าเป็นเรื่องที่พระสงฆ์ผู้เป็นอริยสาวกผู้ทรงธรรม ทรงวินัย หรือพระสงฆ์ในยุคต่อมาได้กล่าวไว้ก็ตาม จะต้องพิจารณาและตรวจสอบก่อนว่า คำอธิบายนั้นสอดคล้องหรือตรงกับพระพุทธวจนะที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกหรือไม่ หากสอดคล้องหรือตรงตามพระพุทธวจนะก็จะถือว่าอธิบายนั้นถูกต้อง หากไม่สอดคล้องหรือขัดแย้งกับพระพุทธพจน์ก็จะถือว่า คำอธิบายนั้นไม่ถูกต้อง

2.3 สัมพหุสัถเกราบท

หลักการอ้างอิงข้อนี้ หมายถึง การยกเอาคำกล่าวของพระเถระจำนวนมากขึ้นอ้างในคัมภีร์ชั้นฎีกาเรียกว่า “คณาบท” โดยมีหลักการที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า “ในอวาสชื่อโน้นมีภิกษุผู้เป็นพระเถระอยู่จำนวนมาก เป็นพหูสูต เรียนคัมภีร์ 1 ทรงธรรม 2 ทรงวินัย 3 ทรงมาติกา 4 ข้าพเจ้าได้

ลำดับมาเฉพาะหน้าพระเถระเหล่านั้นว่า “นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตตสุสาน” เธอทั้งหลาย ยังไม่ฟังชื่นชม ยังไม่ฟังคัดค้านคำกล่าวของผู้นั้น ฟังเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดีแล้ว ฟังสอบดูในสูตร เทียบดูในวินัย ถ่าบทและพยัญชนะเหล่านั้นสอบลงในสูตรก็ไม่ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ไม่ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า “นี่มิใช่พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแน่นอน และพระเถระเหล่านั้นรับมาผิด” เธอทั้งหลายฟังทั้งคำนั้นเสีย ถ่าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอบลงในสูตรก็ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า “นี่เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแน่นอน และพระเถระเหล่านั้นรับมาด้วยดี” เธอทั้งหลายฟังจำมhapเทสประการที่ 3 นี้ไว้. (ที.ม. (ไทย) 10/188/135-136)

แนวทางที่ได้จากหลักการข้อนี้และพุทธพจน์ข้างต้นก็คือ การจะตีความอรรถาธิบายเรื่องใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” ที่มีผู้อ้างว่าเป็นเรื่องที่เถระ พระมหาเถระผู้เป็นพหูสูต ทรงธรรม ทรงพระวินัย ทรงมาติกา (แม่บทของธรรม) ทั้งหลายได้กล่าวไว้ จะต้องพิจารณาและตรวจสอบก่อนว่า คำอรรถาธิบายนั้นสอดคล้องหรือตรงกับพระพุทธรวณะที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกหรือไม่ หากสอดคล้องหรือตรงตามพระพุทธรวณะก็จะถือว่าอรรถาธิบายนั้นถูกต้อง หากไม่สอดคล้องหรือขัดแย้งกับพระพุทธรพจน์ก็จะถือว่า คำอรรถาธิบายนั้นไม่ถูกต้อง

2.4 เอกัตถรhapเทส

การอ้างอิงข้อนี้ หมายถึง การยกเอาคำกล่าวของพระเถระรูปหนึ่งขึ้นอ้าง ในคัมภีร์ชั้นฎีกา เรียกว่า “บุคคลhapเทส” โดยมีหลักการที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า “ในอวาสชื่อโน้นมีภิกษุผู้เป็นเถระอยู่รูปหนึ่งเป็นพหูสูต เรียนคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะหน้าพระเถระรูปนั้นว่า “นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตตสุสาน” เธอทั้งหลายยังไม่ฟังชื่นชม ยังไม่ฟังคัดค้านคำกล่าวของผู้นั้น ฟังเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดีแล้ว ฟังสอบดูในสูตร เทียบดูในวินัย ถ่าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอบลงในสูตรก็ไม่ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ไม่ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า “นี่มิใช่พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแน่นอน และพระเถระรูปนั้นรับมาผิด” เธอทั้งหลายฟังทั้งคำนั้นเสีย ถ่าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอบลงในสูตรก็ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า “นี่เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแน่นอน และพระเถระรูปนั้นรับมาด้วยดี” เธอทั้งหลายฟังจำมhapเทสประการที่ 4 นี้ไว้. (ที.ม. (ไทย) 10/188/136)

แนวทางที่ได้จากหลักการข้อนี้และพุทธพจน์ข้างต้นก็คือ การจะตีความอรรถาธิบายเรื่องใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” ที่มีผู้อ้างว่าเป็นเรื่องที่เถระหรือพระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่งผู้เป็นพหูสูต ทรงธรรม ทรงพระวินัย ทรงมาติกา (แม่บทของธรรม) ได้กล่าวไว้ จะต้องพิจารณาและตรวจสอบก่อนว่า คำอรรถาธิบายนั้นสอดคล้องหรือตรงกับพระพุทธรวณะที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกหรือไม่ หากสอดคล้องหรือตรงตามพระพุทธรวณะก็จะถือว่าอรรถาธิบายนั้นถูกต้อง หากไม่สอดคล้องหรือขัดแย้งกับพระพุทธรพจน์ก็จะถือว่า คำอรรถาธิบายนั้นไม่ถูกต้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. เอกสารที่เกี่ยวข้อง

จากการสืบค้น ผู้วิจัยได้พบเอกสารที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับสาระสำคัญของคำว่า “นโม” โดยสรุป ดังต่อไปนี้

พระเมธีวชิรโสภณ (ประνομ ธมมาลงกาโร) (2564, น. 4-5) ได้กล่าวถึงคำว่า “นโม” ในฐานะเป็นฉันทลักษณ์ ที่เรียกว่า “ปัญจบทกาคาธา” หมายถึง คาถาที่มี 5 บท (นโม ตสส ภควโต อรโหโต สมหาสมพุทฺธสฺส) กล่าว 3 จบ รวม 15 บท หรือ 15 คำ มีการกล่าวจากบุคคลหลายคน หลายยุคหลายสมัย กล่าวด้วยความเลื่อมใสหรือความตกใจทำให้หายตกใจ ทำให้เกิดศรัทธาที่มั่นคง และป้องกันอันตรายได้

พระเทพพัชรญาณมุนี (ชยสาโร) (2564, น. 16) กล่าวถึงการสวดมนต์ที่เชื่อมโยงกับคำว่า “นโม” ว่าเป็นการสรวมกาย วาจาให้จิตอยู่กับบทสวด ซึ่งเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นวิธีฝึกจิตหรือฝึกตนที่ต้ออย่างหนึ่ง ยิ่งถ้าสวดมนต์บาลีที่มีคำแปลด้วยก็จะทำให้ซึมซับคำสอนของพระพุทธเจ้าเข้าไปในใจด้วย เวลาเกิดความเครียด ความทุกข์ หรือปัญหาชีวิต บทสวดมนต์จะผุดขึ้นมาในสมองเหมือนเป็นอาจารย์สั่งสอนให้เราได้ดี และเกิดเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตด้วย

พระคันธสาราภิวังศ์ (2564, น. 16) ได้กล่าวถึงสาระสำคัญของการสวดมนต์ที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” ว่า การสวดมนต์เป็นประเพณีที่สืบเนื่องกันมาช้านานของชาวพุทธในหลายประเทศ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัยและเจริญเมตตา จัดได้ว่าเป็นพื้นฐานของการเจริญวิปัสสนาอันเป็นแก่นสารของพระพุทธศาสนา

ธีรปัญญา (2564, น. 52) ได้กล่าวถึงการสวดมนต์ที่เชื่อมโยงกับคำว่า “นโม” ในฐานะต้นแบบของชีวิตที่ประเสริฐไว้ว่า การสวดมนต์เป็นประจำ น้อมใจให้ระลึกถึงธรรมเป็นการสั่งสมอัมมสิญญาไว้ในใจของเรา เป็นพื้นฐานที่จะนำไปสู่วิปัสสนา คือ การเห็นสัจธรรมได้ในที่สุด ถ้าหากผู้สวดเข้าใจความหมายของบทสวดเหล่านั้นอย่างลึกซึ้งซึ่งก็มีโอกาสที่จะบรรลุธรรมตามรอยพระอรหันต์ในยุคนั้น ๆ ได้ ดังนั้นการสวดมนต์จึงจำเป็นต้องศึกษาให้เข้าใจความหมายแล้วนำไปปฏิบัติให้สมควรแก่ธรรม จึงจะทำให้ผู้สวดได้ค้นพบความหมายของชีวิตและได้ทราบต้นแบบของชีวิตที่ประเสริฐที่พระอรหันต์ทั้งหลายได้ดำเนินไว้เป็นแบบอย่าง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2558ข, น. 156) ได้กล่าวถึงคำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาที่มีสาระสำคัญเกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” ได้แก่ คำว่า นมัสการ หมายถึง การทำความนอบน้อม การไหว้ การเคารพ การนอบน้อม ใช้เป็นคำขึ้นต้นและส่วนหนึ่งของคำลงท้ายจดหมายที่ศฤงคาร มีไปถึงพระภิกษุสามเณร นอกจากนี้ยังกล่าวถึงคำว่า “ปณามคาธา” หมายถึง คาถาน้อมไหว้ คาถาแสดงความเคารพพระรัตนตรัย เรียกว่า “คาถาไหว้ครู” ที่อาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์บาลี เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ถือเป็นธรรมเนียมที่จะเรียบเรียงไว้เบื้องต้น ก่อนที่จะเข้าสู่เนื้อหาของคัมภีร์ (2558ข, น. 200)

ราชบัณฑิตยสถาน (2556, น. 606) ได้กล่าวถึงคำที่มีรากศัพท์และความหมายเดียวกันกับคำว่า “นโม” คือ คำว่า “นม” อ่านว่า นะมะ แปลว่า การนอบน้อม การเคารพ การกราบไหว้ และคำว่า “นมัสการ” แปลว่า การแสดงความอ่อนน้อมด้วยการกราบไหว้ (นมส + การ)

จุฑาทิพย์ อุมะวิชนี (2554, น. 11) ได้กล่าวถึงสาระสำคัญของบทสวดมนต์ต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาที่เชื่อมโยงกับคำว่า “นโม” พบว่า เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นการสรรเสริญพุทธคุณอันยิ่งใหญ่ พระบารมีของพระพุทธเจ้า เช่น ชัยมงคลคาถา หรือสรรเสริญคุณของพระอรหันตสาวก ข้อปฏิบัติเพื่อความเจริญและความพ้นทุกข์ เช่น มงคลสูตร สือสังกรรมที่ทรงค้นพบ เช่น อนัตตลักขณสูตร ที่อธิบายหลักไตรลักษณ์เพื่อความปล่อยวาง รวมถึงพระสูตรที่ต่อมาเรียกว่า “พระปริตร” ที่เนื้อหาส่วนใหญ่เกี่ยวกับการยกย่องบูชาคุณความดีของพระรัตนตรัยและมีผลให้ผู้กล่าวบูชาได้รับความคุ้มครอง ป้องกันภัยอันตรายได้

ราชบัณฑิตยสถาน (2552, น. 296) ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ประณามบท หรือ ปณามบท” ไว้ในพจนานุกรมศัพท์พจนานุกรมไทย ซึ่งมีสาระสำคัญเกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” ไว้ว่า บทที่อยู่ต้นเรื่องที่แต่ง มีเนื้อความที่แสดงความเคารพบูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่ควรแก่การบูชา เช่น พระมหากษัตริย์ พระภิกษุสงฆ์ บิดามารดา ครูอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิทยากร บางทีก็มีความกล่าวเกินถึงเรื่องที่แต่ง บทดังกล่าวเรียกกันทั่วไปว่า บทไหว้

ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ภาษาบาลีได้กล่าวถึงคำว่า “นโม” คำแสดงความนอบน้อม หรือนมัสการพระพุทธเจ้า (นโม 3 จบ) และคำกริยา (สิรสา นมามิ) ที่แสดงความเคารพอย่างสูงสุดต่อพระรัตนตรัยที่พึง ที่เคารพ สักการบูชาของชาวพุทธที่ปรากฏในบท นมการสิทธิคาถา บทนมัสการพระรัตนตรัยที่ยังช่วยชนะและความสำเร็จให้เกิดขึ้น บทสัมพุทธะ บทนมัสการพระพุทธเจ้าทั้งในอดีตพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ นโมการอัญญกะ หรือ นะโมแปดบท ที่ว่าด้วยการนมัสการหรือการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ สรุปลักษณะสำคัญของ นโม ในบทสวดเหล่านี้ก็คือการแสดงความนอบน้อม กราบไหว้ บูชาพระรัตนตรัยด้วยความเคารพอย่างสูงสุด (สมเด็จพระสังฆราช, ปุสสเทว), 2538, น. 1-4)

ธนิต อยู่โพธิ์ (2537, น. 5) ได้กล่าวถึงคำว่า “นโม” หรือ “นม” ว่าเป็นคำในตระกูลภาษาอารยันโบราณ แปลว่า อ่อนน้อม นอบน้อม หรือก้มตัวลง และได้กล่าวสรุปถึงสาระสำคัญของบทนมัสการพระพุทธเจ้าที่ว่า “นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทธสส” ว่าเป็นคำอุทานที่มุ่งแสดงพระคุณของพระพุทธเจ้าโดยสรุป คือ พระปัญญาธิคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณ (2537, น. 21)

พระธรรมวิมลโมลี (บุญมา คุณสมปโน) (2535, น. 55-56) ได้กล่าวถึงการประณมมือ กิริยาที่แสดงถึงความเคารพพระรัตนตรัยที่ต้องทำด้วยความเรียบร้อย ตั้งใจเคารพอ่อนน้อม และกล่าวถึงการไหว้ว่า มาจากคำว่า “นมัสการ” คือ การยกกระพุ่มมือที่ประณมขึ้นจรดหน้าผาก พร้อมกับก้มศีรษะลงเล็กน้อย อันเป็นอาการแสดงความเคารพอย่างอ่อนน้อม นิยมใช้ทั้งคติโลกและคติธรรม คติธรรม ได้แก่ การไหว้พระรัตนตรัย ปุชณียวัตถุ และปุชณียสถานที่นับถือที่นับเนื่องกับพระรัตนตรัย เช่น ต้นโพธิ์ พระเจดีย์ เป็นต้น

สำนักงาน ส.ธรรมภักดี (ม.ป.ป., น. 2) ได้กล่าวถึงการนำคำว่า “นโม” ไปใช้แบบผสมผสานกับความเชื่ออย่างหลากหลาย เช่น วิธีครอบทรงเทพทุกชั้นที่ว่า “นะโม พุทธายะ สัมมา อะระหัง โอม นะโมพุทธายะ ด้วยเดชะทั้งหลายประสิทธิ์ฯ พระโองการพระธรรมสารประธานให้แก่กุศรุฑู้อพระอิศวรผู้เป็นเจ้า” ซึ่งพบว่า นโม ในบทสวดนี้ใช้แสดงความนอบน้อมทั้งพระพุทธเจ้าในศาสนาพุทธและเทพในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูด้วย

อุระคินทร์ วิริยะบูรณะ (ม.ป.ป., น. 44) ได้กล่าวถึงคำว่า “นโม” ที่นำมาใช้ในรูปของคาถาสำหรับนมัสการพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ว่า “นะกาโร กกุสันโธ โมกาโร โภจนาคะมะโน พุทกาโร กัสสโป พุทโธ ธากาโร โคตโม พุทโธ ยกาโร อริยมตตัยโย ปัญจะ พุทธา นะมามีหัง” สรุปความหมายได้ดังนี้

นะ อักษร หมายถึง พระกกุสันธะ พุทธเจ้า
 โม อักษร หมายถึง พระโภจนาคมนะ พุทธเจ้า
 พุท อักษร หมายถึง พระกัสสปะ พุทธเจ้า
 ธา อักษร หมายถึง พระโคตมะ พุทธเจ้า
 ยะ อักษร หมายถึง พระอริยมตตริย พุทธเจ้า

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์ ซึ่งในเวลาต่อมาบทนมัสการพระพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์นี้ได้ถูกแปลความหมายไปเป็นความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ที่มีอานุภาพหลายด้านตามหลักการทางไสยศาสตร์จนกลายเป็นความเชื่อและการยึดถือปฏิบัติกันของคนส่วนใหญ่ในปัจจุบัน

จากการทบทวนเอกสารที่กล่าวข้างต้นได้ข้อสรุปว่า “นโม” ตามคติในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ คำที่ใช้แสดงความเคารพ กราบไหว้พระพุทธเจ้าหรือกล่าวโดยรวมก็คือ พระรัตนตรัยด้วยความนอบน้อมอย่างสูงสุดที่แสดงออกมากทางกาย วาจา ใจที่เลื่อมใส ศรัทธา เป็นอุบายที่ใช้ฝึกจิตให้ระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย เจริญเมตตาอันเป็นฐานแห่งการเจริญวิปัสสนาเพื่อความรู้แจ้งสัมมาธรรมที่ทำให้ชีวิตประเสริฐสูงสุด ต่อมาได้กลายมาเป็นธรรมเนียมของการใช้เป็นบทไหว้ครู (ปณามคาถา, บทปณาม) ในการแต่งคัมภีร์ภาษาบาลีและการแต่งวรรณกรรมไทย ใช้เป็นคำเริ่มต้นของการประกอบพิธีทางพระพุทธศาสนาต่าง ๆ เช่น การไหว้พระสวดมนต์ การแสดงธรรม การถวายทาน ปั่นต้น และถูกนำมาผสมผสานกับลัทธิความเชื่ออื่น ๆ เช่น ไสยศาสตร์ ส่งผลให้สาระสำคัญของ นโม แปรเปลี่ยนไปเป็นความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ ฤทธิ์อำนาจเชิงดลบันดาลตามคติทางไสยศาสตร์ในที่สุด

2. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการสืบค้น ผู้วิจัยได้พบงานวิจัยที่มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องหรือเชื่อมโยงกับสาระสำคัญของคำว่า “นโม” โดยสรุป ดังต่อไปนี้

บุญส่ง สิ้นธุ์นอก กฤติพิสิฐุ จำพันธ์ และพระมหาศกดิ์ดา สิริเมธี (हारเทศ) (2561) ได้ศึกษาวิจัย เรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การคารวะบูชาตามนัยพระไตรปิฎกในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัย คือ การเคารพบูชาสิ่งต่าง ๆ ในสังคมอินเดียโบราณมีพื้นฐานมาจากความกลัวภัยอันตรายจากธรรมชาติ ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงหาแนวทางเพื่อความชัดเจนและความปลอดภัยในชีวิตด้วยการแสดงความเคารพบูชา แต่การแสดงความเคารพตามหลักพระพุทธศาสนาจะต้องประกอบด้วยปัญญาและความเชื่อที่ถูกต้องตามหลักการบูชาที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้

ดิลก บุญอิม (2561) ได้ศึกษา เรื่อง ความศรัทธาในพุทธมณฑลของชาวพุทธไทยได้พบประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัยว่า ชาวพุทธไทยส่วนใหญ่มีความศรัทธาต่อพุทธมณฑลในรูปแบบพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ ผู้ทำพิธีได้นำเอาพระปริตรบางส่วนมาดัดแปลงเป็นคาถาสำหรับใช้ในพิธีกรรมที่ส่งผลด้านลบคือ ทำให้ชาวพุทธไทยยึดติดในไสยศาสตร์ ซึ่งทำให้พลาดสาระสำคัญของพุทธมณฑลที่เป็นหลักปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ไป

เจ้าอธิการสมร สณณจิตโต (จำนงค์จิต) (2560) ได้ศึกษาวิจัย เรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การบูชาพระรัตนตรัยของพุทธศาสนิกชนในอำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ พบประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัย คือ การบูชาพระรัตนตรัยในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มี 2 แบบ คือ การบูชาแบบอามิสทาน เป็นการบูชาด้วยวัตถุสิ่งของต่าง ๆ การแสดงออกซึ่งความเคารพและการกราบไหว้ และการบูชาแบบปฏิบัติบูชา คือ การมอบกายถวายชีวิตแด่พระรัตนตรัย เป็นการปฏิบัติตนตามหลักคำสอนเพื่อให้เข้าถึงพระรัตนตรัย

เกื้อ ชัยภูมิ (2559) ได้ศึกษาวิจัย เรื่อง รูปแบบการสวดมนต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทได้พบความเกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัย คือ พัฒนาการของการสวดมนต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นการสวดหรือสาธยายเพื่อการศึกษาหรือทรงจำพระพุทธรูป ต่อมาได้พัฒนามาเป็นการสวดเพื่อโสถเถธธรรม คือ เพื่อขออำนาจของบทสวดให้ช่วยขจัดภัย เช่น ภัยพิบัติที่เกิดจากโรคระบาดที่เมืองเวสาลี สวดมนต์ต่ออายุ และพัฒนามาเป็นพุทธมนต์ เวทมนต์ และเวทมนต์เพื่อเป็นสิริมงคล เชื่อกันว่าการสวดมนต์มีความขลังและศักดิ์สิทธิ์ที่อำนวยผลให้ได้รับความปลอดภัย ไปสู่สุคติ นำความสุขสงบเพื่อคุ้มครองรักษาให้ปลอดภัยจากอุปัทวภัยให้แก่ผู้สวดและผู้ฟัง อีกทั้งใช้ในการรักษาศาสนธรรม ศาสนบุคคล เป็นต้นด้วย

ณรงค์วรรณ บุญมา (2559) ได้ศึกษาวิจัย เรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การสวดมนต์ตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาทได้พบประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัยโดยสรุป คือ จุดมุ่งหมายของการสวดมนต์มีการพัฒนาและปรับเปลี่ยนไปตามกาลสมัยและเหตุการณ์ต่าง ๆ เริ่มจากการสวดรักษา สืบทอดพระธรรมคำสอนมาเป็นการสวดเพื่อขจัดสิ่งชั่วร้าย ยังความสวัสดิ์ให้เกิดขึ้น สวดเพื่อสรรเสริญบูชาพระรัตนตรัย และเพื่อความเป็นสิริมงคล เสริมกำลังใจ ไม่ใช่เป็นการสวดเพื่ออ้อนวอนเทพเจ้าหรือเพื่อทำร้ายผู้อื่นเหมือนมนต์ดำในทางไสยศาสตร์ ซึ่งการสวดมนต์ก่อให้เกิดคุณความดีภายในจิตใจ ทำให้จิตเป็นสมาธิได้ง่าย ปอดแข็งแรง สุขภาพดี ทำให้เข้าใจความหมายของหลักธรรมในบทสวด เข้าถึงธรรม และให้คุณตามสมควรแก่การปฏิบัติ

ปานวาด มากนวล (2557) ได้ศึกษาวิจัย เรื่อง บทบาทและการสืบทอดคาถาและพิธีกรรมของหมอพื้นบ้านในการรักษาโรคที่บ้านหนองบัว จังหวัดกาญจนบุรี และได้สรุปผลการวิจัยส่วนหนึ่งมาเขียนบทความ เรื่อง คาถาและพิธีกรรมในการรักษาโรคของหมอพื้นบ้าน: บทวิเคราะห์และมุมมองในเชิงคติชนวิทยา พบประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัย คือ การใช้คำว่า “นะโม” บทนมัสการพระรัตนตรัยประกอบพร้อมกับการรักษา โดยหมอรักษาโรคพื้นบ้านจะตั้ง นโม (นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส) 3 จบ ท่องคาถากำกับแล้วลงมือรักษาโรคให้แก่ผู้ป่วย ซึ่งการนำบทนมัสการ “นะโม” มาใช้ประกอบการรักษาดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์สื่อความหมายของการเปลี่ยนแปลงสถานะของหมอพื้นบ้านจากบุคคลธรรมดาให้กลายเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ ใกล้เคียงกับสถานะของพระภิกษุสงฆ์ที่ประกอบพิธีกรรมที่จะต้องตั้ง นโม ก่อนเสมอ อีกทั้งยังมีการนำคำว่า “นะโม” มาใช้ประกอบร่วมกับคาถาอาคมที่ใช้เสกกำกับในการรักษาด้วย ตัวอย่างเช่น คาถาพันซางที่ว่า “อมนะโมพุทฺธายะ อมนะโมธัมมายะ อมนะโมสังฆายะ” เป็นต้น แสดงถึงความเชื่อที่ผสมผสานกันระหว่างความเชื่อในอำนาจของพระรัตนตรัย อำนาจของคาถาอาคมตามหลักไสยศาสตร์ และตัวยาสมนไพรที่นำมาใช้รักษาเพื่อสร้างความเชื่อมั่นและพลังใจให้แก่ผู้ป่วย ซึ่งเชื่อว่าจะทำให้เกิดประสิทธิผลในการรักษาโรคให้แก่คนไข้ได้อย่างดี

พระมหาจรัญ อุตตมธมโม (บัวชูก้าน) (2556) ได้ศึกษา เรื่อง นมัสการฎีกา: แผลและศึกษาวิเคราะห์พบประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ว่าโดยสรุปว่า คัมภีร์นมัสการมีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธคุณและความปรารถนาของผู้แต่งเกี่ยวกับการพรรณนาพุทธคุณ ส่วนคัมภีร์นมัสการฎีกามีเนื้อหาเกี่ยวกับการขยายความพุทธคุณ อธิบายศัพท์ไวยากรณ์ นำธรรมมาประกอบการบรรยาย

ทัศนาศิริธรรม (2552) ได้ศึกษาวิจัย เรื่อง การศึกษาการสวดมนต์แปลเพื่อบรรเทาทุกข์ทางใจ: กรณีศึกษาผู้เข้าร่วมโครงการอยู่เย็นเป็นสุขพื้นทุกข์ร่วมกัน ณ เสถียรธรรมสถาน พบประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัย คือ การสวดมนต์เป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยการท่องจำแบบมุขปาฐะของพุทธบริษัทเพื่อรักษาหลักพระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตในยามวิกฤตแห่งทุกข์และได้ประจักษ์จริงในการดับทุกข์ตามสติกำลังของผู้ปฏิบัติจนกลายเป็นประเพณีสวดมนต์สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

พระมหาปรม โสภาโส (2542) ได้ศึกษาวิจัย เรื่อง ศึกษาวิเคราะห์ศรัทธาของชาวพุทธไทยในปัจจุบัน ได้พบประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัย คือ ความเชื่อในพระรัตนตรัยต้องมีปัญญารองรับ (สัทธาญาณสัมปยุต) เป็นความเชื่ออย่างมีเหตุผลผ่านการไตร่ตรองด้วยประสบการณ์ของตนและการทดสอบจากประสบการณ์ของผู้อื่น โดยสรุปก็คือ ต้องเชื่ออย่างมีเหตุผลและใช้สติปัญญาพิจารณาอย่างรอบคอบเพื่อการปฏิบัติที่ถูกต้องและเหมาะสม

จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า ยังไม่มีผู้ทำวิจัยเกี่ยวกับสาระสำคัญของคำว่า “นโม” โดยตรง แต่ได้พบสาระสำคัญที่สามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการศึกษาสาระสำคัญของคำว่า “นโม” สรุปได้ 3 ประการ ดังนี้

1. เรื่องที่เกี่ยวกับการเคารพบูชา พบว่า การเคารพบูชาสิ่งที่คนเคารพนับถือในสังคมอินเดียโบราณเกิดจากความกลัวอันเนื่องมาจากความไม่รู้ ความไม่เข้าใจในธรรมชาติ ความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติส่งผลให้มนุษย์ทำเคารพบูชา กราบไหว้เพื่อให้สิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ในธรรมชาติพึงพอใจ แต่การเคารพบูชาในพระพุทธศาสนาต้องประกอบด้วยปัญญาที่มองเห็นคุณค่าของสิ่งหรือบุคคลที่ควรบูชา ไม่ใช่ความเชื่อเพียงอย่างเดียวตามหลักการบูชาด้วยสิ่งของและการบูชาด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอน

2. เรื่องการสวดมนต์ พบว่า มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล เดิมทีเป็นการสวดหรือสาธยายเพื่อทรงจำและศึกษาหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าแบบมุขปาฐะจนกระทั่งกลายมาเป็นธรรมเนียมของการทำวัตรเช้า-เย็นของพระสงฆ์และชาวพุทธในหลายประเทศ การสวดมนต์มีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยที่ทำให้จุดประสงค์ของการสวดมนต์เปลี่ยนแปลงไปเป็นการสวดเพื่อขอให้อำนาจของบทสวดมนต์ขัดป้องกันภัยอันตราย หรือช่วยบันดาลให้เกิดผลที่พึงปรารถนา จนกระทั่งกลายมาเป็นพุทธมนต์ เวทมนต์ และเวทมนต์ที่เชื่อกันว่ามีความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ มีอำนาจต่าง ๆ ตามคติทางไสยศาสตร์ไป เนื่องจากมีการนำหลักการอื่นที่ไม่ใช่พระพุทธศาสนาเข้ามาผสมผสานจนกลายเป็นคติแบบผสมผสานทางความเชื่อและมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสาระสำคัญของการสวดหรือการสาธยายพุทธมนต์ที่เป็นหลักคำสอนแบบดั้งเดิมไปด้วย

3. เรื่องการใช้บทนโมสการ “นโม” พบว่า มีการนำบทนโมสการนี้มาใช้ในลักษณะผสมผสานกับความเชื่อหรือองค์ความรู้ด้านอื่น ๆ ในสังคมไทย เช่น ความเชื่อในเวทมนตร์คาถาตามคติทางไสยศาสตร์ และองค์ความรู้ด้านการรักษาโรคแบบแพทย์แผนโบราณของไทยที่มีการนำคำว่า “นโม” มาใช้เป็นบทนโมสการพระพุทธเจ้าหรือพระรัตนตรัยตามคติแบบพุทธ และนำคำนี้ไปใช้ผสมผสานกับความเชื่อในศาสนาอื่น ได้แก่ คำว่า “โอม” ที่คติเดิมเป็นบทนโมสการเทพเจ้าตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู 3 พระองค์ ได้แก่ พระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุ เพื่อผลคือสร้างศรัทธา ความเชื่อมั่นให้แก่หมอพื้นบ้าน ผู้รักษาโรคและคนไข้ที่มาับการรักษา ซึ่งมีผลช่วยสร้างกำลังใจ ผนวกเข้ากับตัวยาสุนไพรมานำมาใช้รักษาทำให้เกิดประสิทธิผลในการรักษาได้อย่างดี แต่ถึงกระนั้นก็ส่งผลให้คนที่ไม่ได้ศึกษาคำว่า “นโม” อย่างเข้าใจที่ถูกต้อง เชื่อและเข้าใจคำนี้ว่าเป็นเวทมนตร์คาถาที่มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ตามคติไสยศาสตร์ไป

ข้อสรุปของการทบทวนงานวิจัยที่กล่าวข้างต้นทั้งหมดก็คือ ยังไม่พบการศึกษาสารัตถะของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทโดยตรง พบแต่เรื่องที่เกี่ยวข้อง คือ การเคารพบูชา การสวดมนต์ และการนำคำว่า “นโม” มาใช้เป็นเวทมนตร์คาถาเพื่อรักษาโรคเท่านั้น และคติความเชื่อแบบไสยศาสตร์ ดังนั้น ผู้วิจัยจะนำสาระสำคัญที่ได้จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยไปใช้เป็นกรอบแนวคิดในการวิจัยเพื่อขยายผลของการศึกษาเรื่องนี้ให้ชัดเจนทั้งในแง่ความหมายสาระสำคัญ แนวทางปฏิบัติ จุดมุ่งหมายของการใช้ นโม และหลักธรรมเพื่อการพัฒนาชีวิตที่เชื่อมโยงกับ นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ได้กำหนดไว้ในขอบเขตของการวิจัยต่อไป

บทที่ 3 ระเบียบวิธีวิจัย

การศึกษา เรื่อง สารัตถะของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดวิธีดำเนินการวิจัยเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการวิจัย ซึ่งมีรายละเอียดในการดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

1. วิธีการศึกษา
2. แหล่งข้อมูล
3. การวิเคราะห์ข้อมูล
4. การตรวจสอบความเชื่อถือได้ของข้อมูล
5. สรุป อภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

วิธีการศึกษา

ระเบียบวิธีการวิจัย (Methodology) ที่ผู้วิจัยใช้ในการศึกษาเรื่องนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยวิธีวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารหรือการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีลำดับขั้นตอนต่อไปนี้

1. ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะวิจัยเพื่อนำข้อมูลที่ได้มากำหนดกรอบการวิจัยและใช้เป็นแนวทางในการศึกษา
2. ศึกษาแนวคิดที่ว่าด้วยหลักการตีความหลักคำสอนและการอ้างอิงข้อมูลในพระพุทธศาสนาที่จะนำมาใช้เป็นกรอบการวิจัยและแนวทางในการศึกษา
3. สร้างกรอบแนวคิดการวิจัยให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย
4. วิเคราะห์การปรากฏของคำว่า “นโม” และคำอื่น ๆ ที่มีความหมายและสาระสำคัญ เช่นเดียวกันกับคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เพื่อดูความสัมพันธ์ ความสอดคล้อง และการขยายความของคำนี้แล้วสังเคราะห์สรุปเป็นผลการวิจัยตามประเด็นที่ศึกษา
5. วิเคราะห์สารัตถะ คือ สาระสำคัญของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิ และข้อมูลทุติยภูมิ ตามกรอบแนวคิดด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา เพื่อสรุปผลการศึกษาตามประเด็นการศึกษาที่ตั้งไว้ตามหลักการตีความ คือ สุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท อัตโนมัตติ และหลักการอ้างอิงที่เรียกว่า มหาปเทศ 4 คือ พุทธापเทศ สังฆापเทศ สัมพหุสัถเถรापเทศ และเอกัถเถรापเทศ
6. วิเคราะห์หลักธรรมที่สัมพันธ์กับสารัตถะของคำว่า “นโม” ที่ได้จากข้อที่ 5 เพื่อแสดงให้เห็นถึงแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องตามสาระสำคัญของคำว่า “นโม” และเป้าหมายของพระพุทธศาสนา
7. นำผลที่ได้จากการศึกษาตามวัตถุประสงค์แต่ละข้อเสนอเป็นรายงานการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

แหล่งข้อมูล

ข้อมูลที่จะนำมาใช้วิเคราะห์ในการวิจัยเรื่องนี้ ได้แก่ คัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แยกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิ ดังนี้

1. ข้อมูลปฐมภูมิ

ข้อมูลปฐมภูมิในงานวิจัยนี้ ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500 และคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539 ซึ่งเป็นข้อมูลหลักหรือข้อมูลขั้นต้นที่แสดงถึงการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำ อื่น ๆ ที่มีความหมายและสาระสำคัญเช่นเดียวกันกับคำว่า “นโม”

2. ข้อมูลทุติยภูมิ

ข้อมูลทุติยภูมิในงานวิจัยนี้ ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีและภาษาไทย คัมภีร์ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์สังฆาทิเสส หนังสือ ตำรา วิทยานิพนธ์ สารนิพนธ์ ดุษฎีนิพนธ์ และเอกสารวิชาการที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” เป็นข้อมูลที่จะนำมาวิเคราะห์สนับสนุนข้อมูลปฐมภูมิให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น หรือพิจารณาแบบย้อนกลับว่า คำอธิบายที่ปรากฏในข้อมูลทุติยภูมิดังกล่าวสอดคล้อง ถูกต้อง หรือขัดแย้งกับข้อมูลที่ได้จากปฐมภูมิหรือไม่ตามหลักของการวิจัย คือ สุตตะ สุตตานุโลม อารยวาท และอัตโนมติเพื่อหาข้อสรุปต่อไป

3. แหล่งเก็บข้อมูล

ผู้วิจัยดำเนินเก็บข้อมูลทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิจากแหล่งเก็บข้อมูลที่เป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจากแหล่งเก็บข้อมูลสำคัญ 3 แห่ง ดังนี้

3.1 หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี ถนนสามเสน แขวงวชิรพยาบาล เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร ซึ่งมีเอกสารโบราณที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัย

3.2 หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา แหล่งเก็บข้อมูลคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีที่ใช้ศึกษาวิเคราะห์เป็นหลัก รวมทั้งเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจำนวนมาก

3.3 มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ซอยโรงเรียนวัดสระเกศ ถนนจักรพรรดิพงษ์ แขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร สถานที่ตรวจชำระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท และเป็นแหล่งข้อมูลเพื่อการค้นคว้าและเผยแพร่ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งมีคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องที่ผู้วิจัยจะไปเก็บข้อมูลอีกแหล่งหนึ่ง

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ได้จากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิแล้วมาวิเคราะห์โดยวิธีวิเคราะห์เนื้อหาตามประเด็นการศึกษาที่กำหนดไว้ในกรอบแนวคิดการวิจัยและวัตถุประสงค์ของการวิจัยตามแนวทางที่ได้กำหนดไว้ในกรอบของการวิจัย คือ สุตตะ สุตตานุโลม อารยวาท และอัตโนมติเพื่อนำมาสรุปถึงสาระสำคัญของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายหรือสาระสำคัญที่เกี่ยวข้องกับ นโม และเพื่อหาข้อสรุปที่เป็นองค์ความรู้ใหม่

การตรวจสอบความเชื่อถือได้ของข้อมูล

การตรวจสอบข้อมูลผู้วิจัยใช้วิธีการตรวจสอบตามหลักการที่กล่าวไว้ในบทที่สองที่ว่าด้วยหลักการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท 4 ประการ คือ สุตตะ ส่วนที่เป็นพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก สุตตานุโลม มหาปเทศ หลักการที่พระพุทธเจ้าทรงไว้สำหรับการวินิจฉัย รวมทั้งมติของพระอรรถกถาจารย์ อัจฉริยวาท คำอธิบายของพระอรรถกถาและพระฎีกาจารย์ และอัตโนมติ คำอธิบายของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่เชื่อถือได้ และหลักการอ้างอิงที่เรียกว่า มหาปเทศ 4 คือ พุทธापเทศ สังฆापเทศ สัมพหุลัตเถรापเทศ และเอกัตเถรापเทศ โดยข้อมูลที่ได้จากการศึกษาต้องลงกัน สมกัน หรือสอดคล้องกัน ไม่ขัดแย้งกันจึงจะถือว่าข้อมูลที่ได้มานั้นเชื่อถือได้ และถือว่าเป็นข้อสรุปของผลการวิจัยที่ได้

สรุปผล อภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยดำเนินการสรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยทั้ง 2 ข้อ ด้วยความเรียงแบบพรรณนาวิเคราะห์ อภิปรายผลการวิจัยในประเด็นสำคัญเพื่อชี้ให้เห็นสาระตลละ สาระสำคัญของคำว่า “นโม” ทั้งในด้านความหมายของคำว่า “นโม” บุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อม ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อม ลักษณะการแสดงความนอบน้อม อิริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อม แรงจูงใจในการแสดงความนอบน้อม วิธีปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อม หลักธรรมที่สัมพันธ์กับแสดงความนอบน้อม และผลของการแสดงความนอบน้อม สุดท้าย ผู้วิจัยจะได้เสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และเพื่อการวิจัยแก่ผู้สนใจที่จะศึกษาวิจัยเรื่องนี้หรือเรื่องที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ต่อไป

บทที่ 4

ผลการการวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์สาระสำคัญของคำว่า “ นโม ” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาตามกรอบแนวคิดการวิจัยเพื่อตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่ตั้งไว้ 2 ประการ คือ การปรากฏของคำว่า “ นโม ” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และสาระสำคัญของคำว่า “ นโม ” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ดังผลการศึกษาตามลำดับต่อไปนี้

การปรากฏของคำว่า “ นโม ” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การปรากฏของคำว่า “ นโม ” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาตามแนวทางการวิเคราะห์หลักคำสอนในพระพุทธศาสนา 4 ประการ ได้แก่ สุตตะ สุตตานุโลม อจาริยวาท อัตโนมติ ตามลำดับ และหลักการอ้างอิงในการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “ มหาปเทศ 4 ” ได้แก่ พุทธापเทศ สังฆापเทศ สัมพหุลัตถะราปเทศ และเอกัตถะราปเทศ ตามขอบเขตของคัมภีร์ที่กำหนดไว้ในขอบเขตของการวิจัย ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาภาษาบาลีฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตามลำดับดังต่อไปนี้

1. นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก

คัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์หลักที่รวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาไว้เป็นหมวดหมู่จำแนกได้ 3 คัมภีร์ ได้แก่ พระวินัยปิฎก คัมภีร์ที่ว่าด้วยระเบียบปฏิบัติที่เรียกว่า พระวินัยหรือสิกขาบทของพระภิกษุ ภิกษุณี รวมถึงข้อวัตรปฏิบัติอื่น ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เพื่อความเรียบร้อยของหมู่สงฆ์ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ว่าด้วยหลักธรรมคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่บุคคลต่าง ๆ รวมถึงถ้อยคำของพระเถระ พระเถรี เทวดา และฤๅษีที่รับรองว่าเป็นภาสิต หมายถึง คำที่กล่าวดี ถูกต้อง และพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ที่ว่าด้วยหลักธรรมชั้นสูงหรือปรมัตถธรรม 4 ประการ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ที่เป็นแหล่งข้อมูลและหลักฐานอ้างอิงคำสอนในพระพุทธศาสนาชั้นต้นที่ชาวพุทธจะต้องศึกษาให้เกิดความเข้าใจอย่างกระจ่างชัด

จากการศึกษาเนื้อหาของพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทั้ง 45 เล่ม พบการปรากฏของคำว่า “ นโม ” และคำอื่น ๆ ที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “ นโม ” ดังต่อไปนี้

1.1 การปรากฏของคำว่า “ นโม ” ในปิฎกทั้งสาม

ผลการศึกษาพบคำว่า “ นโม ” ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกเพียง 1 แห่งเท่านั้นคือ ในขุททกวัตถุยกขันธกะ พระวินัยปิฎก จุฬวรรค ดังข้อความที่ว่า “ โสฬ นโม ภควโต นโม สุตตณนํ สมมาสมุพุทธานํ.¹

¹ นโม ตามหลักฐานที่อ้างนี้ นอกจากจะปรากฏในพระวินัยปิฎก จุฬวรรคแล้ว ยังปรากฏในที่อื่น ๆ อีก เช่น อหิราชสูตร (อง.จตุกก. (บาลี) 21/67/83) ขันธชาดก (ขุ.ชา. (บาลี) 27/106/56) และอรรถกถาขันธชาดก (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/106/147-148) เป็นต้น

แปล: ข้าพเจ้านั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคเจ้าและพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์” (วิ.จ. (บาลี) 7/251/9, (ไทย) 7/251/16) แต่คำว่า “นโม” จะปรากฏในคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎกอย่างหลากหลายทั้งการใช้คำศัพท์และการใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลและสิ่งทีคนในสังคมอินเดียให้ความเคารพบูชา ดังตัวอย่างเช่น ในสัทกปิฎกสูตร ทีฆนิกาย มัชฌิมปิณฑาสกัว่า “อโห สกโก เทวานมินโท ปาณินา ปจวี ปรามสิตวา ติกขตตุ อูทานิ อูทานสิ **“นโม** ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทสส, **นโม** ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทสส, **นโม** ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทสสาดิ. แปล: ครั้งนั้นท้าวสักกะ ผู้เป็นจอมเทพเอาพระหัตถ์ลูบแผ่นดินแล้วเปล่งอุทานขึ้น 3 ครั้งว่า ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้โดยชอบด้วยพระองค์เอง” (ที.ม. (บาลี) 10/371/246, (ไทย) 10/371/300) ซึ่งการใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าของท้าวสักกะในพระสูตรนี้แสดงถึงธรรมเนียมการกล่าว นโม 3 จบ ที่พบว่า ใช้เฉพาะกับพระพุทธเจ้าเท่านั้น ส่วนคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกไม่ปรากฏคำว่า “นโม” เลย นอกจากบทนมัสการพระพุทธเจ้า (นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทสส) ที่พระธัมมสังคากาจารย์ ผู้สังคายนาพระธรรมวินัยได้ตั้งไว้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติ ซึ่งพระอรธกกาจารย์ พระฎีกาจารย์ และอาจารย์รุ่นต่อ ๆ มาที่แต่งคัมภีร์ได้ถือเป็นธรรมเนียมที่ต้องปฏิบัติด้วยการกล่าว นโม และคำที่แสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยไว้เป็นบทเริ่มต้นที่เรียกว่า “คันถารัมภถา” หรือ “ปณามถาถา” ก่อนเข้าสู่รายละเอียดของเนื้อหาคัมภีร์ ดังตัวอย่างที่แสดงไว้ในภาคผนวกของงานวิจัยนี้

1.2 รูปแบบของคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

รูปศัพท์ของคำว่า “นโม” ในพระไตรปิฎกมีปรากฏใน 2 รูปแบบ คือ นโม ที่ใช้คำเดียวโดด ๆ และ นโม ที่ปรากฏร่วมกับคำกริยา ดังตัวอย่างและรายละเอียดต่อไปนี้

1.2.1 นโม ที่ใช้คำเดียวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วม ปรากฏเพียง 1 แห่งในพระวินัยปิฎก ส่วนใหญ่จะปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎก แต่ไม่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ขอนนำมาแสดงเฉพาะที่ไม่ซ้ำกันพร้อมทั้งสาระสำคัญโดยสรุปและหลักฐานอ้างอิง ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 นโม ที่ปรากฏคำเดียวโดด ๆ ในพระไตรปิฎก

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
(วิ.จ. (บาลี) 7/251/9 (ไทย) 7/251/16)	ขุททกตถกขันธ์กะ โสหิ นโม ภควโต นโม สตตนนํ สมมา- สมพุธานิ. แปล: ข้าพเจ้านั้นขอนอบน้อม แด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ขอนอบน้อมแด่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์.	1. การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมพระพุทธ เจ้าในตัวอย่างนี้ พระอรธกกาจารย์อธิบายว่า หมายถึง พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/106/147-148) 2. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีตทั้ง 7 พระองค์ ในตัวอย่างนี้ปรากฏในอาฎานาฎยสูตร ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ได้แก่ พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ พระโกณฑกมนะ พระกัสสปะ และ พระโคตมะ (ที.ปา. (บาลี) 11/287/180)

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
อง.ทุก. (บาลี) 20/38/65 (ไทย) 20/38/84	วิสสุภนายิกสูตร สมจิตตวรรค อารามทณโท พราหมโณ อุฏฐายาสนา เอกัส อุตตราสงค์ กริตวา ทกขิณิ ชาณมณทล ปจริย นิหนตวา เยน ภควา เตนญชลิ ปณาเมตวา ติกขตตุ อูทานิ อูทานะสิ “ นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทสส. นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทสส. นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทสส...” แปล: พราหมณ์อารามทณทได้ลุกจากที่นั่ง ห่ม ผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง คูกเข่าข้างขวา ลงบน แผ่นดิน ประนมมือไปยังทิศที่พระผู้มี พระภาคประทับอยู่ อูทานขึ้น 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันต- สัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น...”	1. การใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม พระพุทธเจ้าด้วยการเปล่งคำอุทาน 3 ครั้ง เป็น ธรรมเนียมการกล่าว นโม 3 จบ ซึ่งพบว่าใช้ เฉพาะกับพระพุทธเจ้าเท่านั้น 2. แสดงให้เห็นถึงกิริยาที่แสดงความนอบน้อม คือการห่มผ้าเฉวียงบ่า การนั่งคุกเข่า และประนม มือที่เป็นวัฒนธรรมของคนอินเดียยุคนั้น 3. ธรรมเนียมห่มผ้าเฉวียงบ่าของพระสงฆ์ไทย และการห่มสไบเฉียงของอุบาสก อุบาสิกาไทยใน การบำเพ็ญกิจทางศาสนาที่วัดได้รับอิทธิพลมา จากธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าว
ที.ปา. (บาลี) 11/278/171 (ไทย) 11/278/223	อาฏานาฎียสูตร นโม เต ปุริสาชยณ นโม เต ปุริสุตตม. ² แปล: ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นบุรุษ อาชาไนย ข้าพระพุทธเจ้าขอนอบน้อม พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นบุรุษ สูงสุด ข้าพระพุทธเจ้าขอนอบน้อม พระองค์.	1. ตัวอย่างนี้คือ ท้าวท้าวธรรฐและพระโอรสใช้นโม แสดงความนอบน้อมพระพุทธเจ้าผู้เป็นบุรุษ อาชาไนยสูงสุด 2. นี่คือตัวอย่างของคำว่า “นโม” ที่ปรากฏ เพียงคำเดียวโดด ๆ ไม่มีคำกริยาผสม แต่เวลา แปลจะต้องใส่คำกริยา คือ อตถุ เขามาประกอบ เพื่อความสมบูรณ์ของรูปประโยค.

1.2.2 นโม ที่ปรากฏร่วมกับคำกริยาพบว่า มีทั้งที่เป็นคำสนธิกับคำกริยาที่ประกอบด้วย อส ธาตุ และคำกริยาที่ประกอบด้วย กร ธาตุ ในรูปวิภัตติต่าง ๆ ซึ่งพบว่า ปรากฏเฉพาะในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกเท่านั้น ขอนำมาแสดงเฉพาะตัวอย่างที่ไม่ซ้ำกันพร้อมทั้งสาระโดยสรุปและหลักฐานอ้างอิง ดังตารางที่ 2

² สำนวนบาลีว่า “นโม เต ปุริสาชยณ นโม เต ปุริสุตตม” มีปรากฏหลายแห่งในพระสุตตันตปิฎก เช่น เทวสิทธิ์สูตร (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/82/298) และอุชชยเถรคาถา (ขุ.เถร. (บาลี) 26/47/269) เป็นต้น ต่างกันตรงที่บุคคลผู้กล่าวคำนี้ที่มีทั้งภิกษุ เทวดา บุคคลชั้นสูงของสังคม เช่น พระราชา และบุคคลทั่วไป และผู้ที่ได้รับการแสดงความนอบน้อมก็พบว่า มีทั้งพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก

ตารางที่ 2 นโม ที่ปรากฏร่วมกับคำกริยาในพระไตรปิฎก

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ที.ม. (บาลี) 10/326/231 (ไทย) 10/326/256	มหาโควินทสูตร นมตถุ มหาโควินทสส พราหมณสส นมตถุ สตตบุโรหิตสส. (นมตถุ=นโม อตถุ) แปล: ขอนอบน้อมท่านมหาโค- วินทพราหมณ์ผู้เป็นบุโรหิตของกษัตริย์ ทั้ง 7 พระองค์.	1. ชาวบ้านใช้ นโม ร่วมกับคำกริยา อตถุ แสดง ความนอบน้อมแก่พราหมณ์ชื่อว่ามหาโควินทหะผู้ เคยเป็นบุโรหิตของพระราชกษัตริย์ได้รับมรดกเชกทั้ง 7 พระองค์ ซึ่งเป็นผู้ที่พวกเขาให้ความเคารพ นับถือ ขณะนั้นครองเพศนักบวชอยู่ 2. คำว่า “นมตถุ” นี้ปรากฏหลายแห่งเฉพาะ ในพระสูตรต้นปิฎกเท่านั้น
ม.มู. (บาลี) 12/249/211 (ไทย) 12/249/268	วัมมิกสูตร นโม กโรหิ นาคสส. แปล: ท่านจงทำ ความนอบน้อมนาค.	นาคในพระสูตรนี้หมายถึง พระภิกษุผู้เป็นพระ ชีณาสพ ผู้สิ้นอาสวกิเลสแล้ว ตามนัยอรรถกถา วัมมิกสูตร (ม.มู.อ. (บาลี) 2/251/40) ไม่ใช่ พญานาคที่เป็นสัตว์เดรัจฉานประเภทหนึ่ง
ส.ส. (บาลี) 15/106/73 (ไทย) 15/106/117	ขันตสูตร เย อปมตตา วิหรนติ นโม เตสึ กโรหมหิ . แปล: ข้าพเจ้าขอนอบน้อมเหล่าภิกษุผู้ไม่ ประมาทอยู่.	1. ผู้ที่ใช้ นโม แสดงความนอบน้อมในที่นี้คือ ขันตเทพบุตร 2. ผู้ที่ได้รับการแสดงความนอบน้อมคือ ภิกษุผู้ ดำรงชีพอยู่ด้วยความไม่ประมาท แสดงถึงภิกษุที่ ควรแก่การนอบน้อม คือ พระภิกษุผู้ประพฤดีดี ปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัย
ขุ.ชา. (บาลี) 27/100/55 (ไทย) 27/100/90	สารุสลชาดก วุฑฒพยสส นโม กเร. แปล: ควรทำ ความนอบน้อมต่อผู้เจริญวัย (ผู้สูงวัย).	การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อผู้ที่สูงวัย กว่า แสดงถึงวัฒนธรรมการให้ความเคารพผู้ใหญ่ ในสังคมอินเดีย
ขุ.ชา. (บาลี) 27/189/71 (ไทย) 27/189/116	วิคติจจชาดก วิคติจจมาน นโม กโรมเส. แปล: (ฤๅษี โพธิสัตว์แสดงธรรมว่า) ข้าพเจ้าขอ กระทำการนอบน้อมท่านผู้ปราศจาก ความปรารถนา.	1. การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมแก่ผู้มีจิตที่ บริสุทธิ์ ปราศจากความปรารถนา (กิเลส) แสดง ถึงการให้ความเคารพแก่บุคคลที่ คุณความดี ภายใน 2. การแสดงความนอบน้อมดังกล่าวเป็นกริยาที่ เกิดจากปัญญามองเห็นคุณค่าที่เป็นนามธรรม ไม่ใช่คุณค่าทางวัตถุ
ขุ.ชา. (บาลี) 27/133/93 (ไทย) 27/133/150	อันตชาดก มิกราช นโม ตยตถุ อปี กิญจิ ลภามเส. แปล: (กาตัวหนึ่งต้องการจะลงสุนัข จึงจอกินเนื้อจึงกล่าวว่า)...พญาเนื้อ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ข้าพเจ้าจะได้ อะไรบ้างเล่า.	1. นี่คือตัวอย่างการใช้ นโม แสดงความนอบ น้อมต่อสัตว์เดรัจฉานด้วยกัน 2. แสดงให้เห็นว่า นโม เป็นคำสามัญที่ใช้กัน โดยทั่วไป มิได้เจาะจงเฉพาะมนุษย์เท่านั้น แต่ยังสามารถใช้กับสัตว์เดรัจฉานได้ด้วย

ตารางที่ 2 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ขุ.ชา. (บาลี) 28/141/52 (ไทย) 28/141/78	โสณนันทชาตก นโม กตวาน ภูตานิ อีสึ วุทขามิ สุพพตฺ. แปล: (นันทบัณฑิตเมื่อเจรจากับบริษัท ของตนจึงกล่าวว่า) ข้าพเจ้าขอทำความ นอบน้อมแก่ภูตทั้งหลาย แล้วจะกล่าวกับ โสณฤๅษีผู้มีวัตรดีงาม.	การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อภูตทั้งหลาย ในที่นี้ หมายถึง เทวดา ตามคำอธิบายของพระ อรรถกถาจารย์ (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/141/185-186) ซึ่งพบว่าคนอินเดียให้ความเคารพ และมีกล่าวไว้ หลายแห่งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา

คำว่า “นโม” ที่ใช้คู่กับคำกริยาว่า “อตถุ” ในรูปศัพท์ “นมตถุ, นโม ตยตถุ” และคำว่า “นโม” ที่มาคู่กับกริยาที่ประกอบด้วย กร ธาตุ ในตารางที่ 2 นี้ เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งเท่านั้น ยังมีตัวอย่างของคำว่า “นโม” กับคำกริยาดังกล่าวที่พบในพระสุตตันตปิฎกอีกหลายแห่ง ดังที่ได้แสดงไว้ในภาคผนวกของงานวิจัยนี้ แต่จากวิเคราะห์ความหมายแล้วพบว่า ไม่มีความแตกต่างกัน ต่างกันเพียงแค่ว่า คนกล่าวกับผู้ที่ได้รับการแสดงความนอบน้อมเท่านั้น

1.3 การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแทนคำว่า “นโม”

จากการศึกษาพบว่า การแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลและสิ่ง ที่ควรแก่การแสดงความเคารพตามวัฒนธรรมของคนอินเดียที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น นอกจากจะใช้คำว่า “นโม” โดด ๆ หรือ “นโม” ร่วมกับคำกริยาแล้วยังพบว่า มีการนำคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” คือ กริยาที่ประกอบด้วย นมสฺส ธาตุ ที่ใช้ในความหมายว่า ความนอบน้อม นอกจากนี้ยังพบคำกริยาที่ประกอบด้วย วนท ธาตุ และ วท (อภิ+วท) ในความหมายว่า กราบ ไหว้แทน นโม ทั้งกริยาอาชยาด และกริยาภิกตฺที่ประกอบด้วยปัจจัยและวิภัตติต่าง ๆ พบส่วนใหญ่ในพระสุตตันตปิฎก ขอนำมาแสดงเฉพาะรูปศัพท์ที่ไม่ซ้ำกันพร้อมทั้งสาระโดยสรุปและหลักฐานอ้างอิง ดังตารางที่ 3

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
วิ.ม. (บาลี) 4/5/4 (ไทย) 4/5/8	มัจฉลิตทคาถา อล โข มัจฉลิตโท นาครราชา สุตตาทสส อจฺจเยน วิทธี วิคตวลาหํ เทวํ วิทิตฺวา ภควโต กายา โภเค วินิเวเจตฺวา สกฺวณฺณํ ปฏิสฺหิตฺวา มาณวกฺวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา ภควโต ปุโรโต อฏฺฐาสิ ปณฺชลิโก ภควนฺตํ นมสฺสมาโน . แปล: ครั้น 7 วันผ่านไป พญานาค มัจฉลิตที่รู้ว่า ฝนหาย ปลอดภัยแล้วจึง คลายขนตออกจากพระกายของพระผู้มี พระภาคเจ้า จำแลงร่างของตนเป็นมาณพยื่น ประนมมือ ถวายอภิวาทอยู่เบื้องพระพักตร์.	1. การใช้คำกริยา “นมสฺสมาโน” ที่แปลว่า ถวายอภิวาทเป็นการแสดงความนอบน้อมหรือ ความเคารพประการหนึ่ง 2. การแสดงความนอบน้อมด้วยการประนม มือไหว้ (ปณฺชลิโก) บุคคลหรือสิ่งเคารพอันเป็น ธรรมเนียมปฏิบัติของคนในชมพูทวีปสมัยนั้น เป็นอีกคำหนึ่งที่มีสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม 3. นี่คือตัวอย่างของการแสดงความนอบ น้อมในอิริยาบถยืน (อฏฺฐาสิ) ข้อสรุปดังกล่าวแสดงถึงวัฒนธรรมการแสดงความ นอบน้อมหรือความเคารพของคนใน สังคมอินเดียขณะนั้น

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ที.สี (บาลี) 9/530/237 (ไทย) 9/530/234	เตชวิษขสูตร ต้ ก็ มณลสิ วาเสฏฐ ปสสนติ เตวิชชา พราหมณา จนทิมสุริเย อณเณ จาปี พหุชชา ยโต จ จนทิมสุริยา อุกคจจนติ ยตถ จ โอคจจนติ อายาจนติ โถมยนติ ปณชลิกา นมสสมานา ออนุปริวตตนตี? แปล: พระผู้ มีพระภาคตรัสถามว่า วาเสฏฐะ เธอเข้าใจ เรื่องนั้นว่าอย่างไร พราหมณ์ผู้ได้ไตรเพท มองเห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ขึ้นลง เหมือนคนเหล่านี้ แต่ก็ยังอ้อนวอน ชื่นชม ประนมมือ นอบน้อมเดินเวียนอยู่.	1. คำว่า “นมสสมานา” นอบน้อมอยู่ มี ความหมายและสาระสำคัญเหมือนกับคำว่า “นโม” คือ การแสดงความเคารพ 2. สิ่งที่เคารพบูชา คือ ดวงจันทร์และดวง อาทิตย์ แสดงถึงพหุวัฒนธรรมทางความเชื่อที่มี อย่างหลากหลายในสังคมอินเดียตามความเชื่อ ของแต่ละบุคคล 3. กิริยาที่แสดงต่อสิ่งเคารพ คือ การอ้อน วอน ชื่นชม ประนมมือไหว้ การแสดงความ นอบน้อม และการเดินเวียนขวารอบบุคคลหรือ สิ่งที่เคารพที่เรียกว่า “การทำทักษิณาวัตร” เพื่อให้ได้ในสิ่งที่ปรารถนา
ที.ม. (บาลี) 10/348/229 (ไทย) 10/348/277	สักกปัญหสูตร สาถ์ว น จิรั ผุผลั ปีตริ เต สุขเมธเส วณทมาโน นมสสามิ ยสสา เสตาทีสี ปชาติ. แปล: (ปัญจสิขเทพบุตร...กล่าวคาถาว่า) แม่คุณผู้เฉลียวฉลาด ฉันขอน้อมไหว้บิดาของ เธอผู้มีธิดางามเช่นนี้ ดุจดั่งสาละที่ผลิดอก ใหม่ ๆ ฉะนั้น.	1. การแสดงความนอบน้อมต่อบิดาในฐานะ บุคคลผู้ควรแสดงความเคารพ และการให้ความ เคารพผู้ใหญ่ 2. การแสดงความนอบน้อมด้วยการไหว้เป็น วัฒนธรรมทางสังคมที่คนยึดถือปฏิบัติกันที่มีได้ เฉพาะเจาะจงบรรพชิตเท่านั้น แต่ยังรวมถึง บุคคลทั่วไปด้วย
ที.ปา. (บาลี) 11/242/156 (ไทย) 11/242/199	สิงคาลกสูตร เตน โข ปน สมเยน สิงคาลโก คหปติปุโต กาลสเสว อัญจาย ราชคหา นิกขमितวา อลลวดโถ อลลโกโส ปณชลิโก ปุทุททิสา นมสสติ... แปล: สมัยนั้น สิงคาลกะ คหบดี บุตร ลูกขึ้นแต่เข้า ออกจากกรุงราชคฤห์ มีผ้าเปียก มีผมเปียก ประคองอัญชลิไหว้ทิศ ทั้งหลาย.	1. ทิศต่าง ๆ เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่คนในสังคม อินเดียสมัยนั้นเคารพกราบไหว้ แสดงความ นอบน้อม 2. การไหว้หรือการนอบน้อมทิศเกิดจาก ความเชื่อในเทพเจ้าผู้ปกป้องรักษาประจำทิศ ต่าง ๆ ของคนอินเดียบางส่วน 3. การไหว้หรือการนอบน้อมทิศของคน อินเดียบางส่วนจะมีลักษณะของการร้องขอต่อ เทพเจ้า เช่น การขอให้ได้บุตร เป็นต้น
สั.ส. (บาลี) 15/264/283 (ไทย) 15/264/386	ปฐมสักกนัมสสนสูตร อิท วตวาน มชวา เทวราชา สุขุมปติ ปุทุททิสา นมสสิตวา ปมุโข รถมารุหิติ. แปล: (มาตลีสังคาคหเทพบุตรกราบทูลว่า) ท้าวมชวาสุขุมบดีเทวราช ผู้เป็นประมุข ครั้น ตรัสดังนี้แล้ว ทรงนอบน้อมทิศทั้ง 4 เสด็จ ขึ้นราชรถกลับไป.	1. กิริยาศัพท์ นมสสิตวา แสดงการทำความ นอบน้อม การไหว้ทิศ 2. ทิศทั้ง 4 ที่ท้าวสักกเทวราชแสดงความ นอบน้อมไม่ใช่ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตกที่คนบางส่วนในอินเดียไหว้กัน แต่หมายถึงบรรพชิตและคฤหัสถ์ผู้มีศีล ผู้ ประพฤติธรรมที่อาศัยอยู่ในทิศทั้งสิ้น

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ขุ.ธ. (บาลี) 25/392/85 (ไทย) 25/392/156	สาริปุตตเถรวัตถุ ยมหา ธมม วิชาเนยย สมมาสมพุทเทสิตี สกกจจํ ตํ นมสเสย อคคิหุตตํ พุราหมโณ. แปล: (พระผู้มีพระภาคตรัสพระศาสดานี้ว่า) บุคคลรู้ แจ้งธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้วจาก อาจารย์ใด ควรนอบน้อมอาจารย์นั้นโดยเคารพ เหมือนพราหมณ์นอบน้อมไฟที่บูชาขณะนั้น.	1. การนอบน้อมต้องทำด้วยความ เคารพต่อบุคคลหรือสิ่งที่เคารพจริง ๆ 2. การเปรียบเทียบการนอบน้อมใน พระพุทธศาสนาที่เป็นการนอบน้อม บุคคลที่ควรบูชาคืออาจารย์กับการบูชา ไฟในลัทธิพราหมณ์ที่แสดงจุดร่วมกัน ประการหนึ่งคือ การทำด้วยความเคารพ
ขุ.อิติ. (บาลี) 25/106/325 (ไทย) 25/106/485- 486	สพฺรหฺมกสูตร เอตมตฺถํ ภควา อโวจ. ตตฺเตตํ อิติ วุจฺจติ พุทฺหมาคี มาตาปิตโร พุทฺพาจริยาติ วุจฺจเร อาหุเนยฺยา จ ปุตฺตานํ ปชาย อนุกมฺปกา ตสฺมา หิ เน นมสเสย สกกเรย จ ปณฺทิตो อนฺเนน อถ ปาเนน วตฺเตน สยเนน จ อฺจฺฉาพเนน นฺหาปเนน ปาทานํ โธวเนน จ. แปล: พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมา นี้แล้ว ในพระสูตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า มารดาบิดาผู้อนุเคราะห์ประชา ท่านเรียกว่าพรหม บุรพเทพ บุรพาจารย์ และอาหุไนยบุคคลของบุตร ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล บัณฑิตพึงนมัสการและ สักการะมารดาบิดานั้นด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบกลิ่น การอาบน้ำ และการล้างเท้า”.	1. มารดาบิดาอยู่ในฐานะพระพรหม อาจารย์คนแรก และอาหุไนยบุคคลของ บุตรที่บุตรจะต้องนอบน้อม กราบไหว้ สักการะด้วยสิ่งต่างๆ เช่น ข้าวน้ำเป็นต้น 2. คำกริยาว่า สกกเรย ที่แปลว่า พึง สักการะ เป็นการขยายความหมายของ กริยาว่า นมสเสย ที่แปลว่า พึงนอบ น้อมหรือกราบไหว้เพื่อแสดงให้เห็นถึง สาระเชิงปฏิบัติว่า ไม่ใช่เพียงการแสดง ความเคารพนอบน้อมบูชาเท่านั้น แต่ยัง ต้องเลี้ยงดูมารดาบิดาตอบแทนด้วยตาม หน้าที่ของลูกที่ดีที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ใน สิ่งคาลกสูตร ³
อภิ.ก. (บาลี) 37/321/163 (ไทย) 37/321/281	กังฺขาถา (ถ้อยคำที่แสดงถึงความสงสัย) เอตาหิสีธมฺมปกาสะเนตฺถ น ตตฺถ กิ กงฺขติ โภจิสฺส วาโก นิตฺติณฺณโอยํ วิจิกิฉฺฉินฺนํ พุทฺธํ นมสสาม ชินํ ชินินฺทาคี. แปล: การประกาศธรรมในธรรมวินัยนี้เป็นเช่นนี้ ไม่มีพระสาวกรูปไหนจะสงสัยอะไรในการประกาศ ธรรมนั้นเลย พวกข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระชิน พุทธเจ้าผู้ทรงเป็นจอมคน ทรงข้ามโอฆะได้ ทรงตัด ความสงสัยได้แล้ว.	1. คำกริยาที่ประกอบด้วย นมสส ธาตุ ในพระอภิธรรมปิฎกพบในที่นี้เพียงแห่ง เดียวเท่านั้น 2. กริยาศัพท์ดังกล่าวใช้แสดงความ นอบน้อมพระพุทธเจ้า 3. กริยาศัพท์ดังกล่าวเป็นของสัควาที่ ภิกษุ ผู้มีหน้าที่ถามข้อสงสัยในพระธรรม วินัยที่ปรากฏในคัมภีร์กถาวัตถุโดยมี พระภิกษุปรวาที่เป็นฝ่ายตอบข้อสงสัย

³ ในสิ่งคาลกสูตร ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรค พระพุทธเจ้าทรงแสดงหน้าที่ของบุตรธิดาต่อมารดาบิดาโดยธรรมไว้
5 ประการ คือ (1) ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ (2) จักทำกิจของท่าน (3) จักดำรงวงศ์ตระกูล (4) จักประพฤติตน
ให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท (5) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วจักทำบุญอุทิศให้ท่าน (ที.ปา. (ไทย) 11/267/ 212)

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สารัตถะที่พบ
ม.ม. (บาลี) 13/455/447 (ไทย) 3/455/573- 574	วาเสฏฐสูตร จนท ยถา ขยาตีติ เปจจ ปณชลิกา ขนา วณทมานา นมสสนติ เอว โลกสมิ โคตม. แปล: คนทั้งหลายเมื่อจะเข้าไปประนมมือ ถวายบังคมก็จักถวายอภิวาทพระโคตมได้ ทั่วโลก เหมือนดวงจันทร์เต็มดวงฉนั้น.	1. ตัวอย่างนี้แสดงถึงคำกริยาที่มาคู่กันและทำ พร้อมกันคือ วณทมานา นมสสนติ ที่แม้จะต่างกัน แต่ก็เป็นการแสดงความเคารพ นอบน้อมเหมือน กับคำว่า “นโม” หรือกริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย นมสส ธาตุเช่นกัน 2. คำกริยาทั้งสองแม้จะต่างกันตามรูปของ กริยาภิกถ์กับกริยาอาชยาด แต่จัดอยู่ในชุดหรือ กลุ่มคำเดียวกันและมีสาระสำคัญคือ การแสดง ความเคารพตามวัฒนธรรมของคนอินเดียเช่นกัน
ขุ.ชา. (บาลี) 27/298/418 (ไทย) 27/298/583	สัมพุลาชาดก อภิวาเทมิ ตั ภทเท ทานวาหิ นมตถุ เต. แปล: แม่ นางผู้เจริญ เราขอไหว้เธอ เราคือ ทานพ ขอนอบน้อมแก่เธอ.	1. การไหว้ที่แปลจากคำกริยาว่า “อภิวาเทมิ” นี้อยู่ในชุดคำหรือกลุ่มคำที่มีนัยแสดงความ นอบน้อมเช่นเดียวกันกับ นโม หรือคำกริยาที่ ประกอบด้วย นมสส ธาตุที่พบว่า บางสำนวน แปลว่า กราบไหว้เช่นกัน 2. บทคาถาที่สองใช้คำว่า “ทานวาหิ นมตถุ เต” ที่แปลว่า เราคือทานพ ขอนอบน้อมเธอ โดย สาระสำคัญก็ไม่ต่างจากสำนวนบาลีว่า อภิวาเทมิ ตั ภทเท ในบาทที่หนึ่ง เพราะเป็นให้ความเคารพ นับถือเหมือนกัน

ตัวอย่างคำกริยาที่ประกอบด้วย นมสส วณท และ (อภิ+) วท ธาตุ ที่แสดงไว้ในตารางที่ 3 นี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น เนื่องจากยังมีคำกริยาที่ประกอบด้วยธาตุดังกล่าวทั้งกริยาอาชยาดและกริยาภิกถ์อีกจำนวนมากที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก เช่น นมสสามิ นมสสถ นมสลี นมสเสย นมสลี นมสสั นมสลีสสุ นมสสัสสุ นมสลีสสุ นมสลิตวา นมสสนโต นมสสนติ นมสสมาโน นมสสมานา วณทมานา วณทิตวา อภิวาเทนติ เป็นต้น ซึ่งคำกริยาเหล่านี้ใช้แสดงความนอบน้อมบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพบูชาไว้อย่างหลากหลายดังได้แสดงไว้ในภาคผนวกของงานวิจัยนี้

จากตัวอย่างของคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกที่กล่าวมาทั้งหมดให้ข้อสรุปถึงสาระสำคัญของคำนี้และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ค้นพบดังนี้

1. การปรากฏของคำว่า “นโม” มี 3 รูปแบบ คือ (1) ปรากฏเป็นคำเดี่ยวโดด ๆ ไม่มีคำกริยา
ร่วม เช่น **นโม** ภควโต, **นโม** สตตนันิ สมมาสมพุทธานิ (2) ปรากฏร่วมกับคำกริยา เช่น **นมตถุ** (นโม+อตถุ)
นโม กโรติ และ (3) การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแทน เช่น พุทฺธ **นมสสาม,**
วณทมานา นมสสนติ, อภิวาเทมิ ตั ภทเท เป็นต้น ซึ่งการใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญ
เหมือนกันกับคำว่า “นโม” แทนนี้พบมากในพระสุตตันตปิฎก

2. นโม ที่ปรากฏคำเดียวโดด ๆ และ นโม ที่มาร่วมกับคำกริยา รวมถึงคำกริยาที่มีรากศัพท์มาจาก นมสฺส, วนท, (อภิ) วท ธาตุ ล้วนมีความหมายและสาระสำคัญเหมือนกัน คือ ใช้แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และสิ่งที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพนับถือ เช่น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ อันเป็นวัฒนธรรมแขนงสหธรรมที่ว่าด้วยมารยาททางสังคม

3. คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม เป็นคำสามัญที่มีทั้งมนุษย์ เทวดา และสัตว์ใช้แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพนับถือมีทั้งพระพุทธเจ้าในปัจจุบันและในอดีตที่ผ่านมา พรหมณ์ที่ชาวบ้านให้ความนับถือ คนชั้นสูงของสังคม เช่น พระราชา พระมหากษัตริย์ พระราชโอรส บุโรหิต บุคคลผู้ที่มีคุณความดี เช่น พระชินาสพ ผู้สั่นกลอส ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้สูงวัย สามัญชนทั่วไป วัตถุ สัตว์เดรัจฉาน รวมถึงธรรมชาติบางอย่างด้วย ไม่ใช่คำศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจในเชิงบันดาลให้เกิดเรื่องอัศจรรย์แต่อย่างใด

4. พระไตรปิฎกไม่ได้กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของคำว่า “นโม” ว่าใครเป็นคนกล่าวเป็นคนแรก แม้กระทั่งการกล่าว นโม เต็มบทว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส” 3 จบก็พบว่า มีทั้งเทวดา เช่น ท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ และมนุษย์ เช่น ชาณุโสณิพรหมณ์ เป็นต้นเป็นผู้กล่าว

5. ธรรมเนียมการกล่าวคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกพบว่า มีทั้งใช้คำว่า “นโม” คำเดียวโดด ๆ นโม ที่มาร่วมกับคำกริยา และการกล่าว นโม เต็มบท 3 จบ ซึ่งเป็นธรรมเนียมการกล่าว นโม แสดงความนอบน้อมเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ปรากฏว่าใช้กับพุทธสาวก บุคคลทั่วไป สัตว์ วัตถุ และธรรมชาติอื่น ๆ ผู้วิจัยเห็นว่า ธรรมเนียมการกล่าว นโม แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้า 3 จบนี้มีความเชื่อมโยงกับการทำทักษิณาวัตรต่อพระพุทธเจ้าที่เป็นการแสดงความเคารพอย่างสูงสุดก็นิยมทำ 3 รอบเช่นกัน

6. นอกจากการใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลและสิ่งเคารพแล้วยังพบว่า มีการใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันที่ประกอบด้วย นมสฺส วนท และ (อภิ+) วท ธาตุ ในรูปของกริยาอาขยาดและกริยาภิกทกัที่พบอย่างหลากหลายในพระสูตรต้นตอปิฎกในการแสดงความเคารพ นอบน้อมอีกด้วย

จากข้อสรุปที่ได้จากตัวอย่างของคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกทั้ง 6 ข้อนี้ ผู้วิจัยจะนำไปเทียบเคียงกับคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา และฎีกา เพื่อตรวจสอบการใช้คำนี้ว่าสอดคล้องหรือแตกต่างกันหรือไม่ เพื่อคงสาระสำคัญของคำนี้ตามกรอบแนวคิดในการวิจัยที่ได้กำหนดไว้ คือ สุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท อัตตโนมตี และหลักการอ้างอิงที่เรียกว่า มหาปเทศ 4 คือ พุทธापเทศ สังฆापเทศ สัมพหุสัถตตापเทศ และเอกัตถรापเทศต่อไป

2. นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถา (อฎฐกถา) เป็นคัมภีร์ที่อธิบาย ขยายความพระบาลีหรือพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก โดยพระอรรถกถาจารย์จะนำคำศัพท์บางคำ ประโยคบางประโยคที่ยากหรือยังไม่ชัดเจนมาอธิบายให้เกิดความชัดเจน จัดเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญมากต่อการศึกษาหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา และเป็นคู่มือของการศึกษาพระพุทธพจน์ เนื่องจากคัมภีร์อรรถกถาจะช่วยอธิบายรูปศัพท์และความหมาย ขยายพระธรรมวินัย และมีเรื่องราวที่พระอรรถกถาจารย์ได้แต่งเสริมเข้ามาเพื่อให้เกิดความ

เข้าใจพระพุทธรูปในพระไตรปิฎกอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น พร้อมกับแสดงทัศนะและข้อวินิจฉัยของตนสอดแทรกบางส่วนไว้ด้วย ดังกรณีศึกษา คือ สารัตถะของคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาเพื่อหาข้อสรุปถึงการปรากฏของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนาว่า มีประเด็นที่สอดคล้องหรือแตกต่างจากข้อสรุปทั้ง 6 ข้อที่ได้จากคัมภีร์พระไตรปิฎกหรือไม่

ผลการศึกษาคำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเหมือนกับคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถานั้น เมื่อตรวจสอบ เทียบเคียงตามกรอบของการศึกษาคือ สุตตะ สุตตานุโลม และอาจารย์วาทแล้วพบว่า ไม่มีความแตกต่างทั้งในแง่ของความหมายและสาระสำคัญดังตัวอย่างที่จะแสดงไว้ตามข้อสรุปดังต่อไปนี้

2.1 นโม ที่ใช้คำเดียวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วม

นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาข้อนี้พบว่า ใช้ตามคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่บางแห่งมีการขยายความของคำว่า “นโม” เพื่อแสดงความหมายและแนวทางปฏิบัติของคำนี้ให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างและรายละเอียดในตารางที่ 4

ตารางที่ 4 นโม ที่ใช้คำเดียวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วม ในคัมภีร์อรรถกถา

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่องและข้อความที่ปรากฏ	สารัตถะที่พบ
วินย.อ. (บาลี) 1/-/1	คันถารัมภกถา นโม มหาการุณิกสุส ตสส... นโม อวิชาทิกิเลสชาล- วิทุลลีโน รมมวรสส ตสส. ตมริยสงฆ์ สิริสา นมามิ อิจเจวมจจนตมมสสเนยฺย นมสสสมาโน รตนตตยํ ยํ ปุณณภิกสิณฺหํ วิปุลํ อลตถํ ตสสานุภาเวน หตฺนตฺราโย. แปล: ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการแด่พระผู้เป็นที่พึ่ง ผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณา พระองค์นั้น. ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการแด่พระธรรมอันประเสริฐ อันขจัดเสียซึ่งข่ายคือกิเลส มีอวิชาเป็นต้นนั้น. ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการด้วยเศียรเกล้าซึ่งพระอริย สงฆ์ ผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะเป็นค้ำมูล เป็นเนื่อนาบุญ ของเหล่าชนผู้มีความต้องการด้วยกุศล. ข้าพเจ้า นมัสการอยู่ซึ่งพระรัตนตรัย อันควรนมัสการโดย ส่วนเดียว ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ได้แล้วซึ่งกุศล ผลบุญที่ใพบูลย์ หลังไหลไม่ขาดสายอันใด ด้วย อานุภาพแห่งกุศลผลบุญนั้น ขอให้ข้าพเจ้าจงเป็นผู้ ปลอดอันตราย.	1. ธรรมเนียมการแต่งคัมภีร์ทาง พระพุทธรูปศาสนาตั้งแต่อรรถกถาเป็นต้น มาจะเริ่มต้นด้วยบทคันถารัมภกถา บาง คัมภีร์ใช้ชื่อว่า ปณามคาถา คาถาแสดง ความนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือเรียก ตามสำนวนไทยว่า บทไหว้ครู 2. การแสดงความนอบน้อมต่อพระ รัตนตรัยในบทเริ่มต้นของการแต่งคัมภีร์ ดังกล่าว นอกจากจะเป็นธรรมเนียมแล้ว ยังชี้ให้เห็นถึงการใช้คำว่า “นโม” และ คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญ เช่นเดียวกันกับคำว่า “นโม” แทน เป็นการใช้ตามคัมภีร์พระไตรปิฎก ทั้งสิ้น เนื่องจากคำเหล่านี้มีปรากฏใน พระไตรปิฎกทั้งหมด 3. ความต่างกันในเรื่องนี้ก็คือ คำที่ แสดงความนอบน้อมในตัวอย่างนี้เป็น คำของพระอรรถกถาจารย์คือพระพุท โธสาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา ส่วนคำ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นคำของ บุคคลต่าง ๆ ที่ปรากฏในเรื่อง

ตารางที่ 4 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่องและข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ที.ปา.อ. (บาลี) 3/141/61	อรรถกถาสัมปาสทนิยสูตร โลกียมหาชน อุกกาสิตวาปี ชิปีตวาปี นโม พุทธาน ติ อตตโน อตตโน อุปนิสฺสเย จตวา พุทธานิ คุณเณ อนุสฺสรตี. แปล: โลกียมหาชน ไอก็ตี จามก็ตี ดำรงอยู่ในอุปนิสัยของตน ๆ ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ว่า ขอความนอบน้อมจงมีแก่พระพุทธเจ้า ทั้งหลาย.	1. พระอรรถกถาจารย์ได้นำคำว่า นโม พุทธาน มาขยายความให้เห็นว่า คำนี้เป็นการ กล่าวออกมาด้วยการระลึกถึงพระคุณของ พระพุทธเจ้าทั้งหลายของคนที่ยังไม่สิ้นกิเลส ผู้ศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอย่างมั่นคง 2. แสดงให้เห็นว่า การแสดงความนอบ น้อมที่ถูกต้อง ต้องเกิดจากจิตสำนึกในคุณ ความดีของบุคคลหรือสิ่งอื่นที่ควรเคารพ ไม่ใช่ สักแต่ว่าเปล่งคำออกมา เห็นได้จากตัวอย่างนี้ บุคคลที่เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธเจ้า แม้กระทั่งไอหรือจามก็ยังเปล่งคำว่า นโม พุทธาน ด้วยจิตที่ระลึกถึงพุทธคุณอันเป็นการ เจริญพุทธานุสสติประการหนึ่ง
ส.ม.อ. (บาลี) 3/232 /228-229	อรรถกถาอาหารสูตร นโม เต บุริสาชณณ นโม เต บุริสุตตม ยสฺส เต อาสวา ชิณา ทกฺขิณเณยโยสิ มาริสฺสาดิ. แปล: ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความ นอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษ สูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ท่านผู้ นิรทุกซ์ ท่านสิ้นอาสวะแล้วเป็นผู้ควรแก่ ทักษิณา.	1. คำว่า นโม ในตัวอย่างนี้เป็นการใช้ตาม พระไตรปิฎกที่ปรากฏอยู่ในหลายแห่ง เช่น สุนีตเถรคาถา (ขุ.เถร.(บาลี) 26/ 629/359) แต่ไม่ปรากฏในอาหารสูตร คาถาดังกล่าวเป็น การนำมาประกอบในการขยายความเรื่องที่ ท่านอธิบาย 2. สำนวนบาลีดังกล่าวมิใช่ใช้แสดงความ นอบน้อมเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น แต่ใช้กับ พุทธสาวกด้วย 3. พระอรรถกถาจารย์นำคานานี้มาเพื่อ เชื่อมกับเรื่องที่กำลังอธิบายและเพื่อชี้ว่า พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลที่ควรนอบน้อมสูงสุด เพราะพระองค์ทรงสิ้นอาสวกิเลสแล้ว
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/106/148	อรรถกถาขันธชาดก โส หิ นโม ภควโตติ โส อหิ เอวํ กตปริตโต อดีตสฺส ปรีนิพฺพุตสฺส สพฺพสฺสปี พุทฺธสฺส ภควโต นโม กโรมิ. แปล: คำว่า โสหิ นโม ภควโต อธิบายว่า ข้าพเจ้านั้นได้ทำการ ป้องกันไว้แบบนี้ ขอทำความนอบน้อมแด่ พระผู้มีพระภาคเจ้าคือพระพุทธเจ้าที่ ปรีนิพพานไปแล้วที่ผ่านมาแม้ทั้งหมด.	1. พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายคำว่า “นโม” ความนอบน้อมว่า หมายถึง การทำ ความนอบน้อม ซึ่งเป็นสำนวนบาลีที่ใช้แทน กันได้ แต่คงสาระสำคัญเท่ากัน 2. การขยายความถึงผู้ได้รับการแสดงความ นอบน้อมคือ พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ได้แก่ พระพุทธเจ้าทุกพระองค์เพื่อสร้างความ ชัดเจน

2.2 นโม ที่ปรากฏร่วมกับคำกริยา

จากการศึกษาพบว่า นโม ที่มาร่วมกับกริยาศัพท์ที่ปรากฏในอรรถกถาไม่แตกต่างจากที่ปรากฏในพระไตรปิฎก กล่าวคือกริยาศัพท์ที่มาร่วมกับคำว่า “นโม” คือ กริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย อส ธาตุ และ กร ธาตุ ดังตัวอย่างและรายละเอียดในตารางที่ 5

ตารางที่ 5 นโม ที่มาร่วมกับกริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย อส ธาตุ และ กร ธาตุ ในคัมภีร์อรรถกถา

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ที.ม.อ. (บาลี) 2/348/318	อรรถกถาปัญญาชคคา ปิตรี เต สุขเมเสติ อติสสุสิริกั ทว ปิตรี วณฺหมาโน นมฺสสามิ นโม กรโอมิ . แปล: บาท คาลาว่า ปิตรี เต สุขเมเส แปลว่า ฉันทน้อม ไหว้ คือ ขอทำความนอบน้อมบิดาของเธอผู้ ทรงสิริอย่างยิ่ง.	1. ตัวอย่างนี้เป็นการขยายความของคำว่า “วณฺหมาโน นมฺสสามิ” ว่ามีความหมาย เหมือนกับคำว่า “นโม กรโอมิ” คือ ข้าพเจ้าขอ ทำความนอบน้อม 2. ที่มาของคานานี้คือ สักกปัญหาสูตร ทีฆ- นิกาย มหาวรรค (ที.ม. (บาลี) 10/348/229)
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/17/33	อรรถกถาโมรชาดก นมตถุ พุทธานํ นมตถุ โพธิยา นโม วิมุตตานํ นโม วิมุตติยา. แปล: ขอนอบน้อมแต่ พระพุทเจ้าทั้งหลาย ขอนอบน้อมแต่พระ โพธิญาณ ขอนอบน้อมแต่พระพุทเจ้าผู้หลุด พ้นแล้วทั้งหลาย ขอนอบน้อมแต่วิมุตติธรรม.	1. ข้อความนี้มาจากโมรชาดก (ขุ.ชา. (บาลี) 27/17/41) ไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือ ขยายความศัพท์ใด ๆ 2. คำกริยาที่ปรากฏร่วมกับ นโม คือ อตถุ (นมตถุ=นโม+อตถุ) ใช้ตามพระไตรปิฎก 3. ตัวอย่างนี้กล่าวถึงบุคคลและสิ่งที่ควร แสดงความนอบน้อม คือ พระพุทเจ้า โพธิญาณ พระอรหันตสัมมาสัมพุทเจ้าผู้ หลุดพ้นแล้วทั้งหลาย และวิมุตติธรรม ที่แสดง ให้เห็นว่า คำว่า “นโม” มิใช่ใช้แสดงความ นอบน้อมต่อบุคคลเท่านั้น แต่ยังใช้กับสิ่งอื่น ได้ด้วย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/295/331	อรรถกถากุณฑลชาดก ...อมโภ อนุชพาล จลจิตตาย อิตถิยา นโม กรโอสสิ . แปล: ท่านนี้โงเขลาหนัก โจนจึงทำความ นอบน้อมผู้หญิง ซึ่งมีจิตแปรปรวนกลับกลอก เล่า.	1. ตัวอย่างนี้แสดงถึง นโม มาร่วมกับคำ กริยาว่า “กรโอสสิ” ในฐานะบทกรรมให้ ความหมายว่า ทำความนอบน้อม 2. ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า สตรีก็มีผู้แสดง ความนอบน้อมเช่นกัน มิได้เจาะจงเฉพาะบุรุษ เพศเท่านั้น แสดงให้เห็นว่า นโม เป็นคำสามัญ ที่ใช้แสดงความนอบน้อมแก่บุคคลทั่วไป

ตารางที่ 5 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/141/185- 186	อรรถกถาโสณนันทชาดก นโม กตวาน ภูตานิ อีสึ วกขามิ สุพพตฺ โส ตยาคํ ทกขินา พาทุ ตว โกลิย สมมโต. ตตถ นโม กตวานาติ อิทํ โส ปริสาย สญญํ ทตวา ตสฺมี วนสฺนเต นิพพตฺตเวตตานํ นมกการํ กตวา อาห. แปล: ข้าพเจ้าขอทำ ความนอบน้อมแก่ภูตทั้งหลายแล้วจะกล่าวกับ โสณฤๅษีผู้มีวัตรดีงาม ข้าพเจ้านั้นอันชาวโลก สมมติแล้วว่าเป็นชาวโกลิยโคตรร่วมกับท่าน จึงนับว่าเป็นแขนงขาของท่าน. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นโม กตวาน ความว่า นันทบัณฑิตนั้น ครั้นให้สัญญาแก่ บริษัทแล้วกระทำการนอบน้อมแก่เทวดา ทั้งหลาย ผู้เกิดแล้วในชฎแห่งป่านนั้นนั่นแล จึง ได้กล่าวแล้ว.	1. คาถานี้อยู่ในโสณนันทชาดก (ขุ.ชา. (บาลี) 28/141/52) 2. คำว่า “นโม กตวาน” มีความหมาย เหมือนกับคำว่า “นมกการํ กตวา” คือ แปล ว่ากระทำความนอบน้อมเหมือนกัน 3. การให้ความหมายที่ชัดเจนของคำว่า “ภูต” ว่าหมายถึง เทวดาทั้งหลายที่เกิดในชฎ แห่งป่า 4. เทวดาเป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่มีผู้ใช้ นโม แสดงความนอบน้อมที่ปรากฏหลาย แหล่งทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา

จากตัวอย่างของคำว่า “นโม” ที่ปรากฏร่วมกับกริยาที่ประกอบด้วย อส ธาตุ และ
กร ธาตุ ดังกล่าวสรุปได้ว่า กริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย อส ธาตุ ที่ปรากฏร่วมกับคำว่า “นโม” พบใน 2 รูป
คือ “นมตถุ” กับคำว่า “นโม ตยตถุ” ส่วน นโม ที่มาร่วมกับกริยาที่ประกอบด้วย กร ธาตุ พบอย่าง
หลากหลายทั้งกริยาอาขยาตและกริยาภิกตัก เช่น นโม กโรมิ, นโม กโรสิ, นโม กตวาน เป็นต้น และเมื่อ
สังเคราะห์แล้วจะได้ข้อสรุปถึงการใช้คำว่า “นโม” ร่วมกับคำกริยาที่ปรากฏในอรรถกถา 3 ลักษณะ คือ

1) การนำข้อความในพระไตรปิฎกมากล่าวซ้ำอีกเพื่อทำความเข้าใจเรื่องราวความเป็นมา
และใช้เป็นบทตั้งเพื่ออธิบาย ขยายความศัพท์หรือเนื้อความในพระไตรปิฎกให้ชัดเจน ตัวอย่างเช่น

นโม กตวาน ภูตานิ อีสึ วกขามิ สุพพตฺ

โส ตยาคํ ทกขินา พาทุ ตว โกลิย สมมโต.

แปล: ข้าพเจ้าขอกระทำความนอบน้อมแก่ภูตทั้งหลายแล้วจะกล่าวกับโสณ
ฤๅษีผู้มีวัตรดีงาม ข้าพเจ้านั้นชาวโลกสมมติแล้วว่าเป็นชาวโกลิยโคตร
ร่วมกับท่าน จึงนับว่าเป็นแขนงขาของท่าน. (ขุ.ชา. (บาลี) 28/141/52,
(ไทย) 28/141/78)

พระอรรถกถาจารย์ได้นำข้อความในคาถาจากโสณนันทชาดกดังกล่าวมาขยายความเพื่อ
สร้างความชัดเจนไว้ว่า “ตตถ **นโม กตวานาติ** อิทํ โส ปริสาย สญญํ ทตวา ตสฺมี วนสฺนเต นิพพตฺตเวตตานํ
นมกการํ กตวา อาห. แปล: บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **นโม กตวาน** ความว่า พระนันทบัณฑิตนั้นครั้นให้
สัญญาแก่บริษัทแล้วกระทำการนอบน้อมแก่เทวดาทั้งหลาย ผู้เกิดแล้วในชฎแห่งป่านนั้นนั่นแล จึงได้
กล่าวแล้ว.” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/141/185-186) จะเห็นว่า พระอรรถกถาจารย์นำคำว่า นโม กตวาน มา

อธิบายใหม่ว่า นมกการ กตวา ซึ่งมีความหมายเหมือนกัน คือ การทำความนอบน้อม เพียงแต่รูปศัพท์จะชัดเจนกว่าว่า นโม ในคาถาดังกล่าวมีสถานะเป็นคำนาม ใช้เป็นบทกรรมของกริยาเท่านั้น

2) ใช้ตามพระไตรปิฎก ไม่มีการเปลี่ยนแปลงรูปศัพท์หรือเนื้อความใด ๆ กรณีที่ข้อความนั้น ๆ มีความชัดเจนแล้ว ตัวอย่างเช่น **นโม กรโทธิ** นาคสส.ของท่านจงทำความนอบน้อมต่อภาคเกิด. (ม.ม.อ. (บาลี) 2/249/249) ซึ่งพระอรรถกถาจารย์นำมาจากกัมมิกสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ (ม.ม. (บาลี) 12/249/211)

3) ขยายความคำศัพท์ที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ให้ชัดเจน หรือสื่อสั้นว่า สามารถใช้รูปศัพท์นี้แทนกันได้ ตัวอย่างเช่น **นมสเสยยาติ** นโม กรเยย. แปล: บทว่า พึงนอบน้อม แปลว่า พึงทำความนอบน้อม (อง.ติก.อ. (บาลี) 2/31/112) ซึ่งพระอรรถกถาจารย์นำคำว่า นมสเสยย นี้มาจากคาถาในสพฐมกสูตร ติกนิบาต อังคุดตริกนิกาย (อง.ติก. (บาลี) 20/31/127) แล้วมาขยายความด้วยคำว่า “นโม กรเยย” เมื่อว่าโดยความหมายและสาระสำคัญเชิงปฏิบัติแล้วเหมือนกัน คือ พึงนอบน้อมหรือพึงนมัสการก็คือ พึงทำการนอบน้อม ต่างกันเพียงรูปศัพท์เท่านั้น

จากข้อสรุปของรูปศัพท์กริยาที่ใช้ร่วมกับคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในอรรถกถาที่กล่าวข้างต้นได้ชี้ให้เห็นสาระสำคัญเกี่ยวกับการใช้คำว่า “นโม” ร่วมกับคำกริยาแสดงความนอบน้อมที่ไม่ได้แตกต่างไปจากพระไตรปิฎกที่เป็นการแสดงความเคารพ น้อมน้อมบุคคลและสิ่งที่ควรเคารพ และเป็น การนอบน้อมที่เกิดจากจิตเลื่อมใสศรัทธาของบุคคลแต่ละคนเหมือนกัน

2.3 การใช้คำกริยาที่มีความหมายและมีสาระสำคัญเดียวกันแทน นโม

การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แทนพบว่าเป็น คำกริยาที่มีรากศัพท์เดียวกันกับ นโม คือ นมุ ธาตุ หรือ นมสส ธาตุในความนอบน้อม และ วนท หรือ (อภิ+) วท ธาตุ ในความไหว้ กราบไหว้แทน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

2.3.1 กริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย นมุ หรือ นมสส ธาตุ พบอย่างหลากหลายทั้งกริยาอาชยาตและกริยาภิตก์ ดังตัวอย่างในตารางที่ 6

ตารางที่ 6 การใช้คำกริยาที่ประกอบด้วย นมุ หรือ นมสส ธาตุ ในคัมภีร์อรรถกถา

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สารัตถะที่พบ
วิมทา.อ. (บาลี) 1/-/1	คันถารัมภกถา ตมริยสงฆ์ สิริสา นมามิ . แปล: ข้าพเจ้าขอ ถวายนมัสการพระอรียสงฆ์นั้นด้วยเศียร เกล้า.	นี่คือตัวอย่างหนึ่งของการใช้กริยาศัพท์ที่ ประกอบด้วย นมุ ธาตุ ที่มีความหมายเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อมหรือนมัสการในคัมภีร์ อรรถกถา
วินย.ส.อ. (บาลี) 1/-/1	คันถารัมภกถา วตถุตตย นมสสิตวา สรณิ สพพปาณิน... แปล: (ข้าพเจ้า) ขอนอบน้อมพระรัตนตรัย อันเป็นที่พึ่งของสรรพสัตว์.	1. คำกริยาภิตก์ว่า “นมสสิตวา” เป็นคำหนึ่งที่ใช้ ใช้แสดงความนอบน้อมในที่ปรากฏในอรรถกถา 2. สิ่งที่ควรแก่การนอบน้อมในที่นี้คือพระ รัตนตรัย ซึ่งเป็นธรรมเนียมของการแต่งคัมภีร์ชั้น อรรถกถาที่เริ่มต้นด้วยบทนมัสการพระรัตนตรัย เรียกว่า คันถารัมภกถาหรือปณามคาถา

ตารางที่ 6 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ม.มู.อ. (บาลี) 1/44/126	อรรถกถาภยเกรวสูตร โส (ปิยคามิโก) ... นมสสมาโน สพพรตตี ยาจนโต อฏฐาสิ. แปล: พระปิยคามิเกนั้น ได้ยึนนมัสการอ่อนนวย้อยตลอดทั้งคืน.	1. กิริยาที่แสดงความนอบน้อมในตัวอย่างนี้คือ นมสสมาโน (นมสส+มาน) 2. การยึนแสดงความนอบน้อมเป็นอริยาบท หนึ่งที่พบในวัฒนธรรมการแสดงเคารพ
ส.ส.อ. (บาลี) 1/265/335	อรรถกถาทุติยสังกนัมมัสสนสูตร ภควนต์ นมสสติ เอกังส อุตตริยํ ทุกุฬ กตวา พรหมชาณโก ทุตวา สิริสิ อณขลิ ธเปตวา นมสสติ . แปล: คำว่า ภควนต์ นมสสติ ความว่า ท้าวสักกะพาดผ้าสองชั้น เฉวียงบ่าข้างคุกเข่าแบบพรหม ประนมมือ เหนือพระเศียร ถวายนมัสการ.	1. พระอรรถกถานำคำว่า ภควนต์ นมสสติ ใน ตุติยสังกนัมมัสสนสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ส.ส. (บาลี) 15/265/283) มาขยายความเพิ่มเติม แต่ยังคงใช้คำกิริยาที่แสดงความนอบน้อมเหมือน เดิม คือ นมสสติ 2. การขยายความเพื่อให้เห็นวิธีการทำความ นอบน้อมที่เป็นวัฒนธรรมของคนอินเดียคือการ ห่มผ้าเฉวียงบ่าที่สังคมไทยเรียกว่า สไบเฉียงแล้ว คุกเข่า ยกมือประนมเหนือศีรษะนมัสการ
อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/259/364	วิสาขาวัตถุ อิมิสสา ปน ปิตา อนโตเทวดา นมสสาเปติ . แปล: แต่บิดาของนางวิสาขานี้ให้นาง นอบน้อมเทวดาภายใน.	ตัวอย่างนี้ระบุถึงบุคคลที่ควรนอบน้อมภายใน ครอบครัว คือ มารดาบิดาที่บุตรธิดาทุกคนควรให้ ความเคารพ นับถือ กราบไหว้ บูชา สักการะ เสมือนหนึ่งเทวดาประจำบ้าน
อง.ติก.อ. (บาลี) 2/31/112	อรรถกถาสพฺรหมสูตร นมสเสยยาติ นโม กรเยย . บทว่า พิง นมัสการ แปลว่า พิงทำความนอบน้อม.	นี่เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงคำว่า “นมสเสยย” บทตั้งที่มาจากพระไตรปิฎกมี ความหมายและสาระสำคัญเหมือนกันหรือใช้แทน กันได้กับคำว่า “นโม กรเยย”
อง.ฉก.อ. (บาลี) 2/23/122	อรรถกถาโลกสูตร ตํ นมสสนตติ ตํ ตถาคตํ เต สรณํ คตา นมสสนตติ . แปล: ชนเหล่านั้นถึงพระพุทธ เจ้าเป็นที่พึ่ง น้อมนอบอยู่.	ตัวอย่างนี้เป็นการขยายคำว่า “ตํ นมสสนตติ” ที่ มิใช่เป็นเพียงแค่การแสดงความนอบน้อมพระ พุทธเจ้าเท่านั้น แต่ยังเป็นการถึงพระพุทธเจ้า ว่าเป็นที่พึ่งด้วย
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/628/251	อรรถกถาสุนิตเถรคาถา นมสสิสูติ กาเยน วาจา ย จ นมการํ อกฺสุ . แปล: บทว่า นมสสิสู แปลว่า ได้ทำความ นอบน้อมด้วยกายและวาจา.	1. ตัวอย่างนี้เป็นการนำคำว่า “นมสสิสู” มา ขยายความว่า ความนอบน้อมนั้นคือ การทำความ นอบน้อมด้วยกาย วาจา รวมถึงใจด้วย 2. การขยายคำว่า “นมสสิสู” เป็น “นมการํ อกฺสุ” เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า คำทั้ง สองมีสาระสำคัญเหมือนกันหรือใช้แทนกันได้
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/290- 291/127	อรรถกถาพราหมณฉัมมิกสูตร เต เอวํ นมสสิยมา นา โลเกน... แปล: พราหมณ์เหล่านั้นอันชาวโลกนอบน้อมอยู่ อย่างนี้...	1. พราหมณ์ ผู้ที่ถือเพศนักบวชเป็นบุคคลอีก ประเภทหนึ่งที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพ นับถือ นอบน้อมบูชา 2. พราหมณ์ที่ได้รับการยกย่องบูชาในพระสูตร นี้ หมายถึง ผู้ที่ดำรงอยู่ในธรรมอันดีงาม

ตารางที่ 6 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ช.อป.อ. (บาลี) 1/592/ 356-357	อรรถกถาอุปาลีเถราปทาน โส อหํ ปพพชิตวา สมพุทฺธ นมสฺสมานโน ปณามํ กุรุมาโน ...แปล: ข้าพระองค์ นั้นบวชแล้วนมัสการอยู่ คือ กระทำการ นอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่...	1. ตัวอย่างนี้เป็นการขยายความศัพท์ คือ “นมสฺสมานโน” ที่มาในพระไตรปิฎก เป็น “ปณามํ กุรุมาโน” แสดงให้เห็นถึงการกระทำทั้งสองนั้น เป็นเรื่องเดียวกันคือ การแสดงความนอบน้อมต่อ สัมมาสัมพุทธเจ้า 2. จำนวนบาลีทั้งสองนั้นสามารถใช้แทนกันได้

นอกจากกริยาที่ประกอบด้วย นม และ นมสฺส ชาติ ในตารางที่ 6 แล้วยังพบกริยาที่ประกอบด้วยธาตุดังกล่าวในรูปวิภัตตอื่นอีกจำนวนมากดังตัวอย่างที่แสดงไว้ในภาคผนวกของงานวิจัยเรื่องนี้

2.3.2 กริยาที่ประกอบด้วย วนท ชาติ หรือ (อภิ+) วท ในความหมายว่า ไหว้ กราบไหว้ ซึ่งอยู่ในชุดหรือกลุ่มคำที่มีสาระสำคัญเหมือนกับคำว่า “นโม” หรือกริยาที่ประกอบด้วย มมสฺส ชาติ ที่ใช้แสดงความนอบน้อม ดังตัวอย่างในตารางที่ 7

ตารางที่ 7 กริยาที่ประกอบด้วย วนท หรือ (อภิ+) วท ชาติ ที่นำมาใช้แสดงแทน นโม ในคัมภีร์อรรถกถา

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ที.สี.อ. (บาลี) 1/530/335	อรรถกถาเดวิขสุตฺร นมสฺสมานาติ “นโม นโม”ติ วณทมานา . แปล: บทว่า นมสฺสมานา หมายถึง ไหว้อยู่ด้วยคำว่า นโม นโม	ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นถึง วณทมานา มี ความหมายเหมือนกับคำว่า นมสฺสมานา เพราะเป็นกริยาที่ใช้แสดงความเคารพนอบ น้อมเหมือนกันโดยมีคำว่า นโม นโม ที่แสดง ความนอบน้อมเป็นคำขยายเพื่อความชัดเจน
ช.ช.อ. (บาลี) 6/100/57 (ไทย)	อรรถกถาสังวรชาดก น ราชปุตฺต อสุยามิ สมณานํ มहेสินํ สกุจฺจํ เต นมสฺสามิ ปาเท วณทามิ ตาทินิ . แปล: (พระเจ้าสังวรมหาราชาตรัสคุณของ พระองค์ว่า) พระราชาบุตร หม่อมฉันไม่ริษยา สมณะทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ย่อม นอบน้อมสมณะเหล่านั้นโดยเคารพ ย่อม กราบไหว้สมณะผู้คงที่ทั้งหลาย.	1. ตัวอย่างนี้เป็นการนำข้อความจากสังวร ชาดก (ช.ช.อ. (บาลี) 27/100/250) มากล่าว ซ้ำโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ 2. ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า “นมสฺสามิ” กับคำว่า “วณทามิ” มีสาระที่ตรงกันคือ การ แสดงความนอบน้อม กราบไหว้ด้วยความ เคารพโดยมีคำว่า “สกุจฺจํ” เป็นคำบ่งชี้
ช.สุ.อ. (บาลี) 2/-/75	อรรถกถามงคลสูตร ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวาติ ภควนฺตํ วณทิตฺวา ปณมิตฺวา นมสฺสิตฺวา . แปล: คำว่า ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา แปลว่าไหว้ นอบน้อม นมัสการ พระผู้มีพระภาคเจ้า.	1. ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นการขยายความคำว่า “อภิวาเทตฺวา” ที่แปลว่า ถวายบังคมว่า หมายถึง การไหว้ (วณทิตฺวา) การนอบน้อม (ปณมิตฺวา) และการนมัสการ (นมสฺสิตฺวา) 2. แสดงว่าทั้ง 3 ศัพท์มีสาระสำคัญเหมือน กันคือการแสดงความเคารพต่อพระพุทธเจ้า และสามารถใช้แทนกันได้

ตารางที่ 7 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ขุ.เถรี.อ. (บาลี) 1/367/302	อรรถกถาสุภากัมมารีตฺเถรีคาถา นมสสติ ปณฺจปติภูจิตฺเตน วณฺทิตฺติ อตฺถโถ. แปล:... นอบน้อมอยู่ อธิบายว่าไหว้อยู่แบบ เบญจางคประดิษฐ์.	1. ตัวอย่างนี้เป็นการขยายความให้เห็นถึง กิริยาที่แสดงความนอบน้อมว่าคือ การกราบ ไหว้แบบเบญจางคประดิษฐ์ 2. อีกนัยหนึ่งแสดงถึงศัพท์ทั้งสองนั้นมีความ หมายและสาระสำคัญเชิงปฏิบัติที่ เหมือนกันคือ การนอบน้อมก็คือการกราบไหว้ แบบเบญจางคประดิษฐ์ ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่ ปรากฏในพระพุทธศาสนา
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/269/105	อรรถกถามงคลสูตร [265] ยโต หิตกามเนน กุลฺลุตฺเตน สีลวณฺเต ภิกฺขุ ชฺรทวารํ สมฺปตฺเต ทิสฺวา ยถิ เทยฺยธมฺโม อตฺถิ ยถาลํ เทยฺยธมฺเมน ปติมานตฺตพฺพา. ยถิ นตฺถิ ปณฺจปติภูจิตฺ กตฺวา วณฺทิตฺตพฺพา. ตสฺมี อสมฺปชฺชมาเน อณฺชลิ ปคฺคเหตุวา นมสฺสิตฺตพฺพา ตสฺมีปิ อสมฺปชฺชมาเน ปสนฺน- จิตฺเตน ปิยจกฺขุทฺติ สมฺปสฺสิตฺตพฺพา. แปล:กุลบุตร ผู้ต้องการประโยชน์เห็นภิกษุผู้มีศีลทั้งหลาย มาถึงประตูเรือน ถ้าสิ่งที่ควรถวายมีอยู่ก็พึง ต้อนรับด้วยไทยธรรมตามกำลัง ถ้าไม่มีก็ควร กราบไหว้แบบเบญจางคประดิษฐ์ เมื่อทำไม่ได้ ก็พึงประคองอัญชลินมัสการ แม้ทำไม่ได้ ตามนั้นก็ควรเป็นผู้มีจิตเลื่อมใสมองดูด้วย สายตาอันเปี่ยมด้วยความรัก.	1. ตัวอย่างนี้แสดงถึงการกระทำหรือข้อ ปฏิบัติที่จัดอยู่ในหมวดการแสดงความนอบ น้อมว่าเป็นสิ่งที่ควรทำแก่บุคคลที่ควรแก่การ บูชาหรือแสดงความนอบน้อม 2. ข้อปฏิบัติต่อเรื่องนี้สามารถทำได้ทั้งการ ให้ไทยธรรม การกราบไหว้ด้วยเบญจางค- ประดิษฐ์ การประณมมือนมัสการหรือแสดง ความนอบน้อม และการมีจิตเลื่อมใส มองดู ด้วยสายตาที่เปี่ยมด้วยความรัก 3. ข้อปฏิบัติดังกล่าวแสดงถึงความหมาย ของกิริยาที่แสดงความนอบน้อมที่ขยายกว้าง ในเชิงปฏิบัติตามวัฒนธรรมข้อนี้
ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/588/355	อรรถกถาอุปาลีเถราปทาน ตสฺมา เตน การเณน เอเต พุทฺธา นมสฺสลิยา นมสฺสิตฺตพฺพา วณฺทิตฺตพฺพา ติ อตฺถโถ. แปล: อธิบายว่า เพราะเหตุานั้น พระพุทธเจ้า ทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นผู้ควรนอบน้อม นมัสการ กราบไหว้.	1. ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า คำกิริยาทั้ง 3 นี้มีสาระสำคัญเหมือนกันคือ การแสดงความ นอบน้อม กราบไหว้ เคารพบูชาพระพุทธเจ้าผู้ ควรบูชา กราบไหว้ 2. แสดงว่า คำกิริยาทั้ง 3 นี้ สามารถใช้ แทนกันได้

นอกจากกิริยาศัพท์ที่ประกอบ นมุ ธาตุ นมสฺส วณฺท ธาตุ และ (อภิ+) วท ดังกล่าวแล้ว
ยังพบว่า มีการใช้คำกิริยาที่ประกอบด้วยธาตุอื่นที่มีความหมายแสดงถึงการกราบไหว้ การเคารพ การ
นับถือบุคคลที่ควรเคารพอีกคือ (ปติ+) มน ธาตุ ที่ใช้ในความหมายว่า นอบน้อมเหมือนกับ นโม ดังตัวอย่าง
ที่ปรากฏในคัมภีร์มรรคา ขุททกนิกายว่า “...สงฆฺญจ **ปติมานตฺตวา** สพฺพสมฺมานภาชนํ. แปล: และนอบ
น้อมพระสงฆ์ผู้เป็นภาษณะแห่งการนับถือทั้งปวง” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/-/1) หรือค่านามที่ประกอบด้วย นมุ
ธาตุ ดังตัวอย่างในเนตติอรรถกถา สังคหาวรว่า “สปปุริสา ฐมฺมจฺจนฺทวณฺตตฺตยา ภควติ **ปูชานมฺกการ**ปฺรา

โหนดิติ. แปล: สัตว์บุรุษทั้งหลายเป็นผู้มีการบูชาและการทำความนอบน้อมในพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นเบื้องต้นเพราะมีความรักในธรรม” (เนตติ.อ. (บาลี) 1/-/7) นอกจากนี้ยังพบการใช้คำนามทั้งที่ประกอบด้วย นมสสุ ธาตุ และคำอื่น ๆ ที่มีสาระสำคัญ สามารถใช้แทนกันได้เรียกว่า “ชุดคำ ศัพท์ที่มีนัยเดียวกัน” ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถารัตนังกมนกัณฑ์ว่า “ตตถ **อภิวัตตนติ** อญเณหิ อตตโน อภิวัตนการาปน. **โถมนนติ** ปรมมุขโต ฤติ. **วณทนนติ** ปณามน. **ปัสสนนติ** สมมุขโต ปัสสน. **นมสสนนติ** อญชลิกรณ มนสา นมสสน วา. **ปุชนนติ** มาลาคนธวิเลปนาทีหิ ปุชนนจ. แปล: บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า การไหว้ หมายถึง ให้คนอื่นกราบไหว้ตน. บทว่า การชมเชย หมายถึง การชมเชยลับหลัง. บทว่า การไหว้ หมายถึง การแสดงความนอบน้อม. บทว่า การสรรเสริญ หมายถึง การสรรเสริญต่อหน้า. บทว่า นมัสการ หมายถึง การประนมมือไหว้หรือการนมัสการด้วยใจ. บทว่า การบูชา หมายถึง การบูชาด้วยพวง ดอกไม้ ของหอม และเครื่องลูบไล้ เป็นต้น.” (ขุ.พุท.อ. (บาลี) 1/41/77) จะเห็นว่า กลุ่มคำเหล่านี้ คือ อภิวัตน์ โถมน วิชนน ปัสสน นมสสน และปุชน นำมาใช้แสดงความเคารพนับถือบุคคลที่ควรเคารพด้วยการกราบ การชื่นชม การไหว้ การสรรเสริญ การนมัสการ และการบูชาด้วยเครื่องสักการะต่าง ๆ ซึ่งให้ข้อสรุปว่า การแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งที่ควรนอบน้อมในวัฒนธรรมอินเดียนั้นมีความหมายและข้อปฏิบัติหลายประการ

นอกจากคำกริยาและคำนามดังตัวอย่างที่กล่าวข้างต้นแล้ว ผู้วิจัยยังพบคำคุณศัพท์ของกริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย นมสสุ ธาตุ ลง อนีย ปัจจัยอีก ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถาสังคหวารว่า “สเทวเคน โลเคน **ปุชนนियो นมสสนियो**. แปล: พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้อันชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงบูชา นอบน้อม” (เนตติ.อ. (บาลี) 1/-/8) ตัวอย่างนี้แสดงถึงศัพท์ที่ใช้ร่วมกัน คือ ปุชนนियो และนมสสนนियो แม้จะแปลต่างกัน แต่มีนัยสำคัญร่วมกันก็คือ เป็นกริยาที่แสดงถึงการให้ความเคารพ บูชานอบน้อมพระพุทธเจ้าเช่นกัน

การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถา ตามตัวอย่างที่ปรากฏในตารางที่ 6-7 และที่แสดงไว้ในภาคผนวกของงานวิจัยนี้จะมีอย่างหลากหลาย จากความหลากหลายของกริยาศัพท์เหล่านั้น เมื่อสังเคราะห์แล้วผู้วิจัยได้พบข้อสรุปสำคัญ 4 ประการ ได้แก่

1) การนำคำในพระไตรปิฎกมากล่าวซ้ำอีก ดังตัวอย่างที่ปรากฏในสรณคณกถาว่า “โส อหิ วิจริสสามิ คามา คามิ ปุรา ปุริ **นมสสมาโน** สมพุทฺธ ฐมมสฺส จ สุฐมมตฺ. แปล: ข้าพระองค์นั้น นอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดี และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีแล้ว เทียวประกาศธรรมไปทุกหนทุกแห่ง ตามหมู่บ้านหรือตามหัวเมืองน้อยใหญ่” (ที.อ. (บาลี) 1/250/135) ซึ่งข้อความดังกล่าวมีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น อาฬวกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต (ขุ.สุ. (บาลี) 25/194/371, (ไทย) 25/194/545)

2) การใช้รูปศัพท์ตามพระไตรปิฎก ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถานาคสูตร อังคุตตรนิกายว่า “**นมสสนตติ** กาเยน **นมสสนนติ** วาจา **นมสสนนติ** มนสา **นมสสนนติ** ฐมมานุฐมปฏิบัติยา **นมสสนนติ**. แปล: บทว่า นมสสนนติ หมายถึง นอบน้อมอยู่ด้วยกาย วาจา ใจ คือ นอบน้อมด้วยการปฏิบัติธรรมโดยสมควรแก่ธรรม.” (อง.ฉก.อ. (บาลี) 3/43/122) จากตัวอย่างนี้จะเห็นว่า คำกริยาที่นำมาจากพระไตรปิฎก คือ นมสสนนติ ยังคงรูปศัพท์เดิม ไม่มีการเปลี่ยนแปลง แต่พระอรรถ-

กถาจารย์ได้เพิ่มคำขยายความเข้าไป คือ กาเยน วาจาเย มนสา เพื่อชี้ให้เห็นว่า การแสดงความนอบน้อมสามารถทำได้ทางไตรทวาร คือ ทางกาย วาจา ใจ และสรุปให้เห็นถึงการแสดงความนอบน้อมที่มีผลสูงสุด คือ การนอบน้อมด้วยการปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรมที่เรียกว่า “ปฏิบัติบูชา”

3) การนำศัพท์หรือข้อความในพระไตรปิฎกมาขยายความพบว่าเป็นวิธีที่ใช้มากและหลากหลายที่สุดตามคติของการแต่งคัมภีร์อรรถกถาที่ต้องการอธิบายข้อความหรือคำศัพท์ที่ยากหรือไม่ชัดเจนในพระไตรปิฎก ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถาอปทานว่า “ตสฺมา เตน การณเณ เอเต พุทฺธา นมสฺสียา นมสฺสิตพฺพา วณฺทิตพฺพาทิ อตุโธ. แปล: อธิบายว่า เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้นจึงควรนอบน้อม นมัสการ กราบไหว้.” (ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/588/355) จากตัวอย่างนี้ คำที่พระอรรถกถาจารย์นำมาจากพระไตรปิฎกก็คือคำว่า “นมสฺสียา” ที่แปลว่า พึ่งนอบน้อม โดยท่านมาขยายเพิ่มเติมด้วยคำว่า “นมสฺสิตพฺพา” แปลเหมือนกันกับคำว่า “นมสฺสียา” ต่างกันเพียงรูปศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างกันเท่านั้น คือ คำว่า “นมสฺสียา” ประกอบด้วย อนีย ปัจจัย แต่คำว่า “นมสฺสิตพฺพา” ประกอบด้วย ตพฺพ ปัจจัย เป็นกริยาภีติเหมือนกัน และขยายความเพิ่มเติมด้วยคำว่า “วณฺทิตพฺพา” พึ่งไหว้ เพื่อแสดงให้เห็นว่า การนอบน้อมก็คือการไหว้ หรือการไหว้ก็เป็นการแสดงความนอบน้อมเช่นกันตามสำนวนบาลี

4) การนำคำว่า “นโม” หรือคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม รวมถึงข้อความที่เกี่ยวข้องกับคำเหล่านี้ปรากฏอยู่มาขยายความหรือสร้างความหมายใหม่เพื่อความชัดเจนให้แก่ผู้ศึกษา เมื่อตรวจสอบ เทียบเคียงตามหลักการวินิจฉัยพระธรรมวินัย คือ สุตตะ สุตตานุโลมแล้วพบว่า ความหมายและสาระสำคัญของคำเหล่านี้ไม่ขัดแย้งกัน ลงกัน สอดคล้อง หรือเป็นไปในทิศทางเดียวกัน

3. นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกา

ฎีกาเป็นคัมภีร์ที่อธิบายคำศัพท์บางคำหรือเนื้อความบางตอนในคัมภีร์อรรถกถาเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจน ถือว่าเป็นคัมภีร์ที่ช่วยให้ผู้ศึกษาพระพุทธานุโลมมีความเข้าใจในพระพุทธานุโลมมากยิ่งขึ้น ผลการศึกษาคำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ “นโม” ที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นฎีกาพบว่า เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาสรุปได้ 3 กลุ่ม คือ

3.1 นโม ที่ใช้คำเดี่ยวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วม

คำว่า “นโม” ในข้อนี้ที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกาพบใน 2 ลักษณะ คือคำว่า “นโม” ที่ใช้ตามพระไตรปิฎก แต่มีการขยายความศัพท์ที่เกี่ยวข้อง และคำว่า “นโม” ที่นำมาขยายความเพื่อสร้างความชัดเจน ดังตัวอย่างในตารางที่ 8

ตารางที่ 8 นโม ที่ปรากฏคำเดี่ยวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วมในคัมภีร์ฎีกา

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สารัตถะที่พบ
อง.เอกก.ฎี. (บาลี) 1/2/86-87	อธิบายความในวรรคที่กล่าวถึงรูปเป็นต้น เต เม นโมติ เต มม อิม นมกการ ปฏิจฺจนตุ. แปล: คำว่า เต เม นโม หมายถึง ขอพรพรหมณ์เหล่านั้นจึงรับความนอบน้อมของข้าพเจ้า.	ตัวอย่างนี้เป็นการขยายความของคำว่า “นโม” ว่ามีความหมายเหมือนกับคำว่า “นมกการ” ที่แปลว่า การทำความนอบน้อม

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
สารตถ.ฎี. (บาลี) 1/-/123	อธิบายความในปฐมมหาสังคีติกา โสณทณทพราหมณาทีหิ มนุสเสหิ จ ภาสิตานิ นโม ตสส ภควโต ติอาทีนิ ติสฺโส สงคีติโย อารุหฺทานิ อุทานานิ สนฺติ. แปล: ก็คำอุทานทั้งหลายเป็นต้นว่า ขอนอบน้อม แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นอัน มนุษย์ทั้งหลายมีโสณทัณฑพราหมณ์ เป็นต้นกล่าวเป็นคำที่พระธรรมสังคห- กาจารย์ได้ยกขึ้นสู่สงคายนาทั้ง 3 ครั้ง.	1. คำว่า “นโม ตสส ภควโต” เป็นคำย่อที่ พระภิกษุจารย์นำมาจากบทนมัสการพระพุทธเจ้า ว่า “นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส” ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถาหลายแห่ง และเป็นการกล่าว 3 ครั้ง 2. บทนมัสการดังกล่าวมีผู้กล่าวหลายคน เช่น โสณทัณฑพราหมณ์ เป็นต้นในฐานะเป็นคำอุทาน 3. พระอัมมสังคหกาจารย์ได้นำบทนมัสการนี้ มากล่าวเป็นธรรมเนียมปฏิบัติก่อนเริ่มการ สังคายนาเพื่อแสดงความนอบน้อมพระพุทธเจ้า ในฐานะศาสดาแห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งปรากฏใน พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาบาลีทุกเล่ม
เนตติ.วิ. (บาลี) 1/28/186	คำอธิบายจตุพหูหหารวิงค์ นโม เต บุริสาชณ นโม เต บุริสฺสุดม แปล: ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมท่าน ข้าแต่บุรุษผู้สูงสุด ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน.	1. สำนวนบาลีที่ใช้แสดงความนอบน้อมใน ตัวอย่างนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา หลายแห่ง 2. คาทงกล่าวเป็นการนำมากล่าวซ้ำโดย ไม่ได้ขยายความใด ๆ เพื่อเชื่อมโยงกับเนื้อความที่ ท่านได้อธิบายไว้ในส่วนนี้

3.2 นโม ที่ปรากฏร่วมกริยา

นโม ที่ปรากฏร่วมกับกริยาในคัมภีร์ฎีกาพบเหมือน ๆ กับพระไตรปิฎกและอรรถกถา
สรุปได้ใน 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ปรากฏร่วมกับกริยาที่ประกอบด้วย อส ธาตุ ได้แก่ อตถุ และกริยาศัพท์ที่
ประกอบด้วย กร ธาตุ ซึ่ง นโม ในกรณีนี้จะอยู่ในฐานะกรรมของกริยาจะปรากฏใน 2 รูป คือ นโม กร...
และ นมฺกการฺ กร... ดังตัวอย่างในตารางที่ 9

ตารางที่ 9 นโม ที่ปรากฏร่วมกับกริยาที่ประกอบด้วย อส ธาตุ และ กร ธาตุในคัมภีร์ฎีกา

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
อง.ตติ.ฎี. (บาลี) 2/31/124	อธิบายความในสพรัหมกสูตร นโม กรเวยยาดิ สายํ ปาตํ อุปลฺลาจํ คนฺตวา อิหํ มยฺหํ อุตฺตมปฺลณฺกเขตฺตณฺติ นมฺกการฺ กรเวยย . แปล: คำว่า นโม กรเวยย ความว่า บุตรธิดาพึงไปยังที่ บำรุงทั้งเย็นเช้าแล้วทำความนอบน้อม ด้วยเห็นว่าเป็นเขตแห่งบุญสูงสุด ของเรา.	1. ตัวอย่างนี้แสดงว่า นโม กรเวยย ที่แปลว่า พึงทำ ความนอบน้อม มีความหมายเหมือนกันกับ นมฺกการฺ กรเวยย พึงทำการนมัสการ หรือความนอบน้อม ซึ่ง คำบาลีทั้ง 2 สำนวนนี้ใช้แทนกันได้ 2. นอกจากนี้ยังแสดงถึงสาระสำคัญของการทำ ความนอบน้อมต่อมารดาบิดาว่าเป็นเนื่อนาบุญหรือ ความดีอย่างสูงสุดที่บุตรธิดาต้องกระทำ

ตารางที่ 9 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
เนตติ.วิ. (บาลี) 1/104/376	การขยายความในศาสนปฎิฐาน ปุริสาชณฺณ เต ตว อมหากํ นโม อตฺถ ปุริสุตฺตม เต ตว อมหากํ นโม อตฺถ ยสฺส เต ตว นิสฺสยํ มยํ นาภิขานาม โส ตวํ ก็ บุคฺคํ นิสฺสาย ฌายสีติ อโวจฺจนฺติ โยชนา. แปล: โยชนาว่า เทวดาทิ้งหลายกล่าวว่ ข้าแต่ ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าทั้งหลายขอ นอบน้อมท่าน ข้าแต่บุรุษผู้สูงสุด ข้าพเจ้า ทั้งหลายขอนอบน้อมท่าน พวกเราย่อมไม่รู้ ธรรมอันเป็นที่อาศัยของท่านใด ท่านนั้น อาศัยอะไรเพ่งอยู่.	1. นโม ในตัวอย่างนี้ปรากฏร่วมกับกริยาที่ ประกอบด้วย อส ธาตุ คือ อตฺถ 2. สำนวนบาลีว่า “นโม เต ปุริสาชณฺณ นโม เต ปุริสุตฺตม” ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น อาฎานาติยสูตร (ที.ปา. (บาลี) 11/278/ 171) แต่ในพระไตรปิฎกไม่ปรากฏคำว่า “อตฺถ” เป็นคำที่พระภิกษุเพิ่มขึ้นมาเพื่อความชัดเจนของ การแปลและการให้ความหมาย
สารตฺถ.ฎี. (บาลี) 3/251/454	อธิบายความในขุททกวัตถุคฺขันธกะ โสหนฺติ ยสฺส มม เอเตหิ สพฺเพหิปี เมตฺตํ โส อหํ ภควโต นโม กโรมิ วิปสฺสีอาทินญ สฺตตฺตฺนํ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ นโม กโรมิ ติ สมฺพนฺโร. แปล: บทว่า โสหํ เชื่อมความว่ เรานั้นขอมิเมตตาต่อสัตว์เหล่านี้แม้ทั้งหมด ขอทำความนอบน้อมแต่ พระผู้มีพระ ภาคเจ้าและพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าทั้ง 7 พระองค์มีพระวิปสฺสีพุทฺธเจ้า เป็นต้นด้วย.	1. นโม ปรากฏร่วมกับกริยา “กโรมิ” เป็น คำกริยาที่ใช้ในอรรถกถาและฎีกา ไม่มีปรากฏ ในพระไตรปิฎกอันเป็นที่มาของสำนวนบาลี ว่า “โสหํ นโม ภควโต นโม สฺตตฺตฺนํ สมฺมา- สมฺพุทฺธานํ” เช่น ในพระวินัยปิฎก จุฬวรรค (วิ.จ. (บาลี) 7/251/9) เป็นต้น 2. คำว่า “กโรมิ” เป็นคำที่พระภิกษุจารย์เพิ่ม เข้ามาเพื่อให้เกิดความชัดเจนของการแปลว่า เป็นการทำความนอบน้อมพระผู้มีพระภาคเจ้า และพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า 7 พระองค์ที่ท่านเพิ่ม คำขยายเข้ามาว่า มีพระวิปสฺสีพุทฺธเจ้า เป็นต้น

3.3 การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแทน นโม

การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแทน นโม คือ กริยาที่ประกอบด้วย
นมุ นมสฺส วนฺท และ (อภิ+) วท ธาตุ ที่พบอย่างหลากหลายทั้งคำกริยาและรูปศัพท์ แต่เมื่อสังเคราะห์
แล้วพบว่ามี 4 ลักษณะ คือ การใช้ตามพระไตรปิฎกและอรรถกถา การนำคำที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมา
กล่าวซ้ำ การนำคำในพระไตรปิฎกและอรรถกถามาขยายความ และการแต่งเสริมความขึ้นมาเพื่อให้
เนื้อหาที่มีความชัดเจนมากขึ้น ดังตัวอย่างในตารางที่ 10

ตารางที่ 10 การใช้คำกริยาที่ประกอบด้วย นมฺ นมสฺ วนฺท และ (อภิ+) วนฺท ธาตุ แทน นโม ในคัมภีร์ฎีกา

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
ม.ม.ฎี. (บาลี) 1/2/13	อธิบายความในถ้อยคำเริ่มต้นพระคัมภีร์ ตเมตฺ พุทธานมปิ พุทธภาวเหตุภูตฺ สพพ- โทสมลรหิตฺ อตตโน อุตตริตราภาเวน อนุตฺตรํ ปฎิวเวสฺสทฺธมมํ นมามิ . แปล: ข้าพเจ้าย่อมมอบน้อมปฏิเวธสัทธรรมอัน ยอดเยี่ยมโดยความเป็นสภาวะที่ไม่มี สิ่งใดยิ่งกว่า อันเป็นเหตุให้ได้เป็นพุทธะ อันเว้นจากโทษและมลทินทั้งปวงทั้งของ พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย (และ) ของตน.	1. ตัวอย่างนี้ใช้กริยาศัพท์ คือ นมามิ ที่ประกอบ ด้วย นมฺ ธาตุ แปลว่า ข้าพเจ้าย่อมมอบน้อม แทน คำว่า “นโม” ที่มีความหมายและสาระสำคัญ เดียวกัน 2. สิ่งเคารพที่พระอรรถกถาจารย์แสดงความ มอบน้อมในตัวอย่างนี้ก็คือ พระธรรม ที่ถูกขยาย ความว่า พระสัทธรรม โดยรวมก็คือศาสนาหรือ คำสอน โดยการขยายความก็คือ พระธรรมวินัย ของพระพุทธรเจ้านั่นเอง
อง.เอกก.ฎี. (บาลี) 1/2/86-87	อธิบายความในวรรคที่กล่าวถึงรูปเป็นต้น ตํ ตํ นมสฺสามิ ติ ตสฺมา ตํ เอวรूपิ ภวนฺตํ นมามิ วนฺทามิ. แปล: เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจักมอบน้อม คือไหว้พระผู้มี พระภาคเจ้าพระองค์นั้นคือ เห็นปานนั้น.	1. ตัวอย่างนี้เป็นกริยาลักษณะและขยายคำกริยา ว่า “นมามิ” (นมสฺ ธาตุ) ที่แปลว่า ข้าพเจ้าขอ มอบน้อม ส่วนคำกริยาที่ขยาย คือ วนฺทามิ (วนฺท ธาตุ) ที่แปลว่า ข้าพเจ้าขอไหว้ ซึ่งสำนวนบาลีว่า “ตํ ตํ นมามิ” นี้ ปรากฏในโมรชาตก ขุททก นิกาย (ขุ.ชา. (บาลี) 27/17/41) 2. ส่วนคำว่า “ตํ” คำแรก แปลเหมือน ตสฺมา และคำว่า “ตํ” คำที่สอง ขยายความด้วยคำว่า “เอวรूपิ ภควนฺตํ” เพื่อสร้างความชัดเจนถึงบุคคลผู้ ที่รับการแสดงความมอบน้อม
ส.ส.ฎี. (บาลี) 1/40/124	พุทฺธิยปชฺชนนธิตฺตฺสฺตฺตวณฺณนา พุทฺธจ ธรรมจ นมสฺสมานา ติ พุทฺธ- สุพุทฺธตฺ ธรรมสุธรรมตฺถจ ญตฺวา ตพุทฺถํ นมามิ วนฺทามิ. แปล: คำว่า พุทฺธจ ธรรมจ นมสฺสมานา ความว่า ทราบ ความที่พระพุทธรเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้ดีแล้ว และพระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระ ภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วจึงนมัสการพระพุทฺธ และพระธรรมทั้งสอง.	1. ตัวอย่างนี้เป็นนำคาถาปชฺชนนธิตฺตฺสฺตฺตวณฺณนา (ส.ส. (บาลี) 15/40/43) ในพระไตรปิฎกมาขยายความ ต่อจากอรรถกถา ที่ยังคงกริยาที่แสดงความ มอบน้อม คือ นมสฺสมานา ไว้ตามพระไตรปิฎก 2. การขยายความกรรมของกริยาในที่นี้มุ่งแสดง ถึงพระคุณสมบัติของพระพุทธรเจ้าว่าเป็นผู้ตรัสรู้ดี แล้ว และพระธรรมเป็นธรรมที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ ดีแล้ว 3. พระพุทธรเจ้าและพระธรรมเป็นรัตนที่ชาว พุทฺธควรมอบน้อมหรือน้อมนำมาเป็นที่พึ่งของชีวิต
ม.ม.ฎี. (บาลี) 2/506/338	อธิบายความในมรรตฺชฌนียสูตร ตถาคตฺ เทวมนุสฺสบุชิตฺ สงฆํ นมามิ สุวตฺถิ โทตฺ. แปล: ข้าพพระพุทธรเจ้า ทั้งหลายขอนอบน้อมพระตถาคตเจ้า ผู้เป็นพระอริยสงฆ์ที่เทวดาและมนุษย์ ทั้งหลายบูชาแล้ว เป็นต้น	1. สำนวนบาลีนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลาย แห่ง เช่น รตนสูตร (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/16-18/9) เป็น การใช้ตามพระไตรปิฎก ไม่ได้เปลี่ยนแปลงหรือ ขยายความแต่ประการใด 2. ตัวอย่างนี้เป็นการนำข้อความในพระไตรปิฎก มาเพื่อย้ำถึงพระพุทธรเจ้าในฐานะพระสงฆ์ที่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลายต่างมอบน้อม สักการะ บูชา

ตารางที่ 10 (ต่อ)

ชื่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	ชื่อเรื่อง ข้อความที่ปรากฏ	สาระที่พบ
อง.ฉก.ฎ. (บาลี) 3/43/138	อธิบายความในนาคสูตร โส เทสนาปริโยसानะ วิคตโสโก ปญจทิ อจจราสเดหิ สหธิ โสตาปตติผล ปติฏจา ย ภควนตํ นมสสมาโน อฏฐาสสิ. แปล: ในเวลาจบเทศนา เทวดานั้น ปราศจากความเศร้าโศก พร้อมกับนาง อัปสร 500 นางตั้งอยู่ในโสตาปตติผล ได้ ยินนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่.	1. สำนวนบาลีในตัวอย่างนี้เป็นถ้อยคำที่พระ ภิกขุอาจารย์แต่งเสริมเข้ามา ไม่ได้มีในนาคสูตรใน พระไตรปิฎกและในอรรถกถานาคสูตร 2. สำนวนบาลีที่เกี่ยวกับการแสดงความนอบ น้อมในตัวอย่างนี้คือ นมสสมาโน อฏฐาสสิ ที่แปลว่า ได้ยินนมัสการหรือนอบน้อมนี้ก็มีใช้ในพระไตรปิฎก และอรรถกถาเช่นกัน

จากตัวอย่างของคำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ
นโม ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นสรุปสาระสำคัญได้ ดังนี้

1. สถานะของคำว่า “นโม” พบว่า 3 สถานะ ได้แก่ เป็นบทธนินาท บทธนินาท และบทธ
กรรม ตามข้อสรุปที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาว่า “**นโม** **กรเท** เอตถ ภวโยเค กम्मเปท โอการาคโม. อยํ ติ
มโนคณาทิกสส สภาโว. อถวา นโมสพโท โอการนตนิปาโต. โส จ ปจจตโถปโยเควจนนตฏฐาเนสุเยว
อาคโต. แปล: นโม ศัพท์ในคำว่า นโม กรเท นี้ ลง โอ การันต์ในบทธกรรม ใช้ประกอบในความมี ความ
เป็น. จจริงอยู่ นโม ศัพท์นี้เป็นสภาวะแห่งศัพท์มี มโนคณา เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง มโน ศัพท์เป็นนิบาต
ลง โอ การันต์. อนึ่ง มโน ศัพท์นั้นมาในฐานะปฐมวิภัติ (ใช้เป็นประธาน) และทุติยวิภัติ (ใช้เป็น
กรรม) เอกวจนะเท่านั้น” (ช.ชา.ฎ. (บาลี) 3/100/49)

2. การปรากฏของ นโม ทั้งคำเดียวโดด ๆ ปรากฏร่วมกับคำกริยา และการใช้คำกริยารวมถึง
คำนามและคำคุณศัพท์ที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แทน เป็นคำสามัญที่คน
อินเดียใช้แสดงความเคารพ นอบน้อมต่อบุคคลและสิ่งอื่น ๆ ที่คนให้ความเคารพนับถือบูชาโดยทั่วไป
ตามธรรมเนียมอยู่แล้ว

3. ธรรมเนียมการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ
คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมบุคคลหรือสิ่งเคารพทั่วไปใช้เพียง นโม คำเดียว หรือ นโม ร่วมกับ
คำกริยา และใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แทน แต่ถ้าเป็นการ
แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าพบว่า มีทั้งการใช้คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและ
สาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ดังกล่าวข้างต้น และการกล่าว นโม 3 จบ ซึ่งใช้เฉพาะกับ
พระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ไม่ใช้กับบุคคลอื่น แม้กระทั่งพระธรรมและพระสงฆ์ในพระรัตนตรัย
ก็ไม่ปรากฏว่ามีการใช้ นโม 3 จบแสดงความนอบน้อมเช่นกัน เนื่องจาก นโม 3 จบ มีความหมายและ
สาระสำคัญเฉพาะเจาะจงพระพุทธเจ้าเท่านั้น

4. คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไม่ได้กล่าวว่า ใครเป็นผู้กล่าวคำว่า “นโม” เป็น
คนแรก และบุคคลต่าง ๆ ที่ใช้คำว่า “นโม” ก็มีอย่างหลากหลายทั้งเทวดา มนุษย์ และสัตว์ ประกอบ
กับคำว่า “นโม” เป็นคำสามัญที่ใช้แสดงความนอบน้อมทั้งพระรัตนตรัย เทวดา มนุษย์ สัตว์ และสิ่ง

เคารพอื่น ๆ ที่คนในสังคมอินเดียโบราณให้ความเคารพนับถือ อีกทั้งผู้ที่กล่าว นโม 3 จบในพระไตรปิฎก ก็พบว่า มีหลายท่านทั้งเทวดาและมนุษย์ทั่วไป ไม่อาจระบุได้ว่าใครเป็นบุคคลแรกที่กล่าว นโม 3 จบ หรือคำว่า “นโม” เป็นคนแรก

5. คำว่า “นโม” หรือ นโม 3 จบ ที่ใช้นมัสการพระพุทธเจ้า ไม่ใช่คำศักดิ์สิทธิ์ที่มีอิทธิฤทธิ์อำนาจ หรือปาฏิหาริย์ในเชิงลบลับดาลแต่อย่างใด แต่เป็นบทนมัสการที่เปล่งออกมาด้วยจิตที่เลื่อมใสศรัทธาในพระคุณความดีของพระพุทธเจ้าเป็นสำคัญ

6. พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไม่ได้กล่าวเจาะจงว่า บทนมัสการพระพุทธเจ้าแต่ละบทใครเป็นผู้กล่าว แม้แต่ในคัมภีร์อรรถกถานมกการ และคัมภีร์นมกการฎีกาที่เป็นคัมภีร์กล่าวและอธิบายถึงการนมัสการหรือการแสดงความนอบน้อม เคารพ สักการะ บูชาพระรัตนตรัยโดยตรงก็ไม่ได้กล่าวไว้เช่นกัน (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2551, น. 1-122) พบแต่ในหนังสือรุ่นหลังที่ชื่อว่า ฎีกานโม ซึ่งไม่ปรากฏนามผู้แต่งได้ระบุไว้ว่า บทนมัสการพระพุทธเจ้าแต่ละบทมีผู้กล่าวเฉพาะบทใดที่จะยกแสดงเพื่อหาข้อสรุปเรื่องนี้ต่อไป

7. ตัวอย่างของ นโม และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกาที่กล่าวข้างต้นเมื่อตรวจสอบตามหลัก สุตตะ สุตตานุโลม และอาจริยวาทพบว่า ไม่มีความแตกต่างกันในแง่ของความหมาย สาระสำคัญเชิงปฏิบัติ เพียงแต่มีเพิ่มการขยายความศัพท์กริยาที่เป็นไปในทำนองเดียวกันและมีการแต่งข้อความเสริมเข้ามาเพื่อให้เนื้อเรื่องมีความชัดเจนเท่านั้น

จากข้อสรุปทั้ง 7 ข้อข้างต้นพบว่า มีความขัดแย้งกับข้อมูลที่ปรากฏในหนังสือรุ่นหลังที่ชื่อว่า ฎีกานโมที่อ้างว่า บทนมัสการพระพุทธเจ้าว่า “นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส” แต่ละบทมีผู้กล่าว ดังประพันธ์คาถาที่ว่า

นโม สาทาคิริยกุโข	ตสส สุรินโท ปวฺจจติ
ภควโต จาตุมหารราชา	อรหโต สกโก ตถา
สมมาสมพุทฺธสฺสชาติ	มหาพรหมเมหิ ปวฺจจติ

อิติ เอวํ ปณฺจเทเวหิ จปิตาติ.

แปล: ปุจฉาว่า บทว่า นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส ใครเป็นผู้ตั้งไว้
วิสัยชนว่า บทนมัสการเหล่านี้ เทวดา 5 องค์ตั้งไว้แล้วอย่างนี้คือ บทว่า นโม
สาทาคิริยกุโขเป็นผู้กล่าว บทว่า ตสส สุรินทราหุเป็นผู้กล่าว บทว่า ภควโต ท้าว
มหาราชทั้งสี่เป็นผู้กล่าว บทว่า อรหโต ท้าวสักกะหรือพระอินทร์เป็นผู้กล่าว
และคำว่า สมมาสมพุทฺธสฺส ท้าวมหาพรหมเป็นผู้กล่าว. (อมร, ม.ป.ป., น, 1)

ผู้เรียบเรียงได้อ้างว่า ผู้แต่งหนังสือเล่มนี้ได้เค้าเรื่องเหล่านี้มาจากคัมภีร์ชั้นอรรถกถา 4 คัมภีร์ ได้แก่ สุมังคลวิลาสินี ขุททกปาฐะ ปรมัตถโชติกา และนิทานสังยุตต์ (อมร, ม.ป.ป., น, 1) ผู้วิจัยได้สืบค้นและพบเค้าโครงเรื่องที่มาจากข้ออ้างว่า เทวดาทั้ง 5 องค์กล่าวบทนมัสการพระพุทธเจ้าแต่ละบทนี้จากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาดังต่อไปนี้

1) คำมูลที่นำมาอ้างว่าสาตาศิริยักรักษ์กล่าวบทว่า “นโม”

สาตาศิริตามทีหนังสือฎีกานโมอ้างถึงเป็นยักษ์ ซึ่งมีความหมายหลายอย่าง แต่ที่ใช้บ่อยในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา หมายถึง อมนุษย์พวกหนึ่งเป็นบริวารของท้าวภูเวรหรือท้าวเวสสุวรรณ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2558ข, น. 332) จัดอยู่ในกลุ่มของเทวดาประเภทหนึ่ง เรื่องที่เป็นคำมูลที่มาของการอ้างว่า สาตาศิริยักรักษ์เป็นผู้กล่าวบทนมัสการว่า “นโม” นี้ มาจากเหมวตสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตที่ว่าด้วยยักษ์ชื่อว่า เหมวตยักษ์ถูกลถามปัญหาและสาตาศิริยักรักษ์ ชื่อของยักษ์ตนนี้แตกต่างจากชื่อที่ปรากฏในหนังสือฎีกานโมเล็กน้อยเป็น “สาตาศิระ” เนื้อหาตอนหนึ่งของพระสูตรนี้ได้กล่าวถึงเหมวตยักษ์แสดงความนอบน้อมพระพุทธเจ้า พระธรรม รวมถึงพระสงฆ์ด้วย ดังคาถาที่ว่า

เต มย วิจริสสาม คามา คามํ นคา นคํ

นมสสมานา สมพุทฺธิ ธมฺมสส จ สุธมฺมตฺตนิ.

แปล: ข้าพระองค์ทั้งหลาย จะขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรมที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีแล้ว เทียวประกาศธรรมไปทุกหนทุกแห่งตามหมู่บ้านหรือตามขุนเขาลำเนาไพร. (ขุ.สุ. (บาลี) 25/182/368, (ไทย) 25/182/542)

จากคาถาดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงผู้กล่าวแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ คือ เหมวตยักษ์ ไม่ใช่สาตาศิริยักรักษ์ผู้เป็นเพื่อนของเหมวตยักษ์ ซึ่งคำกริยาที่แสดงความนอบน้อมในคาถาข้างต้นคือ คำว่า “นมสสมานา” ที่แปลว่า นอบน้อม เหมือนกันกับคำว่า “นโม” เป็นการแสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัย ไม่ได้เจาะจงเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้น และในคัมภีร์อรรถกถาท่านพระอรรถกถาจารย์ก็ได้ขยายความ พร้อมทั้งแต่งเรื่องเล่าไว้อย่างละเอียด คล้ายกับการแต่งเนื้อเรื่องประกอบในอรรถกถาธรรมบท ชื่อของยักษ์ที่เป็นต้นเรื่องก็ยังคงเป็นเหมวตยักษ์และเพื่อนที่ชื่อว่าสาตาศิริยักรักษ์เหมือนพระไตรปิฎก บทสรุปที่น่าจะเป็นเหตุให้มีการอ้างว่า สาตาศิริยักรักษ์กล่าวบทนมัสการพระพุทธเจ้าปรากฏในอรรถกถาเรื่องนี้ตั้งข้อความว่า “อถ เหมวโต สหายญจ ยกฺขปริสฺสจ โอลฺเกตฺวา ปีติโสมนสฺสชาโต “คมภีรฺพลฺลณฺติ เอวมาทีหิ คาถาหิ ภควนฺตํ อภิตถิตฺวา สพุทฺธาติยา ปริสาย สหายเณ จ สหฺธิ อภิวาเทตฺวา ปทฺทฺทฺชิณํ กตฺวา อตฺตโน วสนฺภูจฺจํ อคฺมาสิ. แปล: ลำดับนั้น เหมวตยักษ์แลดูสหาย (สาตาศิริยักรักษ์) และบริษัทยักษ์แล้วเกิดปีติโสมนัส ชมเชยพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยคาถาทั้งหลายเป็นต้นว่า คมภีรฺพลฺลณฺติ ดังนี้แล้ว พร้อมกับบริษัทยักษ์ทั้งหมดและสหายกราบไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้า ทำประทักษิณแล้วได้กลับไปยังที่อยู่ของตน” (ขุ.สุ.อ. (บาลี) 1/178/244-245) ข้อความดังกล่าวสามารถตีความได้ว่า สาตาศิริยักรักษ์กราบไหว้และกระทำประทักษิณอันเป็นการแสดงความเคารพพระพุทธเจ้า แต่ก็ไม่ได้ระบุไว้โดยตรงและไม่มีข้อความใด ๆ ในอรรถกถาที่กล่าวไว้ว่า สาตาศิริยักรักษ์เป็นผู้กล่าวคำว่า “นโม” และเมื่อตรวจสอบกับคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายความเรื่องนี้ก็ไม่ปรากฏหลักฐานเช่นกัน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงลงความเห็นตามแนวทางการศึกษาที่ว่าด้วยสุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท และอัตโนมติว่า เรื่องนี้เป็นข้อความที่ผู้แต่งหนังสือฎีกานโมแต่งขึ้นมาใหม่เพื่อเทิดพระเกียรติคุณของพระพุทธเจ้าเหมือนกับบทนมัสการอื่น ๆ ที่จะกล่าวต่อไป

2) คำมูลที่นำมาอ้างว่า อสุรินทราหู กล่าวบทว่า “ตสส”

หนังสือฎีกานโมอ้างถึงอสุรินทราหูผู้เป็นโอรสของท้าวเวปจิตติ เทพผู้ครองภพของอสุร ส่วนอสุรินทราหูได้ปกครองอสุรทางทิศเหนือ มีพลังกำลังกล้าแกร่งมากกว่าอสุรทั้งหมด และเป็น เทวดาประเภทหนึ่ง การอ้างอสุรินทราหูกล่าวบทว่า “ตสส” นี้มีคำมูลมาจาก อรรถกถาโสณทัณตสูตร ที่ขนิภายว่า “**ราหู กิร อสุรินโท** จตตารี โยชนสทสธานี อฎฐ จ โยชนสตานิ อุจโจ. พาหนตรมสส ทวาทสโยชนสตานิ. พหลนตเรน ฉ โยชนสตานิ. ทตถตลปาทตลัน ปุณฺณโต ตีณิ โยชนสตานิ. อองคฺลিপพฺพานิ ปณฺณาสโยชนานิ. รมุกนตฺร ปณฺณาสโยชนํ. มุขํ ทฺวิโยชนสตํ ติโยชนสตคฺมภีรํ ติโยชนสตปริมณฺทลํ. คีวา ติโยชนสตํ. นลาภูํ ติโยชนสตํ. สีสํ นวโยชนสตํ. “โส อหํ อุจโจสมิ สตถารํ โอนมิตฺวา โอลเกตุํ น สกฺขิสสามิ”ติ จินฺเตตฺวา นาคจฺฉิ. โส เอกทิวสํ ภควโต วณฺณํ สุตฺวา “ยถากถญจ โอลเกสสามิ”ติ อากโต. อถ ภควา ตสสชฺฆมาสยํ วิทิตฺวา “จตุสฺส อิริยาปเถสฺส กตเรน ทสเสสสามิ”ติ จินฺเตตฺวา “จิตโก นาม นีจปี อุจโจ วีย ปญฺญาติ. นิปนโนวสส อตตานิ ทสเสสสามิ”ติ “อานนท คนธ- กุฎฺฐิปรีเวณเณ มญฺจกํ ปญฺญาเปหิ”ติ วตฺวา ตตถ สีหเสยฺยํ กปฺเปสิ. ราหู อากนฺตฺวา นิปนํ ภควนฺตํ คีวํ อุนฺนาเมตฺวา นมมฺชฺเณ ปุณฺณจฺจนท์ วีย อุลโลเกสิ. กิมิทํ อสุรินฺทาทิ จ วุตฺเต “ภควา โอนมิตฺวา โอลเกตุํ น สกฺขิสสามิ”ติ นาคจฺฉินฺติ. น มยา อสุรินฺท อโรมุเขน ปารมิโย ปูริตา. อุทฺถคคฺเมว กตฺวา ทานํ ทินฺนนฺติ. ตํ ทิวสํ ราหู สรณํ อคฺมาสิ. (ที.สี.อ. (บาลี) 1/304/256-257)

แปลแบบจับใจความสำคัญได้ว่า อสุรินทราหูมีรูปร่างใหญ่โตมาก สูงถึง 40,800 โยชน์ ความกว้างของลำตัว 1,200 โยชน์ ความหนา (ด้านข้าง) 600 โยชน์ ฝ่ามือและฝ่าเท้ายาว 300 โยชน์ นิ้วมือแต่ละนิ้วยาว 50 โยชน์ กว้าง 50 โยชน์ ปากกว้าง 300 โยชน์ ลึก 300 โยชน์ รอบวงปาก 300 โยชน์ คอกว้าง 300 โยชน์ หน้าผากกว้าง 300 โยชน์ ศีรษะใหญ่ 900 โยชน์ จึงทำให้อสุรินทราหูทงนง ตัวว่า ตนนั้นมีร่างกายใหญ่โต จนไม่สามารถที่จะก้มตัวลงมองดูพระพุทธเจ้าได้ จึงไม่ยอมมาเฝ้า พระพุทธเจ้า ต่อมาวันหนึ่งอสุรินทราหูได้ยินกิตติศัพท์ของพระพุทธเจ้าก็ไม่ยอมมา เพราะคิดว่า ตนไม่อาจมองเห็นพระพุทธเจ้าได้ พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของอสุรินทราหูจึงทรงดำริว่า เราจัก ปรากฏกายให้อสุรินทราหูเห็นด้วยอริยาบถใด ทรงทราบว่า คนที่ยืนอยู่แม้ตัวต่ำก็ย่อมปรากฏเหมือน คนตัวสูง เราจักนอนแสดงตนแก่อสุรินทราหูนั้น ดังนี้แล้วจึงตรัสให้พระอานนท์ปุเถียงที่บริเวณพระ คันธกุฎี แล้วจึงทรงบรรทมแบบสี่ทศยาสน์ที่เตียงนั้น อสุรินทราหูมาถึงแล้ว แม้ตนเองจะมีร่างกายสูง ใหญ่และยืนอยู่ แต่ก็ต้องแหงนคอดูพระพุทธเจ้าที่ทรงบรรทมอยู่เหมือนคนแหงนคอดูดวงจันทร์บน ท้องฟ้า และเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสว่า นี้อะไรกันอสุรินทราหู อสุรินทราหูจึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มี พระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าคิดว่า เราไม่อาจก้มมองเห็นพระพุทธเจ้าได้จึงไม่ยอมมา พระพุทธเจ้าจึง ตรัสว่า อสุรินท์ เราไม่ได้ก้มหน้าก้มตาบำเพ็ญบารมีโดยไม่ได้แหงนหน้ามอง เราได้ให้ทานทำให้เลิศ สูงสุดทั้งนั้น **ท้ายที่สุดอสุรินทราหูก็ได้ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึงในวันนั้น**

จากเค้ามูลดังกล่าวให้ข้อสรุปว่า อสุรินทราหูไม่ได้เป็นผู้กล่าวบทว่า “ตสส” แต่อย่างใด และเมื่อสืบค้นข้อมูลปฐมภูมิ คือ โสณทัณตสูตร ที่มณีกาย สีลขันธวรรค⁴ ก็ไม่ปรากฏว่า มีอสุรินทราหูกล่าวถึงบทนมัสการดังกล่าว พบแต่ใจความของพระสูตรนี้ในข้อ 304 ที่กล่าวถึงพระคุณประการต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าที่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายต่างพากันบูชา และกล่าวถึงการถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึงของบุคคลต่าง ๆ เช่น พระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้น การนำเอาสาระสำคัญจากพระไตรปิฎกข้อนี้ไปขยายความหรือการอธิบายในอรรถกถาเพื่อแสดงใจความสำคัญของการถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึงของอสุรินทราหูที่เป็นการแสดงเพิ่มเติมไปจากเนื้อหาของพระสูตรที่แสดงแต่เฉพาะบุคคลต่าง ๆ ที่ถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งเท่านั้น แต่ไม่ได้แสดงถึงเทวดาไว้ และเมื่อตรวจสอบเนื้อหาในคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายเนื้อความในพระสูตรก็พบเพียงแต่การอธิบายคำศัพท์และความบางส่วนเพิ่มเติม (ที.สี.ฎี. (บาลี) 1/304/385-388) ไม่พบเนื้อความที่กล่าวถึงอสุรินทราหูเป็นผู้กล่าวบทนมัสการว่า “ตสส” เช่นกัน

ดังนั้น ถ้าหากอ้างอิงจากพระสูตร อรรถกถา และฎีกาข้างต้นก็เห็นว่า การที่ผู้แต่งหนังสือฎีกานโมกล่าวว่ อสุรินทราหูเป็นผู้กล่าวบทนมัสการบทว่า “ตสส” ก็คงไม่ถูก เพราะต้นเรื่องจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไม่ได้กล่าวประเด็นนี้ไว้ ผู้วิจัยจึงลงความเห็นตามแนวทางการศึกษาที่ว่าด้วยสุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท และอัตโนมติว่า ผู้แต่งหนังสือฎีกานโมแต่งเสริมความนี้ขึ้นมาเพื่อยกย่องเชิดชูพระเกียรติของพระพุทธเจ้า และหากจะตีความว่า การถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งที่ปรากฏในอรรถกถาข้างต้น ซึ่งจะต้องมีการกล่าวบทนมัสการพระพุทธเจ้า เหมือนอย่างที่ปฏิบัติกันอยู่ในทุกวันนี้ การตีความเช่นนี้ก็เป็นการขัดแย้งกับโสณทัณตสูตรต้นเรื่องที่ยกตัวอย่างของผู้ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง เช่น พระเจ้าพิมพิสารพร้อมพระราชาินี พระราชาโอรส ข้าราชการบริวาร และอำมาตย์ เป็นต้นที่ไม่มีตัวอย่างใดที่กล่าวบทนมัสการไว้

3) เค้ามูลที่นำมาอ้างว่าท้าวมหาราชทั้งสี่กล่าวบทว่า “ภควโต”

ท้าวมหาราชทั้งสี่ที่ผู้แต่งหนังสือฎีกานโมอ้างว่าเป็นผู้กล่าวบทว่า “ภควโต” นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ท้าวจตุโลกบาล หมายถึง เทวดาผู้รักษาคุ้มครองโลกในทิศทั้งสี่ ได้แก่ (1) ท้าวธตรฐ เป็นอธิบดีของพวกคนธรรพ์ ปกครองโลกทางทิศตะวันออก (2) ท้าววิรูปหก เป็นอธิบดีของพวกกุมภัณฑ์ ปกครองโลกทางทิศใต้ (3) ท้าววิรูปักษ์ เป็นอธิบดีของพวกนาค ปกครองโลกทางทิศตะวันตก (4) ท้าวกุเวร หรืออีกนามหนึ่งคือ ท้าวเวสสุวรรณ เป็นอธิบดีของพวกยักษ์ ปกครองโลกทางทิศเหนือ ท้าวมหาราชทั้งสี่นี้เป็นเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมุราชิกา เรื่องราวเกี่ยวกับท้าวมหาราชทั้งสี่นี้ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในมหาสมัยสูตรที่ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเหล่าเทวดาใน 10 โลกธาตุที่พากันมาเฝ้าพระพุทธเจ้าในทิมณีกาย มหาวรรค (ที.ม. (ไทย) 10/331-343/259-272) แต่เค้ามูลเรื่องที่มีผู้อ้างถึงท้าวมหาราชทั้งสี่พร้อมบริวารได้พากันเข้ามาหาพระพุทธเจ้า แล้วทูลถามปัญหาเกี่ยวกับมหาภูตรูปทั้งสี่ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และพระพุทธเจ้าทรงตอบปัญหาเรื่องนี้แก่ท้าวมหาราชทั้งสี่พร้อมบริวาร ส่งผลให้ท้าวมหาราชทั้งสี่พร้อมบริวารได้ธัมมจักขุ และเทพทั้งสี่ได้กล่าวคำนมัสการ

⁴ ดูรายละเอียดของการกล่าวถึงพระคุณประการต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า และตัวอย่างของผู้ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่งเพิ่มเติมได้ใน โสณทัณตสูตร ที่มณีกาย สีลขันธวรรค (ที.สี. (บาลี) 1/304/113-117, (ไทย) 9/304/114-115)

พระพุทธเจ้าว่า “ภควโต” มาจากแก้วกฐสูตร ที่ฌนิกาย สีลขันธวรรคที่กล่าวถึงสมัยที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ สวนมะม่วงของปาวาริกเศรษฐี เขตเมืองนาลันทา ได้มีบุตรของคหบดีคนหนึ่งชื่อแก้วกฐเข้าเฝ้า และพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมให้ชาวประมงคนนี้ฟัง ซึ่งใจความตอนหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้คือ พระพุทธเจ้าได้ทรงเล่าเรื่องในอดีตว่า มีภิกษุรูปหนึ่งมีความสงสัยว่า มหาภูตรูป 4 คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุจะดับสนิทที่ไหนจึงได้เข้าสมาธิถึงขั้นที่จิตตั้งมั่นจนเห็นทางไปยังเทวโลก หลังจากนั้น ภิกษุรูปดังกล่าวได้เข้าไปถามเรื่องที่ตนสงสัยข้างต้นกับเทพชั้นจาตุมหาราชิกา เมื่อเทวดาเหล่านั้นตอบไม่ได้จึงได้ไปถามท้าวมหาพรหมทั้งสี่ ซึ่งท้าวมหาพรหมทั้งสี่ก็ตอบปัญหาดังกล่าวไม่ได้ ภิกษุรูปนั้นจึงไปถามปัญหานี้กับเทวดาชั้นอื่น ๆ จนถึงพรหมโลก ปรากฏว่า ไม่มีเทวดาชั้นใดหรือองค์ใดตอบปัญหานี้ได้ ภิกษุรูปนั้นจึงได้เข้าไปเฝ้ากราบทูลถามปัญหาดังกล่าวกับพระพุทธเจ้า ซึ่งพระพุทธองค์ก็ทรงตอบปัญหานี้ว่า ปัญหานี้ไม่ควรถามว่า มหาภูตรูปสี่คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ย่อมดับสนิทที่ไหน แต่ควรถามอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในที่ไหน อุปาทายรูปที่ยาวและสั้น ละเอียดและหยาบ งามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในที่ไหน นามและรูปย่อมดับสนิทในที่ไหน ดังนี้แล้วพระพุทธเจ้าจึงได้ทรงเฉลยปัญหานี้ว่า “ปัญหานี้มีคำตอบดังนี้ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญาน ซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น ไม่มีที่สุด แต่มีท่าข้ามโดยรอบด้าน อุปาทายรูปที่ยาวและสั้น ละเอียดหยาบ งาม และไม่งามก็ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญาน นามและรูปย่อมดับสนิทในวิญญานนี้เช่นเดียวกัน เพราะวิญญานดับไป นามและรูปนั้นก็ย่อมดับสนิทในที่นั้น” (ที.สี. (ไทย) 9/488-499/217)

จะเห็นว่า เรื่องราวในแก้วกฐสูตรมีการกล่าวพาดพิงถึงท้าวมหาพรหมทั้งสี่พร้อมบริวารในฐานะผู้ถูกถามปัญหาเรื่องธาตุทั้งสี่ดับสนิทในที่ไหน ไม่ใช่เป็นผู้มาถามปัญหากับพระพุทธเจ้า และเมื่อพิจารณาจากการขยายความพระสูตรนี้ในอรรถกถาก็ไม่พบประเด็นที่กล่าวอ้างว่า ท้าวมหาพรหมทั้งสี่มาถามปัญหากับพระพุทธเจ้าและกล่าวบทนมัสการว่า “ภควโต” เนื้อหาที่อธิบายความข้อ 488-496 ของพระสูตรนี้ในอรรถกถาเป็นแต่เพียงการขยายความหรือการอธิบายความของศัพท์ที่ยาก ไม่กระจ่างชัดเท่านั้น (ที.สี.อ. (บาลี) 1/488-499/211-212) ส่วนในฎีกาก็ได้อธิบายเพิ่มเติมถึงสาเหตุที่ทำให้ท้าวมหาพรหมทั้งสี่ไม่กล้าตอบปัญหาดังกล่าวเพราะคิดว่า เทวดาที่ได้มรรคผลก็รู้อีกเรื่องนี้เพียงบางส่วนเท่านั้น ปัญหานี้เป็นพุทธวิสัย (ที.สี.ฎีกา. (บาลี) 1/488/249) หมายถึง ปัญหานี้อยู่ในวิสัยของพระพุทธเจ้าที่จะตอบได้เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น และก็ไม่มีความขี้ขลาด ใดๆ ที่กล่าวถึงท้าวมหาพรหมทั้งสี่เป็นผู้กล่าวบทนมัสการดังกล่าวหรือบทอื่น ๆ แต่อย่างใด ดังนั้นผู้วิจัยจึงลงความเห็นตามแนวทางการศึกษาที่ว่า ด้วยสุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท และอัตโนมตีว่า การอ้างว่าท้าวมหาพรหมทั้งสี่กล่าวบทนมัสการว่า “ภควโต” จึงเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นมาใหม่เพื่อเทิดพระเกียรติแด่พระพุทธเจ้า

4) คำมูลที่นำมาอ้างว่าท้าวสักกเทวราชกล่าวบทว่า “อรหโต”

ผู้วิจัยได้พบคำมูลเรื่องการอ้างว่า ท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์เป็นผู้กล่าวบทนมัสการบทว่า “อรหโต” นี้ในสักกปัญหาสูตร ที่ฌนิกาย มหาวรรคที่ว่าด้วยท้าวสักกเทวราชถามปัญหาแก่พระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าได้ทรงตอบปัญหาพร้อมทั้งแสดงธรรมต่าง ๆ ให้แก่ท้าวสักกเทวราช เป็นเหตุให้ท้าวสักกเทวราชได้ปฏิบัติสมณัสแล้วเปล่งอุทานแสดงความนอบน้อมดังข้อความว่า “อถ โข สกโก เทวานมินโท ปาณินา ปจวี

ปรัมสิตวา ติกขตตุ อุทานิ อุทานเนสิ: นโม ตสส ภควโต อรหโต สมหาสมพุทฺธสส. นโม ตสส ภควโต อรหโต สมหาสมพุทฺธสส. นโม ตสส ภควโต อรหโต สมหาสมพุทฺธสชาติ. แปล: ลำดับนั้น ท้าวสักกะจอมเทพทรงใช้พระหัตถ์ตบปฐพี ทรงเปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น. ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น. ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น” (ที.ม. (บาลี) 10/371/246, (ไทย) 10/371/300)

ถ้าพิจารณาจากข้อความที่ปรากฏก็ไม่ตรงกับคำอ้างในหนังสือฎีกานโม เนื่องจากท้าวสักกะทรงกล่าววาทนมัสการพระพุทธเจ้าทั้งหมดด้วยพระองค์เอง และก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่า ท้าวสักกะเป็นผู้กล่าววาทนมัสการพระพุทธเจ้านี้เป็นคนแรก เนื่องจากบทนมัสการบทนี้มีผู้กล่าวหลายคน และปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่งตามหลักฐานที่ได้แสดงไว้ในหัวข้อการปรากฏของคำว่า “นโม” และในภาคผนวกของงานวิจัยนี้ เมื่อศึกษาจากคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายเรื่องนี้ก็ไม่พบข้อมูลใหม่อะไรเพิ่มเติม นอกจากการอธิบายศัพท์ที่แปลว่า ทำความนอบน้อมในคาถาว่า **สามิ กโรมาติ** นมุกการิ กโรม. แปลว่า คำว่า สามิ กโรม ความว่า พวกเขาพระองค์จักทำความนอบน้อม ซึ่งเป็นคำที่ท้าวสักกะกราบทูลแก่พระพุทธเจ้า (ที.ม.อ. (บาลี) 2/370/356) และเมื่อตรวจสอบในคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายความในสักกปัญหสูตรข้อเดียวกันก็ไม่พบเนื้อความใดที่กล่าวว่าท้าวสักกะเป็นผู้กล่าววาทนมัสการว่า “อรหโต” เช่นกัน (ที.ม.ฎี. (บาลี) 1/370/345)

จากหลักฐานที่เป็นคำมูลที่ถูกนำมาอ้างว่า ท้าวสักกะเป็นผู้กล่าววาทนมัสการบทว่า “อรหโต” ผู้วิจัยจึงลงความเห็นตามแนวทางการศึกษาที่ว่าด้วยสุตตะ สุตตานุโลม อาจริยวาท และอัตโนมติว่าเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นใหม่ เพราะไม่มีในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาดังกล่าว และพระไตรปิฎกได้ระบุไว้ชัดเจนว่า ท้าวสักกะกล่าววาทนมัสการเต็มบท และเป็นการกล่าวถึง 3 ครั้ง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะผู้แต่งมีจุดประสงค์เพื่อให้เห็นที่มาของการกล่าวคำว่า “นโม” จากพระสูตรนี้จึงนำมากล่าวเพียงคำเดียวคือ อรหโต และสมมติให้ท้าวสักกะเป็นผู้กล่าววาทนี้เพื่อเทิดพระเกียรติคุณของพระพุทธเจ้าในฐานะพระองค์ทรงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

5) คำมูลที่นำมาอ้างว่าท้าวมหาพรหมกล่าววาทว่า “สมาสมพุทฺธส”

ผู้แต่งหนังสือฎีกานโมอ้างว่า ท้าวมหาพรหมเป็นผู้กล่าววาทนมัสการ “สมาสมพุทฺธส” ด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า ผู้วิจัยได้พบที่มาของคำมูลเรื่องนี้จากพรหมายาจนสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า “อถ โข พุรหมา สหมปติ, เสยยถาปิ นาม พลวา บุริโส สมมิถฺขิตฺติ วา พาหิ ปสาเรยฺย, ปสาริตฺติ วา พาหิ สมมิถฺยเซยฺย, เอวเมว พุรหมโลเก อนฺตรหิตฺโต ภควโต ปุโรโต ปาตุโรหสิ. อถ โข พุรหมา สหมปติ เอกังสู อุตฺตราสจฺจํ กริตฺวา ทกฺขินชาณฺณมฺนทลํ ปรวียํ นิหนตฺวา เยน ภควา เตนถฺยลลํ ปณฺนาเมตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ ‘เทเสตฺถ ฆนฺเต ภควา ฆมฺมํ, เทเสตฺถ สุคฺโคต ฆมฺมํ, สนฺติ สตฺตา อปฺปฺรชกฺขชาติกา, อสฺสวณฺตา ฆมฺมสฺส ปรีหายนฺติ, ภวิสฺสนฺติ ฆมฺมสฺส อณฺญาตาโร’ติ. แปล: ครั้งนั้น ท้าวสัทัมบดีพรหมทราบความรำพึงของพระผู้มีพระภาคด้วยใจแล้ว ได้มีความคิดตั้งนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย โลกจะฉิบหายหนอ โลกจะพินาศหนอ เพราะพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปเพื่อการชวนชวนน้อย มิได้น้อมพระทัยไปเพื่อแสดงธรรม จึงหายตัวจากพรหมโลก มาปรากฏอยู่ ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มี

พระภาค เหมือนบุรุษผู้มีกำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า ฉะนั้น แล้วห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง **คุกเข่า** **เบื้องขวา**ลงบนแผ่นดิน **ประนมมือ**ไปทางที่**พระผู้มีพระภาคประทับอยู่** ได้กราบทูลตั้งนืว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดแสดงธรรม ขอพระสุคตได้โปรดแสดงธรรม เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสจตุรฐีในตาน้อยมีอยู่ สัตว์เหล่านั้นย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้สดับธรรม เพราะจักมีผู้รู้ธรรม” (ส.ส. (บาลี) 15/172/165, (ไทย) 15/172/ 230) แต่ในพระสูตรนี้ก็ไม่ปรากฏว่า ท้าวมหาพรหมได้กล่าวบทนมัสการพระพุทเจ้าบาทใดบาทหนึ่งแต่อย่างใด และในอรรถกถาที่อธิบายพระสูตรนี้ก็ไม่ได้กล่าวไว้เช่นกัน กล่าวแต่เพียงว่า ท้าวมหาพรหมได้บูชาพระพุทเจ้าด้วยของหอมและพวงดอกไม้เป็นต้นแล้วก็ได้เสด็จกลับไปยังที่ประทับของพระองค์ (ส.ส.อ. (บาลี) 1/172/185-192) และเมื่อตรวจสอบในคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายพระสูตรนี้ก็ไม่ปรากฏข้อความใด ๆ ที่ระบุว่า ท้าวมหาพรหมเป็นผู้กล่าวบทนมัสการนี้เช่นกัน (ส.ส.ฎี. (บาลี) 1/172/241-252) ดังนั้น ผู้วิจัยจึงลงความเห็นตามแนวทางการศึกษาที่ว่าด้วยสุตตะ สุตตานุโลม อจาริยวาท และอัทธโนมติว่า การอ้างท้าวมหาพรหมเป็นผู้กล่าวบทนมัสการว่า “สมมาสมพุทฺธสฺส” จึงเป็นเรื่องที่แต่งเสริมขึ้นเพื่อเชิดชูพระเกียรติของพระพุทเจ้าเท่านั้น

จากเค้ามูลที่มาของการอ้างว่า เทวดาทั้ง 5 กล่าวบทนมัสการพระพุทเจ้าทั้ง 5 บทตามที่กล่าวข้างต้นนับเป็นเรื่องที่แปลกและชวนให้สงสัยว่า ทำไมเทวดาทั้ง 5 จึงกล่าวตนละบท ทำไมไม่กล่าวบทนมัสการเต็มบท คือ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส และกล่าว 3 จบตามธรรมเนียมปฏิบัติที่ใช้กับพระพุทเจ้าเหมือนอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง หนึ่งในนั้นก็คือ สักกปัญหสูตร ขุททกนิกาย มหาวรรคที่กล่าวถึงท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ที่เปล่งอุทานด้วยความปีติโสมนัสแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทเจ้าด้วยการกล่าว นโม 3 จบ (ที.ม. (บาลี) 10/371/246)

ประการต่อมาคือ การกล่าวอ้างว่า บทนมัสการพระพุทเจ้าแต่ละบทมีเทวดาทั้ง 5 กล่าวเป็นคนแรกก็เป็นเรื่องที่แปลก เนื่องจากเทียบเคียงกับข้อปฏิบัติในพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาที่ว่าด้วยการถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง (ไตรสรณคมน์) และวิธีการบวชแบบต่าง ๆ ก็ไม่พบการใช้คำว่า “นโม” 3 จบในการนมัสการพระพุทเจ้า ซึ่งผู้วิจัยได้เทียบเคียงกับหลักฐานที่กล่าวถึงตปุสสะและภัลลิกะที่กล่าวถึงพระพุทเจ้าและพระธรรมเป็นที่พึ่งว่า “อถ โข ตปุสสะภลลิกา วาณิชา ภควนฺตํ เอตทโวจฺจ “เอเต มยฺ ภนเต ภควนฺตํ สรณํ คจฺฉามิ ฌมฺมณฺจ, อุปาสะเก โน ภควา ธาเรตุ อชชตฺคเค ปาณูปเต สรณํ คเต”ติ. เต จ โลก ปรมิ อุปาสะกา อหฺสุ เทววาจิกา. แปล: ต่อมา ตปุสสะและภัลลิกะได้กราบทูลว่า พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งสองนี้ ขอถึงพระผู้มีพระภาคพร้อมทั้งพระธรรมเป็นสรณะ ขอพระองค์โปรดทรงจำข้าพระองค์ทั้งสองว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วินาทีนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต ตปุสสะและภัลลิกะนั้นได้แลเป็นเทววาจิกอุบาสก (ผู้กล่าววาจาถึงรัตนะ 2 ว่า เป็นสรณะ) เป็นพวกแรกในโลก” (วิ.ม. (บาลี) 4/6/6, (ไทย) 4/6/10) และผู้ที่ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งเป็นคนแรกก็คือ บิดาของพระยสะก็เปล่งวาจาในทำนองเดียวกันว่า “เอสาหิ ภนเต ภควนฺตํ สรณํ คจฺฉามิ ฌมฺมณฺจ ภิกขุสฺสณฺจ, อุปาสะกํ มํ ภควา ธาเรตุ อชชตฺคเค ปาณูปเต สรณํ คตฺนติ. โส ว โลก ปรมิ อุปาสะโก อโหสิ เตวาจิก” แปล: พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นี้ ขอถึงพระผู้มีพระภาคพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระองค์โปรดทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วินาทีนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต บิดาของพระยสะนั้นแลได้เป็นเทววาจิกอุบาสก (ผู้กล่าววาจาถึงรัตนะ 3 ว่า เป็นสรณะ) เป็นคนแรกในโลก” (วิ.ม. (บาลี) 4/27/22, (ไทย) 4/27/34)

นอกจากนี้ยังสามารถเทียบกับบวิธีการบวชวิธีแรกที่พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระอุปัชฌาย์บวชให้แก่ผู้บวชเป็นพระภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนา คือ พระอัญญาโกณฑัญญะด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นการสำเร็จการบวชด้วยเพียงพระดำรัสว่า “เอหิ ภิกขุติ ภควา อโวจ สวากุขาโต ธมโม, จร พุทธมจริยัม สสมา ทุกุขสส อนตกิริยาชาติ. แปล: พระผู้มีภาคเจ้าตรัสว่า “เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด แล้วตรัสต่อไปว่า ธรรม อันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” (วิ.ม. (บาลี) 4/18/16, (ไทย) 4/18/25)

เมื่อพิจารณาดูวิธีการบวชด้วยวิธีติสรณุปสัมปทา การบวชด้วยการเปล่งวาจาจากกล่าวถึงพระรัตนตรัยเป็นที่ฟัง 3 หนว่า “ปจฺมํ เกสมสฺสุ โอรุหาราเปตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺจาทาเปตฺวา เอกํ สํ อุตฺตราสํ กํ การาเปตฺวา ภิกฺขุณํ ปาเท วนฺทาเปตฺวา อุกฺกุฏิกํ นิสิตฺทาเปตฺวา อณฺชลิํ ปคฺคณฺหาเปตฺวา ‘เอวํ วเทหิ’ติ วตฺตพฺโพ ‘พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ. ทุตฺติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ทุตฺติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, ทุตฺติยมฺปิ สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ. ตุตฺติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ตุตฺติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, ตุตฺติยมฺปิ สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ’ติ. อนฺุชานามิ ภิกฺขเว อิมฺเห ตีหิ สรณคฺคณฺเหติ ปพฺพชฺชํ อุปสมฺปทฺติ. แปล: ในเบื้องต้น ฟังให้กุลบุตรผู้มุ่งบรรพชาและมุ่งอุปสมบทปลงผมและหนวด ให้ครองผ้า กาสายะ ให้หม้ออุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ให้กราบเท้าภิกษุทั้งหลาย ให้นั่งกระโหย่ง ให้ประนมมือแล้วสั่งว่า เธอจงกล่าวอย่างนี้ แล้วให้ว่าสรณคณฺดํนี้ว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้า...พระธรรม...พระสงฆ์เป็นสรณะ แม้ครั้งที่สอง ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้า...พระธรรม...พระสงฆ์เป็นสรณะ แม้ครั้งที่สาม ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้า...พระธรรม...พระสงฆ์เป็นสรณะ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตบรรพชาอุปสมบทด้วยไตรสรณคณฺดํเหล่านี้” (วิ.ม. (บาลี) 4/34/29-30, (ไทย) 4/34/43) และเมื่อเทียบเคียงกับไตรสรณคณฺดํก่อนนี้ จะมีการรับศีลห้าและศีลสิบที่ปฏิบัติกันในหมู่ชาวพุทธไทยในปัจจุบันที่ปรากฏในขุททกนิกาเย ขุททกปาฐะ (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/1/1, (ไทย) 25/1/1) ก็ไม่ปรากฏว่า มีการกล่าวบทนมัสการพระพุทธเจ้าแต่อย่างใด คงเป็นการกล่าวเหมือนที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกตามที่กล่าวแล้วข้างต้น

หลักฐานที่ยืนยันอีกแห่งหนึ่งที่ผู้วิจัยได้สืบค้นเพื่อนำมาอ้างอิงถึงการไม่ปรากฏของบทนมัสการพระพุทธเจ้าในสังฆกรรมและพิธีกรรมในพระพุทธศาสนาในช่วงพุทธกาลก็คือ วิธีการบวชแบบญัตติจตุตถกรรมวาจาที่พระพุทธเจ้าประทานอนุญาตการบวชให้สำเร็จด้วยสงฆ์โดยมีพระอุปัชฌาย์เป็นผู้บวชให้ตั้งข้อความว่า “อล โข ภควา...ภิกฺขุ อามนฺเตสิ: ยา สา ภิกฺขเว มยา ตีหิ สรณคฺคณฺเหติ อุปสมฺปทา อนฺุญญาตา, ตาหํ อชฺชตฺตคฺเค ปฏฺิกฺขิปามิ. อนฺุชานามิ ภิกฺขเว ญตฺติจตุตฺถณฺ กมฺเมน อุปสมฺปทาเทตฺ. เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว อุปสมฺปทาเทตฺพฺโพ. พฺยตฺเตน ภิกฺขุณา ปฏฺิกฺขเลน สํโฆ ญาเปตฺพฺโพ...แปล: ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า...รับสั่งภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย นับแต่วันนี้เป็นต้นไป เราห้ามการอุปสมบทด้วยไตรสรณคณฺดํที่เราได้อนุญาตไว้ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมวิธี ให้อุปสมบทและกรรมวาจาให้อุปสมบท ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์พึงให้อุปสมบทอย่างนี้ ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจาว่า..” (วิ.ม. (บาลี) 4/69-70/72-73, (ไทย) 4/69-70/ 97-99) ซึ่งคำสวดญัตติที่ปรากฏในวิธีการบวชแบบนี้ก็เป็นเพียงการประกาศให้พระสงฆ์เห็นชอบต่อการบวชของกุลบุตรผู้มีศรัทธานั้น ๆ โดยมีพระอุปัชฌาย์บวชให้ 3 ครั้ง หากครบ 3 ครั้ง ไม่มีพระภิกษุรูปใดคัดค้านก็เป็นอันว่าการบวชสำเร็จตามพุทธานุญาต แต่ในคำสวดประกาศ (ญัตติ) 3 ครั้งนั้นก็ไม่มีบทนมัสการแต่อย่างใด แต่

การบวชด้วยวิธีนี้ของพระสงฆ์ไทยที่ถือปฏิบัติต่อกันมาจะมีการกล่าวบทนมัสการ 3 จบทุกครั้ง ดังนั้นจึงสรุปตามแนวทางการศึกษาที่ว่าด้วยสุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท และอัตโนมติว่า คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไม่ได้ระบุว่าเทพทั้ง 5 เป็นผู้กล่าวบทนมัสการเฉพาะแต่ละบทเหมือนอย่างที่ปรากฏในหนังสือฎีกานโม ผู้วิจัยเห็นว่า เรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นมาใหม่เพื่อเทิดพระเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า

สาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ผู้วิจัยได้นำสาระสำคัญที่ได้จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมากำหนดประเด็นการศึกษาตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 ไว้ 9 ประการ ได้แก่ ความหมายของคำว่า “นโม” บุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อม ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อม ลักษณะการแสดงความนอบน้อม อิริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อม แรงจูงใจในการแสดงความนอบน้อม วิธีปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อม หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการแสดงความนอบน้อม และผลของการแสดงความนอบน้อม ดังข้อค้นพบและผลการวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

1. ความหมายของคำว่า “นโม”

ผู้วิจัยได้ศึกษาความหมายของคำว่า “นโม” จากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ตามหลักการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ได้แก่ สุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท อัตโนมติ และหลักการอ้างอิงคือ พุทธาปเทศ สังฆาปเทศ สัมพหุสัทเถราปเทศ และเอกัตเถราปเทศตามที่ได้กำหนดไว้ในกรอบแนวคิดการวิจัย โดยมีผลการศึกษาวเคราะห์ต่อไปนี้

1.1 ความหมายโดยนัยตรง

ความหมายโดยตรง หมายถึง ความหมายตามรากศัพท์ของคำว่า “นโม” ที่พบว่าส่วนใหญ่แปลว่า ความนอบน้อม ดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทดังต่อไปนี้

1.1.1 ตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พบหลายแหล่ง เช่น ในขุททกวัตถุคขันธกะ พระวินัยปิฎก จูฬวรรคว่า “โสหิ นโม ภควโต นโม สุตตณนั สมมาสมพุทธานิ. แปล: เรานั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์” (วิ.จ. (บาลี) 7/251/9, (ไทย) 7/251/16) นโม ในตัวอย่างนี้เป็นการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน คือ พระโคตมพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าในอดีต 7 พระองค์ ได้แก่ พระวิปัสสิพุทธเจ้า พระสิขีพุทธเจ้า พระเวสสภูพุทธเจ้า พระกกุสันธพุทธเจ้า พระโกนาคมนพุทธเจ้า พระกัสสปพุทธเจ้า และพระอังคีรสพุทธเจ้า พระนามของพระพุทธเจ้าทั้งหมดนี้ปรากฏในอาฏานาฎยสูตร ที่ขนิกาย ปาฎิกวรรค (ที.ปา. (บาลี) 11/277/170-171, (ไทย) 11/277/220-221)

1.1.2 ตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา เช่น ในอรรถกถาสุนทรสิสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า “ส ตุชชภูเตสุ นโม กโรหิติ เอตถ ต-กาโร ปทสนธิโกโร ส ตวิ อุชชภูเตสุ ชีณาสเวสุ นโม กโรหิติ อตโถ. แปล: บาทคาถาว่า ส ตุชชภูเตสุ นโม กโรหิ นี้มีการทำบทสนธิ ได้แก่ ต อักษร (เป็นอักษรที่เพิ่มเข้ามาเพื่อความสละสลวยของรูปศัพท์และคำประพันธ์ตามฉันทลักษณ์) อธิบายว่า ท่านนั้นจงทำความนอบน้อมในพระชีณาสพทั้งหลายผู้ปฏิบัติตรง” (ส.ส.อ. (บาลี) 1/195/226)

นโม จากตัวอย่างนี้ยังคงความหมายเดิมคือความนอบน้อม เพิ่มแต่การอธิบายรูปศัพท์สนธิ และบทนามคือ ชีณาสเวสฺ เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ผู้ที่ควรทำความนอบน้อมที่ได้ชื่อว่าผู้ปฏิบัติตรงนั้น คือ พระชีณาสพหรือ พระอรหันต์ผู้ที่สิ้นกิเลสแล้วในฐานะปุชนียบุคคลที่ควรนอบน้อม กราบไหว้ สักการบูชา ซึ่งเป็นการขยาย ความคาถาในสุนทรภู่สูตร สังยุตตนิกาย สกถวรรค (ส.ส. (บาลี) 15/195/204, (ไทย) 15/195/ 277-278)

1.1.3 ตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกา เช่น ในฎีกาสพหิมกสูตร อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาตว่า “**นโม กรเยยาติ** สายํ ปาตํ อุปลุจจัน คณตวา “อิทํ มยหํ อุตตมปุณณกเขตตณติ **นมกการํ** กรเยย. แปลว่า สองบทว่า นโม กรเยย แปลว่า บุตรควรไปสู่วิวาห์แล้วทำความนอบน้อมว่า “นี่คือเขตแห่ง บุญอันสูงสุดของเรา” (อง.ต.ก.ฎีกา. (บาลี) 2/31/124) ตัวอย่างนี้เป็นการขยายความให้เห็นถึงความหมายของ นโม ว่าเป็นเรื่องของการทำความนอบน้อม (นมกการํ = นม+การ) ต่างกันแต่เพียงรูปศัพท์ แต่ความหมายและสาระสำคัญยังคงเหมือนเดิม

นอกจากนี้ยังพบว่า คัมภีร์ฎีการุ่นหลังที่พระฎีกาจารย์แต่งขึ้นมาเพื่อขยายความของ นโม ที่เป็นการแสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยอย่างละเอียดได้แสดงความหมายของ นโม ในรูปวิเคราะห์ หมายถึง การแสดงที่มาของ นโม จากรากศัพท์ที่สำเร็จด้วยการตั้งรูปวิเคราะห์ดังปรากฏในคัมภีร์นัมการฎีกาที่พระเรวตะ พระเถระชาวพม่าได้ประพันธ์ความหมายของคำว่า “นโม” ไว้ว่า

นมน์ นมตีติ วา นมตี เตน วา นโม

ตสฺส กาโรนติ ตาหิติ นมกกาโรติ วุจจตีติ.

แปล: การนอบน้อม ผู้นอบน้อม เหตุอันนอบน้อม ท่านเรียกว่า นัมการ เพราะเป็น ถ้อยคำที่ชนทั้งหลายใช้ทำความนอบน้อม. (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2551, น. 7)

จากตัวอย่างความหมายของ นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์นัมการฎีกาดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความหมายโดยนัยตรงที่แปลมาจากรากศัพท์ คือ นมุ ธาตุ ที่ต่างกันตามสำเนียงของรูปวิเคราะห์และสารถนะที่บ่งชี้ถึงการนำคำนี้ไปใช้ในกรณีต่างกันตามหลักไวยากรณ์บาลีเท่านั้น แต่โดยความหมายและสาระสำคัญยังเหมือนเดิมตามรากศัพท์ คือ ความนอบน้อม กริยาที่แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพ

1.1.4 ตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์สัททวิเสส คัมภีร์พื้นฐานที่ใช้ในการศึกษาบาลี พระไตรปิฎก แบ่งออก 4 ประเภท ได้แก่ คัมภีร์ไวยากรณ์บาลี คัมภีร์พจนานุกรมศัพท์บาลี คัมภีร์ฉันทลักษณ์ และคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งจากการศึกษาความหมายของ นโม ในคัมภีร์กลุ่มนี้พบว่าเป็นการให้ความหมายตามรูปศัพท์ที่มาจากส่วนประกอบของธาตุและปัจจัยที่สำเร็จรูปศัพท์ด้วยการตั้งรูปวิเคราะห์ ซึ่งพบว่าปรากฏในหลายคัมภีร์ เช่น

1) คัมภีร์ธาตุปิปปิกา ผู้รจนาคัมภีร์ได้อธิบายคำว่า “นโม” ว่า มีรากศัพท์มาจาก นมุ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า น้อม โนม (นมเน) ดังนั้น คำว่า “นโม” จึงแปลว่า ความนอบน้อม (หลวงเทพหัตถิน ฌ อยู่ธยา, 2529, น. 220) อีกคำหนึ่งที่มีความหมายและมีรากศัพท์มาจากธาตุเดียวกัน คือ คำว่า “ปณานโม” ที่แปลว่า ความนอบน้อมเหมือนกับคำว่า “นโม” โดยมีกฎทางไวยากรณ์ภาษาบาลีว่า นมุ ธาตุนี้ ถ้ามี ป นำหน้า ให้แปลง น เป็น ฌ ได้ (หลวงเทพหัตถิน ฌ อยู่ธยา, 2529, น. 221)

2) คัมภีร์อิทธินันตปิฎกได้กล่าวถึงคำว่า “นโม” ในฐานะนิบาตมีความหมายว่า ไหว้ (นโม วนฺทเน) (พระมหาโมคคัลลานเถระ, 2559, น. 495) และในคัมภีร์เล่มเดียวกันยังได้แสดงความหมายของคำที่มีความหมายเหมือนกันกับคำว่า “นโม” ไว้ คือ นมกกาโร แปลว่า การไหว้ (นมัสการ) และแสดงศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันไว้อีก 3 ศัพท์ ได้แก่ นมสสา (นมัสการหรือการไหว้) วนฺทนา และ อภิวาหน ซึ่งแปลว่า การไหว้เหมือนกัน (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์, 2530, น. 119)

3) คัมภีร์อิทธินันตปิฎกได้แสดงความหมายของ นโม ไว้ในรูปศัพท์ว่า “นมกกาโร” โดยแสดงรูปวิเคราะห์ว่า นโม กรณฺ นมกกาโร การทำความนอบน้อมชื่อว่า นมกการะ, อถวา นมนฺ นโม, ตสส กรณฺ นมกกาโร อีกอย่างหนึ่งการไหว้ ชื่อว่า นมะ การทำการไหว้ ชื่อว่า นมกการ (พระมหาสมปอง มุทีโต, 2558, น. 506) จากรูปศัพท์ดังกล่าวผู้แต่งคัมภีร์นี้ต้องการแสดงให้เห็นที่มาของ นโม (นมะ) หรือนมกกาโร (นมกการะ) ตามรูปวิเคราะห์ ขณะเดียวกันชี้ให้เห็นว่า คำทั้งสองนี้มีความหมายตามรากศัพท์เหมือนกัน สามารถใช้แทนกันได้

จากตัวอย่างของ นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์สัททวิเสสหรือคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีข้างต้น นั้นแสดงให้เห็นว่า นโม ไม่มีความแตกต่างกันในแง่ของความหมายและสาระสำคัญที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาแต่อย่างใด ยังคงเป็นการใช้ตามกัน จะแตกต่างกันตรงส่วนการแปลที่แปลว่า การไหว้ กราบไหว้ การนมัสการ ซึ่งพบว่า พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาบางแห่งก็แปลคำว่า “นโม” หรือ “นมกกาโร” การไหว้ การกราบไหว้ การนมัสการเหมือนกัน และเมื่อเทียบกับความหมายในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานที่ถือว่าเป็นเสาหลักในการใช้คำในสังคมไทยก็พบว่า เป็นไปในทิศทางเดียวกัน กล่าวคือคำว่า “นโม” นี้ไม่มีปรากฏในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ปรากฏแต่คำว่า “นม” อ่านว่า นมะ แปลว่า การนอบน้อม การเคารพ การกราบไหว้ และคำว่า “นมัสการ” แปลว่า การแสดงความอ่อนน้อมด้วยการกราบไหว้ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 606) ซึ่งคำว่า “นมะ” เป็นศัพท์เดิมที่ยังไม่ประกอบวิภัตติ แต่คำว่า “นโม” เป็นคำที่ประกอบวิภัตติแล้ว (ปฐมวิภัตติและทุติยวิภัตติ) แต่บางแห่งกล่าวว่า นโม เป็นคำนิบาต ดังนั้น คำว่า “นโม” จึงมีความหมายโดยภาพรวมว่า การนอบน้อมที่เกิดจากจิตที่นอบน้อมแล้วแสดงออกมาเป็นกิริยาและวาจาที่นอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพบูชา

จากความหมายของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาททั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิเริ่มจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา สัททวิเสส และพจนานุกรมที่กล่าวมา เมื่อนำหลักการวิเคราะห์คำสอนในพระพุทธศาสนา ได้แก่ สุตตะ สุตตานุโลม อจารีวาท และอัตโนมติมาตรวจสอบก็พบว่า เป็นไปในทำนองเดียวกัน ไม่ขัดแย้งกัน แสดงให้เห็นถึงสาระสำคัญของคำนี้โดยสรุปคือ คำที่ใช้แสดงความนอบน้อมตามคติทางวัฒนธรรมในสังคมอินเดียและนำมาใช้ในพระพุทธศาสนาจนเป็นธรรมเนียมปฏิบัติจนถึงทุกวันนี้

1.2 ความหมายโดยนัยอ้อม

ความหมายโดยนัยอ้อมเป็นความหมายเชิงขยายความเพื่อให้เห็นถึงสาระสำคัญที่เป็นแนวทางปฏิบัติของคำนี้อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น โดยพบว่า มีการนำคำกิริยาและคำนามมาขยายความ ดังนี้

1.2.1 การใช้คำกริยามาขยายความ การขยายความของ นโม ข้อนี้เป็นการใช้กริยา คัพท์ที่ประกอบด้วย นมสฺส ธาตุ ที่ใช้ในความหมายว่า นอบน้อม เหมือนกับคำว่า “นโม” ที่มาจาก นมุ ธาตุ ในความนอบน้อม ซึ่งพบทั่วไปทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา โดยผู้วิจัยได้พบต้นแบบของการ ขยายความหมายตามข้อนี้ในพระไตรปิฎก คือ ตูฏกสูตรนิกายเทส ขุททกนิกาย มหานิทเทสว่า

นมสฺสนติ กาเยน วา นมสฺสมาโน วาจา ย วา นมสฺสมาโน จิตเตน วา นมสฺสมาโน อนวตถปปฏิปัตติยา วา นมสฺสมาโน ฌมานุชฌมปฏิปัตติยา วา นมสฺสมาโน สกฺกฺกูรฺมาโน ครุฑฺกูรฺมาโน มานยมาโน ปุชฺชยมาโน อปจยมาโน. แปล: บทว่า “นมสฺส” แปลว่า นอบน้อมอยู่ คือ สักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรงด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรมถูกต้อง ตามหลักธรรม. (ขุ.ม. (บาลี) 29/169/336, (ไทย) 29/169/478-479)

จากการอธิบายความของคำว่า “นมสฺส” ที่มีความหมายเหมือนกันกับคำว่า “นโม” ที่หมายถึง ความนอบน้อมนั้น ได้ถูกขยายความให้เชื่อมโยงกับคำกริยาที่มีสาระสำคัญเชิงปฏิบัติไปใน ทิศทางเดียวกันสรุปได้ 6 ประการ ดังนี้คือ (1) การนอบน้อม (2) การสักการะ (3) การเคารพ (4) การ นับถือ (5) การบูชา (6) การให้ความยำเกรงด้วยการปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์หรือการปฏิบัติที่ถูกต้องตาม ธรรมที่กล่าวไว้ในหลักปฏิบัติบูชา โดยในแต่ละประเด็นมีตัวอย่างของการขยายความที่ปรากฏในคัมภีร์ พระพุทธศาสนาเถรวาท ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1) การนอบน้อม (นมสฺสมาโน) เป็นกริยาที่แสดงออกทางไตรทวาร พบทั่วไปในคัมภีร์ พระพุทธศาสนาเถรวาท ดังตารางที่ 11

ตารางที่ 11 ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงความนอบน้อมที่ใช้แทน นโม

คัมภีร์ ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
<p>พระไตรปิฎก: ปฐมสังกนัมมสฺสนสูตร</p> <p>ตํ นมสฺสนติ เติวชฺชา สพฺเพ ภูมฺมา จ ขตติยา จตตารโ จ มหาราชา ติทฺธา จ ยสฺสสิโน.</p> <p>แปล: พราหมณ์ทั้งหลายผู้จบไตรเพท กษัตริย์ทั้งหลาย ณ ภูมิภาคทั้งหมด ท้าวมหาราชทั้ง 4 และทวยเทพผู้มียศชั้น ไตรทศ ย่อมนอบน้อมพระองค์ (ท้าวสักกะ). (ส.ส. (บาลี) 15/264/ 282, (ไทย) 15/264/384)</p>	<p>ตัวอย่างนี้ กริยาที่นำมาใช้แทน นโม คือ นมสฺสนติ ที่มีรากศัพท์มาจาก นมสฺส ธาตุ แปลว่าย่อมนอบน้อม ส่วนเนื้อหาบ่งชี้ถึงเทพผู้ที่มีมนุษย์และเทวดาให้ความ เคารพ นอบน้อม คือ ท้าวสักกะหรือพระอินทร์</p>
<p>อรรถกถา: อรรถกถาสักกปัญหสูตร</p> <p>ปิตรฺ เต สฺมุเสสฺสตี อติสฺสสิริกํ ตว ปิตรฺ วนฺทมาโน นมสฺสามิ นโม กโรมิ. แปล. บาทกาลาว่า ปิตรฺ เต สฺมุเสสฺส ความว่า ฉันทขอ น้อมไหว้ คือ ขอทำความนอบน้อมบิดาของเธอผู้ทรงสิริอย่าง ยิ่ง. (ที.ม.อ. (บาลี) 2/348/318)</p>	<p>ตัวอย่างนี้แสดงถึงการขยายความหมายของคำว่า วนฺทมาโน นมสฺสามิ ที่แปลว่า เราขอน้อมไหว้ว่า มีความหมายเหมือนกันกับคำว่า นโม กโรมิ ที่แปลว่า เราขอทำความนอบน้อม ซึ่งคำบาลีทั้งสองสำนวนนี้ สามารถใช้แทนกันได้</p>

ตารางที่ 11 (ต่อ)

คัมภีร์ ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
<p>ฎีกา: ฎีกาสังคาลกสูตร</p> <p>น กิร ตา เอตาติ ตา ฉ ทิสา เอตา อิทานิ มยา นมสฺลียมานา ปุรตติมาทิกาน โหนติ กิราติ. แปล: ชื่อว่า น กิร ตา เอตา ความว่า ได้ยินว่า ทิศทั้งหกนั้น คือ ทิศเหล่านี้ที่ข้าพเจ้านอบน้อมอยู่ในบัดนี้ ไม่ใช่ทิศทั้งหลายมีทิศตะวันออกเป็นต้น. (ที.ปา.ฎีก. (บาลี) 1/244/158)</p>	<p>คำกริยาที่มีความหมายว่า นอบน้อม ในตัวอย่างนี้คือ นมสฺลียมานา ซึ่งเป็นการขยายความเพื่อสร้างความชัดเจนถึงทิศที่ควรนอบน้อมด้วยการปฏิบัติหน้าที่เชิงจริยธรรม ได้แก่ ทิศ 6 ที่เป็นเครื่องหมายของบุคคล 6 กลุ่ม คือ มารดาบิดา ครูอาจารย์ สามิภรรยา มิตรสหาย คนรับใช้และคนงาน และสมณพราหมณ์ ไม่ใช่ทิศที่บอกทาง เช่น ทิศตะวันออก</p>

นอกจากตัวอย่างคำกริยาที่ประกอบด้วย นมฺ และ นมสฺส ธาตุในตารางที่ 11 แล้วยังพบกริยาศัพท์ที่ประกอบด้วยธาตุดังกล่าวในรูปอื่น ๆ ทั้งกริยาอาขยาตและกริยาภิกทก์อีกมากมาย เช่น นมามิ นมาม นมสฺสสิ นมสฺสถ นมสฺสามี นมสฺสาม นมสฺสิตวา นมสฺสมาโน นมสฺสิตพฺพ และ นมสฺลียา เป็นต้น

2) การสักการะ (สกุฑูรฺมาโน) เป็นกริยาแสดงความนอบน้อมด้วยกาย วาจา ใจ หรือด้วยการปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม พบตัวอย่างของการใช้คำกริยานี้ในคัมภีร์พระพุทฺธศาสนาเถรวาท ดังตารางที่ 12

ตารางที่ 12 ตัวอย่างคำกริยาแสดงการทำสักการะที่ใช้แทน นโม

คัมภีร์ ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
<p>พระไตรปิฎก: สพฺรหฺมกฺสูตร</p> <p>ตสฺมา หิ เน นมสฺเสยฺย สกุฑฺเรยฺย จ ปญฺชิตฺโต</p> <p>อนเนน อล ปาเนน วตเถน สยเนน จ.</p> <p>แปล: เพราะเหตุฉะนั้นแล บัณฑิตพึงนมัสการและสักการะ มารดาบิดานั้นด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบกลิ่น การอาบน้ำ และการล้างเท้า. (ขุ.อิติ. (บาลี) 25/106/325, (ไทย) 25/106/485)</p>	<p>ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นว่า กริยาว่า นมสฺเสยฺย และ สกุฑฺเรยฺย เป็นคำชุดเดียวกัน มีสาระสำคัญเหมือนกัน สามารถใช้แทนกันได้ นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นถึงการทำความน้อมนอบหรือสักการะอันเป็นหน้าที่ประการหนึ่งที่บุตรธิดาจะต้องปฏิบัติต่อมารดาบิดา ตรงกับคำขยายความในตฺวฏฺกนฺตนิทเทสที่ว่า การปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์และปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรมที่ว่าด้วยหน้าที่ของบุตรธิดาที่ดีในสังคาลกสูตร (ที.ปา. (ไทย) 11/267/212)</p>
<p>อรรถกถา: อรรถกถานาคสูตร</p> <p>นมสฺสนฺตฺติ กาเยน นมสฺสนฺติ วาจาย นมสฺสนฺติ มนสา นมสฺสนฺติ ฐมฺมานุสฺมมฺปฏิปตฺติยา นมสฺสนฺติ สกุฑฺโรนฺติ ครุํ กโรนฺติ. แปล: บทว่า นมสฺสนฺติ แปลว่า นอบน้อมด้วยกาย วาจา ใจ คือกราบไหว้ สักการะ ทำความเคารพ ด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม. (อง.ฉกฺก.อ. (บาลี) 3/43/122)</p>	<p>ตัวอย่างนี้เป็นการขยายความคำว่า นมสฺสนฺติ ที่แปลว่า ย่อมน้อมน้อมได้อย่างชัดเจนว่าเป็นการนอบน้อมด้วยกาย วาจา ใจ ในขณะเดียวกันก็ขยายให้เห็นแนวทางปฏิบัติต่อเรื่องนี้เพิ่มเติมว่าเป็นการกราบไหว้ สักการะ ให้ความเคารพ ด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมตรงตามข้อสรุปในตฺวฏฺกนฺตนิทเทส</p>

ตารางที่ 12 (ต่อ)

คัมภีร์ ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
<p>ฎีกา: สังคหวารัตถวิภาวณา พุทธธานถุติ ฌมมครุธมาปจยมานภาโว “ยัณฺหนาทิ ฯเปฯ ตเมว ฌมฺมิ สกุทตวา ครุํ กตฺวา มาเนตฺวา ปุเชตฺวา อุปนิสฺสาย วิหเรยฺยนติ วุตฺโต ตสฺมา โลกปาโล ภควา สาสนฺวํ ปุชยตฺติ ฑฺฐจฺพฺโพ. แปล: พระอรธรรคณาจารย์ กล่าวถึงภาวะแห่งความเคารพและความยำเกรงในธรรม ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วยคำว่า โฉนหนอ เราพึง ฯเปฯ สักการะ ทำความเคารพ นับถือ บูชา เข้าไปอาศัย ธรรมอยู่ เพราะฉะนั้นพึงเห็นความว่า พระผู้มีพระภาค เจ้าผู้ทรงรักษาสัตว์โลกย่อมบูชาคำสอนอันประเสริฐ. (เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/18)</p>	<p>ตัวอย่างนี้มีนัยสำคัญ 3 ประการ คือ (1) คำชุตกริยา คือ สกุทตวา ครุํ กตฺวา มาเนตฺวา ปุเชตฺวา รวมถึง อปจยมาน... (ค่านาม) ที่แปลว่า ความยำเกรงเป็นกิริยาที่แสดงความนอบ น้อมเหมือนกับ นโม (2) แสดงถึงสิ่งที่เคารพสูงสุดใน พระพุทธศาสนา คือ ธรรม (3) พระฎีกาจารย์ให้ข้อสรุปว่า พระพุทธเจ้าทรงสักการะ เคารพ นับถือ บูชาธรรมที่ใช้ สำนวนว่า คำสอนอันประเสริฐ เป็นการย้ำถึงความสำคัญ ของธรรมว่าควรสักการะ เคารพ นับถือ บูชาด้วยการปฏิบัติ ตาม (ปฏิบัติบูชา)</p>

3) การให้ความเคารพ (ครุกรรมาโน) เป็นข้อปฏิบัติที่ขยายความจากการแสดงความ
 นอบน้อมด้วยกาย วาจา ใจ การปฏิบัติเอื้อประโยชน์ และการปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม ซึ่งพบ
 ตัวอย่างของการขยายความในข้อนี้ ดังตารางที่ 13

ตารางที่ 13 ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงความเคารพที่ใช้แทน นโม

คัมภีร์ ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
<p>พระไตรปิฎก: สิงคาลกสูตร โส โข อหิ ฌนเต ปิตฺวจฺจนํ สกุทโรนฺโต ครุํ กโรนฺโต มาเนนฺโต ปุเชนฺโต กาลสเสว อุฏฺฐาย ราชคฺหา นิกฺขมิตฺวา อลฺลวตฺโถ อลฺลเกโส ปฺลชฺลโก ปุทฺทิสฺสา นมสฺสามิ...แปล: (สิงคาลกะ คหบดีบุตรกราบทูลว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นั้น สักการะ เคารพ นับถือ บูชาคำของบิดา จึงลุกขึ้นแต่เช้า ออก จากกรุงราชคฤห์ มีผ้าเปียก มีผมเปียก ประคองอัญชลีไหว้ทิศ ทั้งหลาย (ที.ปา. (บาลี) 11/243/156, (ไทย) 11/243/199)</p>	<p>จากตัวอย่างนี้ คำหลักในพระไตรปิฎกที่ถูกนำมา ขยายความ คือ ปุทฺทิสฺสา นมสฺสามิ ที่แปลว่า นอบน้อม ทิศทั้งหลาย ถูกนำมาขยายความให้เห็นแนวทาง ปฏิบัติเกี่ยวกับการแสดงความนอบน้อมประการหนึ่ง คือ การทำความเคารพ (ครุํ กโรนฺโต) อันเป็นการ ปฏิบัติตามคำสอนของบิดาของสิงคาลกะมาตาม ข้อสรุปในตฺวฏฺฐกสฺตตนิทฺเทสทีวํ ปฏิบัติธรรมตาม สมควรแก่ธรรม</p>
<p>อรรถกถา: อรรถกถาติตติรชาดก มกฺกโฏ จ หตฺถิ จ ติตติรปฺนฺชิตฺติ อหํสุ “สมม ตฺวํ อมฺเหติ มหฺลลทโร อิตฺ ปุฏฺฐาย มยํ ตว สกุทการุการมานนฺวทฺน- ปุชฺชานนํ เจว อภิวาทนปจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ กริสฺสาม...” แปล: ลิงและช้างกล่าวกับนกกะทาคือเป็นบัณฑิต ว่า สหาย ท่านแก่กว่าพวกเรา ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป พวกเราจัก ทำการสักการะ เคารพ นบถอบ ไหว้ บูชา กราบ ลุกขึ้นยืนรับ ทำอัญชลี สามเณรกรรมต่อท่าน. (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/37/300- 301)</p>	<p>คำกริยาที่นำมาใช้แสดงความนอบน้อมคือ กริสฺสาม ที่แปลว่า พวกเราจักทำ โดยมีชุตคำศัพท์ คือ สกุทการ การสักการะ ครุการ การทำความเคารพ มานน การ นับถือ วนทน การไหว้ บูชาน การบูชา อภิวาทน การ กราบไหว้ ปจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ การลุกขึ้นยืนรับ อมฺชฺลิกมม การประนมมือไหว้ และสามเณรกรรม การทำกิจที่ชอบ เป็นคำขยายที่แสดงถึงวัฒนธรรมแห่งการทำ ความ เคารพที่ชี้ให้เห็นว่า คำเหล่านี้มีสาระสำคัญเดียวกัน</p>

ตารางที่ 13 (ต่อ)

คัมภีร์ ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
ฎีกา: อธิบายความในซังขณียสูตร ตเมว ฐมฺมํ สกุกตวา ครุํ กตวา มาเนตวา ปุเชตวา อุปนิสสาย วิหเรยฺยํ. แปล: เราพึงสักการะ ทำความเคารพ นอบน้อม บูชา อาศัยธรรมอยู่. (เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/18)	ตัวอย่างนี้พบชุดคำศัพท์ที่มีสาระสำคัญเดียวกันคือ การแสดงความเคารพ คือ สกุกตวา สักการะ ครุํ กตวา ทำความเคารพ มาเนตวา นบนอบ ปุเชตวา บูชา และสิ่งที่เคารพในตัวอย่างนี้ก็คือ ธรรม ซึ่งการทำ ความเคารพเป็นหนึ่งในชุดคำศัพท์นี้

4) การนบถือหรือการนบนอบ (มานยมาโน) ที่แสดงออกทางไตรทวาร คือ กาย วาจา ใจ ด้วยความเคารพในบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพ โดยมีตัวอย่างคำกริยาที่แสดงถึงความนอบน้อมตามข้อนี้ ที่นำมาใช้แทน นโม ดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทในตารางที่ 14

ตารางที่ 14 ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงการนบถือบุคคลหรือสิ่งที่ควรนบถือที่ใช้แทน นโม

คัมภีร์ ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
พระไตรปิฎก: ปารายณานุกีติคคาถานิทเทศ นมสสมาโนติ กาเยน วา นมสสมาโน วาจาเย วา นมสสมาโน จิตเตน วา นมสสมาโน อนวตถลปฏิปัตติยา วา นมสสมาโน ธมมานุธมมปฏิปัตติยา วา นมสสมาโน สกุกการมาโน ครุการ- มาโน มานยมาโน ปุชยมาโน รตติณทิวํ วิวเสมิ. แปล: คำว่า นอบน้อมอยู่ อธิบายว่า อาตมภาพนอบน้อมอยู่ คือ สักการะ เคารพ นบถือ บูชาอยู่ ด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม ให้คืนและวันผ่านไป. (ขุ.จ. (บาลี) 30/113/228)	ตัวอย่างนี้เป็นการขยายความหมายของคำว่า นมสสมาโน ที่แปลว่า นอบน้อมอยู่ว่าเป็นการทำความ นอบน้อมด้วยกาย วาจาใจ ด้วยการปฏิบัติที่เป็น ประโยชน์ หรือการปฏิบัติตามธรรมโดยครบแก่ธรรม และในขณะเดียวกันก็ชี้ให้เห็นถึงการปฏิบัติด้านอื่น ๆ ที่มีสาระสำคัญเดียวกันกับการแสดงความนอบน้อม นั่นคือ การสักการะ การทำความเคารพ การนบถือ การบูชา ซึ่งการนบถือเป็นข้อปฏิบัติข้อหนึ่งในชุด คำศัพท์ที่กล่าวถึงการทำความนอบน้อม
อรรถกถา: อรรถกถาสพฺรหฺมกสูตร สกุกเรยยาติ สกุกาเรน ปฏิมาเนยฺย . แปล: บทว่า พึงสักการะ แปลว่า พึงนบนอบด้วยด้วยสักการะ. (ขุ.อติ.อ.(บาลี) 1/106/ 383)	ตัวอย่างนี้เป็นการขยายความของคำว่า การทำการ สักการะว่าเป็นการแสดงความนบนอบหรือนอบน้อม ด้วยเครื่องสักการะ ซึ่งมีความหมายและสาระสำคัญ เหมือนกันกับ นโม หรือ นมสสน เพราะเป็นการแสดง ความเคารพต่อบุคคลที่นบถือเช่นกัน
ฎีกา: คันถารัมภกถาวัดณนา นมสสาทิโนติ อาทิสทฺเทเน อลฺยชฺลิกมม ปติมาน นานิ สงคเหตุพฺพานิ. ตสฺสาติ นมสสาทิวเสน ยํ ปุณฺณ ลทฺธํ, ตสฺส ปุณฺณสฺสาติ อตฺโถ. แปล: บัณฑิตพึงสงเคราะห์การทำอัญชลี และการนบถืออย่างมากด้วยอาทิสัพพทาโนคำว่า นมสสาทิโน. บทว่า ตสฺส หมายถึง บุญที่ได้ด้วยอำนาจการนบถือมาก เป็นต้น (ขุ.ชา.นวฎี. (บาลี) 1/-/5)	ตัวอย่างนี้แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างการนอบ น้อมหรือการนบถือ (นมสสน) กับการนบถือมาก (ปติมานน) รวมถึงการทำอัญชลี ยกมือไหว้ว่าเป็นการ กระทำที่แสดงความนบนอบหรือการให้ความเคารพ ต่อบุคคลหรือสิ่งที่เคารพนบถือเหมือนกัน แม้คำว่า ปติมานน จะเป็นคำนามแต่ก็จัดอยู่ในกริยาภาวนาม หมายถึง นามที่มาจากรูปวิเคราะห์ที่เรียกว่า ภาวรูป ภาวสัทธนะ ที่สื่อถึงกริยาที่แสดงความนบถือน้อยสูง

5) การบูชา (บูชาโยน) ด้วยกาย วาจา ใจ การปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์หรือการปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรมตามหลักปฏิบัติบูชา ซึ่งพบว่าเป็นคำที่นำมาใช้ควบคู่กับการแสดงความนอบน้อมที่มาจากศัพท์ที่ประกอบด้วย นมฺ หรือ นมฺสฺ ธาตุ จำนวนมาก ดังตัวอย่างในตารางที่ 15

ตารางที่ 15 ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงการบูชาบุคคลหรือสิ่งที่ควรบูชาที่ใช้แทน นโม

คัมภีร์ ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
<p>พระไตรปิฎก: รัตนจกมณกัณท์</p> <p>เยปิ ทีมายุกา นาคา ปุณฺณวนโต มหิทฺธิกา ปโมทิตา นมฺสฺสนฺติ ปูชยนฺติ นรุตตมํ.</p> <p>แปล: แม้พวกนาคที่มีอายุยืน มีบุญญาธิการ มีฤทธิ์มาก ต่างก็มี ความบันเทิงใจ นมัสการ บูชาพระศาสดาผู้สูงสุดแห่งนรชน. (ขุ.พุทฺธ. (บาลี) 33/30/441, (ไทย) 33/30/560)</p>	<p>ตัวอย่างนี้แสดงถึงคำกริยาที่แสดงความนอบน้อม บูชาที่มากู้กัน คือ นมฺสฺสนฺติ กับ ปูชยนฺติ แสดงให้เห็น ถึงแนวทางปฏิบัติต่อบุคคลที่ควรเคารพอย่างสูงสุด ด้วยการแสดงความนอบน้อมหรือบูชา ซึ่งเป็นกริยาที่ บ่งชี้ถึงวัฒนธรรมแห่งการแสดงความเคารพที่พบ หลายแห่งทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา</p>
<p>อรรถกถา: อรรถกถาสังวรชาดก</p> <p>ดาทีสนฺติ...ธมฺมิกสมณพราหมณานํ ปญฺจปติภูจฺติเตน ปาเท วนทามิ ทานํ ททฺนโต ธมฺมิกญฺจ เนสํ รกฺขาวรณคฺคตฺติ ปจฺจุปฺภุสฺสเปเนโต สกฺกจฺจ เต นมฺสฺสามิ มเนน สมฺปิยาเยนโต จ ปูเชมิติ อตฺโถ. (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/100/58) แปล: บทว่า ดาทีสํ ความว่า หม่อมฉันย่อมกราบเท้าของสมณะและพราหมณ์ผู้ทรง ธรรม ให้ทาน และตั้งการรักษาด้านทาน คும்ครองที่ชอบธรรม แก่สมณพราหมณ์เหล่านั้น จักนอบน้อมสมณพราหมณ์ เหล่านั้นโดยเคารพ และต้อนรับด้วยความยินดี บูชาด้วยใจ.</p>	<p>ตัวอย่างนี้เป็นการนำคำกริยาที่มากู้ในสังวรชาดกคือ วนทามิ และ นมฺสฺสามิ (ขุ.ชา. (บาลี) 27/100/250) มาขยายความเพื่อความสมบูรณ์ของรูปประโยคและ ใจความสำคัญ ส่วนคำว่า ปูเชมิ คำขยายในประโยค หลังนี้ ท่านอธิบายเพิ่มมาเพื่อให้เห็นว่า การไหว้ การ นมัสการหรือการนอบน้อมและการบูชาเป็นเรื่อง เดียวกัน คือ เป็นวัฒนธรรมแห่งการแสดงความเคารพ นอบน้อมเหมือนกัน</p>
<p>ฎีกา: อธิบายความในอรรถกถานสันตีสสูตร</p> <p>นมฺสฺสนฺติ ตํ ปูชยนฺติ. แปล: บทว่า นมฺสฺสํ คือ ย่อมบูชาพระ ตถาคตเจ้าพระองค์นั้น. (ส.ส.ฎี. (บาลี) 1/34/113)</p>	<p>ตัวอย่างนี้เป็นการอธิบายคำว่า นมฺสฺสํ ที่แปลว่า นอบน้อม ว่าหมายถึง บูชา แสดงให้เห็นว่า คำกริยา ทั้งสองนี้สามารถใช้แทนกันได้ และมีสาระสำคัญเชิง ปฏิบัติเหมือนกัน</p>

6) การให้ความยำเกรง (อภยมาโน) หรืออีกความหมายหนึ่งคือ ความประพฤติด่อนน้อมถ่อมตน เป็นวัฒนธรรมที่แสดงถึงการให้ความเคารพ ซึ่งเป็นคำขยายของการแสดงความนอบน้อมหรือการนมัสการ นอกจากคำว่า อภยมาโน ที่เป็นคำขยายของคำว่า นมฺสฺสํ ในตุฎฎกสูตรนิตเทสแล้วยังพบคำกริยานี้ในอรรถกถาติตรชาดกว่า

เย วุฑฺฒมปฺจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา
 ฑฺฎิเรว ธมฺเม ปาสฺสา สมฺปฺราเย จ สฺคคฺคตฺติ.

แปล: นรชนเหล่าใดฉลาดในธรรม ประพฤติด่อนน้อมถ่อมตนต่อบุคคลผู้เจริญ
 ทั้งหลาย นรชนเหล่านั้นเป็นผู้ได้รับการสรรเสริญในปัจจุบัน และมีสุคติภพใน
 เบื้องหน้า. (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/37/301)

คำว่า อภยมาโน ที่แปลว่า ประพฤติด่อนน้อมถ่อมตนในตัวอย่างนี้ เป็นกริยาที่แสดง
 ความเคารพต่อผู้ใหญ่ เป็นวัฒนธรรมที่คนอินเดียยึดถือปฏิบัติกัน ซึ่งคำกริยาดังกล่าวจัดอยู่ในชุดคำกริยา
 นมฺสฺสนฺติ ที่แปลว่า นอบน้อมหรือนมัสการ ที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม

นอกจากการขยายความของ นมสส ธาตุที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม คือ การแสดงความนอบน้อมทั้ง 6 ข้อแล้ว ผู้วิจัยยังพบกลุ่มคำทั้งคำกริยาและคำนามที่มาจาก วท ธาตุ ในการไหว้ และ (อภิ+) วท ธาตุ ในการกราบไหว้ อยู่ในชุดคำศัพท์เดียวกันกับ นมสสน การนอบน้อม หรือ นมัสการดังข้อมูลที่พบในข้อที่ 7 และข้อที่ 8

7) การไหว้ (เช่น วทนต์ เป็นต้น) เป็นกริยาที่แสดงถึงการให้ความนอบน้อมหรือ ความเคารพทางกาย วาจา ใจ ซึ่งเป็นอีกคำหนึ่งในชุดคำศัพท์ที่มีสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม สามารถ นำมาใช้แทนกันได้ ซึ่งพบว่ามีการใช้มากคำหนึ่งทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ดังตัวอย่างใน ตารางที่ 16

ตารางที่ 16 ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงการไหว้บุคคลหรือสิ่งที่ควรไหว้ที่ใช้แทน นโม

คัมภีร์ ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
<p>พระไตรปิฎก: ธาตุวิวัฒนเปตวัตถุ ตถจ ทิสวาน อจเจริ อพภูตฺ โลมทสนํ นโม กโรนติ สປປญญา วทนต์ ตํ มหามุนี. แปล: (เปรตตอบว่า) ท่านผู้มีปัญญาทั้งหลายได้เห็นผลนำ อัครรรย นำชนลูกชนชั้น ซึ่งไม่เคยมีมาแล้วนั้น ย่อมทำการ นอบน้อม กราบไหว้พระมหามุนีนั่น. (ขุ.เป. (บาลี) 26/515/ 212, (ไทย) 26/515/249)</p>	<p>ตัวอย่างนี้แสดงถึงคำกริยา วทนต์ ย่อมกราบไหว้ ที่ใช้ควบคู่กับคำว่า นโม กโรนติ ย่อมทำการนอบน้อม แสดงถึงสำนวนบาลีทั้งสองใช้แสดงความเคารพ นอบน้อมพระพุทธเจ้า บุคคลผู้ควรแก่การบูชา เหมือนกัน เป็นกริยาที่มาร่วมกัน และสามารถใช้คำใด คำหนึ่งแทนกันได้</p>
<p>อรรถกถา: อรรถกถาธาตวิวัฒนเปตวัตถุ นโม กโรนติ สປປญญา วทนต์ ตํ มหามุนินติ ฆนเต กสสປ อิมา อิตถียอ ตํ อุตตมປປญญกเขตตถภูตํ วทนต์ อภิวาเทนติ นโม กโรนติ นมกการณจ กโรนติติ อตโถ. แปล: สองบาทคาถา ว่า นโม กโรนติ สປປญญา วทนต์ ตํ มหามุนี. แปลว่า ท่านกัสสປປญญผู้เจริญ หญิงเหล่านี้ย่อมไหว้ คือ ย่อมกราบไหว้ ย่อมทำความนอบน้อม คือ ย่อมกระทำซึ่งความนอบน้อม พระมหามุนีนั่นผู้เป็นเขตแห่งบุญอันสูงสุด. (ขุ.เป.อ. (บาลี) 1/515 /228)</p>	<p>ตัวอย่างนี้เป็นการขยายความคำกริยาที่เกี่ยวข้องกับ ข้อนี้คือ วทนต์ ย่อมไหว้ เป็น อภิวาเทนติ ย่อมกราบ ไหว้ ซึ่งรูปศัพท์ทั้งสองโดยสาระสำคัญแล้วไม่ต่างกัน สามารถใช้แทนกันได้ คำกริยาทั้งสองนี้ได้รับการขยาย ความเชื่อมโยงกับการแสดงความนอบน้อมว่า นโม กโรนติ และ นมกการณจ กโรนติ แม้จะต่างรูปศัพท์กัน แต่ก็มีนัยแสดงถึงสาระสำคัญเหมือนกันนั่นคือ การทำ ความนอบน้อมนั่นเอง แสดงให้เห็นว่า คำกริยาและคำ ขยายเหล่านี้สามารถใช้แทนกันได้</p>
<p>ฎีกา: รูปาทิวคควินณนา ตํ ตํ นมสสามิติ ตสมา ตํ เอรูรูป ฆนวนตํ นมสสามิ วทนามิ. แปล: คำว่า ตํ ตํ นมสสามิ ความว่า เพราะเหตุานั้น ข้าพเจ้าจึง นอบน้อม คือ ไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น คือ เห็น ปานนั้น. (อง.เอกก.ฎี. (บาลี) 1/2/86-87)</p>	<p>ตัวอย่างนี้แสดงถึงการขยายความคำว่า นมสสามิ ข้าพเจ้าขอนอบน้อม เป็น วทนามิ ข้าพเจ้าขอไหว้ แสดงว่า คำทั้งสองมีสาระสำคัญเหมือนกัน คือ การ แสดงความเคารพพระพุทธเจ้า สามารถนำมาใช้แทน กันได้</p>

8) การกราบไหว้ (เช่น อภิวาเทมิ เป็นต้น) ที่มาจากรากศัพท์ (อภิ+) วท ธาตุ และมี
สาระสำคัญเหมือนกันกับ นโม และสามารถนำมาใช้แทน นโม หรือกริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย นม ธาตุ
หรือ นมสส ธาตุได้ ดังตัวอย่างในตารางที่ 17

ตารางที่ 17 ตัวอย่างคำกริยาที่แสดงการกราบไหว้บุคคลหรือสิ่งที่ควรไหว้ที่ใช้แทน นโม

คำกริย ชื่อเรื่อง และข้อความที่ปรากฏ	สาระสำคัญของเรื่อง
<p>พระไตรปิฎก: สัมพุทธชาดก โองาสย วน รมมึ สีหพยคณนิเสวิต กา วา ตวมสิ กลยาณิ กสส วา ตวั สุมชมิเม อภิวาเทมิ ตั ภัทเท ทานวาหิ นมตถุ เต. แปล: (ยักษ์ทานพเห็นพระนางสัมพุทธแล้วมีจิตปฏิพัทธ์ จึงกล่าวว่า) แม่นางผู้มีทรวดทรงอันงดงาม เธอเป็นใคร หรือเป็นกัลยาณีของใคร ส่องสว่างไสวไปทั่วป่าที่นำ รื่นรมย์ ซึ่งเป็นที่ที่สีหะและพยัคฆ์อยู่อาศัย แม่นางผู้เจริญ เราขอไหว้เธอ เราคือทานพ ขอนอบน้อมแก่เธอ. (ขุ.ชา. (บาลี) 27/298/418, (ไทย) 27/ 298/583)</p>	<p>ตัวอย่างนี้แสดงถึงคำที่แสดงความเคารพที่มากู้กัน คือ อภิวาเทมิ ที่แปลว่า เราขอไหว้ และคำว่า นมตถุ (นโม อตถุ) ที่แปลว่า เราขอนอบน้อมท่าน แสดงให้เห็นว่า คำทั้งสองเป็นคำที่ใช้แสดงความเคารพ นอบน้อมที่คนในสังคมอินเดียใช้กัน ซึ่งเป็นคำสามัญที่ใช้กันทั่วไป</p>
<p>อรรถกถา: อรรถกถามงคลสูตร ภควนต์ อภิวาเทวาติ ภควนต์ วนทิตวา ปณมิตวา นมสสิตวา. แปล: ข้อว่า ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า แปลว่า ไหว้ คือ นอบน้อม ได้แก่ นมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้า. (ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/-/75)</p>	<p>ตัวอย่างนี้เป็นการอธิบายความของคำว่า อภิวาเทวา ที่แปลในสำนวนว่า ถวายบังคมว่าหมายถึง การไหว้ การนอบน้อม หรือการนมัสการ แสดงให้เห็นว่า คำกริยาทั้งหมดมีความหมายและสาระสำคัญไปในทางเดียวกัน คือ การแสดงความเคารพ และสามารถใช้แทนกันได้</p>
<p>ฎีกา: อาจารย์ปรมปรกถาว์ณณา ยสมึ วา ทิสภาเก อาจริโย วสติ อิริยาเปล กปเปโนโต ตโต อภิมุโขว วนทิตวา คจจติ วนทิตวา ติฏฐติ วนทิตวา นิสิตติ วนทิตวา นิปชชติ อิห อภิวาทณิ นาม. แปล: อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์อยู่ในทิสภาคใด ศิษย์เมื่อจะสำเร็จ อิริยาบถทั้งหลายก็หันหน้าไปทางทิศภาคนั้น เดินไหว้ บ้าง นั่งไหว้บ้าง นอนไหว้บ้าง นี้ชื่อว่า การกราบไหว้. (สารตถ.ฎี. (บาลี) 1/-/213)</p>	<p>ตัวอย่างนี้เป็นการอธิบายคำว่า อภิวาทณิ การกราบไหว้ ในอิริยาบถต่าง ๆ ทั้งเดิน ยืน นั่ง นอนโดยหันหน้าไปทางทิศที่อาจารย์อยู่ แม้จะไม่ได้กระทำต่อหน้าอาจารย์ของตนก็ตามก็ได้ชื่อว่า กราบไหว้เช่นกัน ซึ่งคำว่า อภิวาทณิ นี้แม้จะเป็นคำนาม แต่ก็มีนัยที่แสดงถึงการกระทำโดยมีคำกริยาที่ขยาย เช่น วนทิตวา คจจติ เพื่อความชัดเจนของแนวทางปฏิบัติ และมีรากศัพท์มาจาก อภิ+วท ธาตุ เหมือนกับคำว่า อภิวาเทมิ อภิวาเทวา เช่นกัน</p>

1.2.2 การใช้คำนามมาขยายความ การขยายความของคำว่า “นโม” ซ่อนนี้เป็นการใช้คำนามที่มีรากศัพท์มาจาก นมสสุ ธาตุ คือ นมสสนิ ที่แปลว่า ความนอบน้อมเช่นเดียวกับคำว่า “นโม” โดยพบในชุดคำศัพท์หรือกลุ่มคำที่มีสาระสำคัญเหมือนกัน คือ การแสดงความเคารพที่ปรากฏในรัตน-จิงมณกัณฐ์ ขุททกนิกาย พุททวงค์ว่า

อภิวาทณิ โณมนญจ   วนทณญจ ปัสสันนิ
 นมสสนญจ ปุชญจ   สพพิ อรหสิ ตวั.

แปล: พระองค์ย่อมควรแก่การอภิวาท การสดุดี การไหว้ การสรรเสริญ การนมัสการ และการบูชาทุกอย่าง. (ขุ.พุทท. (บาลี) 33/24-41/391-393, (ไทย) 33/24-41/458-460)

จากชุดคำศัพท์ข้างต้น ศัพท์ที่เป็นบทตั้ง ซึ่งมีความหมายเหมือนกับ นโม คือ นมสสนิ ที่แปลว่า การนมัสการ หรือการนอบน้อม ที่อยู่ในกลุ่มสาระเดียวกับคำว่า อภิวาทณิ การอภิวาท หรือการกราบไหว้ โณมนิ การสดุดีหรือการชื่นชม วนทณิ การไหว้ ปัสสันนิ การสรรเสริญ และปุชสิ (บางแห่งใช้

บูชา) การบูชา ซึ่งพระอรหันตศาสดาจารย์ได้อธิบายความในเรื่องนี้ไว้ว่า “ตตถ อภิวัตนนติ อณฺเฎเท อตตโน อภิวัตนการาปนํ โภจนนติ ปรมมฺขโต ธฺฤติ. วนฺทนนติ ปณฺณมณฺเ. ปสฺสนนติ สมฺมฺขโต ปสฺสนํ. นมฺสนนติ อณฺชฺลิกธมฺมํ มนฺสา นมฺสนํ ภา. **บุชฺชนนติ** มาลาคนฺธวีเลปนนาทึทึ ภูชฺชนนฺ. แผล: บรรดาบทเหล่านั้น บทว่าการไหว้ หมายถึง ให้คนอื่นกราบไหว้ตน. บทว่า การชมเชย หมายถึง การชมเชยลับหลัง. บทว่า การไหว้ หมายถึง การแสดงความนอบน้อม. บทว่า การสรรเสริญ หมายถึง การสรรเสริญต่อหน้า. บทว่า นมัสการ หมายถึง การประนมมือไหว้หรือการนมัสการด้วยใจ. บทว่า การบูชา หมายถึง การบูชาด้วยพวงดอกไม้ ของหอม และเครื่องลูบไล้ เป็นต้น.” (ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) 1/41/77)

นอกจากนี้ยังพบชุดคำศัพท์หรือกลุ่มคำที่มีสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม เพิ่มเติม ในอรหันตชาติตติรชาดกว่า “เอวํ วุตฺเต มกฺกโฆ จ หตฺถึ จ ติตฺตฺติรปณฺชิตํ อาหํสุ “สมมฺ ตวํ อมฺเหติ มหฺลลคตโร อิตฺ ภูจฺจาย มยํ ตว สกฺการศฺรฺการมฺมานนฺวทฺนฺภูชฺชนานิ เจว อภิวัตนปจฺจฺจฺจนอณฺชฺลิกมฺมสํมิจฺจมฺมานิ จ กริสฺสาม โอวาเท จ เต ธฺรสฺสาม ตวํ ปน อิตฺ ภูจฺจาย อมฺหากํ โอวาทํสาสนึ ทฺเทยยาสิตี. แผล: เมื่อกกระทากล่าวอย่างนั้น ถึงและซ้างก็กล่าวกับนกระทาผู้เป็นบัณฑิตว่า สหาย ท่านแก่กว่าพวกเรา ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป พวกเราจักทำการสักการะ เคารพ นบถนบ ไหว้ บูชา กราบ ลุกขึ้นยืนรับ ทำอัญชลี สามีจกรรมต่อท่าน และจักดำรงอยู่ในโอวาทของท่าน ก็แต่นี้ไปท่านพึงให้โอวาทและพร่ำสอนข้าพเจ้า”. (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/37/300-301) จากชุดคำศัพท์ข้างต้นจะพบคำศัพท์ที่มีสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นมสสน” และ “นโม” เพิ่มเติม คือ สกฺการ การสักการะ ศฺรฺการ การทำความเคารพ มฺมานน การนบถนบหรือการนบถถือ วนฺทน การไหว้ ภูชฺชน การบูชา อภิวัตน การกราบไหว้ ปจฺจฺจฺจน การลุกขึ้นยืนรับ อณฺชฺลิกมฺม การยกมือไหว้ และ สํมิจฺจมฺม การทำสามีจกรรมหรือกิจที่ชอบ เช่น การไหว้ เป็นต้น ซึ่งทำให้เห็นถึงความหมายของคำว่า “นโม” จากชุดคำศัพท์หรือกลุ่มคำที่ใช้ร่วมกันนี้ในเชิงขยายความกว้างมากขึ้น ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงแนวทางการปฏิบัติตามวัฒนธรรมของการแสดงความเคารพกันที่มีได้จำกัดเฉพาะการแสดง ความนอบน้อมเท่านั้น และวัฒนธรรมการให้ความเคารพต่อผู้มีอายุมากกว่าหรือเป็นผู้ใหญ่กว่าด้วย

จากศัพท์ต่าง ๆ ที่นำมาขยายความกิริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย นมสสน ชาติ ความหมายเดียวกันกับคำว่า “นโม” รวมถึงคำกริยาและคำนามที่มีสาระสำคัญเดียวกัน ทำให้เห็นความหมายของ นโม เชิงขยายและแนวทางปฏิบัติต่อเรื่องนี้ที่กว้างออกไปถึงการนบถนบหรือการนบถถือ การสักการะ การทำความเคารพ การนบถนบหรือการนบถถือ การสตุตี การสรรเสริญ การบูชา การลุกขึ้นยืนรับ การทำอัญชลีหรือการยกมือไหว้ การให้ความยำเกรงที่แสดงออกมาทางกาย วาจา ใจรวมถึงการกราบไหว้ การทำสามีจกรรมด้วยการปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์ หรือการปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้องต่อบุคคลหรือสิ่งที่ควรแก่การแสดง ความนอบน้อม เคารพบูชา ซึ่งทำให้เห็นข้อสรุปจากความหมายเชิงขยายความ 3 ประการ ดังนี้

1) การแสดงความนอบน้อม เป็นต้นนั้นสามารถแสดงออกมาทางกาย วาจา ใจ เช่น การแสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยด้วยใจที่เลื่อมใสศรัทธา การเปล่งวาจาถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่ง และการกราบไหว้พระรัตนตรัยด้วยเบญจางคประดิษฐ์และอัชฎางคประดิษฐ์ เป็นต้น

2) การกระทำหรือการปฏิบัติที่ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่าย เช่น บุตรธิดานมัสการ และสักการะมารดาบิดานั้นด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบกลิ่น การอาบน้ำ และการล้างเท้า เป็นต้น (ขุ.อิติ. (ไทย) 25/106/485-486) หรือการที่บุตรทำหน้าที่ของตนโดยธรรมต่อมารดาบิดา ได้แก่ การเลี้ยงดู

มารดาบิดาตอบแทน การช่วยทำงานของมารดาบิดา การรักษาวงศ์ตระกูลของมารดาบิดา การประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท และการทำบุญอุทิศส่วนกุศล เมื่อมารดาบิดาเสียชีวิตไปแล้ว (ที.ปา. 11/266/212) ก็เป็นการบูชา สักการะ เคารพ นบনอบที่ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่าย กล่าวคือบิดามารดาได้รับการบำรุง และบุตรได้ทำหน้าที่ของตนโดยธรรม

3) การกระทำที่ถูกต้องตามหลักธรรม เช่น การบูชาบุคคลที่ควรบูชาตามหลักอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา เป็นต้น

จะเห็นว่า ความหมายของคำว่า “นโม” ในเชิงขยายความที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกานั้นชี้ให้เห็นถึงแนวทางปฏิบัติที่กว้างออกไปจากกิริยาที่แสดงความนอบน้อมที่เป็นความหมายเฉพาะของคำนี้ ในขณะที่เดียวกันก็ชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงของสาระสำคัญของคำนี้กับหลักธรรม เพื่อพัฒนาชีวิตที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้หลายประการ เช่น อปจายนธรรม เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยจะได้สรุปผลการศึกษาไว้ในหัวข้อที่เกี่ยวข้องต่อไป

2. บุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อม

ข้อสรุปที่ได้จากความหมายของ นโม ประการหนึ่งก็คือ คำนี้เป็นคำสามัญที่คนในสังคมอินเดียโบราณใช้แสดงความนอบน้อมบุคคลและสิ่งที่เคารพบูชา ไม่ได้เจาะจงเฉพาะบุคคลเท่านั้น แต่ยังมีสิ่งอื่น ๆ ที่คนอินเดียใช้คำว่า “นโม” คำกิริยาที่มีรากศัพท์และความหมายเดียวกัน และคำกิริยาอื่น ๆ รวมถึงคำนามที่มีสาระเดียวกันกับ นโม แสดงความเคารพอีกหลายสิ่ง ดังผลการศึกษาต่อไปนี้

2.1 พระรัตนตรัย

พระรัตนตรัย แก้วอันประเสริฐสูงสุด 3 ประการ ได้แก่ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ สิ่งเคารพสูงสุดของชาวพุทธเป็นสิ่งที่พบว่า มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกิริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ สักการะ กราบไหว้ บูชาดังตัวอย่างที่พบในหมวดสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตว่า

เต มย วิจิริสาม คามา คามิ นคา นคิ

นมสสมานา สมพุทธิ ธมมสส จ สุธมมตนติ.

แปล: (หมวดยักษกถาวว่า) ข้าพระองค์ทั้งหลาย จะขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรมที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีแล้ว.

(ขุ.สุ. (บาลี) 25/182/368, (ไทย) 25/112/542)

ข้อสังเกตจากคาถาข้างต้น คือ แม้ในคาถาไม่มีศัพท์ที่กล่าวถึงพระสงฆ์อยู่ก็ตาม แต่สำนวนการแปลจะมีคำว่า พระสงฆ์อยู่ด้วย เนื่องจากอาจารย์ผู้แปลได้แปลตามคำขยายความที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ดังปรากฏในอรรถกถาอาหวกสูตร (ส.ส.อ. (บาลี) 1/246/317)

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาได้กล่าวถึงการแสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยไว้อย่างชัดเจน ดังตัวอย่างในอรรถกถาทุติยปัชขุนนธิตสูตรว่า “ทสเม **ธมมญจาติ** จ สทเทเน สงฆญจ อิติ ตีณิรตนา นิ **นมสสมานา** อีธาตตาทิ วทติ. แปล: ในพระสูตรที่ 10 บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ด้วย จ ศัพท์ ในคำว่า “ธมมญจ” ธิดาของท้าวปัชขุนนธิตชื่อจุฬโกณฑาย่อมกล่าวถึงพระสงฆ์ด้วยว่า “หม่อมฉันเมื่อไหว้ซึ่งพระรัตนตรัยอย่างนี้ได้มาแล้ว ณ ที่นี้” (ส.ส.อ. (บาลี) 1/40/79) และในคัมภีร์ฎีกาก็ได้กล่าวถึง

การแสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยไว้อีกว่า “ตสฺส จ ปาเท **นมสฺสิตฺวา** ฌมฺมสฺส จ **อญฺชลี กตฺวา** สํฆจ **ปติมานตฺวา**ติ อตฺถ. เอวํ คาคาถวเณ สงฺเขปโต สกฺลฺมฺขสํกิตฺตณฺมุเณ รตนตฺตยสฺส **ปณามํ กตฺวา** อิทานิ ตํ ยถาธิปเปเต ปโยชน **ปณามณฺโต** อาท “นมสฺสนาทีโน”ติอาที. แปล: อธิบายว่า ข้าพเจ้านมัสการพระบาททั้งสองข้างของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น กระทำอัญชลีต่อพระธรรม และนอบน้อมพระสงฆ์ พระพุทธโฆสอาจารย์ครั้งทำความนอบน้อมพระรัตนตรัยด้วยถ้อยคำที่เป็นประธานคือการสรรเสริญพระมหากุณณาธิคุณที่เป็นประธานแห่งคุณทั้งปวงโดยสังเขปด้วยคาถาทิ้งสองอย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะนอบน้อมพระรัตนตรัยนั้นในประโยชน์ตามที่ประสงค์จึงกล่าวว่า นมสฺสนาทีโน เป็นต้น (ขุ.ชา.ฎีกา. (บาลี) 1/-/7)

นอกจากการแสดงความนอบน้อมพระรัตนตรัยในภาพรวมดังตัวอย่างข้างต้นแล้วยังพบว่า มีการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแสดงความนอบน้อมเคารพ สักการะ กราบไหว้ บูชาพระรัตนตรัยที่แยกเฉพาะแต่ละประเภทดังตัวอย่างต่อไปนี้

2.1.1 พระพุทธเจ้า ผู้ทรงเปี่ยมด้วยพระวิสุทธิคุณ พระปัญญาธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณเป็นบุคคลที่เทวดา มนุษย์ และสัตว์อื่น ๆ ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชามากที่สุด ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1) การใช้แสดงความนอบน้อมด้วย นโม คำเดียวโดด ๆ พบจำนวนมาก ดังตัวอย่างที่ปรากฏในสุภยสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะว่า

นโม เต บุริสาชณฺณ **นโม** เต บุริสฺสุตตม
สเทวกสฺมี โลกสฺมี นตฺถิ เต ปฏฺฐิบุคคลุ.

แปล: ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์
ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษสูงสุด ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ไม่มีผู้ใด
เลยที่จะทรงคุณเสมอด้วยพระองค์ในโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก. (ขุ.สุ. (บาลี)
25/550/441, (ไทย) 25/550/628)

ตัวอย่างของการใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมบูชาพระพุทธเจ้าดังกล่าวพบทั่วไปในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และเป็นสำนวนบาลีที่มีได้ใช้เฉพาะกับพระพุทธเจ้าเท่านั้น แต่ยังพบว่าเป็นสำนวนที่ใช้แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลทั่วไปด้วย ดังตัวอย่างที่ปรากฏในสุวรรณสามชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

นโม เต กาสีราชตฺถ **นโม** เต กาสีวฑฺฒน
อนฺธา มาตาปิตา มยฺหิ เต ภรสฺสุ พฺรหฺวาเน.

แปล: (สุวรรณสามโพธิสัตว์กราบทูลบอกหนทางว่า) ข้าแต่พระเจ้ากาสิ
ข้าพระองค์ขอถวายบังคมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ผนวกรัฐกาสิให้เจริญ
ข้าพระองค์ขอถวายบังคมพระองค์ ขอพระองค์โปรดทรงพระกรุณาเลี้ยงดู
มารดาและบิดาผู้ตาบอดของข้าพระองค์ในป่าใหญ่ด้วยเถิด. (ขุ.ชา. (บาลี)
28/326/157, (ไทย) 28/326/234)

2) การใช้คำว่า “นโม” ร่วมกับกริยาแสดงความนอบน้อม เคารพ สักการะ กราบไหว้ บูชาพระพุทธเจ้า ดังตัวอย่างที่ปรากฏในนันทกเปตวัตถุ ขุททกนิกาย เปตวัตถุว่า

อิหํ วตวาน โสรัฏฺโฐ วิรมิตวา ปापทสสนา

นโม ภควโต **กตวา** ปาโมกฺโข รถมารุทิตี.

แปล: พระเจ้าสุริยวงศ์ เมื่อตรัสดังนี้แล้ว ทรงงดเว้นจากความเห็นชั่ว ทรงนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคแล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งไปถวายพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก. (ขุ.เป. (บาลี) 26/713/243, (ไทย) 26/715/283)

3) การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ สักการะ กราบไหว้ บูชาพระพุทธเจ้า ดังตัวอย่างที่ปรากฏในติกัณณสูตร เอกนิบาตอังคตตรนิกายว่า

ตีหิ วิชชาหิ สมปนฺนํ อสมมุพฺพหิวารินํ

พุทฺธิ อนฺติมเทหิ นํ **นมสฺสนติ** โคตมํ.

แปล: สวาททั้งหลายย่อมนมัสการพระโคตมพระองค์นั้น ผู้สมบูรณ์ด้วยวิชา 3 ไม่ลุ่มหลง เป็นพระพุทธเจ้า มีสรีระเป็นชาติสุดท้าย. (อง.เอก.ทุก (บาลี) 20/59/161, (ไทย) 20/59/228)

4) การแสดงความนอบน้อมพระพุทธเจ้าด้วยการใช้บทนมัสการ “นโม” 3 จบ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในสักกปัญหสูตรว่า “การณปาตี พราหมโณ อุฏฺฐายาสนา เอกํสํ อุตฺตราสงคํ กิริตฺวา ทกฺขิณํ ชาณุมณฺหฬํ ปรจิยํ นิหนตฺวา เยน ภควา เตนฺยชฺลี ปณฺณเมตฺวา ติกฺขตฺตํ อุทฺทานํ อุทาเนสิ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมนฺนํสมพุทฺธสฺส

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมนฺนํสมพุทฺธสฺส

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมนฺนํสมพุทฺธสฺสชาติ.

แปล: การณปาตีพราหมณ์ลุกจากที่นั่ง ห่มผ้าเฉียงบ่าข้างหนึ่ง เข้าข้างขวาลงบนแผ่นดิน ประคองอัญชลีไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่เปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น. (อง.ปญจก. (บาลี) 22/194/223, (ไทย) 22/194/332)

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่า การถวายความนอบน้อมพระพุทธเจ้าในบางแห่งได้ขยายความเพิ่มเติม มิใช่เป็นการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าในรูปกายเท่านั้น แต่ยังเป็นการระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้าด้วย ดังตัวอย่างที่ปรากฏในพุทธาปทาน ขุททกนิกายว่า

สมโพธิ พุทฺธเสฏฺฐานํ สสงฺฆे โลกนายเก

ทสฺสคฺลิตฺติ **นมสฺสิตฺวา** **สิรสา** อภิวาทฺหิ.

แปล: เรายกนิ้วมือทั้ง 10 นิ้วขึ้นนอบน้อมพระโพธิญาณของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด อภิวาทพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกพร้อมด้วยพระสงฆ์ด้วยเศียรเกล้า. (ขุ.อป. (บาลี) 32/6/2, (ไทย) 32/6/2)

จากตัวอย่างนี้เป็น การแสดง ความนอบน้อมต่อพระโพธิญาณหรือพระปัญญาธิคุณของ พระพุทธเจ้า และพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงช่วยสัตว์โลกให้พ้นจากทุกข์ที่เกิดจากปัญญาที่มองเห็นพระคุณ ความดีที่นอกเหนือไปจากรูปกาย และนอกจากตัวอย่างการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ สักการะ กราบไหว้ บูชา พระพุทธเจ้าที่กล่าวข้างต้นแล้วยังพบว่า มีการใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ สักการะ กราบไหว้ บูชาพระพุทธเจ้าและพุทธคุณโดยกล่าว แยกจากกันไว้อย่างชัดเจน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถาและฎีกาโมรชาดกว่า “เอว โภติสโต อิมาย คากาย สุริยํ นมสสิตวา ทุตติคากาย อตีเต ปรินิพพุเต **พุทธเจ เจว พุทธคุณ เจ นมสสติ**. แปล: พระโพธิสัตว์ นอบน้อมพระอาทิตย์ด้วยคากายนี้แล้วจึงนอบน้อมพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ปรินิพพานไปแล้วในอดีตและ พุทธคุณทั้งหลาย.” (ขุ.ชา.อ.(บาลี) 3/17/33, อง.เอกก.ฎี. (บาลี) 1/2/86-87)

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้พบข้อสรุปว่า พระพุทธเจ้าที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” คำกริยา หรือ คำคุณศัพท์ที่มีความหมายและสาระสำคัญเช่นเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ สักการะ กราบไหว้ บูชาพระพุทธเจ้านั้น หมายถึง พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทั้งในอดีต ปัจจุบัน (พระโคตม พุทธเจ้า) และพระพุทธเจ้าในอนาคต (พระเมตตริยพุทธเจ้า) ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอุปาลิเถราปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

อพภติตา จ เย พุทธา วตตมานา อนาคตา

ธเชนาเนน สุขุณฺณติ ตสฺมา เอเต **นมสลียา**.

แปล: พระพุทธเจ้าเหล่าใดทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต พระพุทธเจ้าเหล่านั้น ย่อมบริสุทธิได้ด้วยธงชัยนี้ เพราะเหตุนี้ จึงควรนอบน้อมพระพุทธเจ้า เหล่านั้น. (ขุ.อป. (บาลี) 32/588/68, (ไทย) 32/588/90)

นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วยังพบพระพุทธเจ้าอีกประเภทหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ สักการะ กราบไหว้ บูชา ได้แก่ พระปัจเจกพุทธเจ้า หมายถึง พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้เฉพาะตน ไม่ได้ สั่งสอนผู้อื่น ดังตัวอย่างที่ปรากฏในภิกขาปริมปรชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

ตํ ตวํ ภตฺตํ ปฏิกคยฺห ตฺณฺหี ภูณฺชสิ เอกโก

นาถณํ กถฺจึ นิมนฺเตสิ โภยํ ฆมฺโม **นมตฺถ เต**.

แปล: (ภุมมพิทกล่าวกับพระปัจเจกพุทธเจ้าว่า) ท่านรับภัตตาหารนั้นแล้ว นั่งนิ่งฉันแต่ผู้เดียว ไม่เชื่อเชิญใครอื่น ข้อนี้นี้เป็นธรรมอะไรของท่านหรือ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน. (ขุ.ชา. (บาลี) 27/284 /324, (ไทย) 27/284/467)

จากตัวอย่างของการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกัน กับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชาพระพุทธเจ้าสรุปได้ว่า พระพุทธเจ้า ทุกพระองค์รวมถึงพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเป็นบุคคลผู้ควรแก่การแสดง ความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชาอย่างสูงสุดในฐานะผู้ประกอบด้วยพระปัญญาธิคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณ ผู้ดำรงอยู่ในฐานะปูชนียบุคคลของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายรวมถึงสรรพสัตว์ด้วย

2.1.2 พระธรรม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือ คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา ดังตัวอย่างที่ปรากฏในรัตนสูตร ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะว่า

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข

ตถาคตํ เทวมนุสสุบุชิตํ

ธมฺมํ นมสฺสาม สุวตฺถิ โหตุ.

แปล: ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้นหรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศที่มา ประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระธรรมของ พระตถาคตที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสวัสดิ. (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/17/9, (ไทย) 25/17/13)

นอกจากการระบุชื่อพระธรรมโดยตรงแล้วยังพบว่า มีการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแสดงความนอบน้อมธรรมในลักษณะที่ระบุชื่อหลักธรรมนั้น ๆ โดยตรง ดังตัวอย่างที่ปรากฏในโมรชาดก ขุททกนิกาย ชาดก ว่า “**นมตฺถุ โปธิยา นโม วิมุตติยา**. แปล : ขอนอบน้อมปัญญาเครื่องตรัสรู้ (โพธิญาณ) ขอนอบน้อมความหลุดพ้น (นิพพาน)” (ขุ.ชา. (บาลี) 27/17/41, (ไทย) 27/17/67) หลักธรรมที่ระบุในตัวอย่างนี้คือ โปธิ หมายถึง ปัญญาเครื่องตรัสรู้ เรียกเต็ม ๆ ว่า “โพธิญาณ” หรือหมายถึงธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ที่เรียกว่า “โพธิปักขิยธรรม” ที่ประกอบด้วยสติ ปัญญา 4 สัมมปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งหลักธรรมเหล่านี้พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมหาปรินิพพานสูตร ที่ขนิณิกาย มหาวรรคว่าเป็นธรรมที่พระองค์ทรงแสดงแล้วเพื่อความรู้อย่าง (อภิญาณะเทศธรรม) (ที.ม. (ไทย) 10/184/131) ซึ่งความรู้อย่างในที่นี้ก็คือ ญาณ ดังปรากฏในทศตตรสูตร ที่ขนิณิกาย ปาฎิกวรรค ที่เรียกว่า “อภิญาณะ 6” ได้แก่ อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ ทิพโพสธ ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์ เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้สามารถกำหนดรู้ใจคนอื่นได้ ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติหนหลังได้ ทิพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ และอัสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป (ที.ปา. (ไทย) 11/356/394-396) และหลักธรรมอีกข้อหนึ่งคือ วิมุตติ ที่หมายถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ที่เป็นผลสูงสุดมาจากการพัฒนาจิตจนบรรลุพระนิพพานที่แสดงไว้อังคตตรนิกาย ทุกนิบาต มี 2 ประการ คือ เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต และปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา (อง.ทุก. (ไทย) 20/88/107) ซึ่งคัมภีร์ชั้นอรรถกถาได้อธิบายว่า เจโตวิมุตติ หมายถึง ผลอันเกิดจากสมาธิ เป็นความหลุดพ้นด้วยสมถกัมมัฏฐาน และปัญญาวิมุตติ หมายถึง ผลอันเกิดจากปัญญา เป็นความหลุดพ้นด้วยวิปัสสนากัมมัฏฐาน (อง.ทุก.อ. (บาลี) 2/88/62) และที่แสดงไว้ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรคกถาได้หมวดธรรมชื่อว่า นิโรธ หรือ วิมุตติ มี 5 ประการ คือ วิกขัมภนนิโรธ ดับด้วยข่มไว้ (ด้วยฌาน) ตทังคนิโรธ ดับด้วยองค์นั้น ๆ (ธรรมที่ตรงข้ามกับกิเลส เช่น เมตตาดับโทสะ) สมุจเฉทนิโรธ ดับด้วยตัดขาด (ด้วยโลกุตตรมรรค) ปฏิปัสสัทธินิโรธ ดับด้วยสงบระงับ (ด้วยอริยมรรคแล้วบรรลุอริยผล) และนิสสรณนิโรธ ดับด้วยสลัดออกได้ (ดับกิเลสได้หมดสิ้น บรรลุ นิพพาน) (ขุ.ปฎี. (ไทย) 31/24/580)

อีกมิติหนึ่งของการนอบน้อมธรรมที่พบ คือ การนอบน้อมการปฏิบัติธรรม ดังตัวอย่างที่กล่าวในอรรถกถาเวสสันดรชาดกที่ว่า “เวสสันดร ราชามา มหาทาน ทตวา อญชลี ปคคยห อตตโน **ทานนมนสสมาโน** สพพญญตญญานสส เม อิทํ ปจจโย โหตุติ ปญชลิกโต อโหสิ. แปล: พระเวสสันดรราชาพระราชทานมหาทานแล้ว ประคองอัญชลี นมัสการต่อทานของพระองค์ ได้ทรงกระทำอัญชลี อธิษฐานว่าขอทานนี้จึงเป็นปัจจัยแก่พระสัพพัญญุตญาณของเราเกิด” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/1808/325) ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นถึงพระเวสสันดรโพธิสัตว์ให้ความสำคัญกับการบริจาคทานในฐานะบารมีธรรมข้อหนึ่งที่จะส่งผลต่อการได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ทำการนอบน้อม หมายถึง การให้ความเคารพในทานที่ตนบำเพ็ญแล้ว

นอกจากการนอบน้อมพระธรรมที่ระบุโดยเจาะจงแล้วยังพบว่า มีการใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมพระวินัยด้วย ดังปรากฏในอุปาลิเถราปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

สตถุกบปิ สุวินยํ ชาเรมิ ททเยนหํ

นมนสสมาโน วินยํ วิหริสสามิ สพพทา.

แปล: ข้าพเจ้าทรงจำวินัยที่ติงามเช่นกับองค์แทนพระศาสดาไว้ด้วยหทัย

ข้าพเจ้านมัสการพระวินัยอยู่ในกาลทั้งปวง. (ขุ.อป. (บาลี) 32/589/68, (ไทย)

32/589/90)

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาก็ได้แสดงเพิ่มเติมไว้อีกว่า “โส อหํ ปพพชิตวา **สมพุทธํ นมนสสมาโน ปณามํ** กุรฺมาโน **ธมฺมสส** จ เตน ภควตา เทสิตสส **นวโลกุตตรธมฺมสส สฺขมฺมตํ** สุนฺทรธมฺมภาวํ ขานิตวา **ธมฺมญจ นมนสสมาโน** คามโต คามํ ปฺรโต ปฺนํ นครโต นครํ วิจริสสามิ... แปล: ข้าพระองค์นั้นบวชแล้วนมัสการอยู่ คือ กระทำการนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่ และรู้ว่าธรรมคือโลกุตตรธรรม 9 ที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงแสดงแล้วเป็นธรรมดี คือ เป็นธรรมงาม จึงนมัสการธรรมอยู่ จักเที่ยวไปจากบ้านสู่บ้าน จากบุรีสู่บุรี จากเมืองสู่เมือง...” (ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/592/356-357)

จากตัวอย่างที่กล่าวข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่า พระธรรมและพระวินัยเป็นสิ่งที่พุทธบริษัทควรนอบน้อม เคารพ บูชาตามหลักปฏิบัติบูชา เพราะเป็นสิ่งเดียวที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ชาวพุทธนอบน้อมธรรมด้วยการปฏิบัติธรรมดังข้อสรุปที่ปรากฏในตวงกุสุตฺร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตว่า

อภิกฺขุ ทิ โส อนภิกฺขุโต

สกุชิตมฺมนีติหฺมทสฺสี

ตสฺมา ทิ ตสฺส ภควโต สาสเน

อปฺปมตฺโต สทา **นมนสฺมนุสิกฺเขตติ.**

แปล: ภิกษุนี้เป็นผู้ครอบงำ ไม่ถูกครอบงำ ได้เห็นธรรมที่เป็นพยาน ซึ่งไม่ต้องเชื่อใคร เพราะฉะนั้น เธอจึงเป็นผู้ไม่ประมาทในศาสนาของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น นอบน้อมอยู่ พึงหมั่นศึกษาทุกเมื่อ. (ขุ.สุ. (บาลี) 25/941/518, (ไทย) 25/941/726)

ข้อสรุปของการสอนให้ชาวพุทธนอบน้อมธรรมด้วยการปฏิบัติธรรมนี้ปรากฏอย่างชัดเจนในตวัฎกสูตรตนิทเทส ขุททกนิกาย มหานิทเทสที่แสดงขยายความถึงการปฏิบัติตามพุทธดำรัสข้างต้นไว้ว่า

นมสสนติ กาเยน วา นมสสมาโน วาจา ย วา นมสสมาโน จิตเตน วา นมสสมาโน อนวตถปฏิปัตติยา วา นมสสมาโน ธมมานุธมมปฏิปัตติยา วา นมสสมาโน สกกุรุมาน โครุรุมาน มานย มาโน ปุชยมาโน อปจยมาโน. **อนุสิกเขติ** ติสโส สิกขาโย อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา...อิมา ติสโส สิกขาโย อวชชนโต สิกขเยย ฯเปฯ สจจิกตพพ สจจิกโรนโต สิกขเยย จเรยย อาจเรยย สมาจเรยย สมาทาย วตเตยย. แปล: คำว่า นอบน้อมอยู่ ได้แก่ นอบน้อมอยู่ คือ สักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรงด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรมตามหลักธรรม. คำว่า ฟังหมั่นศึกษา ได้แก่ ศึกษา 3 คือ อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา...ศึกษา 3 เหล่านี้เมื่อภิกษุถึงชื่อว่าฟังศึกษา...เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าฟังศึกษา คือ ฟังประพฤติเอื้อเพื่อ ประพฤติโดยเอื้อเพื่อโดยชอบ สมทานประพฤติอยู่. (ขุ.มหา. (บาลี) 29/169/336, (ไทย) 29/169/478-479)

จากการขยายความในตวัฎกสูตรตนิทเทสดังกล่าวจะเห็นถึงเจตนารมณ์ที่ชัดเจนในเรื่องนี้ของพระพุทธเจ้าที่ทรงต้องการให้ชาวพุทธนอบน้อมธรรมด้วยกาย วาจา ใจด้วยการศึกษาธรรมและปฏิบัติธรรม และธรรมที่ควรศึกษาและปฏิบัติเพื่อการทำให้แจ้งก็คือ ไตรสิกขา กล่าวสรุป ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญาที่เป็นหลักการพัฒนาชีวิตสู่ความหลุดพ้นตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ และเมื่อชาวพุทธทำให้แจ้งธรรมเหล่านี้หรือทำไตรสิกขาให้บริบูรณ์ก็จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ศึกษาธรรมที่มีผลทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุเป้าหมายคือพระนิพพานตามข้อสรุปที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้หลายแห่ง เช่น ในธัมมัสสวนวัตถุ ขุททกนิกาย ธรรมบทว่า

เย จ โข สมมทุกขาเต ธมเม ธมมานวตติโน
เต ชนา ปารเมสสนติ มจจุเจยย สุตตตร.

แปล: ส่วนชนเหล่าใดประพฤติตามธรรมในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวิญญะอันเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยาก ไปถึงฝั่งโน้นได้. (ขุ.ธ. (บาลี) 25/86/32, (ไทย) 25/86/55)

ซึ่งในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ทสกนิบาตได้ขยายความธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบว่า หมายถึง โลกุตตรธรรม 9 ประการ ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 (อง.ทสก.อ. (บาลี) 3/117-118/375) ที่สะท้อนถึงเป้าหมายของการบรรลุธรรมที่มีผลให้ผู้บรรลุหลุดพ้นจากความทุกข์โดยลำดับตามควรแก่การปฏิบัติธรรม

2.1.3 พระสงฆ์ ในที่นี้ หมายถึง พระสงฆ์ในพระรัตนตรัยที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น วัตถุปมสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัว่า “สุปฏิปนโน ภควโต สาวกสงโฆ อชุปฏิปนโน ภควโต สาวกสงโฆ ญาญปฏิปนโน ภควโต สาวกสงโฆ สามิจิปฏิปนโน ภควโต สาวกสงโฆ ยทิท จตตาริ

ปุริสยุคานี อัญจ ปุริสปุคคลา เอส ภควโต สวากสงฆเ อหุเนโย ปาหุเนโย ทกขิณโย อญชลีกรณีย โอนุตตรํ ปุณณกเขตต์ โลกสฺส. แพล: พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล 4 คู่ คือ 8 บุคคล⁵ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นเนื่อนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก” (ม.ม. (บาลี) 12/74/50 (ไทย) 12/74/66) เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา ซึ่งพบว่ามักจะมาคู่กับพระพุทธเจ้าและพระธรรม ดังตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ชันตุสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

สงฆสฺส อญชลี กตวา	อิเธจฺจเจ วทามหิ
อปวิหฺธา อนาถา เต	ยถา เปตา ตเถว เต.
เย โข ปมตฺตา วิหรนฺติ	เต เม สนฺธาย ภาสีตํ
เย อปมตฺตา วิหรนฺติ	นโม เตสํ กโรมฺหฺนติ.

แปล: (ชันตุเทพบุตรได้กล่าว กับภิกษุเหล่านั้นด้วยกาลาทั้งหลายว่า)... ข้าพเจ้าทำอัญชลีต่อสงฆ์แล้ว ขอพูดกับท่านบางพวกในที่นี้ว่า พวกท่านถูกเขาทอดทิ้งแล้ว เป็นคนอนาถาเหมือนเปรต ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาบุคคลพวกที่ประมาทอยู่ ส่วนท่านเหล่าใดไม่ประมาท ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่านเหล่านั้น” (ส.ส. (บาลี) 15/106/73, (ไทย) 15/106/117)

พระสงฆ์ที่ควรแก่การแสดงความนอบน้อม กราบไหว้ที่ชันตุเทพบุตรกล่าวถึงนี้ ได้แก่ เหล่าภิกษุที่จำพรรษาอยู่ในกุฎีป่าข้างภูเขาหิมพานต์ แคว้นโกศล ผู้ไม่ประมาท เป็นอยู่เรียบง่าย ไม่มักมากในการแสวงหาบิณฑบาต ที่นอนที่นั่ง เห็นความจริงว่า สิ่งทั้งปวงในโลกเป็นของไม่เที่ยง บรรลุถึงความสิ้นสุดแห่งทุกข์ และในขณะเดียวกันก็ชี้ให้เห็นถึงภิกษุผู้ไม่สมควรได้รับการแสดงความนอบน้อม กราบไหว้ คือ เหล่าภิกษุผู้ประมาทแล้ว ผู้มีจิตฟุ้งซ่าน ถือตัว โลเล ปากกล้า พูดพร่ำเพรื่อ หลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตกวัดแกว่ง ไม่สำรวมอินทรีย์ ทำตนเป็นคนเลียงยาก กิน ๆ แล้วก็นอน เหมือนคนที่โกงชาวบ้าน หมกมุ่นอยู่ในเรือนของคนอื่น⁶ จากสาระสำคัญดังกล่าวแสดงถึงพระสงฆ์ที่ควรแก่การแสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา คือ พระอริยสงฆ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ

ตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถา เช่น อรรถกถาพุทธาปทานว่า “(อภิวาทयेติ) สสงฺฆเส สวากสงฺฆสฺสทิตฺเต โลกนายนเก โลกเชฏฺเฐ พุทฺเฐ ทสฺสทึ อญฺชลีทึ อโภทึ ทตฺถปุณฺเณทึ นมฺสฺสิตฺวา วนฺทิตฺวา สิริสา สีเสน อภิวาทये อาทเรณ โภณํ กตฺวา ปณามํ กโรมฺมิติ อตฺถโ. แพล: อธิบายว่า บทว่า อภิวาทये คือ เราเอานี้ 10 นิ้ว คือฝ่ามือทั้งสองนมัสการ คือไหว้พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก คือทรงเป็นผู้

⁵ อริยบุคคล 4 ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ บุคคล 8 ได้แก่ บุคคลผู้เป็นพระโสดาบัน บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล บุคคลผู้เป็นพระสกทาคามี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล บุคคลผู้เป็นพระอนาคามี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ และบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล (อภิ.ป. (ไทย) 36/207/229)

⁶ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน ชันตุสูตร (ส.ส. (บาลี) 15/106/73, (ไทย) 15/106/117)

ประเสริฐในโลก พร้อมทั้งพระสงฆ์ คือเป็นไปกับพระสงฆ์สาวกแล้วอิวัตด้วยเศียร คือ ด้วยศีรษะ คือ
 กระทำการศุบัติด้วยความเอื้อเฟื้อแล้วทำการนอบน้อม” (ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/6/124) จากตัวอย่างนี้คำว่า
 พระสงฆ์ ซึ่งถูกขยายความว่า คือ พุทธสาวก ที่หมายถึงพระอริยสงฆ์ผู้ควรแก่การนอบน้อม และตัวอย่างที่
 ปรากฏในคัมภีร์ฎีกา เช่น ฎีกามารตชฌนียสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัที่ว่า “ยถา ทิ **อริยสงโฆ**
 “ตถาคตัง เทวมนุสสุปัชิตัง **สงฆัง นมสสาม** สุวตถิ โหตุ”ติอาทิสู **ตถาคโตติ** วุจจติ. เอวံ ตปปริยาปนนา
 อริยบุคคลา ยถา จ ปริมกา ทุตติยบุคคลา วกา กปปานี สตสทสสาธิกัง เอกัง อสงขเยยยัม ปารมมียัม ปูเรตวา
 อาคตา อยมปิ มหาเถโร ตถา อาคโตติ ตถาคโตติ. แปล: เหมือนอย่างพระอริยสงฆ์ท่านเรียกว่า ตถาคต
 ในคำทั้งหลายว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระตถาคตเจ้าผู้เป็นพระอริยสงฆ์ที่เทวดาและ
 มนุษย์ทั้งหลายบูชาแล้ว เป็นต้นฉันใด พระอริยบุคคลทั้งหลายที่นับเนื่องพระอริยสงฆ์นั้นท่านก็เรียกว่า
 ตถาคต ฉะนั้น อนึ่งพระอัครสาวกทั้งสองทั้งหลายที่มีในกาลก่อน ผู้บำเพ็ญบารมีสิ้นสองไซย 1 ยิ่งด้วย
 แสนกัปีที่มาแล้ว ท่านเรียกว่า ตถาคต ฉนใด พระมหาเถระที่มาแล้วแม้ท่านก็เรียกว่า ตถาคตฉนนั้น”
 (ม.ม.ฎ. (บาลี) 2/506/338) ตัวอย่างนี้แสดงถึงการนอบน้อมพระอริยสงฆ์ที่สามารถเรียกชื่อเทียบเท่ากับ
 พระพุทธเจ้าได้ว่า พระตถาคต (ตถาคโต) และขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าก็เป็นพระอริย
 สงฆ์รูปหนึ่งเช่นกัน เนื่องจากทั้งพระอริยสงฆ์กับพระพุทธเจ้าต่างเป็นผู้ที่สิ้นอาสวกิเลสเหมือนกัน

2.2 บรรพชิต

บรรพชิต หมายถึง นักบวช มีทั้งนักบวชในพระพุทธศาสนาและนอกพระพุทธศาสนา
 เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ
 คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา ดังต่อไปนี้

2.2.1 ภิกษุ พระภิกษุส่วนใหญ่จะเป็นพุทธสาวกองค์สำคัญ เช่น พระสารีบุตร อัคร
 สาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้าที่ได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายด้าน
 ปัญญา ดังปรากฏในมหาภิณทิสวรรคกาลา ขุททกนิกาย เถรคาถาว่า

ธम्मเสนาปตี ธีรัง	มหาณายี สมหิตัง.
สาริปุตตัง นมนสสนตา	ติฏฐนติ ปภุชสิกตา.
นโม เต ปริสาชณถ	นโม เต ปริสุตตม
ยสส เต นาภิขานาม	ยมปิ นิสสาย ฉายติ.

แปล: (อุบัติเทพมิฤทธิ์ มีเกียรติยศ มีจำนวนมากถึง 10,000 เหล่านี้ และหมู่
 พรหมทั้งหมดนั้น) พวกมันมายืนประนมมือ นอบน้อมท่านพระธรรมเสนาบดี
 สารีบุตรผู้เป็นปราชญ์ เข้ามานมัสการได้อย่างอภิชยุ มีจิตตั้งมั่น พร้อมกับ
 เปล่งวาจาว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน
 ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ที่พวกเราไม่รู้ว
 ท่านอาศัยอารมณ์ไรเล่า ถึงเข้ามานอยู่” (ขุ.เถร. (บาลี) 26/1086-1087/
 405, (ไทย) 26/1086-1087/516)

อีกตัวอย่างหนึ่งของพุทธสาวกองค์สำคัญที่มีการแสดงความนอบน้อมด้วยคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ได้แก่ พระมหาโมคคัลลานะ ผู้เป็นอัครสาวกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้าที่ได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีฤทธิ์ดังปรากฏในมหาโมคคัลลานเถรคาถา ขุททกนิกาย เถรคาถาว่า

เอเต สมพพฺพลา เทวา	อิทธิมนฺโต ยสฺสสิโน
ทส เทวสทฺสธานี	สพฺเพ พรหมบุโรหิตา.
โมคคัลลัน นมฺสสนฺตา	ติฏฺฐนฺติ ปญฺชลิกตา
นโม เต ปุริสาชยฺณ	นโม เต ปุริสูตฺตม
ยสฺส เต อาสวา ซีณา	ทกฺขิณฺณโยสิ มาริส.

แปล: (พระสารีบุตรเถระเมื่อจะสรรเสริญพระมหาโมคคัลลานเถระจึงได้กล่าว ภาษิตเหล่านี้ว่า) อุบัติเทพมีฤทธิ์ มีเกียรติยศ มีจำนวนมากถึง 10,000 เหล่านี้ และพรหมบุโรหิตทั้งหมดก็พากันมายืนประนมมือ นอบน้อม พระโมคคัลลานะพร้อมกับกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอ ความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อม จงมีแต่ท่าน ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านสิ้นอาสวะแล้วเป็นผู้ควรแก่ทักษิณา (ขุ. เถร. (บาลี) 26/1187-1188/419, (ไทย) 26/1187-1188/533-534)

นอกจากตัวอย่างที่กล่าวข้างต้นแล้วยังพบว่า มีการแสดงความนอบน้อมต่อพุทธสาวกที่ กล่าวรวม ๆ ไว้โดยไม่ระบุว่าเป็นท่านรูปใด ดังปรากฏในเทวสัททสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะที่ว่า

เอตมตฺถํ ภาควา อโวจ. ตตฺถเอตํ อิติ วุจฺจติ	
ทิสฺวา วิชิตฺสงคามํ	สมมาสมพุทฺธสาวกํ
เทวตาปี นมฺสสนฺติ	มหนตํ วิตฺสารถ.
นโม เต ปุริสาชยฺณ	โย ตวํ ทุชฺชยมชฺฌญ
เชตฺวาน มจฺจุโน เสนํ	วิโมกฺเขน อนาวร.
อิติ เหนตํ นมฺสสนฺติ	เทวตา ปตฺตมานสํ
ตณฺหิ ตสฺส น ปสฺสนฺติ	เยน มจฺจุวสํ วเชติ.

แปล: พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว ในพระสูตรนั้นจึง ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า แม้เทวดาเห็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ชนะสงครามกิเลส ทรงคุณธรรมยิ่งใหญ่ ปราศจากความสะทกสะท้าน ย่อม นอบน้อมพร้อมกับกล่าวว่า ท่านบุรุษอาชาไนย ขอนอบน้อมต่อท่านผู้ครอบงำ กิเลสที่ชนะได้ยาก เอาชนะเสนาของมัจจุราชอันไม่มีใครกันไว้ได้ด้วยวิโมกข์ เทวดาย่อมนอบน้อมท่านผู้มีจิตบรรลूरหัตตผลแล้ว ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล เพราะท่านไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งมัจจุราช เทวดาจึงนอบน้อมต่อท่าน. (ขุ.อิตติ. (บาลี) 25/82/298, (ไทย) 25/82/446)

2.2.2 ภิกษุณี เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่พบว่าผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา ดังปรากฏในสุภากัมมวรรตเถรคาถา ขุททกนิกาย เถรคาถาวา

ตี สกโก เทวสงเขน อุปสงกมม อธิธिया

นมสสตี ภูตปติ สุภํ กมมารธิตรนติ.

แปล: (พระสังคีตีกาจารย์ได้กล่าวภาชิตนี้ไว้ว่า) ท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่กว่า หมูสัตว์พร้อมด้วยหมูเทพ พวกเข้เข้าไปหาพระเถรี ซึ่งเป็นธิดาของช่างทอง สวยงามนั้นด้วยฤทธิ์ของตนแล้วทรงนมัสการอยู่” (ขุ.เถรี. (บาลี) 26/367 /476, (ไทย) 26/367/615)

2.2.3 สามเณร หมายถึง เหล่ากอแห่งสมณะ เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่พบว่าผู้ใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท ขุททกนิกาย เรื่อง วนวาสีตีสสามเณรว่า “เต ทเวปิ กมพล นีหริตวา สามเณรสสุ ปาหมุเล จเปตวา **วนทิตวา**...แปล: พ่อค่านำผ้าขนสัตว์แม่ทั้งสองผืนเหล่านั้น มาวางไว้ที่ใกล้เท้าของสามเณรแล้วไหว้...” (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/-/395) จากตัวอย่างนี้ คำกริยาที่ใช้แสดงความนอบน้อม คือ วนทิตวา ที่แปลว่า ไหว้ ซึ่งเป็นคำกริยาหนึ่งที่ขยายความของคำว่า “นอบน้อม”

2.2.4 สมณะ ผู้สงบ หมายถึง นักบวชทั่วไป แต่ในพระพุทธศาสนาท่านให้ความหมายจำเพาะ คือ ผู้ระงับบาป ได้แก่ พระอริยบุคคล และผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อระงับกิเลสหรือเพื่อเป็นพระอริยบุคคล (พระพรหมคุณาภรณ์, ป.อ.ปยุตโต, 2558ข, น. 401-402) เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่พบว่าผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา ดังปรากฏในสังวรชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

น ราชปุตต ออุยามิ สมณานิ มहेสินิ

สกกจจํ เต **นมสสามิ** ปาเท **วนทามิ** ตาทินิ.

แปล: (พระเจ้าสังวรมหาราชาตรัสคุณของพระองค์ว่า) พระราชาบุตร หม่อมฉันไม่ริษยาสมณะทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ย่อมนอบน้อมสมณะเหล่านั้นโดยเคารพ ย่อมกราบเท้าสมณะผู้คงที่ทั้งหลาย (ขุ.ชา. (บาลี) 27/100/250, (ไทย) 27/100/370)

2.2.5 พระชีณาสพ หมายถึง ผู้มีอาวสวกิเลสสิ้นแล้ว ผู้สิ้นกิเลส หรือพระอรหันต์ เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่พบว่าผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม กราบไหว้ เคารพ สักการะ บูชา ดังปรากฏในสุนทรภิกษุ สุตตนิคาย สคาถวรรคว่า “...ส ตุชชุกุเตสุ **นโม** กโรติ. แปล: (พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคาถาเหล่านี้) ว่า ...ท่านจงทำความนอบน้อมในพระชีณาสพผู้ชื่อตรงทั้งหลาย” (ส.ส. (บาลี) 15/195/204, (ไทย) 15/195/278) อีกตัวอย่างหนึ่งปรากฏในวิคิตติจชาดก ขุททกนิกายว่า

ยี่ ลภทิ น เตน ตุสสติ ยณจ ปตเถติ ลทฺธึ ทีเพติ

อิจฺฉา ทิ อนนตโคจฺรา วิคตฺติจฺฉาน **นโม** กโรมเสติ.

แปล: (ฤๅษีโพธิสัตว์ เมื่อปริพาชกหนีไปแล้ว จึงแสดงธรรมแก่บริษัทที่นั่น ประชุมกันอยู่ว่า) คนย่อมไม่พอใจสิ่งที่ตนได้มา และดูหมิ่นสิ่งที่ตนปรารถนา ได้มาแล้ว เพราะความปรารถนาซึ่งมีอารมณ์ไม่มีที่สิ้นสุด ข้าพเจ้าขอกระทำการนอบน้อมท่านผู้ปราศจากความปรารถนา (ขุ.ชา. (บาลี) 27/189/71, (ไทย) 27/189/116)

ผู้ปราศจากความปรารถนาในคาถาของชาดกนี้ พระอรธกถาจารย์ได้อธิบายว่า หมายถึง บัณฑิตทั้งหลายผู้ปราศจากความปรารถนา มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/189/258) หรือจะเรียกว่า ผู้สิ้นกิเลสที่มีความหมายตรงกับพระชินาสพก็ได้

2.2.6 ดาบส ตรงกับภาษาบาลีว่า “ตาปโส” แปลว่า ผู้บำเพ็ญตบะ ผู้เผากิเลส นักบวชประเภทหนึ่งที่คนในสังคมอินเดียถือบวชกัน อาศัยอยู่ตามป่าเขา เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่พบว่ามีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา ดังปรากฏในขัยทพิสชาดก ขุททกนิกาย ชาดกว่า

ตโต หเว ธิติมา ราชปุตโต

กตณฺชลิ ปคฺคยห โปริสาทิ

อนฺุณฺญาโต โสตฺถิ สุชี อโรโค

ปจฺจาคมา กปิลมลินฺสโต.

แปล: (พระศาสดาทรงประกาศความนั้นว่า) ลำดับนั้น พระราชบุตรทรงพระนามว่า อลินัสตตผู้ทรงพระปรีชา ทรงประคองอัญชลี ถวายบังคมโปริสาท ดาบส ทรงได้รับอนุญาตเสด็จกลับกบิลรัฐอย่างสุขสวัสดิ์และปลอดภัย (ขุ.ชา. (บาลี) 27/95/394, (ไทย) 27/95/553)

2.2.6 ฤๅษี ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาใช้คำว่า “อิสิ” แปลว่าผู้แสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น ผู้ไปสู่ฝั่งแห่งปัญหาหรือฝั่งแห่งสงสาร ผู้ไปสู่สุคติ และผู้ปรารถนานิพพาน (พระมหาสมปอง มุทิโต, 2558, น. 513-514) ฤๅษีเป็นนักบวชนอกพระพุทธศาสนาอาศัยอยู่ตามป่า (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2558ข, น. 350) อีกนัยหนึ่งฤๅษีเป็นชื่อเรียกพระพุทธเจ้าชื่อหนึ่งที่พบว่ามีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา ดังปรากฏในวังคีสเถราปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

นโม เต วาทีสุทฺถน

นโม เต อิสิสุตฺตม

นโม เต สพฺพโลกคฺค

นโม เต อภยงฺกร.

แปล: ข้าแต่พระองค์ผู้มีวาทะที่เป็นประโยชน์ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพระฤๅษีผู้ประเสริฐ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นผู้เลิศในโลกทั้งปวง ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้จัดภัยข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์. (ขุ.อป. (บาลี) 33/109/236, (ไทย) 33/109/304)

2.3 เทพหรือเทวดา

เทพหรือเทวดาเป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่พบว่าผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะบูชาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาดังตัวอย่างเช่น

2.3.1 ท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ ผู้ปกครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เทพองค์นี้ปรากฏชื่อในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามากกว่าองค์อื่นในพระนามว่า “สกุโก” ท้าวสักกะ ดังตัวอย่างในมหาเวสสันดรชาดก ขุททกนว่า

เทวราช นโม ตยตถ   ก็ ปาปี ปกตํ มยา.

รมมา จาเวสิ มํ ธานี   วาโตว ธรณีนรุหํ.

แปล: (เทพธิดาผู้สติกราบหูลว่า) ข้าแต่ท้าวเทวราช (พระอินทร์) หม่อมฉันขอนอบน้อมพระองค์ หม่อมฉันได้ทำบาปกรรมอะไรไว้หรือพระองค์จึงให้หม่อมฉันจติจากสถานอันนารีนรมย์ ดุจลมพัดต้นไม้ใหญ่ให้โค่นไป” (ขุ.ชา. (บาลี) 28/1656/308, (ไทย) 28/1656/447)

2.3.2 เทวดาทั่วไปที่มีผู้แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ ที่ปรากฏภายใต้ศัพท์ว่า “เทวดา” ดังตัวอย่างในโสณนันทชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

อากงขมานา ปุตตผลํ   เทวดาย นมสสตี

นกุขตตานี จ ปุจฉตี   อุตฺตสํวจฺจรานี จ.

แปล: มารดาเมื่อหวังผลคือบุตรจึงนอบน้อมเทวดา และไต่ถามถึงฤกษ์ ฤต และปีทั้งหลาย. (ขุ.ชา. (บาลี) 28/165/54, (ไทย) 28/165/81)

อีกคำหนึ่งแสดงถึงเทวดาที่มีผู้แสดงความนอบน้อม คือ คำว่า “ภูต” คำนี้มีความหมายหลายอย่างดังปรากฏในคัมภีร์อภิธานวรรณนา 7 ประการ ได้แก่ ต้นไม้ (ภูตคาม) ความมีอยู่ พระอรหันต์ชั้น 5 สัตว์โลก ธาตุ (มหาภูตรูป) และอมนุษย์มีเทวดาเป็นต้น (พระมหาสมปอง มุทิตโต, 2558, น. 905) แต่ในที่นี้จะเจาะจงไปที่เทวดาทั้งหลาย ดังปรากฏในโสณนันทชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

นโม กตวาน ภูตานํ   อีสํ วุขามิ สุพพตํ

โส ตยาคํ ทกฺขินา พาทุ   ตว โกลิย สมมโต.

แปล: (นันทบัณฑิตเมื่อเจรจากับบริษัทของตนจึงกล่าวว่า) ข้าพเจ้าขอกระทำความนอบน้อมแก่ภูต (เทวดา) ทั้งหลายแล้วจะกล่าวกับโสณฤๅษีผู้มีวัตรดีงาม ข้าพเจ้านั้นอันชาวโลกสมมติแล้วว่า เป็นชาวโกลิยโคตรร่วมกับท่าน จึงนับว่าเป็นแขนงขาของท่าน. (ขุ.ชา. (บาลี) 28/141/52, (ไทย) 28/141/78)

2.4 บุคคลชั้นสูงของสังคม

บุคคลชั้นสูงของสังคมในข้อนี้ หมายถึง พระมหากษัตริย์ พระราชินี และเชื้อพระวงศ์ที่บุคคลทั่วไปให้ความเคารพ นับถือ ยกย่อง บูชาในฐานะผู้มีบุญบารมี ผู้ปกครองสูงสุดของสังคม ซึ่งพบว่า เป็นบุคคลอีกกลุ่มหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาดังตัวอย่างต่อไปนี้

2.4.1 กษัตริย์ พระราชาหรือพระเจ้าแผ่นดินผู้อยู่ในฐานะผู้ปกครองสูงสุดของสังคมเป็นบุคคลที่พระราชารัฐให้ความเคารพ นับถือ แสดงความนอบน้อมด้วยคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ดังตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น จัมเปยยชาตก ขุททกนิกาย ชาตกว่า

มุตโต จมเปยโยโก นาโค ราชานํ เอตทพริวิ

นโม เต กาลิราชตถุ นโม เต กาลิวชุตทน.

แปล: (พระศาสดาทรงประกาศความนั้นว่า) พญานาคจัมเปยยะหลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการแล้วได้กราบทูลพระราชนั้นว่า ขอเดชะพระเจ้ากาสิ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคมพระองค์ ขอเดชะพระองค์ผู้มดุงแคว้นกาสิให้เจริญ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคมพระองค์ ขอประคองอัญชลีต่อพระองค์ (ขุ.ชา. (บาลี) 27/253/359, (ไทย) 27/253/514)

2.4.2 พระมหากษัตริย์ พระราชินีคู่บุญบารมีของพระมหากษัตริย์ผู้อยู่ในฐานะบุคคลชั้นสูงของสังคมอินเดียในอดีตเป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังปรากฏในสัมมพลาชาตก ขุททกนิกาย ชาตกว่า (ยักษ์ทานพเห็นพระนางสัมพลาผู้เป็นพระชายาของพระราชบุตรพระเจ้ากรุงกาสิ มีจิตปฏิพัทธ์ จึงกล่าวว่า)

โอภาสยํ วนํ รมมํ

สีหพยคฺชนิสเวตี

กา วา ตวมสิ กลยาณิ

กสฺส วา ตวํ สุมชฺฉิเม

อภิวาเทมิ ตํ ภทเท

ทานวาทํ **นมตถุ เต.**

แปล: แม่นางผู้มีทรวดทรงอันงดงาม เธอเป็นใคร หรือเป็นกัลยาณีของใคร ส่องสว่างไสวไปทั่วป่าที่น่ารื่นรมย์ซึ่งเป็นที่ที่สีหะและพยัคฆ์อยู่อาศัย แม่นางผู้เจริญ เราขอไหว้เธอ เราคือทานพ ขอนอบน้อมแก่เธอ (ขุ.ชา. (บาลี) 27/298/418, (ไทย) 27/298/583)

2.4.3 พระราชโอรสของพระราชา เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังปรากฏในสุจจขชาตก ขุททกนิกาย ชาตกว่า

ราชปุตฺต นโม ตยตถุ

สจฺเจ ฐมเม จิตฺวาสิ

ยสฺส เต พยสนํ ปตฺโต

สจฺจสมิ รมเต มโน.

แปล: (พระราชเทวีกราบทูลว่า) ข้าแต่ราชบุตร ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์ พระองค์ดำรงอยู่ในสัจธรรม ถึงแม้จะถูกเนรเทศก็ยังมีพระหฤทัยยินดีในสัจธรรม (ขุ.ชา. (บาลี) 27/79/106, (ไทย) 27/79/172)

2.4.4 พรหมณ์ เป็นบุคคลที่จัดอยู่ในวรรณะสูงของสังคมอินเดีย ซึ่งพบว่าผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังที่ปรากฏในมหาโควินทสูตร ทีฆนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ว่า “เตน โข ปน สมเยน มนุสฺสา ชิพนฺติ วา

อุปกษณฺติ วา เต เอวมาหํสุ ‘**นมตฺถ มหาโควินทสฺส พฺราหมณสฺส นมตฺถ สุตต ปุโรหิตสฺสา**’ติ. แปล: เวลานั้น ชาวบ้านผู้พลาดพลังหรือสิ้นหลักมพากันพูดอย่างนี้ว่า “ขอนอบน้อมแต่ท่านมหาโควินท พราหมณ์ ขอนอบน้อมแต่ท่านปุโรหิตของพระเจ้าแผ่นดินทั้ง 7 พระองค์” (ที.ม. (บาลี) 10/326/213, (ไทย) 10/326/256) อีกตัวอย่างหนึ่งปรากฏในพราหมณ์ธัมมิกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตว่า

นानารตเตหิ วตเถหิ สยเนหาวสเถหิ จ

ผีตา ขนปทา รัฏฐา **เต นมสฺสึสุ พฺราหมณ.**

แปล: ทั้งชาวชนบทและชาวเมืองต่างแต่งกายด้วยเสื้อผ้าแพรพรรณหลากสี มีที่อยู่หลับนอนอาศัยเป็นหลักแหล่งมั่นคง ได้พากันเคารพ นับถือ พราหมณ์เหล่านั้น. (ขุ.สุ. (บาลี) 25/290/390, (ไทย) 25/290/ 568)

2.5 บุคคลทั่วไป

บุคคลที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมในข้อนี้พบว่า มีทั้งที่เจาะจงและไม่เจาะจงกลุ่มบุคคล ดังต่อไปนี้

2.5.1 บุคคลที่ควรแสดงความนอบน้อมที่ระบุกลุ่มไว้ชัดเจนที่พบ ได้แก่ มารดา บิดา ครูอาจารย์ และผู้ใหญ่หรือผู้สูงวัยในสังคม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1) มารดาบิดา เป็นบุคคลที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพบูชา เห็นได้จากการใช้ คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังตัวอย่างที่ปรากฏในสพฺรหมกสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะว่า เอตมตฺถํ ภควา อโวจ. ตตฺเถตํ อิติ วุจฺจติ

พรหมาติ มาตาปิโตร ปุพฺพาจริยาติ วุจฺจเร

อาหุเนยฺยา จ ปุตตานํ ปชาย อนุกมฺปกา.

ตสฺมา หิ เน **นมสฺเสยฺย** **สกกฺเรยฺย** จ ปณฺทิตो

อนเนน อถ ปาเนน วตฺเถน สยเนน จ

อฺจุฉาทเนน นฺหาปเนน ปาทานํ โธวเนน จ.

ตาย นํ ปาริจริยา ย มาตาปีตุสุ ปณฺฑิตา

อิเธว นํ ปสฺสนติ เปจฺจ สคฺเค ปโมทตีติ.

แปล: พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้วในพระสูตรนั้นจึงตรัส คทาประพันธ์ดังนี้ว่า มารดาบิดาผู้อนุเคราะห์ประชา ท่านเรียกว่าพรหม บุรพเทพ บุรพาจารย์ และอาหุไนยบุคคลของบุตรทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล บัณฑิตพึงนมัสการ และสักการะมารดาบิดานั้นด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การ อบกลิ่น การอาบน้ำ และการล้างเท้า เพราะการปรนนิบัติมารดาบิดานั้น บัณฑิตจึงสรรเสริญเขาในโลกนี้เอง เขาตายไปแล้วย่อมบันเทิงในสวรรค์. (ขุ.อิตติ. (บาลี) 25/106/325, (ไทย) 25/106/485-486)

และในอรรถกถาสพฺรหมกสูตร ที่ขนิทาย สุตตนิบาตก็ได้แสดงให้เห็นถึงกริยาที่บ่งชี้ถึง ความนอบน้อมต่อบิดารวมถึงมารดาไว้อีกว่า “อติสสสิริกํ ทว ปิตฺรํ **วฺนทฺมาโน นมสฺสามิ นโม กโรมิ**. แปล: ข้าพเจ้ากราบไหว้คือทำความนอบน้อมบิดาของท่านผู้ทรงสิริอย่างยิ่ง” (ที.ม.อ. (บาลี) 2/348/318)

2) ครูอาจารย์ เป็นบุคคลอีกกลุ่มหนึ่งที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพ นับถืออย่างสูง ซึ่งพบว่ามีการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังปรากฏในขุททกนิกาย ธรรมบท เรื่อง พระสารีบุตรว่า

ยมหา ธมม วิชานเวยย สมมาสมพุทเทสิตฺ

สกกจจํ ตํ นมสเสยย อคคิหุตตฺว พราหมโณ.

แปล: บุคคลรู้แจ้งธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้วจากอาจารย์
ใด ควรนอบน้อมอาจารย์นั้นโดยเคารพเหมือนพราหมณ์นอบน้อมไฟที่บูชา
ฉะนั้น. (ขุ.ธ. (บาลี) 25/392/85, (ไทย) 25/392/156)

ในอรรถกถาทักขิณาวีรังกสูตรก็ได้แสดงการทำความนอบน้อมต่อครูอาจารย์เพิ่มเติมไว้ว่า “ยสมิ วา ทิสสาภาเค **อาจารย์ วสตี** อิริยาปเล วา กปเปเนโต ตทภิมุโข วนทิตฺวา คจฺฉติ **วนทิตฺวา นิสิตฺติ วนทิตฺวา นิปชฺชติ** อาจารย์ ปน ทูโรโตว ทิสฺวา ปจฺจุญฺชาย ปจฺจุคฺคมนกรณํ ปจฺจุญฺชานํ นาม. **อาจารย์** ปน ทิสฺวา **อญฺชลิ ปคฺคยฺห สีเส ธเปตฺวา อาจารย์ นมสฺสตี** ยสมิ วา ทิสสาภาเค โส วสตี ตทภิมุโขปิ ตเถว **นมสฺสตี คจฺฉนโตปิ จิตฺปิ นิสินฺโนปิ อญฺชลิ ปคฺคยฺห นมสฺสตีเยวาตี อิทํ อญฺชลิกรมํ นาม.** แปล: อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์อยู่ในทิสสาภาคใด ศิษย์เมื่อจะสำเร็จอิริยาบถก็หันหน้าไปทางทิศภาคนั้น เดินไหวบ้าง นั่งไหวบ้าง นอนไหวบ้าง ส่วนการเห็นอาจารย์แต่ไกลแล้ว ลูกขึ้นทำการต้อนรับ ชื่อว่าการต้อนรับ ก็กรรมนี้ คือ บุคคลเห็นอาจารย์แล้วประคองอัญชลีไว้เหนือศีรษะ นมัสการอาจารย์หรือหันหน้าไปทางทิศภาคที่อาจารย์นั้นอยู่นมัสการอย่างนั้นนั่นเอง เมื่อเดินไปก็ตี ยืนก็ตี นั่งก็ตี ย่อมประคองอัญชลีนมัสการเหมือนกัน ชื่อว่าอัญชลีกรรม” (ม.อ.อ. (บาลี) 3/378/228) นอกจากนี้ยังพบการแสดงความนอบน้อมต่อครูอาจารย์ในคัมภีร์ฎีกา ดังปรากฏในคัมภีร์มรรคา ฎีกาอังคุตตรนิกาย เอกนิบาตว่า

พหุสสุตฺตํ สติมนตฺตํ ทนตฺตํ สนตฺตํ สมหิตตํ

นนามิ สิริสา ซีริ **ครุํ** เม คณฺวาจกํ.

แปล: ข้าพระเจ้าขอนอบน้อมคณาจารย์ผู้เป็นนักรบ ผู้เป็นครูของข้าพเจ้า
ผู้เป็นพหูสูต มีปัญญา ฝึกตน สงบ มีจิตตั้งมั่น.. (อง.เอกก. ฎี. (บาลี) 1/-/1)

3) ผู้ใหญ่หรือบุคคลผู้สูงวัย เป็นคนอีกกลุ่มหนึ่งที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพ นับถืออย่างมาก เป็นวัฒนธรรมที่ชาวอินเดียยึดถือปฏิบัติกันประการหนึ่ง ซึ่งพบว่ามีการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมดังตัวอย่างที่ปรากฏในสาธุสืลชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

สรีรทพฺยํ **วฑฺฒพฺยํ** โสชจจํ สาธุสึลียํ

พราหมณฺนเตว ปุจฺฉาม กนฺนุ เตสํ วนิมหเส

อตฺถอ อตฺถิ สรียสฺมี **วฑฺฒพฺยสฺส นโม** เกร

อตฺถอ อตฺถิ สุชาตสฺมี สึลํ อสมากํ รุจฺจตีติ.

แปล: (พราหมณ์ถามพระโพธิสัตว์ผู้เป็นอาจารย์ว่า) ข้าพเจ้าขอถามท่าน
พราหมณ์ว่า บรรดาคน 4 คน คือ คนมีรูปร่าง คนมีอายุ คนมีชาติสูง และ
คนมีศีลธรรม ท่านจะเลือกใครหนอ. (อาจารย์ฟังคำของพราหมณ์นั้นแล้ว

กล่าวว่) ร่างกายก็มีประโยชน์ ข้าพเจ้าขอทำความนอบน้อมต่อท่านผู้
เจริญวัย ชาตีสุงก็มีประโยชน์ แต่ข้าพเจ้าชอบใจคนที่มีศีล” (ขุ.ชา. (บาลี)
27/99-100/55, (ไทย) 27/99-100/90)

ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นถึงค่านิยมเกี่ยวกับการให้ความเคารพต่อบุคคลตามสถานะที่
ต่างกันทั้งคนที่มีรูปงาม คนสูงวัย และคนที่มีชาติตระกูลสูงที่เป็นคติทางสังคมหรือทางโลก แต่คติทาง
ธรรมจะให้ความเคารพคนที่บัณฑิตให้ความเคารพนับถือ คือ คนที่มีศีล ซึ่งเป็นบุคคลที่สมควรแก่การ
แสดงความนอบน้อมอย่างยิ่ง

2.5.2 กลุ่มบุคคลที่ไม่ระบุชื่อ แต่กล่าวโดยระบุถึงคุณสมบัติหรือพฤติกรรมที่แสดง
ถึงตัวบุคคลนั้นว่าเป็นบุคคลเช่นไร ซึ่งพบว่ามีการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและ
สาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังตัวอย่างที่พบ คือ

1) ผู้ปฏิบัติธรรม เป็นกลุ่มบุคคลที่กล่าวถึงโดยไม่ระบุว่าเป็นใคร แต่มุ่งแสดง
คุณสมบัติในตัวบุคคล คือ ผู้ประพฤดิธรรม ซึ่งเป็นบุคคลที่ควรแก่การแสดงความนอบน้อม เคารพ
กราบไหว้ พบตัวอย่างในเนมิราชชาดก ขุททกนิกายว่า

ชาติมนต์ อชจฉณจ	อหิ อชุกต์ นริ
อติเวลล นมสสิสตี	กมมพนฐุ ทิ มาณวา.

แปล: (ท้าวสักกเทวราชเมื่อจะทรงเล่าเรื่องที่ตนเคยเห็นมาจึงตรัสว่า)
หม่อมฉันจักนอบน้อมนรชนผู้มีชาติและไม่มีชาติ ผู้ปฏิบัติตรงตลอดกาล
เป็นนิตย์ เพราะเหล่าสัตว์เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ (ขุ.ชา. (บาลี) 28/
438/168, (ไทย) 28/438/249)

จากตัวอย่างนี้แสดงถึงบุคคลที่ท้าวสักกเทวราชแสดงความนอบน้อม ให้ความ
เคารพนับถือว่าเป็นบุคคลที่ประพฤดิธรรม ไม่ได้เจาะจงว่าเป็นใคร โดยมีคำบ่งชี้ คือ คนที่มีชาติตระกูล
หรือไม่มีก็ตาม ถ้าเป็นบุคคลที่ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบตามธรรม สมควรที่จะได้รับการทำความนอบน้อม
เคารพนับถือบูชา นอกจากตัวอย่างข้างต้นแล้ว ผู้วิจัย ยังพบภาพรวมของวัฒนธรรมการให้ความเคารพ
นอบน้อม บุชาคนที่ควรแก่การเคารพดังปรากฏในปฐมสังกนมัสนสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

อล โข ภิกขเว มาตลี สงคาทโก สกุกิ เทวานมินท์ คากาย อชฌภาสิ

ตัม นมสสนติ เตวิชชา	สพเพ ภูมมา จ ขตติยา
จตตาโร จ มหาราชา	ติทสา จ ยสสิโน
อล โก นาม โส ยกฺโข	ยํ ตวํ สกุก นมสสิตี .
มัม นมสสนติ เตวิชชา	สพเพ ภูมมา จ ขตติยา
จตตาโร จ มหาราชา	ติทสา จ ยสสิโน.
อหฺลจ สีสสมปนเน	จิรตตสมาหิตะ
สมมาปปพชิตะ วนเท	พฺรหมจริยปรายเน.
เย คหฺฐจา ปุณฺณกร	สีลวานโต อุปาสกา.
ธมฺเมน ทาริ โปเสนติ	เต นมสสามิ มาตลิตี.

เสฐธา ทิ กิร โลกสมิ	เย ตวิ สกุก นมสสลิ
อหมิปิ เต นมสสามิ	เย นมสสลิ วาสวาติ.
อิทํ วตวาน มฆวา	เทวราชา สุขมปติ.
ปุกุททิสา นมสสิตวา	ปมุโข รถมารุหิติ.

แปล: ครั้งนั้น มาตลีสังคาคหเทพบุตรได้กราบทูลท้าวสักกะจอมเทพด้วยคาถาว่า พราหมณ์ทั้งหลายผู้จบไตรเพท กษัตริย์ทั้งหลาย ณ ภูมิภาคทั้งหมด ท้าวมหาราชทั้ง 4 และทวยเทพผู้มียศชั้นไตรทศ ย่อมมอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ท้าวสักกะ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระองค์ทรงมอบน้อมท่านผู้ควรบูชาคนใด ท่านผู้ควรบูชาคนนั้น คือใครเล่า ท้าวสักกะตรัสว่า พราหมณ์ทั้งหลายผู้จบไตรเพท กษัตริย์ทั้งหลาย ณ ภูมิภาคทั้งหมด ท้าวมหาราชทั้ง 4 และทวยเทพผู้มียศชั้นชาวไตรทศ ย่อมมอบน้อมท่านผู้ใด ซึ่งเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีจิตตั้งมั่นตลอดกาลนาน ผู้บวชแล้วโดยชอบ มีพรหมจรรย์เป็นเบื้องหน้า คฤหัสถ์เหล่าใดเป็นผู้ทำบุญ มีศีล เป็นอุบาสก เลี้ยงดูภรรยาโดยธรรม มาตลี เรานอบน้อมคฤหัสถ์และนักบวชเหล่านั้น, มาตลีสังคาคหเทพบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่ท้าวสักกะ ได้ยินว่า พระองค์ทรงมอบน้อมบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่านั้นเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในโลก ข้าแต่ท้าววาสวะ พระองค์ทรงมอบน้อมบุคคลเหล่าใด แม้ข้าพระองค์ก็ขอมอบน้อมบุคคลเหล่านั้นเหมือนกัน ท้าวมฆวาสุขัมบดีเทวราช ผู้เป็นประมุข ครั้นตรัสดังนี้แล้ว ทรงมอบน้อมทิศทั้ง 4 เสด็จขึ้นราชรถกลับไป (ส.ส. (บาลี) 15/264/282-283, (ไทย) 15/264/384-386)

จากข้อความในพระสูตรข้างต้นให้ข้อสรุปถึงวัฒนธรรมการแสดงความนอบน้อม ความเคารพ สักการะบูชาที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ดังนี้ คือ (1) เทพเจ้าที่มนุษย์และเทวดาให้ความนอบน้อม ข้อความในพระสูตรข้างต้นกล่าวถึงพราหมณ์ผู้จบไตรเพท กษัตริย์ทั่วปฐพี ท้าวมหาราชทั้ง 4 และเทวดาผู้เป็นบริวารของท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ทั้ง 32 พระองค์⁷ ต่างพากันนมัสการท้าวสักกเทวราช เทพเจ้าสูงสุดในสวรรค์ตามคติเดิม (2) บุคคลที่ควรแก่การแสดงความนอบน้อม บุคคลที่ท้าวสักกเทวราชผู้เป็นจอมเทพให้ความนอบน้อม เคารพ บูชาที่ปรากฏในข้อความของพระสูตรดังกล่าวจำแนกได้ 2 จำพวก ได้แก่ บรรพชิตหรือนักบวชผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีจิตตั้งมั่น และประพฤติพรหมจรรย์ และคฤหัสถ์ผู้สร้างบุญกุศล มีศีล เลี้ยงดูภรรยาโดยธรรม (3) สัญลักษณ์ของการนอบน้อมทิศ การนอบน้อมทิศทั้งหลายของท้าวสักกเทวราชในพระสูตรนี้เป็นสัญลักษณ์หรือเครื่องหมายที่แสดงถึงการนอบน้อมตัวบุคคลทั้งบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ผู้มีศีล ประพฤติธรรมที่อาศัยอยู่ในทิศทั้งสิ้น ไม่ใช่เป็นการนอบน้อมทิศที่บอกทางในฐานะการนอบน้อม กราบไหว้เทวดาผู้ประจำอยู่ในทิศต่าง ๆ ตามคติของการบูชาทิศที่คนในสังคมอินเดียบางส่วนปฏิบัติกันอยู่ตามความเชื่อ

⁷ คำว่า “ชาวไตรทศ” หมายถึง เทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ 33 พระองค์ ได้แก่ ท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ และเทพผู้เป็นบริวารของพระองค์ 32 องค์ ดังนั้น เทวดาที่นมัสการท้าวสักกะหรือพระอินทร์ในที่นี้จึงหมายถึงเอาเฉพาะเทพบริวารของพระอินทร์ทั้ง 32 องค์เท่านั้น

อีกตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมของการให้ความเคารพนับถือ ยกย่อง หรือแสดงความอ่อนน้อมต่อบุคคลในสังคมของคนอินเดียปรากฏในสาธุสืลชาดก ขุททกนิกาย ชาดกว่า

สรীরทพย์ วุฑฒพย์	โสชจจํ สาธุสืลยํ
พราหมณณเตว ปุจณาม	กนฺนุ เตสํ วณิมฺหเส.
อตโถ อตถิ สรীরสฺมี	วุฑฒพยสส นโม กร
อตโถ อตถิ สุชาตสฺมี	สึลํ อสฺมาก รุจจตีติ.

แปล: (พราหมณ์ถามพระโพธิสัตว์ผู้เป็นอาจารย์ว่า) ข้าพเจ้าขอถามท่านพราหมณ์ว่า บรรดาคน 4 คน คือ คนมีรูปร่าง คนมีอายุ คนมีชาติสูง คนมีศีลธรรม ท่านจะเลือกใครหนอ. (อาจารย์ฟังคำของพราหมณ์นั้น แล้วกล่าวว่า) ร่างกายก็มีประโยชน์ ข้าพเจ้าขอทำความอ่อนน้อมต่อท่านผู้เจริญวัย ชาติสูงก็มีประโยชน์ แต่ข้าพเจ้าชอบใจศีล. (ขุ.ชา. (บาลี) 27/99-100/55, (ไทย) 27/99-100/90)

ข้อความในคานานี้ชี้ให้เห็นถึงค่านิยมในการให้ความเคารพต่อบุคคลในสังคมอินเดียจำแนกได้ 4 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ 1 คนบางส่วนให้ความเคารพต่อบุคคลที่รูปร่าง คือ คนที่มีรูปร่างงาม กลุ่มที่ 2 คนบางส่วนให้ความเคารพคนที่วัยวุฒิ คือ คนที่สูงอายุกว่าตน กลุ่มที่ 3 คนบางส่วนให้ความเคารพคนที่ชาติตระกูล คือ คนที่มีชาติตระกูลสูง ได้แก่ ตระกูลพราหมณ์ กษัตริย์ หรือคหบดีมหาศาล ซึ่งเป็นการให้ความเคารพต่อคนที่ปัจจัยภายนอก และกลุ่มที่ 4 คนบางส่วนให้ความเคารพบุคคลที่ปัจจัยภายใน คือ ความประพฤติ ในที่นี้ก็คือ ผู้มีศีล ประพฤติปฏิบัติธรรมทั้งที่เป็นฆราวาสและบรรพชิต สอดคล้องกับคำสอนเรื่องการบูชาคนที่ควรบูชาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมมกสูตร ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะว่า “บูชา จ ปุชณียานํ เอตมมฺกคฺลมฺตตมํ. แปล: การบูชาคนที่ควรบูชาเป็นมงคลอย่างสูงสุด” (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/3/4, ขุ.ขุ. (ไทย) 25/3/7)

2) บุคคลทั่วไปในสังคม นอกจากบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติธรรมในหัวข้อที่ผ่านมาแล้วยังพบการแสดงความอ่อนน้อมต่อบุคคลทั่วไปที่เป็นวัฒนธรรมของคนอินเดียโดยไม่ระบุกลุ่มหรือคุณสมบัติใด ๆ เป็นคำกล่าวกลาง ๆ ที่หมายถึงคนทั่วไป ดังปรากฏในอรรถกถาอุปาลิสสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสว่า “โส โสฬสวสุสุทเทสิโก หุตฺวา เกนจิทฺเว กรณฺเณน อนุโตนคฺรํ ปวีสิตฺกานิ เอกํ นีลปิลิตกํ นินฺวาเสตฺวา เอกํ หตฺเถ พนฺธิตฺวา เอเกน หตฺเถน ปจฺฉิ เอเกน ฆณฺฑํ คเหตุวา “อุสุสฺสรถ อยฺยา จณฺหาโลหนติ ชานาปนตฺถํ ตํ วาเทนโต นิจจิตตํ ปจฺจุปฺภุสฺสเปตฺวา **ทิลฺลทิลฺลเส มนฺุสฺเส นมฺสฺสมาโน** นคฺรํ ปวีสิตฺวา มหาปถํ ปฏิปชฺชติ. แปล: มหาบุรุษนั้นมีอายุ 16 ปี ประสงค์จะเข้าไปภายในพระนครด้วยกรณีกิจบางอย่าง จึงนุ่งท่อนผ้าเก่าสี่เหลี่ยมหนึ่ง ผูกแขนผืนหนึ่ง มือข้างหนึ่งถือกระเช้า ข้างหนึ่งถือกระดิ่ง ห้ามคนนั้น ๆ เพื่อให้รู้ว่า นายทั้งหลายจงระลึกว่า ข้าพเจ้าเป็นจันทาล ตั้งจิตไว้ต่ำต้อย นอบนอบคนทั้งหลายที่ตนเห็นแล้ว ๆ เข้าไปยังพระนคร ดำเนินไปตามถนนใหญ่.” (ม.ม.อ. (บาลี) 2/-/53)

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลผู้ควรนอบน้อมตามหน้าที่ และฐานะที่เป็นสัมพันธภาพระหว่างกันของคนในสังคม ดังที่ปรากฏในสังคาลงสูตร ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรค (ที.ปา. (ไทย) 11/266-274/212-218) และมีการขยายความที่แสดงถึงบุคคลทั้ง 6 กลุ่มนั้นว่าเป็นผู้ควรแก่ ความนอบน้อม ดังปรากฏในอรรถาถาเตลปัตตชาดก^๘

มาตาปิตา ทิสสา ปุพฺพา	อาจารย์ ทกฺขิณา ทิสสา
ปุตตทารา ทิสสา ปจฺฉา	มิตรตามจจา จ อุตฺตรา.
ทาสกมฺมกรา เหมฺฐา	อุทฺธิ สมณพราหมณา
เอตา ทิสสา นมฺสเสยฺย	อลมตฺโต กุเล คิหิตี.

แปล: มารดาและบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรและ ภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรและอำมาตย์เป็นทิศเบื้องซ้าย ทาสและกรรมกร เป็นทิศเบื้องต่ำ สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน คฤหัสถ์ในตระกูลไม่พึง ประมาท ควรนอบน้อมทิศเหล่านั้น. (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 2/96/217)

การนอบน้อมต่อคนเหล่านี้ตามการขยายความของพระอรรถกถาจารย์ในตัวอย่างนี้ตรงกับ คำขยายความที่มาจากพระไตรปิฎก คือ ตวงกตสูตรที่ขยายความของบทว่า “นมสฺสึ นอนน้อมอยู่” ว่าเป็นการนอบน้อม สักการะ เคารพ นบถือ บูชา ยำเกรง ด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรม ตามหลักธรรม (ขุ.มหา. (บาลี) 29/169/366 (ไทย) 29/169/478-479) ซึ่งการปฏิบัติธรรมดังกล่าวจะเป็นไป ตามหน้าที่และบทบาทของคนแต่ละกลุ่มที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในสังคาลงสูตร ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรค^๘

2.6 สัตว์

สัตว์ที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมที่พบจะเป็นสัตว์ที่มีคุณพิเศษหรือสัตว์ที่มีอำนาจน่าเกรงขามที่คนให้ความ เคารพ นบถือหรือกลัว จำแนกได้ 4 ประเภท ได้แก่ สัตว์ที่เป็นพระชาติของพระโพธิสัตว์ สัตว์พิเศษ สัตว์ร้ายที่อันตราย และสัตว์ทั่วไป ดังต่อไปนี้

2.6.1 สัตว์ที่เป็นพระชาติของพระโพธิสัตว์ สัตว์ในที่นี่ หมายถึง พระโพธิสัตว์ที่เกิด มาเป็นสัตว์เดรัจฉานเพื่อบำเพ็ญบารมี เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมาย และสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังตัวอย่างในอรรถกถาติตติรชาดก^๘ว่า “เอวํ วุตเต มกฺกโฏ จ หตฺถิ จ ติตฺติรปณฺชิตฺติ อามฺหุสฺส ‘สมฺม ตวํ อมฺเหติ มหฺลลทโร อิตฺโต ปญฺจาย มยํ ตว สกฺการ- ครุการมานนฺวทฺนปฺชานานิ เจว อภิวาทนปจฺจฺจนอญฺชลิมฺมสามิจิมฺมานิ จ กริสฺสาม โอวาเท จ เต จสฺสาม ตวํ ปน อิตฺโต ปญฺจาย อมฺหากํ โอวาทานุสาสนํ ทฺเหยยาสีติ แปล: เมื่อนกกระทากล่าวอย่างนั้น ถึง และข้างก็กล่าวกับนกกระทาผู้เป็นบัณฑิตว่า สหาย ท่านแก่พวกเรา ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป พวกเราจัก ทำการสักการะ เคารพ นบถือ ไหว้ บูชา กราบ ลูกขี้นยรับ ทำอัญชลี สามิจิกรรมต่อท่าน และจัก ดำรงอยู่ในโอวาทของท่าน ก็แต่นี้ไปท่านพึงให้โอวาทและพร่ำสอนข้าพเจ้า” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/37/ 300-301)

^๘ คุรายละเอียดถึงการปฏิบัติธรรมหรือการปฏิบัติหน้าที่เชิงจริยธรรมที่แสดงถึงสัมพันธภาพระหว่างคน ทั้ง 6 กลุ่มได้ในสังคาลงสูตร ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรค (ที.ปา. (ไทย) 11/266-274/212-218)

ตัวอย่างนี้กรกระทาผู้เป็นบัณฑิต (ดีดติรปณทิต) คือ พระโพธิสัตว์อดีตชาติหนึ่ง ของพระพุทธเจ้าที่มีผู้แสดงความนอบน้อม ให้ความเคารพ ทั้งนี้ผู้วิจัยได้วินิจฉัยจากชุดคำศัพท์ที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ซึ่งมีการขยายความไว้ในตุมฎกสูตรนิตเทศตามที่ได้อ้างไว้แล้วข้างต้น ชุดคำศัพท์ที่มีสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม นมกการ ปณาม และ นมสนน” ได้แก่ สกการ (การสักการะ) ครุกการ (การทำความเคารพ) มานน (การนบนอบ) วนทน (การไหว้) ปุชน (การบูชา) อภิวาทน (การกราบ) ปุญจภูจน (การลุกขึ้นยืนรับ) อณชลิกรม (การประนมมือไหว้) และ สามิจกรม (การแสดงความเคารพที่ผู้น้อยทำต่อผู้ใหญ่) แสดงให้เห็นถึงความหมายในเชิงขยายความของคำว่า “นโม” หรือ “นมสนน” ที่ครอบคลุมถึงการแสดงความเคารพครบทางไตรทวาร คือ กาย วาจา ใจด้วย

2.6.2 สัตว์พิเศษ หมายถึง สัตว์ที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพนับถือ ในอำนาจหรืออิทธิฤทธิ์ที่พบ ได้แก่ พญานาค ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถารตนสูตร ขุททกปาฐะ ว่า “อุปรี เทวดา ยาว อกนิฐภวนา **ปุชมกัส**. เภฏจาคนวินาสโน กมพลสตราทโย **นาคราชาโน ปุชมกัส**. แปล: เทวดาในเบื้องบนตั้งแต่ชั้นอกนิฐภพได้ทำการบูชาพญานาคทั้งหลายมีกัมมพลาและอัสสตราเป็นต้นที่อาศัยอยู่ใต้แม่น้ำคงคา.” (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/-/143)

2.6.3 สัตว์ร้ายที่อันตราย หมายถึง สัตว์ที่มีอำนาจที่คนทั่วไปกลัว ไม่กล้าเข้าใกล้ เพราะเกรงจะได้รับอันตราย ได้แก่ ราชสีห์ สิงโต เสือชนิดต่าง ๆ ซึ่งพบว่ามีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือ คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแสดงความเคารพ ดังปรากฏในเวสสันดรชาดก ขุททกนิกาย มหานิบาตว่า

มิกา **นมตถ** ราชานอ กานนสมิ มหพพลา
 ฐมนเณ ภาตโร โทถ มคคิ เม เทถ ยาจิตา.

แปล: (พระนางมัทรีรำพึงว่า) ข้าแต่พญาเนื้อทั้งหลาย ผู้มีกำลังมากในป่าใหญ่ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมต่อท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายกับข้าพเจ้าก็เป็นพี่น้องกันโดยธรรม ข้าพเจ้าขออ่อนวอน ขอท่านทั้งหลายจงให้ทางแก่ข้าพเจ้าเถิด (ขุ.ชา. (บาลี) 28/2195/360, (ไทย) 28/2195/524)

พญาเนื้อที่พระนางมัทรีกล่าวนี้ หมายถึง สัตว์ล่าเนื้อเป็นอาหารที่ดุร้าย มีอำนาจน่าเกรงขามที่บรรดาฝูงเนื้อทั้งหลายต่างพากันหวาดกลัว ได้แก่ ราชสีห์และเสือโคร่ง

2.6.4 สัตว์ทั่วไป เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังปรากฏในวัฏทกีสุกรชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

นมตถ สงฆมาน สมาคทานิ
 ทิสวา สย สขย วทามิ อพภูตํ
 พยคฆิ มิกา ยตถ ชินีสู ทาจิโน
 สามคคิยา ทาฐพเลสุ มุจจเร.

แปล: (เทวดาที่สิงสถิตอยู่ในไพโรสถนั้นได้กล่าวว่า) ข้าพเจ้าขอนอบน้อมผู้
 สุกกรที่มาประชุมพร้อมกัน ข้าพเจ้าเห็นด้วยตัวเองซึ่งมิตรภาพอันไม่เคยปรากฏ
 มาก่อน จึงกล่าวสรรเสริญผู้สุกกรที่มีเขี้ยวเป็นกำลังจึงชนะเสือโคร่งได้ และพัน
 มรณภัยได้ด้วยคามสามัคคี (ขุ.ชา. (บาลี) 27/99/48, (ไทย) 27/99/142)

2.7 ยักษ์

ยักษ์มีความหมายหลายอย่าง แต่ที่ใช้บ่อย หมายถึง อมนุษย์พวกหนึ่งเป็นบริวารของ
 ท้าวเวรหรือท้าวเวสสุวรรณ มีฤทธิ์เหาะได้ จำแลงตัวได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2558ข,
 น. 332) เป็นอมนุษย์ประเภทหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญ
 เดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังปรากฏในสัมปยุตตปิณฑก ขุททนิกาย ชาดกกว่า

โย ปุตุโต กาสีราชสส โสทธิโสโนติ ตํ วิหุ
 ตสสาหํ สมพุลลา ภริยา เอวํ ชานาหิ ทานว
 อภิวาเทมิ ตํ ภาเนต สมพุลลาหํ นมตุ เต.

แปล: (พระนางสัมพุลลาได้ฟังดังนั้น จึงได้ตอบว่า) ข้าพเจ้าชื่อสัมพุลลาเป็น
 พระชายาของพระราชบุตรพระเจ้ากรุงกาสิ ซึ่งประชาชนรู้จักพระองค์โดย
 พระนามว่า เจ้าชายโสทธิโสเน ทานพผู้เจริญ ขอท่านจงทราบอย่างนี้
 ข้าพเจ้าสัมพุลลาขอไหว้ท่าน ขอนอบน้อมแก่ท่าน (ขุ.ชา. (บาลี) 27/299/
 418, (ไทย) 27/299/583)

ทานนพในตัวอย่างนี้เป็นยักษ์ตนหนึ่งที่มาหลงรักนางสัมพุลลา พระมเหสีของพระ
 ราชโอรสของพระเจ้ากาสิ แสดงให้เห็นว่า นโม หรือคำกริยาอื่น ๆ ที่มีความหมายและสาระสำคัญที่
 แสดงถึงความนอบน้อม ความเคารพเป็นคำสามัญที่ใช้ได้ทั่วไป ทั้งแก่พระรัตนตรัย เทวดา มนุษย์ สัตว์
 ยักษ์ วัตถุ และธรรมชาติบางสิ่งทีคนในสังคมให้ความเคารพนับถือ ไม่ได้จำกัดเฉพาะสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

2.8 สถานที่สำคัญ

สถานที่สำคัญที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญ
 เดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อมที่พบ คือ โปธิมณฑล ดังตัวอย่างที่ปรากฏในกาลิงคโพรชชาดก ว่า
 ด้วยพระเจ้ากาลิงคทรงบูชาโปธิมณฑล ขุททนิกาย ชาดกกว่า

สาครปริยนตยา เมทนียา สพพภูตธรณียา
 ปธวียา อย์ มณโฑ โอโรหิตวา นโม กรโหติ.

แปล : ภูมิภาคแห่งนี้เป็นจุดศูนย์กลางแห่งแผ่นดิน ซึ่งเป็นที่รองรับสรรพสัตว์
 เป็นแผ่นดินที่มีสาครล้อมรอบ ขอพระองค์เสด็จลงมามัสการเถิด พระเจ้าข้า.

(ขุ.ชา. (บาลี) 27/71/279, (ไทย) 27/71/407)

คำว่า “ภูมิภาคที่เป็นจุดศูนย์กลางแห่งแผ่นดิน” หมายถึง โปธิมณฑล สถานที่ที่พราหมณ์
 บูโรหิตถาวรทวาชะกราบไหว้บูชาพระเจ้ากาลิงคให้มานมัสการดังข้อความว่า “ขอเดชะพระมหाराช ขอ
 พระองค์เสด็จลงมาเถิด สถานที่นี้เป็นภูมิภาคที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงยกย่องแล้ว เพราะสถานที่นี้
 พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ล้ำเลิศ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทรงรุ่งเรืองอยู่” (ขุ.ชา. (ไทย) 27/69/407) และใน

คัมภีร์ชั้นอรรถกถาได้ขยายความเพิ่มเติมไว้ว่า “อากาศโต โอตริตวา อิมสส สพพพุธานํ กิเลสวิทธี สนนุชานสส นโม กโรติ ปุชาสกการํ กโรติ. แปล: ขอท่านจงก้าวลงจากอากาศ แล้วกระทำความสักการสถานที่กำลังจัดกิเลสของพระพุทธเจ้าทั้งปวงนี้ คือ กระทำการบูชาสักการะ” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/71/175) จะเห็นว่า พระอรรถกถาจารย์ได้ขยายโพธิมณฑล บริเวณที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าว่า หมายถึง สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงกำจัดกิเลส ซึ่งเป็นสถานที่ควรแก่การนอบน้อมเพื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้า

2.9 ปุชณียวัตถุ

ปุชณียวัตถุ หมายถึง วัตถุที่ควรบูชา เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นและมีความเกี่ยวข้องกับบุคคลสำคัญของสังคมหรือเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ซึ่งพบว่าเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังต่อไปนี้

2.9.1 เจดีย์ หมายถึง บุคคล สถานที่ หรือวัตถุที่ควรเคารพบูชา ซึ่งเจดีย์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้ามี 4 อย่าง ได้แก่ ธาตุเจดีย์ เจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ บริโภคเจดีย์ คือสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงเคยใช้สอย ธรรมเจดีย์ เจดีย์ที่บรรจุพระธรรมคือพุทธพจน์ และอุทเทสิกเจดีย์ คือพระพุทธรูป (พระพรหมคุณาภรณ์, ป.อ.ปยุตโต, 2558ข, น. 72) เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายเหมือนกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังปรากฏในปุฬินฎปิยเถราปทาน ขุททกนิกาย จริยาปิฎกกว่า

สาย ปาตํ นมสสามิ	ปีติชาโต กตณชลิ
สมมุขา วีย สมพุทธี	วนที ปุฬินเจติย.

แปล: (พระปุฬินฎปิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าว ว่า) ข้าพเจ้ามีความอิมใจ ประนมมือนมัสการทุกเช้า เย็น ไหว้พระเจดีย์ทราย เหมือนไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่เฉพาะพระพักตร์. (ขุ.อป. (บาลี) 33/67/136, (ไทย) 33/67/176)

2.9.2 สลูป หมายถึง สิ่งก่อสร้างสำหรับบรรจุของควรบูชา เช่น พระบรมสารีริกธาตุ อัฐิธาตุของพระสาวกเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมดังปรากฏในปุฬินฎปิยเถราปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

โพธิปปฎิกํ คยห	โสวณณฎูปมการยุ
สาย ปาตํ นมสสนติ	สกุยปุตตสส สมมุขา.

แปล: (พระปุฬินฎปิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าว ว่า) ท่านทั้ง 2 ถือสะเก็ดไม้โพธิ์ให้สร้างเป็นพระสลูปทอง นมัสการในที่เฉพาะพระพักตร์ของพระศากยบุตรทุกเช้า เย็น. (ขุ.อป. (บาลี) 33/83/138, (ไทย) 33/83/178)

2.9.3 ปราสาท หมายถึง ที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งจะมีความสำคัญหรือยิ่งใหญ่ไปตามผู้ที่เป็นเจ้าของที่เนื่องด้วยบุญญาธิการหรือบุญบารมีของกษัตริย์แต่ละพระองค์ โดยเฉพาะปราสาทของพระเจ้าจักรพรรดิจะมีความสำคัญและยิ่งใหญ่ไปตามพระองค์ด้วย ซึ่งปราสาทก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่พบว่า มีผู้แสดงความนอบน้อม ดังปรากฏในขุททกนิกาย อปทานว่า

นรา นาคา จ คนธพพา

สพเพ เทวา อุเปนตุ เต

นมสสนตา ปณชลิกา

ปาสาทิ ปริวารยฺ

แปล: (พระเจ้าติโลกวิชัยทรงดำริว่า) หม่อมมนุษย์ หมู่นาค หมู่มนุษย์ และหมู่เทวดาทั้งหมดนั้นจงเข้ามา ประนมมือนอบน้อม แวดล้อมปราสาทของเรา.

(ขุ.อป. (บาลี) 32/48/6, (ไทย) 32/48/8)

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมถึงปราสาทดังกล่าวของพระเจ้าติโลกวิชัยมีชื่อว่า เวชยันตปราสาท ดังข้อความว่า “นรา โลกนตรา นรา จ นาคโลกโต นาคา จ เทวโลกโต คนธพพา จ เทวา จ สพเพ อุเปนตุ อุปคจฉนตุ เต นราทโย นมสสนตา มม นมกการํ กโรนตา ปณชลิกา กตตถปฏฺฐา มม เวชยนตํ ปาสาทิ ปริวารยฺ. แปล: หม่อมมนุษย์ คือ หม่อมมนุษย์จากโลกอื่น หมู่นาคจากโลกนาค หมู่มนุษย์ และหมู่เทวดาจากเทวโลกทั้งหมดจงเข้ามา คือจงมา พวกมนุษย์มีคนเป็นต้นนั้นนอบน้อมอยู่ คือ ทำการนอบน้อมเราอยู่ กระทำอัญชลี คือกระทำระพุ่มมือ แวดล้อมเวชยันตปราสาทของเรา. (ขุ.อป. (บาลี) 1/48/131) แม้ว่า การขยายความของพระอรรถกถาจารย์จะชี้ให้เห็นชัดเจนถึงสิ่งที่พวกมนุษย์เป็นต้นพากันแสดงความนอบน้อมนั้น คือ ตัวของพระเจ้าติโลกวิชัย แต่การกระทำดังกล่าวก็มีนัยบ่งชี้ถึงการให้ความเคารพสถานที่ คือ เวชยันตปราสาทด้วย เทียบได้กับสถานที่สำคัญอย่างเช่นพระคันธกุฎี อุโบสถ หรือพระอุโบสถในปัจจุบันที่มีคนให้ความเคารพเช่นกันเนื่องจากเป็นที่ประทับอยู่ของพระพุทธเจ้า

2.10 ธรรมชาติ

ธรรมชาติบางประการเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพนับถือที่มีพื้นฐานมาจากความเชื่อในอำนาจของธรรมชาติและเทพเจ้าประจำธรรมชาติต่าง ๆ โดยใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังต่อไปนี้

2.10.1 ต้นโพธิ์ มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาโดยตรง เพราะเป็นต้นไม้ที่พระโพธิสัตว์ประทับนั่งที่โคนต้นแล้วได้ตรัสรู้ เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายเดียวกันแสดงความนอบน้อม ดังปรากฏในสภิงสัมมชกเถราปทาน ขุททกนิกายว่า

ตตถ จิตตํ ปสาเทตวา

สิเร กตวาน อณฺชลิ

นมสสมาโน ตํ โพธิ

คณฺณี ปฏิกฺกฺขี อหํ.

แปล: (พระสภิงสัมมชกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า) พระข้าพเจ้าทำจิตให้เลื่อมใสในต้นปาฏลีนั้น ประนมมือเหนือศีรษะนมัสการต้นโพธิ์นั้นแล้วกลับไปยังกระท่อม (ขุ.อป. (บาลี) 33/3/25, (ไทย) 33/3/31)

2.10.2 ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ต้นไม้ที่ชาวบ้านเชื่อว่า มีความศักดิ์สิทธิ์ด้วยอำนาจที่มองไม่เห็นที่ชาวอินเดียเรียกว่า เทวะ ภูต หรือเทวดาสถิตอยู่ ซึ่งพบว่าเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายเดียวกันแสดงความนอบน้อม ดังปรากฏในอรรถกถาทุมเมธชาตก ขุททกนิกายว่า “ตํ ทิสฺวา รธา โอรุยฺห ตํ รุกฺขํ อุปสงกมิตฺวา คนธปฺปเมหิ **ปุเชตฺวา** อุทเกน อภิเสกํ กตฺวา **รุกฺขํ ปทกฺขิณํ กตฺวา** เทวตามงฺคฺลิกโ วิย หุตฺวา เทวตํ **นมสฺสิตฺวา** รถํ อภิรุยฺห นครํ ปาวิสิ. แปล: พระราชาครั้นทอดพระเนตรเห็นเรื่องนั้น เสด็จลงจากราชรถ เข้าไปยังต้นไม้นั้น บูชาด้วยของหอมและดอกไม้ ทำการ

อภิเชกด้วยน้ำ ประทักษณต้นไม้ เหมือนน้บถือเทวดาเป็นมงคล นอบน้อมเทวดา เสด็จขึ้นราชรถแล้วเข้าไปยังพระนคร. (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 2/50/33) จากตัวอย่างนี้แม้ว่าจะเป็นการแสดงความนอบน้อมเทวดาที่สถิตอยู่ที่ต้นไม้ก็ตาม แต่ก็มีนัยซึ่งถึงการให้ความเคารพธรรมชาติที่เชื่อกันว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์สถิตอยู่

อีกตัวอย่างหนึ่งของความเชื่อเรื่องนี้ปรากฏในอรรถกถาวิสูตรชาดกว่า “เอวรูปุ สุปิโน อโหสิ รณโณ นิเวสนทวาเร ปณณากุขนโธ สีลมยสาโข ปณจโครสพลโธ อลงกตหตถิควาสสปฏิจณโน มหารุกโข จิโต. มหาชน ทสส สกุการิ กตวา อณชลิ ปคคยห **นมสสมาโน อฏฐาลิ**. แปล: (พระเจ้าธัญญะยะ โกรพยราช) ได้ทรงสุบินนิมิตว่า มีต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง ซึ่งอยู่ใกล้พระทวารราชนิเวศน์ ลำต้นประกอบด้วยปัญญา กิ่งแล้วไปด้วยศีล ผลเต็มไปด้วยปัญญาโครส ห้อมล้อมไปด้วยช้าง โค และม้าที่ประดับองค์ทรงเครื่องแล้ว มหาชนพากันมาทำสักการะ ประคองอัญชลีขึ้นไหว้ต้นไม้ต้นนั้น” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/1638/280) ตัวอย่างนี้แสดงถึงต้นไม้ใหญ่ที่คนมักเชื่อกันว่าศักดิ์สิทธิ์ด้วยอายุภาพของสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติจึงพากันไปกราบไหว้ สักการบูชา แสดงความนอบน้อม

2.10.3 ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่คนในสังคมอินเดียโบราณนับถือกราบไหว้ สักการบูชา เพราะมีความเชื่อเรื่องเทพเจ้าผู้รักษา และใช้คำว่า นโม หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแสดงความนอบน้อม มีปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหลายแห่ง ตัวอย่างเช่นในเทววิษุวัต ที่ขนิทาย สีลขันธวรรคว่า “ตํ ก็ มณณสิ วาเสฏฐ ปสสนติ เทวิชชา พราหมณา จนนิมสุริเย อณเณ จาปี พุชชานา ยโต จ จนนิมสุริยา อุกคจณนติ ยตถ จ โอคจณนติ อายาจนติ โภมยนติ **ปณชลิกา นมสสมาโน** ออนุปริวตตนติ. แปล: พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “วาเสฏฐะ เธอเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร พราหมณ์ผู้ใดใคร่เพทมองเห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ขึ้นลงเหมือนคนเหล่าอื่น แต่ก็ยังอ้อนวอนชื่นชมประนมมือ นอบน้อมเดินเวียนอยู่” (ที.สี. (บาลี) 9/350/237, (ไทย) 9/530/234)

2.10.4 ดวงดาวทั้งหลาย นอกจากดวงจันทร์และดวงอาทิตย์แล้ว ยังพบว่า คนส่วนหนึ่งในสังคมอินเดียให้ความเคารพบูชาดวงดาวหรือดาวนักษัตรทั้งหลาย (นภขตต..) โดยใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแสดงความนอบน้อม กราบไหว้ สักการบูชา ดังตัวอย่างที่ปรากฏในขมาเถรีคาถา ขุททกนิกาย เถรีคาถาว่า

นภขตตานิ นมสสนตา

อคคิ ปริจริ วเน

ยถากุจจมชานนตา

พาลา สุทธิมมณญุตา.

แปล: พวกคนเขลาไม่รู้ตามความเป็นจริง พากันนอบน้อมดวงดาวทั้งหลาย บูชาไปอยู่ในป่าแล้วได้สำคัญว่าบริสุทธ์. (ขุ.เถรี. (บาลี) 26/143/451, (ไทย) 26/143/578)

2.10.5 ทิศต่าง ๆ การแสดงความนอบน้อมต่อทิศต่าง ๆ เนื่องมาจากคนในอินเดียบางส่วนมีความเชื่อว่า ทิศต่าง ๆ จะมีเทพเจ้าสถิตรักษาอยู่ เห็นได้จากการนอบน้อมทิศต่าง ๆ ของสิ่งคาลกมาณพในสิ่งคาลกสูตร ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรคว่า “เตน โข ปน สมเยน สิ่งคาลโก คหบดีปุตโต กาลสเสว อฏฐาย ราชคหา นิกขมิตวา อลลวตโธ อลลเกโส **ปณชลิโก** ปุถุทิสา **นมสสติ** ปุรตถิมิ ทิสํ ทกขินิํ ทิสํ ปจจิมิํ ทิสํ อุตตริํ ทิสํ เหมจิมิํ ทิสํ อูปริมิํ ทิสํ. แปล: สมัยนั้น สิ่งคาลกะ คหบดีบุตร ลูกขึ้นแต่เช้า ออกจากกรุงราชคฤห์ มีผ้าเปื่อยก มีผมเปื่อยก ประคองอัญชลีไหว้ทิศทั้งหลาย คือ ทิศเบื้องหน้า (ทิศ

ตะวันออก) ทิศเบื้องขวา (ทิศใต้) ทิศเบื้องหลัง (ทิศตะวันตก) ทิศเบื้องซ้าย (ทิศเหนือ) ทิศเบื้องล่าง ทิศเบื้องบน” (ที.ปา. (บาลี) 11/242/ 156, (ไทย) 11/242/199)

นอกจากการนอบน้อมทิศต่าง ๆ เพื่อให้เทพเจ้าผู้รักษาในทิศนั้น ๆ คຸ່ມครองหรือดลบันดาลให้ได้ในสิ่งที่ปรารถนาแล้วยังพบว่า บางคนนอบน้อมทิศต่าง ๆ เพราะความกลัว ดังปรากฏในเวสสันดรชาดก ขุททกนิกาย มหานิบาตว่า

ตทาทิ พยถิตา ภิตา   ปุถุ กตวาน ปณชลิ
สพทิสสา **นมสสิสส**   อปิ โสถถิ อโถ สिया.

แปล: (พระนางมัทรีกล่าวว่า) เวลานั้น หม่อมฉันหวาดกลัวเป็นกำลังจึงได้ทำอัญชลี นอบน้อมไปทั่วทุกทิศ ขอความสวัสดิพิงมีแต่ที่นี้ด้วย (ขุ.ชา. (บาลี) 28/2228/364, (ไทย) 28/2228/528)

ผู้วิจัยได้พบสัญญาะของทิศ หมายถึง ความหมายใหม่ที่ถูกร่างขึ้นมาแทนความหมายเดิมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ หมายถึง บุคคล และพระนิพพาน ดังปรากฏในอรรถกถาเสตเขตฺตชาดกกว่า

มาตา ปิตา ทิสสา ปุพฺพา อจฺริยา ทกฺขิณา ทิสสา
ปุตฺตทารา ทิสสา ปจฺณา มิตตามจฺจา จ อุตฺตรา
ทาสกมมกรา เหฏฺฐา อุทฺธึ สมณพฺราหฺมณา
เอตา ทิสสา นมสฺเสยฺย อลฺมตฺโต กุเล คิหิตี.

เอสา ทิสสาดิ อิหิ ปน นิพฺพานํ สนฺธาย วุตฺตํ. ชาตฺวาทิสสา ทิ นานปฺปกาเรน
ทุกฺเคน ทุกฺขิตา สตฺตา ยํ ปตฺวา นิทฺทุกฺขา สุขิโน ภาวนตี เอสา เอว จ สตฺเตหิ อคตฺปุพฺพา ทิสสา นาม. เตนฺว จ
นิพฺพานํ “ปรมา”ติ อาห. แปล: (สมจริงดังที่ท่านกล่าวแล้วไว้อย่างนี้ว่า) มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า
อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย ทาสกรรมกรเป็นทิศ
เบื้องล่าง สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน คฤหัสถ์ในตระกูลผู้มีความสามารถพึงไหว้ทิศเหล่านี้. ก็คำว่า
ทิศนี้ ท่านกล่าวหมายถึงนิพพาน เพราะว่า สัตว์ทั้งหลายถึงความลำบาก เพราะทุกข์นั้นนบการมีการ
เกิดเป็นต้นบรรลุถึงทิศใด ย่อมหมดทุกข์ มีความสุข ก็ทิศนั้นนั่นแหละ ชื่อว่าทิศที่สัตว์ทั้งหลายไม่เคยไป
ก็ด้วยคำว่า ทิศนั้นนั่นแล บัณฑิตกล่าวนิพพานว่า ย่อมเยี่ยม. (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/9/8-9)

ถ้าพิจารณาจากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่า มีการสร้างสัญญาหรือความหมายใหม่ให้แก่ทิศ
ที่เดิมที่จะหมายถึงทางหรือด้านที่เป็นเครื่องหมายบอกทิศทาง แต่ถูกนำมาใช้แทนชื่อบุคคลต่าง ๆ ที่
ควรนอบน้อมตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนานั้นก็คือ การปฏิบัติธรรมต่อกันที่แสดงถึงสัมพันธภาพ
เชิงจริยธรรมระหว่างบุคคล 6 กลุ่ม ได้แก่ มารดาบิดากับบุตรธิดา ครูอาจารย์กับศิษย์ สามีกับภรรยา
เพื่อนกับเพื่อน นายจ้างกับลูกจ้าง และบรรพชิตกับคฤหัสถ์ ดังหลักจริยธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้
ในสังคาลกสูตร ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ที.ปา. 11/266-274/212-218) นอกจากนี้ ทิศในความหมาย
ใหม่ยังหมายถึง พระนิพพาน เป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาชีวิตอีกด้วยตามข้อสรุปที่กล่าวไว้ในตฺวฏฺกสฺสุต
นิตฺเทศที่พระเจ้าทรงสอนพุทธบริษัทไม่ให้ประมาท ให้ศึกษาในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา **นอบน้อม**
สักการะ เคารพ นบถือ บูชา ยำเกรงในคำสอน (ศาสนา) ด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติ
ธรรมโดยควรแก่ธรรม (บาลี) 29/169/366, (ไทย) 29/169/478-479)

2.10.6 ไฟ เป็นธรรมชาติที่ให้ความร้อน และมีความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้าแห่งไฟ คือ พระอัคนีเข้ามาเกี่ยวข้อง ดังนั้น จึงมีคณกลุ่มหนึ่งในสังคมอินเดียโบราณที่ทำการบูชาไฟ และใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม ดังตัวอย่างที่ปรากฏในเรื่อง พระสารีบุตรเถระ ขุททกนิกาย ธรรมบทว่า

ยมหา ธมม วิชานะยย สมมาสมพุทเธสิโต

สกกจจํ ตํ นมสเสยย อคคิหุตตํ พราหมโณ.

แปล: บุคคลรู้แจ้งธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้วจากอาจารย์ใด

ควรนอบน้อมอาจารย์นั้นโดยเคารพเหมือนพราหมณ์นอบน้อมไฟที่บูชาฉะนั้น.

(ขุ.ธ. (บาลี) 25/392/85, (ไทย) 25/392/156)

นอกจากนี้ยังพบการแสดงความนอบน้อม บูชาสักการะไฟเพื่อการชำระบาป ดังปรากฏในปฐมปัจโจโรหณีสูตร อังคุตตรนิกาย ทกสนิบาต “... เต ตํ รตตี ติกขตตํ ปจจุฎฐาย ปญชลิกา **อคคิ นมสสนติ** ‘ปัจโจโรหาม ภานตํ ปจโจโรหาม ภานตุนติ. แปล: ในราตรีนั้น พราหมณ์เหล่านั้นลุกขึ้นแล้วประคอง อัญชลีนอบน้อมไฟ 3 ครั้งด้วยกล่าวว่า “ข้าพเจ้าทั้งหลายขอลอยบาปต่อท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอลอยบาปต่อท่านผู้เจริญ” (อง.ทสก. (บาลี) 24/190/154, (ไทย) 24/119/272) ตัวอย่างข้างต้นนี้ชี้ให้เห็นถึงการบูชาไฟของพวกพราหมณ์ที่มีจุดประสงค์เพื่อลอยบาปหรือล้างบาปตามความเชื่อ ในขณะที่เดียวกันก็ชี้ให้เห็นถึงธรรมเนียมของการปฏิบัติต่อสิ่งเคารพ คือ การทำการบูชาไฟ 3 ครั้ง อันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ คล้ายกับการนมัสการพระพุทธเจ้าด้วยการกล่าว นโม 3 จบ หรือการทำทักษิณาวัตรต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพที่นิยมทำ 3 ครั้งเช่นกัน ซึ่งการบําเรอหรือการบูชาไฟนั้นเป็นกิริยาที่ทำโดยมีวัตถุประสงค์คล้ายกับการนอบน้อมดวงอาทิตย์และการอาบน้ำ ดังตัวอย่างในจุนทสูตร อังคุตตรนิกาย ทกสนิบาตว่า “อิธ ภนเต พราหมณา ปจฉาภูมกา กมณฺทลฺลกา เสวาลมาลิกา อคคิปริจจาริกา อุทโกโรหกา. เต สาวกํ เอวํ สมหาเพนติ ‘เอहि ตวํ อมโง ปุริส กาลสเสว อฎฺฐหนฺโตว สยนมหา ปจวี อามเสยยาสิ โน เจ ปจวี อามเสยยาสิ อุลลานิ โคมยานิ อามเสยยาสิ โน เจ อุลลานิ โคมยานิ อามเสยยาสิ หริตานิ ติณานิ อามเสยยาสิ โน เจ หริตานิ ติณานิ **อามเสยยาสิ อคคิ ปริจเรยยาสิ** โน เจ **อคคิ ปริจเรยยาสิ ปญชลิโก อาทิจจํ นมสเสยยาสิ** โน เจ **ปญชลิโก อาทิจจํ นมสเสยยาสิ** สายตติยํ **อุทกํ โอรุเหยยาสิ**’ติ. แปล: (นายจุนทกัมมารบุตรกราบทูลว่า) “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมि ผู้ถือน้ำเต้า สวมพวงมาลัยสาหร่าย บําเรอไฟ ลงน้ำเป็นวัตร ย่อมชักชวนสาวกทั้งหลายอย่างนี้ว่า “มาเถิดบุรุษผู้เจริญ ท่านควรลุกขึ้นจากที่นอนแต่เช้า จับต้องแผ่นดิน ถ้าไม่จับต้องแผ่นดิน ต้องจับต้องโคลมัยสด ถ้าไม่จับต้องโคลมัยสด ต้องจับต้องหญ้าเขียวสด ถ้าไม่จับต้องหญ้าเขียวสด ต้องบําเรอไฟ ถ้าไม่บําเรอไฟต้องประคองอัญชลีนอบน้อมดวงอาทิตย์ ถ้าไม่ประคองอัญชลีนอบน้อมดวงอาทิตย์ ต้องลงน้ำวันละ 3 ครั้ง” (อง.ทสก. (บาลี) 24/176/216-217, (ไทย) 24/176/319) จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นกิริยาที่ทำการบําเรอหรือบูชาไฟมีลักษณะคล้ายกันกับการจับต้องแผ่นดิน โคมัยสด หญ้าเขียวสด การประนมมือนอบน้อมด้วยอาทิตย์ หรือการลงอาบน้ำในแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์โดยมีจุดประสงค์เพื่อการบูชาเทพประจำธรรมชาติและความสำเร็จของชีวิต คือ การหมดบาป

จากข้อมูลดังกล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นถึงคำว่า “นโม” หรือคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกัน เป็นคำสามัญที่ใช้แสดงความเคารพด้วยความนอบน้อมที่มีได้จำกัดเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น พระรัตนตรัย เป็นต้นเท่านั้น แต่ยังรวมถึงบุคคลทั่วไป เทวดา สัตว์ สถานที่สำคัญ และธรรมชาติต่าง ๆ ที่คนในสังคมอินเดียโบราณให้ความศรัทธา เคารพ นับถือ กราบไหว้ สักการะ บูชาด้วย และสิ่งเคารพเหล่านั้นต้องมีความสำคัญและคุณความดี สมควรแก่ยกย่อง บูชา สักการะ ในขณะที่เดียวกันก็สะท้อนให้เห็นถึงผู้ใช้ นโม หรือคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกัน กับ นโม แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งที่ควรแสดงความน้อมที่มีอย่างหลากหลายทั้งมนุษย์ด้วยกัน อมนุษย์ เช่น เทวดา และสัตว์บางประเภทด้วย

3. ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อม

ผู้วิจัยได้พบธรรมเนียมการกล่าว นโม หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกัน แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งควรเคารพ จำแนกได้ 2 ประการ ดังนี้

3.1 ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพทั่วไป

การแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งอื่นเคารพอื่น ๆ ด้วยคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพ นับถือ สักการะบูชา เช่น พระรัตนตรัย พระธรรม พระสงฆ์ บุคคลชั้นสูงของสังคม มารดาบิดา ครูอาจารย์ เทวดา สัตว์ ปุชนิยัตถุ สถานที่สำคัญ และธรรมชาติต่าง ๆ ตามข้อค้นพบในหัวข้อที่ผ่านสรุปได้ 3 ลักษณะ ดังนี้

3.1.1 การใช้คำว่า “นโม” คำเดียวโดด ๆ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น ในสุวณฺณสามชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า “**นโม** เต กาสีราชตถุ **นโม** เต กาสีวพฺพน. แปล: ข้าแต่พระเจ้ากาสี ข้าพระองค์ขอถวายบังคมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ผดุงรัฐกาสีให้เจริญ ข้าพระองค์ขอถวายบังคมพระองค์.” (ขุ.ชา. (บาลี) 28/326/157, (ไทย) 28/326/234) คัมภีร์อรรถกถา เช่น ในอรรถกถามหาชนกชาดกกว่า “...**นโม** เตสํ มเหสิเนํ แปล: ขอนอบน้อมนักปราชญ์เหล่านั้นผู้แสวงหาคุณใหญ่...” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 9/142/70) และคัมภีร์ฎีกา เช่น จตฺตพฺพหหารวิภังควิภาวนาว่า “**นโม** เต ปุริสาชฌณ นโม เต ปุริสูตตม. แปล: ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ข้าแต่บุรุษผู้สูงสุด ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน (เนตติ.วิ. (บาลี) 1/28/186)

3.1.2 การใช้คำว่า “นโม” ร่วมกับกริยาดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น ขวสกุณฺชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า “...มิกฺรราช **นโม** ตยตถุ. แปล: พญาเนื้อ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน” (ขุ.ชา. (บาลี) 27/29/100, (ไทย) 27/29/162) คัมภีร์อรรถกถา เช่น ในอรรถกถาสพฺรหมกสูตร อังคุตตรนิกายว่า “นมนสเสยฺยาติ **นโม** กเรยฺย. แปล: บทว่า นมนสเสยฺย แปลว่า พึงทำความนอบน้อม.” (อจ.ติก.อ. (บาลี) 2/31/112) และคัมภีร์ฎีกา เช่น ในการอธิบายความในอรรถกถาขันธชาดกกว่า “... อวเสสานปิ สพฺเพสํ สมมาสมฺพุทฺธานํ **นโม** กโรมีติ อตฺถโถ. แปล:...อธิบายว่า ข้าพเจ้าขอทำความนอบน้อมแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหมดที่เหลือ” (ขุ.ชา.ฎีก. (บาลี) 2/106/66)

3.1.3 การใช้คำกริยาที่มีความหมายหรือสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมแทนพอบอย่างหลากหลายทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น ในสภกัมมัฏฐานกถาบทที่ ๑๖ อปทานว่า

ตตถ จิตต์ ปสาเทตวา   สิริเร กตวาน อญชลี

นมสสมาโน ตั โพรธี   คณณิ ปฏิกุฎฐิ อหัง.

แปล: ข้าพเจ้าทำจิตให้เลื่อมใสในต้นปาลุณีนั่น ประนมมือเหนือศีรษะนมัสการ

ต้นโพธิ์นั้นแล้วกลับไปยังกระท่อม. (ขุ.อป. (บาลี) 33/3/25, (ไทย) 33/3/31)

ตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา เช่น ในอรรถกถา มหาโควินทสูตรว่า “ตถาคตัง นมสสนตาติ นวทึ การณเหติ ตถาคตัง **นมสสมาโน** ธรรมสส จ. แปล: คำว่า ตถาคตัง นมสสนตา แปลว่า ถวายนมัสการพระตถาคต เพราะเหตุ 9 ประการ” (ที.ม.อ. (บาลี) 2/295/263) และตัวอย่างในคัมภีร์ฎีกา เช่น ในการอธิบายความในนาคสูตรว่า “โส เทสนาปริโยसानะ วิคตโสโก ปญจหิ อจฺจราสเทหิ สหุธี โสตาปัตติผล ปตฺติจาย ภควนตัง **นมสสมาโน** อญฺจาสสิ. แปล: ในเวลาจบเทศนา เทวดานั้นปราศจากความเศร้าโศกพร้อมกับนางอัปสร 500 นางตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ได้ยิมนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่” (อง.ฉก.ฎ. (บาลี) 3/43/138)

3.2 ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้า

ผู้วิจัยได้พบว่า ธรรมเนียมการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้า 3 ลักษณะ ดังตัวอย่างและรายละเอียดต่อไปนี้

3.2.1 การใช้คำว่า “นโม” คำเดียวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วม ดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น เมตตชิตเถรคาถา ขุททกนิกาย เถรคาถาว่า “**นโม** หิ ตสฺส ภควโต สกฺขปุตฺตสฺส สิริมโต. แปล: ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคศาสดายุตรผู้ทรงพระสิริพระองค์นั้น.” (ขุ.เถร. (บาลี) 26/94/281, (ไทย) 26/94/337) คัมภีร์อรรถกถา เช่น ในคถาเริ่มต้นพระคัมภีร์ สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยว่า “**นโม** มหาการุณิกสฺส ตสฺส. แปล: ขอนอบน้อมแต่พระพุทธเจ้าผู้มีพระมหากรุณาธิคุณพระองค์นั้น.” (วินย.อ. (บาลี) 1/-/1) และคัมภีร์ฎีกา เช่น ในปฐมมหาสังคีตีกถาว่าถนนวนาว่า “นโม ตสฺส ภควโต... แปล: ขอนอบน้อมแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น...” (ที.สี.ฎ. (บาลี) 1/-/85)

3.2.2 การใช้คำว่า “นโม” ร่วมกับกริยา ดังปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น ธาตุวิวัณณเปตวัตถุ ขุททกนิกาย เปตวัตถุว่า “**นโม** กโรนติ สปลฺยณา **วณฺหนติ** ตัง มหามฺหุณี. แปล: ท่านผู้มีปัญญาทั้งหลาย ย่อมทำการนอบน้อม กราบไหว้พระมหายานี้.” (ขุ.เป. (บาลี) 26/515/212, (ไทย) 26/515/249) คัมภีร์อรรถกถา เช่น ในอรรถกถาธาตุวิวัณณเปตวัตถุ ขุททกนิกาย เปตวัตถุว่า “นโม กโรนติ สปลฺยณา **วณฺหนติ** ตัง มหามฺหุณีติ ฆนเต กสฺสป อิมา อิตถียโย ตัง อุตฺตมปฺยุญฺญเขตฺตภูตัง **วณฺหนติ** อภิวาเทนติ **นโม** กโรนติ **นมกฺการณจ** **กโรนตี**ติ อตฺถโ. แปล: สองบาทคาถาว่า นโม กโรนติ สปลฺยณา **วณฺหนติ** ตัง มหามฺหุณี ความว่า ข้าแต่พระกัสสปพุทธเจ้าผู้เจริญ หลึงเหล่านีกราบไหว้นอบน้อมอยู่ อธิบายว่า ย่อมทำความนอบน้อมพระมหายานี้เป็นผู้เป็นเขตแห่งบุญอันสูงสุด.” (ขุ.เป.อ. (บาลี) 1/515/228) และคัมภีร์ฎีกา เช่น สาสนปฏฐานวิภาวนาว่า “ปริสาชณฺณ เต ตว อมฺหากัง **นโม** **อตฺถ** ปริสุตฺตม เต ตว อมฺหากัง **นโม** **อตฺถ** ยสฺส เต ตว นิสฺสยํ มยํ นาภิขานาม โส ตวํ ก็ ปุคฺคํ นิสฺสาย ฌายสีติ

อโวจนุติ โยชนา. แปล: โยชนาว่า เทวดาทิ้งหลายกล่าวว่า ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าทั้งหลายขออนอบน้อมท่าน ข้าแต่บุรุษผู้สูงสุด ข้าพเจ้าทั้งหลายขออนอบน้อมท่าน พวกเราอย่าไม่รู้ธรรมอันเป็นที่อาศัยของท่านใด ท่านนั้น อาศัยอะไรเพ่งอยู่” (เนตติ.วิ.ฎี. (บาลี) 1/104/376)

3.2.3 การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” พบอย่างหลากหลายทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ดังตัวอย่างในคัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น นทีกัสสปเถรคาถา ชุททกนิกาย เถรคาถาว่า “ซุหามิ ทกขิณเวยคคิ **นมสสามิ** ตถาคตฺ. แปล: เราบูชาไฟคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ควรแก่ทักษิณา เราจะนอบน้อมพระตถาคต” (ช.เถร. (บาลี) 26/343/324, (ไทย) 26/343/397) คัมภีร์อรรถกถา เช่น ในอรรถกถาจุฬสีหนาทสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัว่า “โส (อุลุกสกุโณ) เอกทิวสํ สมมาสมพุทฺธํ สายนุหสมเย ภิกขุสงฺฆปริวุตํ นิสินฺนํ ปพฺพตา โอริยุท วนทิตฺวา ปกฺเข ปณฺณเมตฺวา อณฺชลิ ปคฺคยฺห สีสํ เหมฺจฺจ กตฺวา ทสพลํ **นมสสามาน** อญฺจาสิ. แปล: ในเวลาเย็นวันหนึ่ง นกสูกนั้นลงจากภูเขามาไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงประทับนั่งแวดล้อมด้วยหมู่ภิกษุประนมปิกประคองอัญชลีก้มหัวลงได้ยี่นมนัสการพระทศพล” (ม.ม.อ. (บาลี) 1/144/336) และคัมภีร์ฎีกา เช่น ในรูปาทิวัดควัณณนา อังคุตตรนิกายว่า “เอวํ โปธิสฺสโต อิมาย คากาย สุริยํ **นมสสิตฺวา** ทุตฺติคากาย อตีเต ปรีนิพฺพุเต พุทฺธเ จเว พุทฺธคฺคฺเข จ **นมสสตี** ‘เย พุราหมณฺณาตฺถาทินา. แปล: พระโพธิสัตว์ครั้งนอบน้อมดวงอาทิตย์ด้วยคานานี้แล้ว ในคานาที่สองจึงนอบน้อมพระพุทธรูปทั้งหลายที่ปรินิพพานไปแล้วและพุทธรูปทั้งหลายด้วยคำว่า เย พุราหมณา เป็นต้น” (อง.เอกก.ฎี. (บาลี) 1/2/86-87)

3.2.4 การกล่าว นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส 1 ครั้ง พบเพียงแค่ 1 แห่ง คือ ในคัมภีร์อรรถกถาชุททกนิกาย ธรรมบทว่า “... ธนฺนชานี นาม พุราหมณฺนิ โสตาปนฺนา อโหสิ. สากฺชีปิตฺวาปิ กาสิตฺวาปิ ปกฺขลิตฺวาปิ “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺสา”ติ อิมํ อุทานํ อุทานสิ. แปล: นางพราหมณีชื่อนัญชานีเป็นพระอรียบุคคลชั้นโสตาบัน เวลาที่นางไอ่จาม หรือลื่นลุ่มจะเปล่งอุทานว่า ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เองพระองค์นั้น” (ช.ธ.อ. (บาลี) 2/-/487) ซึ่งการกล่าว นโม แสดงความนอบน้อมพระพุทธรูป 1 ครั้งในตัวอย่างข้างต้นเป็นเพราะพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้โดยย่อ แต่เมื่อเทียบเคียงกับพระไตรปิฎกเรื่องเดียวกัน คือ สังคารวสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกัพบว่า นางพราหมณีชื่อว่า ธนัญชานี เปล่งอุทานด้วยความเคารพในพระพุทธรูปว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส.” ถึง 3 ครั้ง (ม.ม. (บาลี) 13/473/466) และเมื่อเทียบเคียงกับธัญชานีสสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรคที่กล่าวถึงเหตุการณ์เดียวกันก็ปรากฏว่า นางธัญชานีเปล่งอุทานด้วยการกล่าว นโม แสดงความเคารพพระพุทธรูป 3 ครั้งเช่นกัน (ส.ส. (บาลี) 15/187/192) ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ธรรมเนียมการกล่าว นโม แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธรูปเต็มบทจะกล่าว 3 ครั้ง ดังที่จะกล่าวและยกตัวอย่างที่ค้นพบจากคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนาเถรวาทประกอบในข้อต่อไป

3.2.5 การกล่าว นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส 3 ครั้ง พบว่าเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ใช้แสดงความเคารพเฉพาะพระพุทธรูปเท่านั้น ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในสมจิตตวรรค อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาตที่ว่า “เอวํ วุตเต อารามทณฺโฑ พุราหมโณ อญฺจายาสนา เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา ทกฺขิณํ ชาณฺณมฺนฺจลํ ปจฺริยํ นิหนฺตฺวา เยน ภควา เตนฺณชฺลิ ปณฺณเมตฺวา ติกฺขตฺตํ

อุทาน อุทานะลี “นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส, นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส, นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส. แปล: เมื่อพระมหากัจจนะตอบอย่างนี้แล้ว พรหมณ์อาราม ทักษะได้ลุกจากที่นั่ง ห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง คุณเข่าข้างขวาลงบนแผ่นดิน ประนมมือไปยังทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ อุทานขึ้น 3 ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น” (อง.ทุก. (บาลี) 20/38/65, (ไทย) 20/38/84)⁹ ส่วนการกล่าว นโม แสดงความนอบน้อมพระพุทฺธเจ้าในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาจะเป็นการคล้อยตามพระไตรปิฎก ส่วนใหญ่ จะเป็นการขยายความรูปประโยคและศัพท์ที่เกี่ยวข้องเป็นสิ่งสำคัญ

จากผลการศึกษาข้างต้นให้ข้อสรุปว่า การกล่าว นโม แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทฺธเจ้า 3 ครั้ง เป็นธรรมเนียมที่ชาวพุทธในสมัยพุทธกาลปฏิบัติกันอยู่แล้ว พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไม่ได้กล่าวว่าใครเป็นผู้กล่าวคำว่า “นโม” เป็นคนแรก หรือบทนมัสการแต่ละบทใครเป็นคนกล่าว และคำว่า “นโม” ก็เป็นคำสามัญที่ใช้กันทั่วไป จนกระทั่งพระสังคีติกิจจารย์ได้ยกขึ้นสู่การสังคายนาทั้ง 3 ครั้ง ดังปรากฏหลักฐานในคัมภีร์ชั้นฎีกาที่ว่า “โสณทนต์พราหมณาทีหิ มนุสฺเสหิ จ ภาสิตานิ นโม ตสส ภควโตติ อาทีนิตฺติสฺโส สงฺคีตฺติโย อารุฬฺหานิ อุทานานิ สนฺติ...แปล: ก็คำเป็นต้นว่า ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น (นโม ตสส ภควโต) เป็นคำอุทานที่มนุษย์ทั้งหลายมีโสณทัตพราหมณ์เป็นต้นกล่าว ซึ่งพระสังคีติกิจจารย์ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาไว้ทั้ง 3 ครั้ง” (สารตถ.ฎี. (บาลี) 1/-/123) และต่อมาก็ได้ยึดถือปฏิบัติกันเป็นธรรมเนียมมาถึงปัจจุบัน

4. ลักษณะของการแสดงความนอบน้อม

จากความหลากหลายของตัวบุคคลและสิ่งเคารพอื่น ๆ ที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายเดียวกันแสดงความนอบน้อมดังผลการวิจัยในข้อที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้พบข้อสรุปถึงลักษณะของการแสดงความนอบน้อม 2 ลักษณะ ดังนี้

4.1 การใช้คำว่า “นโม” เป็นคำอุทาน

คำอุทาน หมายถึง เสียงที่เปล่งออกมาในเวลาตกใจ ดีใจ เป็นต้น (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 1424) ซึ่งพบว่า มีการนำคำว่า “นโม” มาใช้เป็นคำอุทานด้วยความเคารพทั้งแก่บุคคลทั่วไป และพระพุทฺธเจ้าที่ไม่ใช่เป็นการแสดงต่อหน้าบุคคลนั้น ๆ หรือพระพุทฺธเจ้า แต่เป็นคำอุทานที่เปล่งออกมาเมื่อประสบกับเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งตามที่กล่าวข้างต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

4.1.1 บุคคลทั่วไป ดังปรากฏในมหาโควินทสูตร ที่ขนิทาย มหารวรรคว่า “เตน โข ปน สมเยน มนุสฺสสา ชิปนฺติ วา อุปกฺขลนฺติ วา เต เอวมาหฺสู “**นมตฺถ** มหาโควินทสฺส พฺราหมณสฺส

⁹ นอกจากในสมจิตตวรรค อังคตตรนิทาย ทุกนิบาตแล้วยังพบการกล่าว นโม 3 ครั้ง แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทฺธเจ้าในพระสูตรต้นปิฎกอีกหลายแห่ง เช่น ที.ม. (บาลี) 10/371/264, ม.ม. (บาลี) 12/290/254, ม.ม. (บาลี) 13/388/373, ม.ม. (บาลี) 13/357/344, ม.ม. (บาลี) 13/473/466, ส.ส. (บาลี) 15/187/192, อง.เอก. (บาลี) 20/38/65, อง.ปญจก. (บาลี) 22/194/223, อง.ปญจก. (บาลี) 22/194/223, ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/6-7, ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/-/76, ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/-/487 การกล่าวนโม 3 จบแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทฺธเจ้าไม่ปรากฏตัวอย่างในพระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก นอกจากคำว่า “นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส” ที่พระธัมมสังคาคทาจารย์ตั้งไว้ทุกเล่มเท่านั้น

นมตฤ สดตปุโรหิตสชาติ” แปล: เวลานั้น ชาวบ้านผู้พลาดปลั่งหรือลั่นหกล้มพากันพูดอย่างนี้ว่า “ขออนอบน้อมแต่ท่านมหาโควินทพราหมณ์ ขอนอบน้อมแต่ท่านปุโรหิตของพระเจ้าแผ่นดินทั้ง 7 พระองค์” (ที.ม. (บาลี) 10/326/213, (ไทย) 10/326/256)

จากตัวอย่างนี้แม้จะไม่ปรากฏคำบาลีว่า “อุทาน อุทานสุ” เหมือนในที่อื่น ๆ แต่ก็น่าจะเป็นคำพูดที่จัดอยู่ในคำอุทาน ทั้งนี้วิเคราะห์จากคำบาลีว่า “ชิปนติ อุปกขลนติ” ที่แปลว่าพลาดลั่นหกล้มที่เป็นสำนวนแสดงถึงความตกใจเหมือนกับที่ใช้ในที่แห่งอื่น ๆ ดังตัวอย่างในข้อที่จะกล่าวต่อไป ซึ่งจากตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นว่า มหาโควินทพราหมณ์ผู้เคยเป็นปุโรหิตของพระเจ้าแผ่นดินทั้ง 7 พระองค์ เป็นผู้ใหญ่ในบ้านเมือง เทียบได้กับคำในปัจจุบัน คือ รัฐบุรุษ ที่ประชาชนให้ความเคารพนับถือในฐานะผู้ที่มีคุณความดี ความสามารถ สร้างคุณูปการให้แก่สังคม และเป็นบุคคลชั้นสูงของสังคมอินเดีย

4.1.2 พระพุทธเจ้า การอุทานด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้ามีปรากฏในสังครวสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสกัที่ว่า “อล โข ธนัญชานี พราหมณี อุปกขลิตวา ติกขตตุ **อุทาน อุทานสุ** “**นโม** ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส. **นโม** ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส. **นโม** ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสชาติ. แปล: สมัยนั้น นางพราหมณีชื่อธัญชานี พลั่งพลาดแล้วเปล่งอุทานขึ้น 3 ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น...” (ม.ม. (บาลี) 13/473/466, (ไทย) 13/473/598)

ตัวอย่างทั้งสองข้อนี้แสดงถึงการใช้คำว่า “นโม” เป็นคำอุทานถึงบุคคลอันเป็นที่เคารพ นับถือ และเป็นที่พึ่งยึดเหนี่ยวทางใจที่มีได้จำกัดเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น แสดงว่า คำว่า “นโม” เป็นคำสามัญที่ใช้ได้กับคนทั่วไป คล้ายกับคำอุทานของคนในปัจจุบันที่เวลาตกใจก็จะอุทานถึงผู้ที่ตนศรัทธา ให้ความเคารพนับถือเช่น คุณพระช่วย พระเจ้า (My God) เป็นต้น ต่างกันแต่เพียงรูปแบบการใช้ คือ ถ้าใช้เปล่งอุทานแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลทั่วไปที่ประชาชนให้ความเคารพนับถือจะใช้ นโม ร่วมกับคำกริยา อตตุ เป็น นมตฤ แต่ถ้าเป็นการเปล่งอุทานด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้าพบว่า จะกล่าว นโม 3 จบ ดังตัวอย่างที่กล่าวถึงนางพราหมณีชื่อ ธัญชานี เปล่งอุทานด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้าข้างต้น

4.2 การใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมทั่วไป

การใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมทั่วไปนี้เกิดจากแรงจูงใจหรือมูลเหตุภายในตัวของบุคคลแต่ละคน เช่น ความเคารพ เลื่อมใสต่อบุคคล เทวดา สัตว์ หรือสิ่งอื่น ๆ ที่ควรแก่การเคารพนับถือ ไม่เกี่ยวกับคำอุทานในข้อที่ผ่านมา แต่เป็นการแสดงต่อหน้าบุคคลหรือสิ่งอันควรแก่ความเคารพ นอบน้อมที่ตนเข้าไปหาหรือพบเห็นโดยใช้สำนวนบาลีว่า “นโม เต, นมตฤ, นโม ตยตฤ” หรือใช้ นโม ร่วมกับคำกริยาที่ประกอบด้วย กร ธาตุ เช่น นโม กโรติ เป็นต้น แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งอื่นที่มีผู้ให้ความเคารพนับถือ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

4.2.1 การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้ามีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในเขมาเถรโอปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

นโม เต สพฺพทสสาวี

นโม เต กรุณการ

นโม เต ตินฺณสสาร

นโม เต อมตฺ ทท.

แปล: ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเห็นแจ้งในธรรมทั้งปวง หม่อมฉันขอนอบน้อม
พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นป่อเกิดแห่งพระมหากษัตริย์ หม่อมฉันขอ
นอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เสด็จข้ามวิภวภูมิต่างแล้ว หม่อมฉันขอ
นอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงประทานอมตธรรม หม่อมฉันขอ
นอบน้อมพระองค์. (ขุ.เถรี. (บาลี) 33/362/377, (ไทย) 33/362/435)

4.2.2 การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อพุทธสาวกหรือพระภิกษุ ตัวอย่างนี้
ปรากฏในเทวสัททสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะว่า

ทิสวา วิชิตสงคามิ	สมมาสมพุทธสาวกิ
เทวดาปิ นมสสนติ	มหนต วิตสารท.
นโม เต ปุริสาชณณ	โย ตวั ทุชชยมชณณู
เซตวาน มจจุน เสนิ	วิโมกเขน อนาวาริ.

แปล: แม้เทวดาเห็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ชนะสงครามกิเลส ทรง
คุณธรรมยิ่งใหญ่ ปราศจากความสะทกสะท้าน ย่อมนอบน้อมพร้อมกับกล่าว
ว่า ท่านบุรุษอาชาไนย ขอนอบน้อมต่อท่านผู้ครอบงำกิเลสที่ชนะได้ยาก
เอาชนะเสนาของมัจจุราชอันไม่มีใครสู้ไว้ได้ด้วยวิโมกข์. (ขุ.อิตติ. (บาลี)
25/82/298, (ไทย) 25/82/446)

4.2.3 การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อเทวดา ตัวอย่างนี้ปรากฏในเวสสันดร
ชาดก ขุททกนิกาย มหานิบาตว่า

เทวราช นโม ตยตถุ	กิ ปาปิ ปกต มยา
รมา จาเวสิ มิ จานา	วาโตว ธรณิรุหิ.

แปล: (พระนางมัทรีกล่าวว่า) ข้าแต่ท้าวเทวราช หม่อมฉันขอนอบน้อม
พระองค์ หม่อมฉันได้ทำบาปกรรมอะไรไว้หรือ พระองค์จึงให้หม่อมฉันจูดิ
จากสถานอันน่ารื่นรมย์ ดุจลมพัดต้นไม้ใหญ่ให้โค่นไป. (ขุ.ชา. (บาลี)
28/1656/308, (ไทย) 28/1656/447)

4.2.4 การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อพราหมณ์ผู้จบไตรเวท ตัวอย่างนี้
ปรากฏในอรรถกถาโมรชาดก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาตว่า

เย พราหมณา เวทคู สพพธมเม
เต เม นโม เต จ มิ ปาลยนตุ.

แปล: พราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นผู้จบเวทในธรรมทั้งปวง ข้าพเจ้าขอ
นอบน้อมพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น. (อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/2/21)

4.2.5 การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อพระราชา พระมหากษัตริย์ ตัวอย่างนี้
ปรากฏในจัมเปยชาดก ขุททกนิกาย ชาดกว่า

นโม เต กาสีราชตถุ	นโม เต กาสิวฑฒน
อณชลิ เต ปคคณหามิ	ปสเสยยิ เม นิเวสนิ.

แปล: ขอเดชะพระเจ้ากาสิ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคมพระองค์ ขอ
 เดชะพระองค์ผู้ฝังดวงแก้วนงาสิให้เจริญ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคม
 พระองค์ ขอพระองค์อัญชลิต่อพระองค์ ขอเชิญเสด็จทอดพระเนตรนิเวศน์
 ของข้าพระองค์. (ขุ.ชา. (บาลี) 27/253/359, (ไทย) 27/253/514)

4.2.6 การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อสามัญชน ตัวอย่างนี้ปรากฏในอรรถกถา
 กุณฺถลชาดกกว่า “จลจิตตตาย อมโห อนุธพาล จลจิตตตาย **อติถียา นโม กโรสิ** อโห พาโล. แปล: ท่านนี้โง่
 เหล่านัก โฉนจึงนอบน้อมไหว้ผู้หญิง ซึ่งมีจิตแปรปรวนกลับกโลกเล่า.” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/295/331)

4.2.7 การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อธรรม คุณความดี ตัวอย่างนี้ปรากฏใน
 โมรชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า “**นมตถุ โปธิยา** ขอนอบน้อมโพธิญาณ **นโม วิมุตติยา** ขอนอบน้อม
 วิมุตติธรรม” (ขุ.ชา. (บาลี) 27/17/41, (ไทย) 27/17/66-67)

4.2.8 การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อสัตว์ ตัวอย่างนี้ปรากฏในขวสกุณชาดก
 ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

อกกรมทส เต กิจจํ ยํ พลํ อหุมทเส
มิตราช นโม ตยตถุ อปี กิญจึ ลภามเส.

แปล: (นกหัวขวานโพธิสัตว์กล่าวกับราชสีห์ว่า) พญาเนื้อ ข้าพเจ้าขอนอบน้อม
 ท่าน ข้าพเจ้าได้กระทำการอย่างหนึ่งแก่ท่านตามกำลังที่ตนมีอยู่ ข้าพเจ้าจะได้
 อะไรเป็นเครื่องตอบแทนบ้าง. (ขุ.ชา. (บาลี) 27/29/100, (ไทย) 27/29/162)

4.2.9 การใช้ นโม แสดงความนอบน้อมต่อธรรมชาติ เช่น บริเวณต้นโพธิ์ ตัวอย่างนี้
 ปรากฏในอรรถกถากาลิงคโพธิชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

สาครปริยนตตาย เมทนิยา สพพภูตธรมนิยา
ปจฺริยา อยํ มณฺโฑ โอโรหิตวา **นโม กโรหิ.**

แปล: ภูมิภาคแห่งนี้เป็นจุดศูนย์กลางแห่งแผ่นดิน ซึ่งเป็นที่รองรับสรรพสัตว์
 เป็นแผ่นดินที่มีสาครล้อมรอบ ขอพระองค์เสด็จลงมาสัมผัสการเกิด พระเจ้าข้า.
 (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/71/174)

จากตัวอย่างที่แสดงถึงลักษณะการใช้ นโม แสดงความนอบน้อมทั้ง 2 ประการนั้น ให้ข้อสรุป
 ว่า คำว่า “นโม” เป็นคำสามัญที่ใช้ได้ทั้งมนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ ธรรมชาติ และหลักธรรมที่คนให้ความเคารพ
 นับถือทั่วไป ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่คนอินเดียยึดถือปฏิบัติกัน มิได้เฉพาะว่าเป็นบุคคลในพระพุทธศาสนาหรือ
 สิ่งที่เกิดด้วยพระพุทธศาสนาเท่านั้น และไม่ใช่ว่าคำพิเศษที่มีอำนาจเชิงบันดาลแต่ประการใด

5. อริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อม

อริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อมเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจ เพราะคนทั่วไปมักเข้าใจว่า การ
 แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งอื่นที่ควรเคารพนั้นจะต้องทำด้วยอริยาบถที่เหมาะสม แต่ผล
 การศึกษาการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดง
 ความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งอื่นที่ควรเคารพพบทั้ง 4 อริยาบถ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน การหมอบกราบ และ
 ยังพบในอริยาบถพิเศษ คือ การแสดงความนอบน้อมในขณะที่เหาะอยู่ในอากาศ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

5.1 การยื่นแสดงความนอบน้อม

การยื่นแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพอื่น ๆ พบทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ดังตัวอย่างที่ปรากฏในมหากัสสปเถรคาถา ขุททกนิกายว่า

ธมมเสนาปตี ธีรี	มหาฌายี สมาหิต์
สาริปุตตัม นมสสนตา	ติฏฐนติ ปญชลีกตา.
นโม เต ปุริสาชณฺณ	นโม เต ปุริสุตฺตม
ยสฺส เต นาภิขานาม	ยมปิ นิสุสาย ฌายติ.

แปล: (อุบัติเทพผู้มีฤทธิ์ มีเกียรติยศ มีจำนวนมากถึง 10,000 เหล่านี้ และหมู่พรหมทั้งหมดนั้น) พวกเขายื่นประนมมือ นอบน้อมท่านพระธรรมเสนาบดี สาริปุตระผู้เป็นปราชญ์ เข้ามากราบปฏิบัติได้อย่างอุกฤษฏ์ มีจิตตั้งมั่น พร้อมกับเปล่งวาจาว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่านที่พวกเราไม่รู้ว่ ท่านอาศัยอารมณฺ์ไรเล่า ถึงเข้ามาอยู่ (ขุ.เถร. (บาลี) 26/1086-1087/405, (ไทย) 26/1086-1087/516)

อีกตัวอย่างหนึ่งปรากฏในอรรถกถาสักกปัญหสูตรตั้งข้อความว่า “สา กิร ทเว ผลานิ ปตฺตา เตนสฺสา เทวโลเก อภิตฺติเยว นตฺถิ. นิจฺจํ ภควโต อุฏฺฐจฺานํ อาคนฺตฺวา **อณฺชลิ สิริสึ จเปตฺวา** ภควนฺตํ **นมสฺสมานา ติฏฺฐติ**. แปล: ได้ยินว่า เทพธิดานั้นบรรลุลผล 2 ประการแล้ว (โสดาปัตติผลและสกทาคามีผล) เพราะเหตุนั้น นางจึงไม่มีความยินดีในเทวโลกเลย นางมาอยู่ที่บารุงของพระผู้มีพระภาคประจำ แล้วยื่นยกอัญชลีขึ้นวางไว้บนศีรษะนมัสการพระผู้มีพระภาคอยู่.” (ที.ม.อ. (บาลี) 2/352/320) และตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกา เช่น ในอาจริยปรัมปรกถาวัดณนาที่ว่า “อาจริยํ ปน ทิสฺวา อณฺชลิ ปคฺคยฺห สีสฺสจเปตฺวา อาจริยํ นมสฺสตี ยสฺมี ทิสฺสาภาเค โส วสตี ตทภิมฺโขปี ตเถว นมสฺสตี **คจฺฉนฺโตปิ จิตฺตปิ นิลินฺโนปิ อณฺชลิ ปคฺคยฺห นมสฺสตีเยว**. แปล: บุคคลเห็นอาจารย์แล้วประคองอัญชลีไว้เหนือศีรษะ นมัสการอาจารย์หรือหันหน้าไปทางทิศภาคที่อาจารย์นั้นอยู่ นมัสการอย่างนั้นนั่นเอง เมื่อเดินไปก็ดี ยืนก็ดี นั่งก็ดี ย่อมประคองอัญชลีนมัสการเหมือนกัน” (สารตฺถ.ฎี. (บาลี) 1/-/213)

5.2 การเดินแสดงความนอบน้อม

การแสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้บุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพนอกจากจะทำในอิริยาบถยืนแล้วยังพบว่า มีการทำในอิริยาบถเดินด้วย ดังปรากฏตัวอย่างในเตชวิขุชสูตร ที่ขุททกนิกาย สีสันธวรรคว่า “ตํ ก็ มณฺณสิ วาเสฏฺฐ ปสฺสนตี เตวิชฺชา พุราหฺมณา จนฺทิมสุริเย อณฺเณ จาปี พุชฺชนา ยโต จ จนฺทิมสุริยา อุกฺคจฺฉนฺตี ยตฺถ จ โอคจฺฉนฺตี อายาจฺฉนฺตี โถมยฺนตี **ปญฺชลีกา นมสฺสมานา อณฺุปริวตฺตนฺตี**ตี. แปล: พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “วาเสฏฐะ เธอเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร พราหมณ์ผู้ได้ไตรเพทมองเห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ขึ้นลงเหมือนคนเหล่าอื่น แต่ก็ยังอ้อนวอนชื่นชม ประนมมือ นอบน้อม **เดินเวียนอยู่**” (ที.สี. (บาลี) 9/530/237, (ไทย) 9/530/234) นอกจากนี้ยังพบตัวอย่างการเดินแสดงความนอบน้อมในคัมภีร์อรรถกถา เช่น อรรถกถาปาริจฉัตตกวิมานวัตถุ ขุททกนิกายว่า “เตน จ สมเยน อณฺเณตฺรา กฺกุชฺชาริกา อิตฺถิ อณฺุชฺเวเน สุปฺบุผิตํ อโสภกรุกฺขํ ทิสฺวา สปลลวฺงฺกูรานิ ปิณฺชิตฺกตานิ พฺหฺนึ อโสภปฺบุผานิ คเหตุวา

อาคัจฉนตี ภควนตฺ ตตถ นิสินนํ ทิสวา ปสนนจิตตา อาสนสส สมฺนตโต เตหิ ปุเปเหหิ ปุเปสนฺนถฺรฺ สฺนถฺรนตี ภควโต ปุชฺชํ กตฺวา วนทิตฺวา ติกฺขตฺตํ **ปทกฺขิณํ กตฺวา นมสฺสํมานา** อคฺมาลี. แปล: สมัยนั้น หญิงหาฟืนคนหนึ่ง เห็นต้นอโศกมีดอกบานสะพรั่งในอันธวัน จึงถือเอาดอกอโศกเป็นอันมากทำเป็นช่อพร้อมด้วยข้าวและก้าน เดินมาเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง ณ ที่นั้น มีจิตเลื่อมใส จึงเอาดอกไม้เหล่านั้นไปลาดเป็นเครื่องลาดดอกไม้โดยรอบอาสนะ ทำการบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วทำประทักษิณ 3 รอบ ถวายนมัสการแล้วกลับไป.” (ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/-/195) คำที่แสดงถึงการเดินนมัสการคือ “ปทกฺขิณํ กตฺวา นมสฺสํมานา” ที่แสดงให้เห็นว่า การทำประทักษิณหรือทักษิณาวัตรแสดงความเคารพ นอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งควรเคารพบูชาเป็นการเดินเวียนขวารอบตัวบุคคล ปุชฺชนียัตถุ หรือปุชฺชนียสถาน 3 รอบ ขณะเดียวกันก็ประนมมือไหว้ไปพร้อมกันด้วย ซึ่งเป็นกิจริยาที่มักทำพร้อมกันดังตัวอย่างข้างต้น นอกจากนี้ ยังพบการเดินแสดงความนอบน้อมในคัมภีร์ฎีกาดังตัวอย่างที่กล่าวในหัวข้อ 5.1 ที่ผ่านมา (สารตถ.ฎี. (บาลี) 1/-/213)

5.3 การนั่งแสดงความนอบน้อม

การแสดงความนอบน้อมด้วยอิริยาบถนั่งเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่พบในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ดังปรากฏตัวอย่างในอชิตมานวกปัญหานิทเทศ ขุททกนิกาย จุฬวรรคว่า “ภณฺฑุ- กาสายวตฺถวสฺสโน สงฺฆาฎิปตฺตจิวรรโธ อนุวตฺถปฏิปตฺติยา **ปญฺชลีโก** ภควนตํ **นมสฺสํมานโน นิสินโน** โหติ “สฺตถา เม ภนฺเต ภควา สวาโกหฺมสมฺมิตฺติ. แปล: ท่าน (อชิตมานพ) เป็นภิกษุ มีศีรษะโล้น นุ่งห่มผ้า กาสาวะ ทรงสังฆาฎิบาตรและจีวร เพื่อการปฏิบัติเอื้อประโยชน์จึงประคองอัญชลี **นั่งลงนมัสการ** พระผู้มีพระภาคโดยประกาศว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก” (ขุ.จ. (บาลี) 30/8/52, (ไทย) 30/8/72) อีกตัวอย่างพบในอรรถกถาหมาปทานสูตรว่า “เต ดาวเทว ภณฺฑุกาสายวสนา อญฺจหิ ภิกฺขุปริกฺขารเหหิ สรีรปฏิมุกฺเกเหว วสฺสสติกฺตเถรา วิย ภควนตํ **นมสฺสํมานาว นิสิตฺตฺสุ**. แปล: หมู่ชนเหล่านั้นมีศีรษะโล้นนุ่งห่มผ้า กาสายะ มีภิกษุบริขารแปดสวมร่างกาย นั่งถวายนมัสการพระผู้มีพระภาคเหมือนพระเถระมีพรรษา 100” (ที.ม.อ. (บาลี) 2/77/70) และตัวอย่างการ**นั่งแสดงความนอบ**ในคัมภีร์ฎีกาที่ได้แสดงไว้แล้วในหัวข้อ 5.1 ที่ผ่านมา (สารตถ.ฎี. (บาลี) 1/-/213)

5.4 การนอนแสดงความนอบน้อม

การแสดงความนอบด้วยอิริยาบถนอนพบน้อยมาก เนื่องจากเป็นกิจริยาที่อาจดูไม่เหมาะสมหรือถูกมองว่าเป็นการไม่ให้เกียรติต่อบุคคลหรือสิ่งควรเคารพ แต่ก็ขึ้นอยู่กับตัวบุคคลหรือสถานการณ์ในขณะนั้น เช่น กรณีการเจ็บป่วยที่ไม่อาจลุกขึ้นนั่งแสดงความนอบน้อมหรือทำความเคารพได้ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท เรื่อง พระสารีบุตรเถระที่ว่า “โส กิรายสมฺมา อสฺสชิตฺเถรสฺส สฺนติเก รมฺม สุตฺวา โสตาปตฺติผล ปตฺตกาลโต ปฏฺฐาย “ยสฺส ทิสาย เถโร วสฺสตีติ สฺนนาตี, ตตถ **อญฺชลี ปคฺคยฺห** ตโตว **สีส กตฺวา นิปชฺช**. แปล: ได้ทราบข่าวว่า ท่านผู้มีอายุนั้นได้ฟังธรรมในสำนักของพระอัสสชิเถระ ตั้งแต่เวลาที่ท่านได้บรรลุโสดาปัตติผลเป็นต้นมา พอทราบว่า พระอัสสชิเถระอยู่ในทิศใด ท่านก็จะยกมือไหว้นอนหันศีรษะไปทางทิศนั้น” (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/478-479) จากตัวอย่างนี้จะเห็นว่า การประนมมือไหว้แม้จะทำก่อนนอน แต่ก็มิ้นยี่ที่แสดงถึงการแสดงความเคารพต่อครูอาจารย์ของตนด้วยเช่นกัน อีกตัวอย่างหนึ่งที่พบก็คือ กรณีการเจ็บป่วยที่ผู้ป่วยไม่อาจลุกจากที่นอนได้จึงแสดง

ความนอบน้อมหรือไหว้ในอิริยาบถนอน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในศิริมานนทสูตร อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต ที่กล่าวถึงพระศิริมานนทอาพาธหนักลุกไม่ไหวได้ฟังสัญญา 10 จากพระอานนท์ที่รับฟังมาจากพระพุทธานุญาตอีกต่อหนึ่ง เป็นเหตุให้อาการอาพาธของพระศิริมานนทหายไป (อง.ทสก. (ไทย) 24/60/128-133) ก็มีนัยแสดงถึงการนอนแสดงความนอบน้อมต่อผู้แสดงธรรมและธรรมที่ตนได้ฟังเช่นกัน หรือกรณีพระวินัยบัญญัติเรื่องการไม่อนุญาตให้ภิกษุแสดงธรรมแก่บุคคลผู้ไม่เจ็บป่วยที่อยู่นอน (วิ.มทา. (ไทย) 2/641/720) เนื่องจากผู้ที่ไม่เจ็บป่วยที่นอนฟังธรรมแสดงถึงความไม่เคารพธรรมก็มีนัยแสดงว่า ผู้ที่เจ็บป่วยหนักไม่สามารถลุกขึ้นฟังธรรมได้ก็สามารถนอนฟังธรรม แสดงความเคารพนอบน้อมต่อผู้แสดงและธรรมที่ตนได้สดับด้วย โดยมีตัวอย่างที่สามารถนำวินิจฉัยในเรื่องนี้ได้ ดังปรากฏในอรรถกถาธรรมบท ยมกวรรค เรื่อง ธัมมิกอุบาสกที่กำลังเจ็บป่วย ประสงค์จะฟังธรรมจึงส่งคนไปนิมนต์พระสงฆ์มาสาธยายธรรมให้ฟัง พระสงฆ์ที่ได้รับนิมนต์มานั่งบนอาสนะที่เขาจัดให้ ล้อมรอบเตียงนอนของธัมมิกอุบาสกแล้วถามว่า ท่านประสงค์จะฟังธรรมบทไหน ธัมมิกอุบาสกได้แจ้งความประสงค์ว่า ต้องการฟังสติปัฏฐานสูตร พระสงฆ์ทั้งนั้นจึงได้สาธยายสติปัฏฐานสูตรให้ฟัง (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/-/99-100) เรื่องนี้ก็มีนัยที่แสดงถึงการแสดงความเคารพนอบน้อมต่อพระสงฆ์ผู้สาธยายธรรมและพระธรรม (สติปัฏฐานสูตร) ในขณะที่ฟังธรรมด้วยอิริยาบถนอนได้เช่นกัน

5.5 การแสดงความนอบน้อมด้วยการหมอบกราบ

การแสดงความนอบน้อมด้วยการหมอบการถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติต่อบุคคลที่ควรเคารพอย่างสูงสุด ดังตัวอย่างที่ปรากฏในพุทธประวัติตอนรัตนนงกรม ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ว่า

ปัสสนติ ตํ เทวสงฆา ทสสหัสสี่ สมากตา

นมสสุมานา นิปตฺนติ ตฺมฺจฺญฺญา ปโมทิตา.

แปล: เทพทั้งหลายในห้วงจักรวาล ได้เห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึง

ได้มาประชุมกัน ต่างก็ยินดีว่าเรื่งบันเทิงใจ หมอบลงกราบ. (ขุ.พุทธ. (บาลี)

33/18/440, (ไทย) 33/18/558)

5.6 การแสดงความนอบด้วยอิริยาบถพิเศษ

การแสดงความนอบน้อมบุคคลหรือสิ่งเคารพในข้อนี้เป็นการกระทำที่แตกต่างไปจากข้อต่าง ๆ ข้างต้น คือ การเหาะอยู่ในอากาศแสดงความนอบน้อมของผู้มีฤทธิ์ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถาอปทาน ขุททกนิกาย เรื่อง สารีบุตรเถระที่ว่า “อนตฺลิกฺเข อากาเส จิตา ภควนตํ **ปทกฺขิณํ อภิสุ.** เต สพเพ **ปญฺชลิกา นมสฺสุมานา** อากาสโต พุทฺธสฺส สนฺติเก โอตฺรุํ โอรโรทิสฺสุ. แปล: พระชีนาสพเหล่านั้นยืนอยู่ในกลางหาว คือในอากาศ แล้วได้กระทำประทักษิณพระผู้มีพระภาค เชื่อมความว่า พระชีนาสพเหล่านั้นทั้งหมดประนมอัญชลี นอบน้อมอยู่ ลงมา คือก้าวลงจากอากาศมาในสำนักของพระพุทธเจ้า.” (ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/236/273)

จากตัวอย่างที่กล่าวมาทั้งหมดสะท้อนให้เห็นว่า การแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพอื่น ๆ สามารถทำได้ในทุกอิริยาบถตามความเหมาะสมกับสถานการณ์ โอกาส สถานที่ และข้อจำกัดภายในตัวของแต่ละคน เช่น ความเจ็บป่วย ความพิการของร่างกาย เป็นต้น ทั้งนี้ผู้วิจัยได้พบหลักฐานที่สามารถนำมาวิเคราะห์เพื่อยืนยันความจริงเรื่องนี้ ดังปรากฏในอรรถกถาธัญชาเนยสูตรที่ได้

กล่าวถึงการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าของนางธัญชาณีพราหมณ์ไว้ว่า “พราหมณ์ ปนสส ธัญชาณี นาม โสตาปนา สทธา ปสนนา. สา ปกติยา **จิตาปี นิสินนาปี ขิปิตวาปี กาลิตวาปี** นโม พุทฺธสฺสาติ **นมสฺสการ กโรติ**. แปล: ก็นางธัญชาณีเป็นพระโสดาบัน มีศรัทธา มีความเลื่อมใส โดยปกติไม่ว่านางจะยืน นั่ง จาม หรือไอก็จะทำการนอบน้อมว่า ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าเสมอ” (ส.ส.อ. (บาลี) 1/187/216) ตัวอย่างดังกล่าวเข้ากับหลักการเจริญพุทธานุสสติ ซึ่งเป็นอนุสสติข้อหนึ่งในอนุสสติ 10 และเป็นอารมณ์กรรมฐานข้อหนึ่งในอารมณ์กรรมฐาน 40 ประการ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (พุทธโฆษาจารย์, 2531, น. 143) ซึ่งเป็นการฝึกสติให้จิตมีความตั้งมั่นเป็นสมาธิ สามารถทำได้ทุกขณะ

จากตัวอย่างของการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งควรเคารพที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นสรุปได้ว่า สาระสำคัญของการนอบน้อมไม่ใช่อยู่ที่อิริยาบถที่แสดง แต่อยู่ที่เจตนาของผู้กระทำที่ต้องมีศรัทธา เลื่อมใสในบุคคลหรือสิ่งควรเคารพนั้น ๆ เนื่องจากศรัทธาและความเลื่อมใสเป็นแรงจูงใจสำคัญของการแสดงความนอบน้อม ดังผลการวิจัยในข้อต่อไป

6. แรงจูงใจของการแสดงความนอบน้อม

แรงจูงใจในที่นี้ หมายถึง บางสิ่งที่อยู่ภายในตัวบุคคลแต่ละคนที่มีผลทำให้บุคคลนั้นใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมเคารพ กราบไหว้ สักการบูชาบุคคลหรือสิ่งที่ควรแก่เคารพพบ 5 เรื่องสำคัญ ดังนี้

6.1 ความเลื่อมใส

ความเลื่อมใสเป็นแรงจูงใจหรือมูลเหตุสำคัญที่ขับเคลื่อนให้บุคคลแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น ในอานันทเถรปาทาน ขุททกนิกายอปทานว่า

อาทียาเม **นมสฺสามิ** มชฺฉิเม อถ ปจฺฉิเม

ปสนนจิตโต สุมนิ พุทฺธเสฏฺฐํ อปฺภูจฺหิ.

แปล: ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดีนอบน้อมทั้งในปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม เป็นอุปัฏฐากพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด. (ขุ.อป. (บาลี) 32/659/76, (ไทย) 32/659/100)

นอกจากนี้ยังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาหลายแห่ง เช่น ในนิโครธเถรคาถาว่า “ตาปโส วณฺมุผลตถาย คจฺฉนฺโต **ภควนฺตํ ทิสฺวา ปสนนมานโส** ปุเปตฺตสาลทณฺทสาชาโย คเหตุวา สาลมณฺทป กตฺวา ตํ สพฺพตถกเมว สาลปุเปตฺติ สญฺฉาเหตุวา **ภควนฺตํ** วนฺทิตฺวา ปิตฺติโสมนสฺสวเสเนว อาหารตถายปิ อคนฺตฺวา **นมสฺสมานิ อญฺจาสิ**. แปล: ดาบสไปเพื่อต้องการผลไม้ในป่าพบพระผู้มีพระภาคเจ้า มีใจเลื่อมใสจึงเก็บกิ่งสาละที่มีดอกบานสร้างศาลาณทป มุงศาลานั้นด้วยดอกสาละ ไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วไม่ไปหาอาหาร เพราะอำนาจของปิติและโสมนัสได้ยึนนอบน้อมอยู่” (ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/-/111)

6.2 ความเชื่อ

ศรัทธาหรือความเชื่อเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ขับเคลื่อนให้บุคคลทำความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ บูชาบุคคลหรือสิ่งอื่น ๆ ที่ควรเคารพ ดังปรากฏตัวอย่างในจุนทสูตร อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาตที่ว่า “เต (พราหมณา) สวากํ เอวํ สมาทเพนฺติ ‘เอหิ ตวํ อมโภา ปุริส กาลสฺเสว อญฺจหนฺโตว สยนมทา

ปจวี อามเสยยาสิ โน เจ ปจวี อามเสยยาสิ อุลลานิ โคมยานิ อามเสยยาสิ โน เจ อุลลานิ โคมยานิ อามเสยยาสิ หริตานิ ตินานิ อามเสยยาสิ โน เจ หริตานิ ตินานิ อามเสยยาสิ อคคี ปริจเรยยาสิ โน เจ อคคี ปริจเรยยาสิ **ปณชลิโก** อาทิจจํ **นมสเสยยาสิ** โน เจ ปณชลิโก อาทิจจํ **นมสเสยยาสิ** สายตติยกํ อุทกํ โอรุเหยยาสิ'ติ. แปล: พวกพราหมณ์เหล่านั้นย่อมชักชวนสาวกทั้งหลายอย่างนี้ว่า “มาเกิดบุรุษผู้เจริญ ท่านควรลุกขึ้นจากที่นอนแต่เช้า จับต้องแผ่นดิน ถ้าไม่จับต้องแผ่นดิน ต้องจับต้องโคมัยสดี ถ้าไม่จับต้องโคมัยสดี ต้องจับต้องหญ้าเขียวสด ถ้าไม่จับต้องหญ้าเขียวสด ต้องบ่าเรือไฟ ถ้าไม่บ่าเรือไฟ ต้องประคองอัญชลีนอบน้อมดวงอาทิตย์ ถ้าไม่ประคองอัญชลีนอบน้อมดวงอาทิตย์ ต้องลงน้ำวันละ 3 ครั้ง” (อง.ทสก. (บาลี) 24/176/216-217, (ไทย) 24/176/319)

จากตัวอย่างนี้เป็นความเชื่อเรื่องผลของการกระทำที่พวกพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิ ผู้ถือ น้ำเต้า สวมพวงมาลัยสาหร่าย บ่าเรือไฟ ลงน้ำเป็นวัตรเจริญชวนสาวกให้ลุกขึ้นแต่เช้าจับต้องแผ่นดิน จับมูลโคสด จับหญ้าเขียวสด บ่าเรือไฟ ประนมมือมนัสการดวงอาทิตย์ หรือลงอาบน้ำในแม่น้ำ คักคัสสิทธีร์ว่าเป็นการลอยบาป ทำให้ชีวิตของตนสะอาด หมดจตจากบาป ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า การกระทำตามความเชื่อดังกล่าวไม่อาจทำให้ชีวิตสะอาดได้ และได้ทรงแสดงวิธีการชำระบาปทำให้ชีวิตสะอาดตามหลักกุศลกรรมบถ 10 จำแนกเป็นความสะอาดทางกายที่เรียกว่า “กายสุจจริต” 3 ประการ ได้แก่ การละเว้นจากการเบียดเบียนทำร้ายชีวิตของผู้อื่น การละเว้นจากการถือเอาทรัพย์สินที่เจ้าของไม่ได้ให้ การละเว้นจากความประพฤติดิฉิดในชายหรือหญิงที่ไม่ใช่คู่ครองของตน ความสะอาดทางวาจา ที่เรียกว่า “วจีสุจจริต” 4 ประการ ได้แก่ การละเว้นจากการกล่าวคำเท็จ การละเว้นจากการ พูดส่อเสียด คือ การพูดยุแหย่ให้คนแตกแยกกัน การละเว้นจากการพูดคำหยาบคาย และการละเว้น จากการพูดเพ้อเจ้อ คือ คำพูดที่ไม่มีสาระประโยชน์ต่อผู้ฟัง และความสะอาดทางใจที่เรียกว่า “มโนสุจจริต” 3 ประการ ได้แก่ การไม่คิดอยากได้ทรัพย์สินของผู้อื่น การไม่อาฆาตพยาบาทผู้อื่น และการมีความเห็น ที่ถูกต้อง (อง.ทสก. (ไทย) 24/176/322-324)

6.3 ความกลัว

ความกลัวที่เป็นแรงจูงใจที่ขับเคลื่อนให้บุคคลทำการนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ บูชา ต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพนั้นพบในหลายลักษณะ เช่น ความกลัวภัยจากมนุษย์ สัตว์ร้าย ธรรมชาติ หรือ อำนาจที่มองไม่เห็นตน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในขุททกนิกาย ชาดก เรื่อง พระเวสสันดรชาดกว่า

มิกา **นมตถุ** ราชาโน   กานนสมิ มหพพลา
ธมเมเน ภาตโร โทถ   มคคํ เม เทถ ยาจิตา.

แปล: (พระนางมัทรีรำพึงว่า) ข้าแต่พญาเนื้อทั้งหลายผู้มีกำลังมากในป่าใหญ่ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมต่อท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายกับข้าพเจ้าก็เป็นพี่น้องกันโดยธรรม ข้าพเจ้าขออ้อนวอน ขอท่านทั้งหลายจงให้ทางแก่ข้าพเจ้าเถิด. (ขุ.ชา. (บาลี) 28/2195/360, (ไทย) 28/2195/524)

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายถึงสาเหตุที่พระนางมัทรีทำความนอบน้อมต่อสัตว์ร้ายไว้ว่า “**นมตถุ**ติ सा अणुनि मकं अतिसुवा “เอเต ยาจิตวา ปฏิกกมาเปสสามิ”ติ ผลปจฉิ สีสโต โอตาทเรตวา **อณุชลิ** **ปกคยท นมสสมานา** เอวมาห. แปล: บทว่า นมตถุ อธิบายได้ว่า พระนางไม่เห็นหนทางอื่นจึงคิดว่า เรา

อ้อนวอนให้สัตว์ร้ายเหล่านี้หลีกเลี่ยงทางให้จึงได้ปลดกระเข้าผลไม้ลงจากศีรษะแล้วประนมมือบอมน้อมกล่าวอย่างนี้” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/2199/405) อรรถาธิบายดังกล่าวมีนัยแสดงถึงสาเหตุที่อยู่เบื้องหลังที่ทำให้พระนางมัทรีต้องอ้อนวอนสัตว์ร้ายว่า มาจากความกลัวภัยจากสัตว์เหล่านั้น

นอกจากนี้ยังพบตัวอย่างของแรงจูงใจเรื่องนี้ในอรรถกถาปุณณสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ว่า “**ภิดา มนุสสา** อตตโน อตตโน **เทวดานัมมสนนติ**. แปล: มนุษย์ทั้งหลายผู้กลัวภัยจึงพากันบอมน้อมต่อเทวดาทั้งหลายของตนของตน” (ส.สพ.อ. (บาลี) 3/88-89/26) อีกตัวอย่างหนึ่งพบในอรรถกถาขุททกนิกาย ชาดก เรื่องพระมหาชนก ดังข้อความว่า “สา อติจณฑเวเคน คนตวา อตตานันวหิตุ นาสกขิ ผลกานิ ภินนานิ ตโต ตโต อุทกั อุกคตัง นาวา สมุททมชเณ นิมุคคา. มหาชนา **โรทนต์ปริเทวนติ นานาเทวดาโย นมสนนติ**. แปล: เรือแล่นไปด้วยกำลังคลื่นที่ร้ายกาจ ไม่อาจทรงตัวอยู่ได้ แผ่นกระดานก็แตกด้วยกำลังคลื่น น้ำเข้ามาแต่ที่นั่น ๆ เรือก็จมลงในกลางมหาสมุทร มหาชนกลัวมรณภัยร้องไห้ คร่ำครวญ กราบไหว้เทวดาต่าง ๆ” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 9/-/54)

จากตัวอย่างที่กล่าวข้างต้นจะเห็นว่า เมื่อมนุษย์กำลังประสบกับภัยต่าง ๆ ก็จะพากันหาที่พึ่งยึดเหนี่ยว อ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่พวกเขาคิดว่าจะช่วยให้ตนปลอดภัยได้ สอดคล้องกับพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในขุททกนิกาย ธรรมบท เรื่อง อนภริตติกขุ ว่า “มนุษย์เป็นอันมากผู้ถูกภัยคุกคามต่างพากันยึดถือภูเข ป่าไม้ อาราม รุกขเจดีย์ (ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์) เป็นที่พึ่ง ที่พึ่งนั้นไม่เกษม ที่พึ่งนั้นไม่ใช่ที่พึ่งสูงสุด เพราะบุคคลอาศัยที่พึ่งเช่นนั้นย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/188-189/92)

6.4 ความต้องการสิ่งตอบแทน

ความต้องการสิ่งตอบแทนเป็นอีกแรงจูงใจหนึ่งที่ทำให้คนแสดงความบอมน้อม เคารพ กราบไหว้บุคคลหรือสิ่งเคารพอื่น ๆ เพื่อให้ได้ในสิ่งต้องการที่เป็นเรื่องของวิถีชีวิตชาวบ้านปุถุชนทั้งที่เป็นรูปวัตถุ เช่น ทรัพย์สิน บุตรธิดา และสิ่งที่เป็นนามธรรม เช่น ความสุข ความสำเร็จด้านต่าง ๆ หรือความต้องการให้เทพเจ้าไปราดปรานและคุ้มครองตน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในโศภนันทชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

อากขมานา ปุตตผลัง

เทวดาย นมสนนติ

นภขตตานิ จ ปุจจติ

อุตุสัจจรานิ จ.

แปล: (โศภนตาสโพธิสัตว์...กล่าวว่า) มารดาเมื่อหวังผลคือบุตรจึงบอมน้อมเทวดา และได้ถามถึงฤกษ์ ฤดูแล และปีทั้งหลาย. (ขุ.ชา. (บาลี) 28/165/54, (ไทย) 28/165/81)

ตัวอย่างนี้แสดงถึงสิ่งที่มนุษย์ปรารถนาในรูปวัตถุแบบโลกียวิสัยที่จะอำนวยความสะดวกของผู้ปรารถนามีความสุข สมหวังตามความเชื่อพื้นฐานของแต่ละคน ความปรารถนาข้อนี้ส่งผลให้มนุษย์บางส่วนทำการบูชา ทำพิธีกรรม หรือทำการสังเวทธรรมชาติบางอย่างที่พวกเขาเชื่อว่า มีเทพเจ้าหรืออำนาจศักดิ์สิทธิ์สถิตอยู่ สามารถที่จะคุ้มครองหรือบันดาลให้ได้สิ่งที่ตนปรารถน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถานันทุตตราเถรีคาถา ที่นางนันทุตตราเถราได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า “อคคิปปมุขาทเวาติ อินทานัน เทวานัน อารารณตถัง อาหุติ ปคคเหตุวา อคคิจจ มาเส มาเส สุกกปภขสส ทุตติยาจจนทญจ ทิวเส ทิวเส สายัง ปาตัง สุริยญจ อญญา จ พาทิรา หิรณญคพภาทโย เทวดา จ วิสุทธีมคคักเวสนนติ นมสนนินัน **นมงการัง อหัง อกาสิ**. แปล: ข้าพเจ้าเมื่อแสวงหาทางบริสุทธิ์ได้ไหว้ คือได้ทำการบอมน้อม

น้อมไฟ โดยประคองเครื่องบูชาเพื่อให้เทวดาทิ้งหลายมีพระอินทร์เป็นต้นโปรดปราน ด้วยคิดว่า เทวดาทิ้งหลายมีไฟเป็นประมุข ไหว้พระจันทร์ในวันขึ้น 2 ค่ำทุก ๆ เดือน ไหว้พระอาทิตย์เข้าเย็นทุก ๆ วัน ไหว้แม่พวกเทวดาภายนอกอื่น ๆ มีพวกหิริญญคัพพะ เป็นต้น” (ขุ.เถรี.อ. (บาลี) 1/87/112) ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นถึงความเชื่อแบบพหุเทวนิยมและการบูชาเพื่อให้เทพเจ้าเหล่านั้นโปรดปราน ปกป้องรักษาคุ้มครอง บันดาลให้ได้สิ่งที่ตนปรารถนา ซึ่งเป็นการกระทำแบบอ้อนวอน ร้องขอให้สิ่งที่ตนคิดว่า มีอำนาจบันดาลให้สำเร็จตามที่ปรารถนา ดังตัวอย่างที่ปรากฏอีกแห่งหนึ่ง คือ เทววิษณุสูตร ที่ขนิภาย สีสันธรรค (ภควา อาท) “ตํ ก็ มณฺญสิ วาเสฏฺฐ ปสฺสนฺติ เทววิษฺวา พฺราหฺมณา จนนํสิริเย อญฺเณ จาปี พุชฺษา ยโต จ จนนํสิริยา อุคฺคจฺจนฺติ ยตถ จ โอคจฺจนฺติ **อายาจนฺติ โถมยฺนฺติ ปญฺชลิภานมสฺสมานา อนุปริวตฺตนฺติ**. แปล: (พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า) “วาเสฏฐะ เธอเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร พราหมณ์ผู้ได้ไตรเพทมองเห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ขึ้นลงเหมือนคนเหล่านี้ แต่ก็ยังอ้อนวอนชื่นชม ประนมมือนอบน้อมเดินเวียนอยู่” (ที.สี. (บาลี) 9/530/237, (ไทย) 9/530/234)

จากตัวอย่างนี้เป็นการกระทำที่เกิดจากความเชื่อว่า เทพ (พระจันทร์และพระอาทิตย์) จะอำนวยให้สำเร็จผลหรือสิ่งตามที่ตนปรารถนาของพวกพราหมณ์ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าการอ้อนวอนร้องขอหรือการสรรเสริญเทพเจ้าไม่ว่าจะเป็นพระอินทร์ พระจันทร์ พระพิรุฬ พระอิสาน พระประชาบดี พระพรหม และพระมหิทธิไม่สามารถพาคนไปสู่พรหมโลกได้ แต่วิธีปฏิบัติที่จะนำคนไปสู่พรหมโลกได้ คือ การทำสมาธิจนสามารถขจัดนิวรณ์ 5 ได้ บรรลุรูปฌานและอรุฌานต่างหากที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่พรหมโลกได้¹⁰

6.5 ความปรารถนาผลอันสูงสุด

ความปรารถนาผลอันสูงสุดในที่นี้ หมายถึง ความเป็นผู้สูงสุดหรือการบรรลุสภาวะสูงสุดที่เป็นผลในระดับโลกุตระ เช่น ความเป็นพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และสัพพัญญุตญาณ เป็นต้น ความปรารถนาข้อนี้พบส่วนใหญ่ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อปทานที่ว่าด้วยความปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้า การบรรลุสัพพัญญุตญาณของพระโพธิสัตว์ในชาติต่าง ๆ และความปรารถเป็นพุทธสาวกหรือการได้คุณสมบัติที่เลิศ เช่น ความเป็นผู้เลิศทางปัญญา เป็นต้นในอดีตชาติของพุทธสาวกองค์สำคัญต่าง ๆ ดังตัวอย่าง เช่น ในพุทธาปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

สมโพธิ พุทธเสฏฺฐานํ

สสงฆเ โลกนายเก

ทสงฺคฺลึ นมสฺสิตฺวา

สิริสา อภิวาทเย.

แปล: เรายกน้อมมือทั้ง 10 นิ้วขึ้น นอบน้อมพระโพธิญาณของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด อภิวาทพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกพร้อมด้วยพระสงฆ์ ด้วยเศียรเกล้า. (ขุ.อป. (บาลี) 32/6/2, (ไทย) 32/6/2)

ตัวอย่างข้างต้นนี้เป็นพุทธดำรัสที่พระสมณโคดมพุทธเจ้าทรงเล่าความเป็นมาในอดีตชาติของพุทธเจ้าทั้งหลายรวมถึงพระองค์ด้วยว่า ได้ตั้งมโนปณิธาน ความปรารถนาเพื่อการเป็น

¹⁰ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับทางไปสู่พรหมโลกตามทัศนะของพวกพราหมณ์และทัศนะของพระพุทธเจ้าเพิ่มเติมได้ใน เทววิษณุสูตร ที่ขนิภาย สีสันธรรค (ที.สี. (ไทย) 9/518-559/230-247)

พระพุทธเจ้า บรรลุสัพพัญญุตญาณ การได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าในอดีต และการบำเพ็ญบารมี โดยมีพระพุทธเจ้าในอดีตเป็นแรงจูงใจในการตั้งมโนปณิธานดังกล่าว

อีกตัวอย่างหนึ่งของความปรารถนาที่เป็นแรงจูงใจของการทำความนอบน้อมต่อคุณความดีที่ตนกระทำพบในอรรถกถาขุททกนิกาย ชาดก เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก ดังข้อความว่า “โส เวสสันดรโรราชา มหัทธโน ทตวา **อณฺชลิ ปคฺคยท** อตตโน **ทานํ นมสฺสมาโน** “สพฺพญญุตญาณสส เม อิทิ ปจฺจโยโหตุ”ติ ปณฺชลิโกโต อโหสิ. แปล: พระเวสสันดรนั้นครั้งให้มหาทานแล้วจึงประคองอัญชลินอบน้อมทานของตนด้วยความปรารถนาว่า “ขอให้ทานนี้เป็นปัจจัยแห่งสัพพัญญุตญาณของข้าพเจ้า” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/1808/325) ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นถึงความปรารถนาผลอันยิ่งใหญ่ที่มีได้อำนวยประโยชน์เพื่อตนของพระโพธิสัตว์ แต่เป็นเรื่องที่จะอำนวยประโยชน์ให้แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายตามเป้าหมายของพระพุทธศาสนา และตามพระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ที่ทรงต้องการช่วยให้สัตว์โลกพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏ

จากแรงจูงใจที่เป็นเหตุให้บุคคลต่าง ๆ แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะบูชาบุคคลหรือสิ่งสมควรแก่การเคารพบูชาทั้งที่เกิดจากความเลื่อมใส ศรัทธา ความกลัว ความต้องการสิ่งตอบแทน และความปรารถนาผลอันสูงสุด ทำให้เห็นถึงปัจจัยที่เป็นแรงขับเคลื่อนให้มนุษย์ทำความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพแตกต่างกันไปตามปัจจัยภายในของแต่ละคน เช่น ความคิด ความเชื่อ ความปรารถนา และปัจจัยภายนอก เช่น ปัญหาที่แต่ละคนประสบอยู่ที่จำเป็นต้องหาที่พึ่งหรือหาทางออกให้แก่ปัญหาดังกล่าว แต่ไม่ว่าจะเกิดจากแรงจูงใจหรือสาเหตุใดก็ตาม การแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพก็เป็นวัฒนธรรมทางสังคมอินเดียที่ถูกส่งต่อด้วยพระพุทธศาสนาที่แผ่เข้าไปยังดินแดนต่าง ๆ แล้วผสมผสานกับวัฒนธรรมในสังคมนั้น ๆ จนเกิดเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ว่าด้วยการแสดงความนอบน้อม กราบไหว้ บูชา สักการะสิ่งเนื่องด้วยพระพุทธศาสนาทั้งตามของแต่ละสังคมดังตัวอย่างในผลการศึกษาที่จะกล่าวในข้อต่อไป

7. วิธีการปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อม

สาระสำคัญอีกประการหนึ่งที่เกี่ยวข้องการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่ใช้แสดงความนอบน้อมที่พบ คือ วิธีปฏิบัติที่สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมของคนอินเดียโบราณที่แสดงความเคารพต่อกัน ดังตัวอย่างที่พบในคัมภีร์พระพุทธศาสนาต่อไปนี้

7.1 การห่มผ้าเฉวียงบ่า

การห่มผ้าเฉวียงบ่า คือ การห่มผ้าปิดบ่าซ้าย เปิดบ่าขวา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ห่มสไบเฉียง หมายถึง ห่มผ้าสไบให้เฉวียงบ่าข้างใดข้างหนึ่ง เป็นข้อปฏิบัติประการหนึ่งในการแสดงความนอบน้อมหรือการทำความเคารพบุคคลหรือสิ่งควรเคารพ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในพรหมายุสสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณดาสกัว่า “เอวํ วุตฺเต พุทฺทมาเย พุทฺทมาเย อญฺญายาสนา **เอกํสํ อุตฺตราสํกํ กริตฺวา** เยน ภควา เตนฺนุชฺลิ ปณฺมาเมตฺวา ดิกฺขตฺตํ อุทฺธานํ อุทฺทาเนติ “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺสา”ติ. แปล: เมื่ออุตตราผ้ามหากล่าวอย่างนี้แล้ว พรหมายุพราหมณ์ลุกจากที่นั่ง **ห่มผ้าเฉวียงบ่า** ประนมมือไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ แล้วเปล่งอุทานขึ้น 3 ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น” (ม.ม. (บาลี) 13/388/373, (ไทย) 13/388/381)

คำบาลีที่บ่งบอกถึงธรรมเนียมการห่มผ้าเฉวียงบ่า คือ เอกังสี อุตตราสงคฺ กิริตวา ข้อปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อมจากตัวอย่างดังกล่าวนี้ได้กลายมาเป็นธรรมเนียมของอุบาสก อุบาสิกาผู้ไปทำการกุศลต่าง ๆ หรือปฏิบัติธรรมที่วัดในสังคมไทยที่เรียกว่า “ห่มสไบเฉียง” ดังภาพที่ 1 และเป็นธรรมเนียมของการห่มผ้าจีวรของพระภิกษุ ภิกษุณีในสมัยพุทธกาลสืบต่อมาจนถึงพระภิกษุ สามเณรในประเทศไทยที่เรียกว่า “ห่มเฉวียงบ่า” ในเวลาที่อยู่ภายในวัด เวลาทำสังฆกรรม หรือทำกิจวัตรอื่น ๆ เช่น ทำวัตรสวดมนต์เช้า-เย็น ดังภาพที่ 2

ภาพที่ 1 การห่มสไบเฉียงของอุบาสิกาไทย

ภาพที่ 2 การห่มเฉวียงบ่าของพระภิกษุไทย

แหล่งที่มาของภาพที่ 1 : อำไพ ทันทาคม ถ่ายที่วัดสิทธิวราราม ตำบลโค้งไผ่ อำเภอลำลูกเกดบุรี จังหวัดกำแพงเพชร เมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2566

แหล่งที่มาของภาพที่ 2 : วัดตากฟ้า พระอารามหลวง อำเภอดตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์ ถ่ายเมื่อ วันที่ 26 เมษายน 2566 (บุคคลในภาพ: พระเทพปัญญาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดตากฟ้า พระอารามหลวง รองเจ้าคณะภาค 4)

7.2 การนุ่งคุกเข่าแสดงความนอบน้อม

การนุ่งคุกเข่าแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลที่เคารพเป็นข้อปฏิบัติอีกประการหนึ่งที่เป็นวัฒนธรรมของการแสดงความเคารพ ดังปรากฏในพรหมชาลาสูตร สังกตนิทกย สคาถวรรคว่า “อล โข พรหฺมา สหฺมปติ เอกังสี อุตตราสงคฺ กิริตวา **ทกฺขินฺชาณฺมณฺทลํ ปฺรวิยํ นิหนฺตฺวา** เยน ภควา เตนฺยชฺลี ปณฺาเมตฺวา ภควนฺตํ เอตทฺโวจ.... แพล: ครั้นนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง **คุกเข่าเบื้องขวา ลงบนแผ่นดิน** ประนมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ได้กราบทูลคำนี้...” (ส.ส. (บาลี) 15/172/165, (ไทย) 15/172/230) อีกตัวอย่างหนึ่งพบในสมจิตตวรรค อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาตว่า “...อารามทณฺโฑ พฺราหฺมณฺโณ อุกฺกุชฺยาสนา **เอกังสี อุตตราสงคฺ กิริตวา ทกฺขินฺ ชาณฺมณฺทลํ ปฺรวิยํ นิหนฺตฺวา** เยน ภควา **เตนฺยชฺลี ปณฺาเมตฺวา ดิกฺขตฺตํ อุทานํ อุทานฺสิ** “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมาสมฺพุทฺธสฺส... แพล: พราหมณ์อารามทัชชะได้ลุกจากที่นั่ง ห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง คุกเข่าข้างขวา ลงบนแผ่นดิน ประนมมือไปยังทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ อุทานขึ้น 3 ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น...” (อง.ทุก. (บาลี) 20/38/65, (ไทย) 20/38/84) ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า การห่มผ้าเฉวียงบ่าแล้วคุกเข่าข้างขวา ลงบนแผ่นดินแสดงความนอบน้อม

ต่อพระพุทธเจ้าของอารามทัณฑพราหมณ์น่าจะแบบปฏิบัติมาจากพระพรหมตามตัวอย่างแรก
เนื่องจากมีคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ที่ยืนยันเรื่องนี้ ดังปรากฏในอรรถกถาทุติยสังกนัมสนสูตร
ว่า “**ภควนต์ นมสสตีติ** เอกังสู อุตตริยํ ทุกุลํ กตฺวา **พรหมชาณโก หุตฺวา** สิริสิ อญฺชลิ ฐเปตฺวา นมสสตี.
แปล: คำว่า ภควนต์ นมสสตี ความว่า ทำวสัฏกปะพาดผ้าสองชั้นฉเวียงบ่านั่งคุกเข่าแบบพรหมประนม
มือเหนือพระเศียร ถวายนมัสการ” (ส.ส.อ. (บาลี) 1/265/335)

ธรรมเนียมการพาดผ้าฉเวียงบ่าหรือที่สังคมไทยเรียกว่า “สไบเฉียง” แล้วคุกเข่าแสดง
ความนอบน้อมของพระพรหม ทำวสัฏก และอารามทัณฑพราหมณ์ดังกล่าวน่าจะได้กลายมาเป็น
ธรรมเนียมปฏิบัติของการแสดงความเคารพในพระพุทธศาสนาเห็นได้จากการห่มผ้าฉเวียงบ่าของ
พระภิกษุ ภิกษุณีแสดงความนอบต่อพระพุทธเจ้า ทำความเคารพหรือทำสามีจิกรรมต่อกันตามควร
แก่พรรษา ต่อมาก็ได้กลายมาเป็นวิธีปฏิบัติที่ชาวพุทธไทยใช้แสดงความเคารพต่อพระรัตนตรัย
พระพุทธรูป พระสงฆ์ สามเณร และการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอื่น ๆ ซึ่งธรรมเนียมปฏิบัตินี้ได้
ถูกถ่ายทอดต่อกันมาจนกลายเป็นรูปแบบปฏิบัติเฉพาะที่แสดงถึงอัตลักษณ์ของความเป็นชาวพุทธใน
แต่ละประเทศ แม้ว่าจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาจะเน้นไปที่ความหลุดพ้นจากทุกข์เป็นสำคัญ
ก็ตาม แต่นัยหนึ่งพระพุทธเจ้าก็ทรงให้ความสำคัญแก่ธรรมเนียมปฏิบัติทางสังคม แต่การปฏิบัติตาม
ธรรมเนียมทางสังคมเหล่านั้นจะต้องตั้งอยู่บนหลักการของปัญญา เห็นได้จากข้อความที่กล่าวถึงการ
การปฏิบัติตามธรรมเนียมอันชอบธรรมของสังคมว่า สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าถึงสุคติ ห่างไกลจาก
ทุกติได้ไว้ในโศณนันทชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

เย จ **ธมมสส** กุสลา

ไปราณสส ทิสฺมปติ

จาริตฺเตน จ สมฺปนฺนา

น เต คจฺจนฺติ ทุคฺคตี.

แปล: (เมื่อนันทบัณฑิตกล่าวอย่างนี้แล้ว โศณดาบสโพธิสัตว์ประกาศให้
ทราบ) ขอถวายพระพรพระองค์ผู้เป็นเจ้าของแห่งทิศ ก็ชนเหล่าใดเป็นผู้
ฉลาดในธรรมอันเก่าแก่ถึงพร้อมด้วยจาริต ชนเหล่านั้นจะไม่ไปสู่ทุกติ. (ขุ.
ชา. (บาลี) 28/147/52, (ไทย) 28/147/79)

7.3 การทำอัญชลี วันทา อภิวัต

การทำอัญชลี คือ การประนมมือไว้ระหว่างอกที่เป็นสัญลักษณ์ของการแสดงความ
นอบน้อมด้วยจิตคารวะ วันทา หมายถึง การไหว้ อภิวัต หมายถึง การกราบ ซึ่งพบหลายแห่งในคัมภีร์
พระพุทธศาสนา เช่น ในมัจฉลินทคาถา พระวินัยปิฎก มหาวรรคว่า “มัจฉลินโท นาคราชา...ภควโต ปุโรโต
อญฺชลสิ **ปญฺชลิโก** ภควนต์ **นมสฺสมาโน**. แปล: พญานาคมัจฉลินท์...ยืนประนมมือ ถวายอภิวัตอยู่เบื้อง
พระพักตร์” (วิ.ม. (บาลี) 4/5/5, (ไทย) 4/5/8) จากตัวอย่างนี้คำที่แสดงถึงการประนมมือ คือ ปญฺชลิโก
และคำที่แสดงการวันทา คือ นมสฺสมาโน อันเป็นธรรมเนียมของการแสดงความเคารพ นอบน้อมต่อบุคคลที่
ควรเคารพตามวัฒนธรรมของคนอินเดียสมัยนั้น นอกจากนี้ยังพบการไหว้อันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของพุทธ
บริษัท คือ การกราบแบบเบญจางคประดิษฐ์ ดังปรากฏในอรรถกถาปฐมปิฎกวิมานวัตถุ ขุททกนิกายว่า “อล
สา เทวตา ตํ ทิสฺวา สมฺปนฺนพลวปสาทคารวาท สหสา ปลลงฺกโต โอรุยฺห เถโร อุปสงกมิตฺวา **ปญฺจปติฏฺฐิติน**
วนทิตฺวา ทสนชโลมฺธานสมฺมุชฺชลํ อญฺชลิ ปคฺคยฺห **นมสฺสมาโน** อญฺชลสิ. แปล: เทวดาองค์นั้นเห็นพระ

โมคคัลลานะนั้นก็มีความเลื่อมใสมีความเคารพมีกำลังพร้อม จึงรีบลงจากบัลลังก์เข้าไปหาพระเถระกราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์แล้วยืนนมัสการประคองอัญชลีอันรุ่งเรืองด้วยซุมนมแห่งนิ้วทั้งสิบ.” (ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/-/8) การกราบไหว้แบบอัญจางคประดิษฐ์ ดังปรากฏในอรรถกถาปิยาลผลทายกเถราปทานว่า “. อยมปิ... ภควโต ฐมมเทสนานุสาเรณ ญาณิ เปเสตวา โฆสปมาณตตภา ภควโต ญาณ ปสนโน **ปลุจจก-อฏฺจกนมกการวเสน** ปณามิ กตวา ปกคามิ. แปล: พระเถระแม้รูปนี้....ได้ส่งญาณไปตามกระแสแห่งพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาค เลื่อมใสในญาณของพระผู้มีพระภาค เพราะความที่ตนมีประมาณ (ตระหนัก) ในเสียง กระทำความนอบน้อมด้วยสามารถแห่งการทำความนอบน้อมด้วยองค์ 5 และองค์ 8 แล้วหลีกไป” (ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/-/184) คำว่า ทำความนอบน้อมด้วยองค์ 5 หมายถึง การกราบไหว้แบบเบญจางคประดิษฐ์ ส่วนคำว่า องค์ 8 หมายถึง การกราบไหว้แบบอัญจางคประดิษฐ์ นอกจากนี้ยังพบว่าการแสดงความนอบน้อมด้วยการกราบไหว้ที่แสดงถึงความเคารพ อย่างสูงสุดตามวัฒนธรรมของคนอินเดียจะเป็นการไหว้ที่เท้า ดังตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น สังวรชาดก ขุททกนิกาย ชาตกกว่า

น ราชปุตต อสุยามิ   สมณานิ มहेสินิ
สกุจจํ เต **นมสสามิ**   ปาเท **วณทามิ** ตาทินิ.

แปล: (พระเจ้าสังวรมหाराชตรัสคุณของพระองค์ว่า) พระราชบุตร
หม่อมฉันไม่ริษยาสมณะทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ย่อม
นอบน้อมสมณะเหล่านั้นโดยเคารพ ย่อมกราบเท้าสมณะผู้คนที่ทั้งหลาย.
(ขุ.ชา. (บาลี) 27/100/250, (ไทย) 27/100/370)

ตัวอย่างในอรรถกถา พบในอรรถกถามัชฌิมกวมุทตวิมานวัตถุ “โส (เทวปุตโต) ตาวเทว สห วิมานเนน อาคนตวา วิมานโต โอตริตวา มหาชนสส ปสฺสนตสเสว มหตา ปริวารเน มหฺนเตน ทิพพานุภาเวเน อุปสงกมิตวา ภควโต ปาเท สิริสา **วณทิตวา อญฺชลิ ปคฺคยฺห นมสฺสามาโน** อฏฺฐาสิ. แปล: เทพบุตรนั้นมาพร้อมด้วยวิมานในขณะนั่นเอง ลงจากวิมานทั้งที่มหาชนเห็นอยู่นั้นแล เข้าไปถวายบังคมพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า แล้วยืนประคองอัญชลีนมัสการอยู่ ด้วยอาณุภาพทิพย์ยิ่งใหญ่ ด้วยบริวารหมู่ใหญ่.” (ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/-/251)

7.4 การกล่าว นโม หรือคำกริยาที่แสดงความนอบน้อม

ขั้นตอนนี้เป็นการเปล่งวาจาแสดงความนอบน้อมด้วยคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ บูชา สักการะบุคคลหรือสิ่งสมควรเคารพบูชา เช่น คำว่า “นمامิ นمام วณทามิ วณทามิ ปูเชมิ ปูเชมิ” เป็นต้น แต่การกล่าว นโม แสดงความนอบน้อมมีข้อพิเศษที่แตกต่างไปจากคำกริยาอื่น ๆ กล่าวคือ ถ้าเป็นการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพทั่วไปจะกล่าวเพียงแค่ว่า นโม เพียงคำเดียว หรือ นโม ร่วมกับคำกริยา แต่ที่ใช้แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าพบว่า มีทั้งการกล่าว นโม เพียงคำเดียวหรือร่วมกับคำกริยา เช่น นโม กโรมิ เป็นต้น และกล่าวการกล่าว นโม 3 จบที่พบหลายแห่งในพระไตรปิฎกอันเป็นย่ำถึงการแสดงความนอบน้อม ความเคารพอย่างสูงสุดต่อพระพุทธเจ้าที่เกิดจากความศรัทธาเลื่อมใสอันมั่นคง ไม่หวั่นไหวที่เรียกว่า “อจลสัทธา” ดังตัวอย่างที่ปรากฏในปิยชาติกสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ว่า “...ราชา ปเสนทิ โกสโล อฏฺฐายาสนา เอกัสสิ อุตฺตราสํคํ กริตฺวา เยน ภควา **เตนญฺชลี ปณามตฺวา ติกฺขตฺตุ อฺุทานิ อฺุทานสิ** “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต

สมมาสมพุทธส...ติ. แปล: พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงลุกขึ้นจากที่ประทับ ทรงท่อมพระภูษาเฉวียงบ่า ประนมพระหัตถ์ไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้ว ทรงเปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น...” (ม.ม. (บาลี) 13/357/344, (ไทย) 13/357/442)

ธรรมเนียมปฏิบัตินี้เทียบได้กับการรับไตรสรณคมน์ที่กระทำกัน 3 ครั้ง ว่า พุทธฺ์ สรณฺ์ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณฺ์ คจฺฉามิ, สงฺฆํ สรณฺ์ คจฺฉามิ, พุติยฺมปิ พุทฺธํ...ธมฺมํ...สงฺฆํ สรณฺ์ คจฺฉามิ, ตติยฺมปิ... พุทฺธํ...ธมฺมํ...สงฺฆํ สรณฺ์ คจฺฉามิ.¹¹ และการทำประทักษิณแสดงความเคารพต่อบุคคล ปุชณียสถานหรือ ปุชณียวัตถุที่คนในสังคมอินเดียปฏิบัติกันก็เดินเวียนขวา 3 รอบเช่นกัน และได้กลายมาเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในสังคมไทย เช่น การรับไตรสรณคมน์ก่อนจะสมათานศีล และการเวียนเทียนรอบปูชณียสถานหรือปูชณียวัตถุในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา เป็นต้น

ข้อสรุปของการกล่าว นโม หรือคำกริยาที่แสดงความนอบน้อมตามคติของพระพุทธศาสนาจะเป็นไปตามหลักวจีกรรมที่มีรากฐานมาจากมโนกรรมอันเป็นกุศลของแต่ละบุคคลที่มีผลคือความสุขที่ได้รับตามข้อสรุปที่ปรากฏในชุดทกนิกาย ธัมมบทว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจดีก็จะพูดดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมตามเขาไป เหมือนเงาติดตามเขาไปฉะนั้น” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/2/24)

จากวิธีการปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อมที่กล่าวมาทั้งหมดทำให้เห็นภาพของวัฒนธรรมการแสดงเคารพของคนอินเดีย เริ่มจากการแต่งกายที่บ่งชี้ถึงการให้ความเคารพตามธรรมเนียม คือ การท่อมผ้าเฉวียงบ่าที่เป็นธรรมเนียมของการท่อมผ้าของพระสงฆ์ไทยในการทำศาสนกิจ เช่น การทำวัตรเช้า-เย็น การท่อมผ้าสไบเฉียงของอุบาสก อุบาสิกาไทยในพิธีทำบุญ ตักบาตรหรือการประกอบศาสนพิธีทางศาสนาต่าง ๆ การนั่งคุกเข่าที่แสดงถึงการให้ความเคารพอย่างสูง การประนมมือไว้ระหว่งอกที่เรียกว่า อัญชลี การไหว้ที่เรียกว่า วันทา และการกราบที่เรียกว่า อภิวาท ซึ่งมีความพิเศษในข้อนี้คือ การประนมมือเหนือศีรษะที่แสดงถึงการให้ความเคารพบุคคลนั้นอย่างสูงสุด ซึ่งพบว่าการกระทำนี้ใช้กับพระพุทธเจ้า และการเปล่งคำที่แสดงความนอบน้อมหรือคำกริยาที่แสดงความนอบน้อมที่พบว่า มีข้อพิเศษอย่างหนึ่งก็คือ คำว่า นโม ถ้าใช้แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพทั่วไปจะกล่าวเพียงแค่ว่าเดียวหรือ นโม ที่มาร่วมกับคำกริยาที่ประกอบกับ อส หรือ กร ธาตุ

¹¹ ดูตัวอย่างการรับไตรสรณคมน์ได้ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค (วิ.ม. (บาลี) 4/34/29-30, วิ.ม. (ไทย) 4/34/42-43) และตัวอย่างการทำทักษิณวัตรศึกษาได้จากเหตุการณ์ตอนถวายพระเพลิงพระบรมศพพระพุทธเจ้าที่กล่าวถึงพระมหากัสสปะพร้อมกับภิกษุ 500 รูป เข้าไปยังมกุฏพันธเจดีย์ของพระเจ้ามัลลในกรุงกุสินารา พอถึงจิตกาธานก็ท่อมจีวรเฉวียงบ่า ประนมมือ กระทำประทักษิณจิตกาธาน 3 รอบ เปิดผ้าคลุมทางพระบาท ถวายอภิวาท พระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า (ที.ม. (ไทย) 10/234/115) ทั้งนี้คงเป็นเพราะธรรมเนียมที่คนอินเดียนิยมปฏิบัติต่อสิ่งเคารพบูชา เห็นได้จากพวกพราหมณ์ผู้บำเรอไฟ ลงน้ำเป็นวัตรตื่นแต่เช้าเอามือไปจับแผ่นดิน โคมัยสด (มูลโคสด) หญ้าเขียวสด บำเรอไฟ ประคองอัญชลีนอบน้อมดวงอาทิตย์ ลงอาบน้ำวันละ 3 ครั้ง เพราะพวกเขาเชื่อว่า การกระทำเช่นนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นวิธีการชำระบาปได้ เป็นต้น (อง.ทสก. (ไทย) 24/176/319)

และกล่าว นโม เพียงครั้งเดียวเท่านั้น แต่ถ้าใช้กับพระพุทธเจ้าพบว่า มีทั้งกล่าว นโม เพียงคำเดียว นโม ที่มากับคำกริยาที่ประกอบด้วยธาตุข้างต้น และการกล่าววบนมัสการ นโม 3 จบ

8. หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการแสดงความนอบน้อม

ผลการศึกษาในหัวข้อต่าง ๆ ที่ผ่านมาให้นัยถึงหลักธรรมที่เชื่อมโยงกับธรรมเนียมปฏิบัติของการใช้ นโม แสดงความนอบน้อมไปส่วนหนึ่งแล้ว หัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์และสรุปถึงความเชื่อมโยงของคำว่า “นโม” กับหลักธรรมเพื่อการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยยึดตามพระสูตรที่ขยายความหมายของ คำว่า “นโม” และในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของคำว่า “นโม” กับหลักธรรมที่เกี่ยวข้องไว้ในตุมภูกสุตตนิทเทส ขุททกนิกาย มหานิทเทสว่า

นมสสนฺติ กาเยน วา นมสสมาโน วาจา ย วา นมสสมาโน จิตฺเตน วา นมสสมาโน อนฺวตฺตปฏฺิบัติยา วา นมสสมาโน ฐมฺมานุสฺมปฏฺิบัติยา วา นมสสมาโน สกฺกฺรุมานโน ครุฑฺรุมานโน มานยมาโน ปุชฺยมาโน อปฺจยมาโน. แปล: คำว่า “นมสฺส” แปลว่า นอบน้อมอยู่ คือ สักการะ เคารพ นับถือ บูชายำเกรงด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม” (ขุ.ม. (บาลี) 29/169/336, (ไทย) 29/169/478-479)

จากการขยายความคำว่า “นมสฺส” ที่มีความหมายและสาระสำคัญเหมือนกับคำว่า “นโม” ที่หมายถึง การแสดงความนอบน้อมนั้น ได้ถูกขยายความเชื่อมโยงกับการทำสักการะ การให้ความเคารพ การนับถือ การบูชา และการให้ความยำเกรงด้วยการปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์หรือการปฏิบัติธรรมถูกต้องตามธรรม ซึ่งในคัมภีร์ชั้นอรรถถาและฎีกาก็กล่าวในทำนองเดียวกันกับพระไตรปิฎก ไม่ได้ขยายความมากไปกว่านี้ นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังได้พบกลุ่มคำที่ว่าด้วยการแสดงความนอบน้อม กราบไหว้ บูชาบุคคลที่ควรเคารพ บูชาไว้ดังปรากฏในรัตนจกมณกัณฐ์ ขุททกนิกาย พุทฺธวงคฺวํ

อภิวาหนํ โภมนนฺจ	วณฺทนนฺจ ปสฺสํ
นมสฺสนนฺจ ปุชฺณจ	สพฺพํ อรหฺสี ตฺวํ.

แปล: พระองค์ (พระพุทธเจ้า) ย่อมควรแก่การอภิวาท การสวดดี การไหว้ การสรรเสริญ การนมัสการ และการบูชาทุกอย่าง. (ขุ.พุทธ. (บาลี) 33/41/442, (ไทย) 33/41/561)

คำเหล่านี้ได้ถูกขยายความเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์อรรถถา ดังข้อความว่า “ตตฺถ **อภิวาทนนฺติ** อญฺเฐหิ อตฺตโน อภิวาทนการาปนํ. **โภมนนฺติ** ปรมฺมุขโต ฤติ. **วณฺทนนฺติ** ปณฺามนํ. **ปสฺสนนฺติ** สมฺมุขโต ปสฺสํ. **นมสฺสนนฺติ** อญฺชลิกฺรณํ มนฺสา นมสฺสนํ วา. **ปุชฺชนนฺติ** มาลาคนฺธวิเลปนาทึหิ ปุชฺชนนฺจ. แปล: ในบทเหล่านี้ บทว่า อภิวาหนํ แปลว่า ให้บุคคลเหล่าเหล่าอื่นกราบไหว้ตน. บทว่า โภมนํ แปลว่า ชมเชยลับหลัง. บทว่า วณฺทนํ แปลว่า นอบน้อม. บทว่า ปสฺสํ แปลว่า สรรเสริญต่อหน้า. บทว่า นมสฺสนํ แปลว่า ประนมมือหรือนอบน้อมด้วยใจ. บทว่า ปุชฺชนํ แปลว่า บูชาด้วยพวงดอกไม้ ของหอม และเครื่องลูบไล้ เป็นต้น.” (ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) 1/41/77)

จากการขยายความการแสดงความนอบน้อมตามหลักฐานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาข้างต้น ช่วยให้เห็นถึงหลักธรรมที่เชื่อมโยงกับการแสดงความนอบน้อมที่สำคัญ 4 ประการ ได้แก่ อปจายนธรรม การวธธรรม การบูชา และหลักกรรมที่เป็นบทสรุปของเรื่องนิตยละเอียดต่อไปนี้

8.1 อปจายนธรรม

อปจายนธรรม หมายถึง ธรรมคือความประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน ซึ่งคำว่า “อปจายน” นั้นมีความหมายตรงกับคำว่า “นโม” ที่แปลว่า นอบน้อม ดังหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธานวรรณนาว่า

อปจายิต มหิตโต ปุชิตารหิตจจิตโต

มานิตโต จาปจิตโต จ ตจฉิตตํ ตู ตนุกเต.

คำที่ปรากฏในคานานี้ ได้แก่ อปจายิต มหิตโต ปุชิตโต อรหิตโต อจจิตโต มานิตโต อปจิตโต ล้วนแปลว่า ผู้อันเขาบูชา นับถือ นอบน้อมเหมือนกัน ยกเว้นคำว่า ตจฉิต และ ตนุกต ที่แปลว่า ต้นไม้ที่เขาถาก (พระมหาสมปอง มุทิตโต, 2558, น. 863-864)

คำที่จะนำมาวินิจฉัยว่า สอดคล้องกับหลักอปจายนธรรมก็คือคำว่า “อปจายิต” ที่มีรากศัพท์เดียวกันกับคำว่า “อปจายน” และมีความหมายว่า นอบน้อมเหมือนกัน ดังตัวอย่างข้างต้น ซึ่งสัมพันธ์กับคำว่า นโม นมกการ... นมสสน... ปณาม...และคำกริยาที่ประกอบด้วย นมฺ ธาตุ ทั้งกริยาอาขยาดและกริยาภิกทกที่ใช้แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพบูชา ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า นโม และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเหมือนกับคำว่า “นโม” จึงสื่อถึงหลักอปจายนธรรมที่พบในหลักคำสอน 2 ประการ ได้แก่ บุญกิริยาวัตต และจตุรพิธพร ดังต่อไปนี้

8.1.1 บุญกิริยาวัตต หมายถึง การบำเพ็ญบุญอันเป็นเหตุให้เกิดอานิสงส์ (อง.อฏฐก.อ. (บาลี) 3/36/256, อง.อฏฐก.ฎีกา. (บาลี) 3/36/292) พบว่าในคัมภีร์พระไตรปิฎกระบุไว้เพียง 3 ประการ ดังปรากฏในบุญกิริยาวัตตสูตร อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต คือ ทานมัย ปุณณกิริยวัตต บุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยทาน สีลมัย ปุณณกิริยวัตต บุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยศีล และ ภาวนามัย ปุณณกิริยาวัตต บุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยภาวนา (อง.สตุตค. (บาลี) 23/36/198, (ไทย) 23/36/294) แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ 10 ประการ เรียกว่า บุญกิริยาวัตต 10 หนึ่งในองค์ประกอบของหมวดธรรมข้อนี้คือ อปจายนมัย ปุณณกิริยวัตต บุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยความประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน (ที.ปา.อ. (บาลี) 3/305/179)¹² ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้สรุปว่า “อิติ อิมสํ สุตตณนํ ปุณณกิริยวัตตุนํ ปุริเมเวหิ เตหิ สงคโหเวหิตทโพ. เอตถ หิ อปจิติเวยยาวจจานิ สีลมเย. ปตติทานปตตพุกนโมทานานิ ทานมเย. เทสนาสวานานิ ภาวนามเย. ทิฏฐิซุคตํ ตีสูปิ สงคหํ คจฉติ.” (ที.ปา.อ. (บาลี) 3/305/179) สรุปใจความของคำบาลีข้างต้นนี้

¹² ในอรรถกถาที่ขนิทาย พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงบุญกิริยาวัตตไว้ 10 ประการ เพิ่มเติมจาก ทานมัย สีลมัย และภาวนามัย อีก 7 ข้อ ได้แก่ อปรานิปี สตุต ปุณณกิริยวัตตุนิ อปจิติสหคตํ ปุณณกิริยวัตต เวยยาวจจสหคตํ ปตตานูปปทานิ ปตตพุกนโมทานิ เทสนามัย สวานมัย ทิฏฐิซุคตํ (ที.อ. (บาลี) 3/305/114) ที่เพิ่มเติมมา ได้แก่ (4) อปจายนมัย ทำบุญด้วยความประพฤติอ่อนน้อม (5) เวยยาวจจมัย ทำบุญด้วยการชวนขอรับใช้ (6) ปตติทานมัย ทำบุญด้วยการเฉลี่ยความดีให้แก่บุคคลอื่น (7) ปตตานุโมทานมัย ทำบุญด้วยการยินดีในความดีของผู้อื่น (8) รัมมัสวานมัย ทำบุญด้วยการฟังธรรมศึกษาหาความรู้ (9) รัมมเทสนามัย ทำบุญด้วยการสั่งสอนธรรมให้ความรู้ (10) ทิฏฐิซุคกรรม ทำบุญด้วยการทำความเห็นให้ตรง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2558ก, น. 90)

ได้ว่า บุญกิริยาวัตต์ทั้ง 7 ข้อนี้สังเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตต์ 3 ข้อ ดังนี้ คือ อปจายนมัยและเวยยาวัจฉมัย
สังเคราะห์เข้าในสීමมัย ปัตติทานมัย ปัตตานุโมทนามัยสังเคราะห์เข้าในทานมัย เทสนามัย และธัมมัสสวน
มัยสังเคราะห์เข้าในภานามัย และทิวฐุชกรรมสังเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตต์ได้ 3 ทุกข้อ

จากแหล่งที่มาและสาระสำคัญของอปจายนธรรมข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การแสดงความ
อ่อนน้อม (นโม นมัสการ นมัสการ ปณาม) การไหว้ (วันทนะ) การกราบ (อภิวาทนะ) การให้ความ
เคารพ (คารวะ) การสักการะ (สักการะ) การบูชา (บูชา, บูชนะ) ล้วนเกี่ยวข้องกับอปจายนธรรมทั้งสิ้น
เพราะเป็นกิริยาที่แสดงถึงความอ่อนน้อม ให้ความเคารพต่อบุคคลที่ควรเคารพ บูชา และถือว่าเป็นการ
บำเพ็ญบุญหรือความดีประการหนึ่งในบุญกิริยาวัตต์สิบตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา

8.1.2 จตุรพิธพร พร หมายถึง คำแสดงความปรารถนาให้ประสบสิ่งที่เป็นสิริมงคล
เช่น ให้พร ถวายพร (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 806) ตามทัศนะทางพระพุทธศาสนา พรจะหมายถึง สิ่ง
ที่อนุญาตหรือให้ตามที่ขอ สิ่งที่ประสงค์ที่ผู้ขอให้ผู้อื่นอนุญาตหรืออำนวยให้ เช่น พรที่พระเจ้าสุทโธทนะขอ
จากพระพุทธเจ้า คือ ขอให้พระภิกษุทั้งหลายไม่บวชกุลบุตรที่มารดาบิดายังไม่ได้อนุญาต ซึ่งพระพุทธเจ้า
ก็ทรงบัญญัติข้อนี้สืบมา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2558, น. 255) แต่พรตามหัวข้อในงานวิจัยนี้
หมายถึง ธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติมีหลายหมวด หมวดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัยก็คือ จตุรพิธพร หมายถึง สิ่ง
ประเสริฐ 4 ประการ ที่มนุษย์ต้องการ ปรารถนา ดังปรากฏใน เรื่อง อายุวัฒนกุมาร สหัสสวรรค ขุททก
นิกายธรรมบทว่า

อภิวาทนสีลิสส	นิจจํ วุฑฒาปจายิน
จตุตาโร ธมมา วุฑฒนติ	อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ.

แปล: ธรรม 4 ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญ แก่ผู้กราบไหว้ ผู้
อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ เป็นนิตย. (ขุ.ธ. (บาลี) 25/109/17, (ไทย) 25/109/17)

พระพุทธพจน์ข้างต้นนี้ชี้ให้เห็นว่า พรหรือความเจริญของชีวิตเกิดจากการประพฤติดี
ปฏิบัติชอบหรือการสร้างความดี จากตัวอย่างก็คือ คนที่รู้จักให้ความเคารพ กราบไหว้ มีความอ่อนน้อม
ต่อผู้ใหญ่ หมายถึง คนที่เจริญด้วยวิยวุฒิ คุณความดีย่อมได้รับสิ่งที่ดีงามแก่ชีวิต ที่คนไทยเรียกกันติด
ปากว่า พร 4 ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ซึ่งคัมภีร์ชั้นอรรถกถาได้อธิบายไว้ว่า คฤหัสถ์หรือ
บรรพชิตผู้อ่อนน้อมหรือบูชาเป็นนิตยด้วยการกราบไหว้พระภิกษุ สามเณรแม้เพียงบวชในวันนั้น หรือ
บรรพชิตผู้อ่อนน้อม บูชาเป็นนิตยด้วยการกราบไหว้ในท่านผู้มีพรชากแก่กว่า หรือในท่านผู้เจริญด้วย
คุณย่อมได้รับพรทั้ง 4 ประการ トラบเทอายุชัยของแต่ละคนที่เกิดด้วยกุศลกรรมที่ทำไว้ ในระหว่างที่
ดำรงชีวิตอยู่ตามอายุขัยนั้น หากมีอันตรายเกิดขึ้นก็ไม่อาจทำอันตรายได้ (ขุ.ธ.อ. 1/-/109) และคัมภีร์
ชั้นฎีกาก็ได้กล่าวสรุปถึง พร 4 ประการนี้ว่า ย่อมเจริญด้วยการแสดงความอ่อนน้อมต่อพระรัตนตรัย
(ขุ.ชา.ฎี. (บาลี) 1/-/2) ซึ่งให้ข้อยุติว่า การแสดงความอ่อนน้อมด้วยการกราบไหว้ด้วยจิตคารวะอย่าง
แท้จริงต่อบุคคลทั่วไป ผู้เจริญด้วยวิยวุฒิ คุณวุฒิ ผู้เจริญด้วยคุณความดีทั้งคฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้
ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ตลอดถึงสิ่งเคารพสูงสุดของชาวพุทธ คือ พระรัตนตรัยเป็นปัจจัยที่ทำให้บุคคลผู้
มีอปจายนธรรมได้รับพรดังกล่าว

8.2 การบูชา

จากการขยายความของคำว่า “นโม” ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์สหทวิเสส ให้ข้อสรุปว่า การบูชาเป็นอีกคำหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการแสดงความนอบน้อมโดยตรง และการบูชาในพระพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับสาระสำคัญของ นโม มีประเด็นการวิเคราะห์ 3 ประการ ได้แก่ ความหมายของการบูชา สิ่งที่ควรบูชา และประเภทของการบูชา ดังผลการศึกษาต่อไปนี้

8.2.1 ความหมายของการบูชาที่เชื่อมโยงกับคำว่า “นโม” จากการศึกษาคำอธิบายการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ทำให้เห็นถึงความเชื่อมโยงกันของคำทั้งสอง เห็นได้จากขยายความของคำว่า “นมสฺส” ที่แปลว่านอบน้อมเช่นเดียวกับคำว่า “นโม” ถูกขยายความให้กว้างออกไปด้วยคำว่า “ปุชยมาโน” ที่แปลว่า บูชายู่ ในตุมภกสูตรนิกาย ขุททนิกาย มหานิทเทส (ขุ.ม. (บาลี) 29/ 169/336) หรือการใช้คำควบคู่กันที่แสดงว่า คำทั้งสองมีสาระสำคัญเดียวกัน ดังตัวอย่างในอรรถกถากาลิงคโพนิชาดกว่า “นโม กโรหิ ปุชาสกุการํ กโรหิ ท่านจงทำนอบน้อม คือ ทำการบูชาสักการะ” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/71/175) สอดคล้องกับอรรถกถาขุททนิกาย ขุททกปาฐะ ที่ได้อธิบายความหมายของการบูชาไว้ว่า “ปุชาติ สกุการครุการมานนนวนทนา การสักการะ การทำความเคารพ การนบถ และการไหว้ ชื่อว่า การบูชา” (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/3/133) จากการขยายความ การใช้ศัพท์คู่ขยาย และการให้ความหมายจากชุดคำศัพท์ทำให้เห็นถึงความหมายของการบูชาที่รวมความหมายของความนอบน้อมไว้ด้วย

8.2.2 สิ่งที่ควรบูชา ผลการศึกษาเกี่ยวกับการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมพบว่าเป็นการแสดงความนอบน้อมแก่บุคคลและสิ่งอื่น ๆ ทั่วไป แต่จากการศึกษาหลักคำสอนที่ว่าด้วยการบูชาในพระพุทธศาสนาพบข้อสรุปตามสาระสำคัญของคำสอนเรื่องนี้ภายใต้คำว่า “ปุชณียะ” หมายถึง บุคคลหรือสิ่งที่ควรบูชาดังต่อไปนี้

1) ปุชณียบุคคล หมายถึง บุคคลที่ควรบูชา แยกออกตามคติโลกและคติธรรมตามนัยที่แสดงไว้ในมงคลสูตร ขุททนิกาย ขุททกปาฐะภายใต้มงคลข้อว่า “ปุชา ปุชณียานํ เอตมมงคลมุตตมํ การบูชาบุคคลที่ควรบูชา นี้เป็นมงคลสูงสุด” (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/3/4) ซึ่งบุคคลที่ควรบูชาในมงคลข้อนี้พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ด้วยคำว่า “ปุชเนยยา” หมายถึง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และอริยสาวก การบูชาบุคคลเหล่านี้แม้เพียงเล็กน้อยจะนำประโยชน์มาให้แก่ผู้บูชาตลอดกาลนาน (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/3/112) นอกจากบุคคลที่ควรบูชาในฝ่ายบรรพชิตดังกล่าวแล้ว ท่านยังได้แสดงตัวอย่างบุคคลที่ควรบูชาฝ่ายคฤหัสถ์ไว้อีกว่า พี่ชายพี่สาวเป็นผู้ที่น้องชายน้องสาวควรบูชา มารดาบิดาเป็นผู้ที่บุตรธิดาควรบูชา พ่อแม่ผู้เป็นบุคคลที่ลูกสะใภ้ควรบูชา เป็นต้น การบูชาบุคคลเหล่านี้ถือว่าเป็นมงคลเพราะนับเนื่องในกุศลธรรมและเป็นเหตุแห่งความเจริญอายุ เป็นต้น (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/3/113)

2) ปุชณียวัตถุ หมายถึง วัตถุที่ควรบูชา ผลจากการศึกษาคำอธิบายการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมพบวัตถุที่มีผู้แสดงความนอบน้อมอย่างหลากหลาย แต่วัตถุที่ควรบูชาที่นับเนื่องในพระพุทธศาสนาพบในคำว่า “เจตีย์” หมายถึง สิ่งที่อยู่เหนือไว้เคารพบูชาหรือเตือนใจให้ระลึกถึง ในที่นี้หมายถึงสถานที่หรือสิ่งเคารพบูชา

เนื่องด้วยพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา เรียกว่า “สัมมาสัมพุทธเจดีย์หรือพุทธเจดีย์” (พระพรหม-คุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2558ข, น. 114-115) พบในคัมภีร์ฎีกาพระวินัยที่กล่าวถึงเจดีย์ไว้ 4 ประเภท คือ

2.1) บริโภคเจดีย์ (บริโภคเจดีย์) หมายถึง สิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงเคยประทับอยู่หรือใช้สอย เช่น ต้นโพธิ์ สถานที่พระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ ปรีชาญาณ และสถานที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระพุทธเจ้า รวมถึงวิหารที่ทรงเคยใช้สอย เช่น บาตรและจีวร เป็นต้น

2.2) ธาตุเจดีย์ (ธาตุเจดีย์) หมายถึง เจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า

2.3) ธรรมเจดีย์ (ธมฺมเจดีย์) หมายถึง เจดีย์ที่บรรจุพระธรรม เช่น ใบลานที่จารึก

หลักคำสอนมีปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

2.4) อุทเทสิกเจดีย์ (อุทฺทิสฺสกเจดีย์) หมายถึง เจดีย์ที่สร้างอุทิศพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระพุทธรูป (สารตถ.ฎี. (บาลี) 1/-/215)

จากเจดีย์ทั้ง 4 ประเภทนั้นไม่มีระบุไว้โดยตรงในพระไตรปิฎก พบแต่เพียงคำว่า “เจดีย์” เจดีย์ที่มีผู้ใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมดังตัวอย่างในปุฬินฎปิยเถราปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

สายํ ปาตํ นมสฺสามิ

เวทชาโต กตถฺยชฺลี

สมมุชา วีย สมพุทฺธํ

วนที ปุลินเจดีย์.

แปล: ข้าพเจ้ามีความอิมใจ ประณมมือนมัสการทุกเช้าเย็น ไหว้พระเจดีย์

ทราย เหมือนไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่เฉพาะพระพักตร์. (ขุ.อป.

(บาลี) 33/67/136, (ไทย) 33/67/176)

แต่คำว่า “ธมฺมเจดีย์” มีปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ดังตัวอย่างในอรรถกถา โภณาคมนพุทธวงศ์ว่า “มหาชนสฺส วิปสฺสนาเจดียงคณฺเณ จิตฺตสฺส นมสฺสนตถาย **ธมฺมเจดีย์** ปติฏฺฐาเปตฺวา สสาวกสงฺฆโม สตถา ปรีนิพพายิ. แปล: พระศาสดาพร้อมด้วยพระสงฆ์สาวกให้คนประดิษฐานธรรมเจดีย์ เพื่อให้เอื้อประโยชน์ให้มหาชนที่ยืนอยู่ที่ลานเจดีย์สำหรับเจริญวิปัสสนาได้นมัสการปรีชาญาณแล้ว.” (ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) 1/27/377)

3) ปุชณียสถาน หมายถึง สถานที่ที่พุทธบริษัทควรบูชา เป็นสถานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา คำนี้เป็นคำเรียกในสังคมไทย แต่ในพระไตรปิฎกเรียกว่า “สังฆเวชนียสถาน” หมายถึง สถานที่ที่ทำความสังเวชให้เกิดขึ้นดังปรากฏในสังฆเวชนียสูตร อังคุดตริณิกาย จตุกกนิบาตที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ 4 แห่ง ได้แก่

3.1) สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงประสูติ

3.2) สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้

3.3) สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา (ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร)

3.4) สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

สถานที่ทั้ง 4 แห่งนี้พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า กุลบุตร (พุทธบริษัท) ผู้มีศรัทธาควรไปดู (อง.จตุกก. (ไทย) 21/118/180) เพื่อระลึกถึงเหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา

ส่วนตัวอย่างของการแสดงความนอบน้อม การกราบไหว้ บูชา สักการะปูชนียสถานที่เนื่องด้วยพระพุทธเจ้า พบตัวอย่างคือ บริเวณต้นโพธิ์ (โพธิมณฑล) ดังปรากฏในกาลิงคโพธิชาดก ขุททกนิกาย ชาดกว่า

สาครปริยตยา เมทินียา

สพฺพภูตธรมิยา

ปจฺวิยา อัย มณฺโฑ

โอรโรหิตวา **นโม กรโหติ**.

แปล: ภูมิภาคแห่งนี้เป็นจุดศูนย์กลางแห่งแผ่นดิน ซึ่งเป็นที่รองรับสรรพสัตว์ เป็นแผ่นดินที่มีสาครล้อมรอบ ขอพระองค์เสด็จลงมาเกิด พระเจ้าข้า. (ขุ.ชา. (บาลี) 27/71/279, (ไทย) 27/71/407)

ข้อความดังกล่าวเป็นคำที่ปุโรหิตนามภราทวาชะกราบทูลพระเจ้ากาลิงคให้มาทำกรณอบน้อม บูชา สักการะบริเวณต้นโพธิ์ ซึ่งความเรื่องนี้มีแจ้งในชาดกเดียวกัน ดังความที่ภราทวาชะปุโรหิตกราบทูลว่า

“ขอเดชะพระมหाराช ขอพระองค์เสด็จลงมาเกิด สถานที่นี้เป็นภูมิภาคที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงยกย่องแล้ว เพราะสถานที่นี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ล้ำเลิศ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทรงรุ่งเรืองอยู่” (ขุ.ชา. (ไทย) 27/69/407)

พระเจ้ากาลิงคได้ฟังคำกราบทูลของภราทวาชะปุโรหิตแล้วก็ทรงนำระเบียบดอกไม้และเครื่องอุปโภคไปบูชา ฉลองต้นโพธิ์ด้วยดนตรีต่าง ๆ ที่รับสั่งให้ประโคมแล้วเสด็จกลับ หลังจากนั้นพระองค์ก็ทรงมีรับสั่งให้เก็บดอกไม้หกหมื่นเล่มเกวียนไปบูชาโพธิมณฑลสถานอันยอดเยี่ยมทุกวัน (ขุ.ชา. (ไทย) 27/81-82/409)

นอกจากนี้ยังพบตัวอย่างของการทำกรณบูชาสิ่งเนื่องด้วยปูชนียสถาน ได้แก่ ต้นโพธิ์ ดังปรากฏในอรรถกถาวนัจฉนเรศคาถา ขุททกนิกาย เถรคาถาว่า “...โพธิรุกข์ ทิสฺวา ปสนฺนมานโส ตสฺส มุลํ สมมชฺชิตฺวา ปิณฺฑิตฺพฺนฺเถติ อโสกปฺปฺเมหิ ปุชฺช กตฺวา วนฺทิตฺวา **โพธิ อภิมฺโข นมสฺสมาโน** ปลงฺเกน นิสฺสินฺโณ มาเรตุํ อาคเต ปจฺจตฺถิก ทิสฺวา เตสุ จิตฺตํ อโภเปตฺวา โพธิ เอว อวชฺเชนโต สโตปฺริเส ปปาเต ปปติ. แปล: ... (เขา) เห็นต้นโพธิ์มีใจเลื่อมใสแล้วปัดกวาดโคนต้นโพธิ์ ทำกรณบูชาด้วยดอกโกศกที่ตนมัดเป็นกำไหว้แล้วหันหน้าไปยังต้นโพธิ์น้อมนอบน้อมด้วยบัลลังก์ เห็นพวกข้าศึกที่พากันมาเพื่อฆ่าตน ไม่ทำให้จิตโกรธในคนเหล่านั้น มัวแต่คำนึงถึงต้นโพธิ์อยู่นั่นเองได้ตกไปยังบ่อลึก 100 ชั่วคน.” (ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/-/356)

4) สิ่งเคารพสูงสุด ข้อสรุปของสิ่งที่ควรบูชาสูงสุดในพระพุทธศาสนาคือ พระรัตนตรัย หมายถึง แก้วที่ประเสริฐ 3 ประการ ได้แก่ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างของการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อม เคารพ บูชา สักการะพระรัตนตรัยทั้งโดยการกล่าวรวมและแยกประเภทแต่ละรัตนะตามผลการวิจัยที่ว่าด้วยบุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อมไปแล้ว การที่ผู้วิจัยให้ข้อสรุปว่า พระรัตนตรัย คือ สิ่งเคารพสูงสุดในพระพุทธศาสนาก็ด้วยเหตุผลดังนี้

พระรัตนตรัยในมิติหนึ่งที่แปลกันว่า แก้วอันประเสริฐ จัดเป็นอริยทรัพย์ที่ประเสริฐสุด เห็นได้จากพุทธดำรัสที่ตรัสถึงพระรัตนตรัยไว้ในขุททกนิกาย ธรรมบท ว่าเป็นที่พึ่งอันเกษมและทำให้ผู้ใช้ปัญญาพิจารณาเห็นอริยสังขีหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ (ขุ.ธ. (ไทย) 25/188-189/ 92) นอกจากนี้

ยังพิจารณาในแง่ความสำคัญของพระรัตนตรัยในแต่ละข้อได้อีก กล่าวคือพระคุณความดีที่ชาวพุทธควรนำมาเป็นแบบอย่างหรือพัฒนาตนให้เข้าถึงคุณของพระรัตนตรัยในแต่ละข้อ ดังนี้

พุทธรัตนะ พระคุณของพระพุทธเจ้ามีการแสดงไว้หลายข้อ แต่พระคุณที่เป็นคุณสมบัติของพระพุทธเจ้าที่แสดงไว้ในบทสรรเสริญพุทธคุณที่เรียกว่า อิติปิ โส มี 9 ประการที่ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น วัตถุประสงค์ มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (ม.ม. (บาลี) 12/74/50, (ไทย) 12/74/65-66) เป็นต้น เริ่มจาก **อรหิ** ที่สะท้อนถึงเป้าหมายของการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนา คือ การขจัดกิเลส **สมมาสมพุทโธ** ที่สะท้อนถึงพระพุทธานุภาพที่สอนให้มนุษย์พึ่งตนเองในการพัฒนาชีวิต **วิชชาจรมสมปนโน** ที่สะท้อนถึงการพัฒนาชีวิตให้พร้อมทั้งวิชา ความรู้แจ้งและจรณะ หลักปฏิบัติเพื่อความรู้อย่าง **สุคโต** ที่สะท้อนถึงการเสด็จไปติดตามทางอันประเสริฐ คือ อริยมรรคของพระพุทธเจ้า และเป็นแนวทางที่ทรงสอนให้มนุษย์ดำเนินตามเพื่อความพ้นทุกข์เหมือนอย่างพระองค์ **โลกวิทู** ที่สะท้อนถึงความรอบรู้เรื่องโลกอย่างแจ่มแจ้งและไม่ติดอยู่ในกระแสโลกของพระพุทธเจ้า **อนุตตโร** **บุริสทम्मสารถิ** ที่สะท้อนถึงความเป็นอัจฉริยะบุคคลที่สามารถฝึกคนอื่นให้ประเสริฐตามพระองค์ที่หาผู้เสมอเหมือนไม่ได้ **สตถา เทวมนุสสานิ** ที่สะท้อนถึงความเป็นครูผู้เลิศที่ไม่ใช่เฉพาะครูของมนุษย์เท่านั้น แต่ยังรวมถึงเทวดาด้วย **พุทโธ** ที่สะท้อนถึงความเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานของพระองค์ และ **ภควา** ที่สะท้อนถึงพระอัจฉริยภาพด้านพระปัญญาที่ทรงจำแนก แยกแยะธรรมเพื่อเป็นหลักปฏิบัติตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนถึงระดับสูงสุดที่ชี้ให้เห็นว่า ศาสนาพุทธเป็นศาสนาแห่งปัญญา และเมื่อกกล่าวสรุปถึงพุทธคุณที่ชาวพุทธควรบูชาและพัฒนาตนเพื่อการเข้าถึงจะได้พุทธ 3 ประการ คือ พระปัญญาธิคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณ

พระอัมรัตนะ คุณของพระธรรมมีแสดงไว้หลายแห่ง เช่น ในวัตถุประสงค์ มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกได้กล่าวถึงคุณของพระธรรมไว้ 6 ประการว่า “พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน และอันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน” (ม.ม. (ไทย) 12/74/66) พระธรรมเป็นรัตนะที่สำคัญยิ่งเนื่องจากเป็นข้อปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นตามเป้าหมายของพระพุทธศาสนา เห็นได้จากพระพุทธเจ้าทรงตรัสให้ชาวพุทธมีธรรมเป็นที่พึ่งในจักกวัตตสูตร ที่ชนิกาย ปาฎิกวรรคว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่เกิด” ซึ่งการมีธรรมเป็นที่พึ่งได้รับการอธิบายว่า คือ การเจริญสติปัฏฐาน (ที.ปา. (ไทย) 11/80/59) และการพึ่งพระธรรมไม่ใช่เป็นการพึ่งแบบอ่อนวอนให้พระธรรมหรือพระรัตนตรัยตกลงมาดลสิ่งที่ยารณาให้อย่างที่คนบางส่วนปฏิบัติกันอยู่ในปัจจุบัน การพึ่งพระรัตนตรัยที่ถูกต้อง คือ การนำหลักธรรมมาพัฒนาชีวิตเพื่อบรรลุคุณความดีตามแบบอย่างพระพุทธเจ้าและพระอริยสงฆ์ เรื่องนี้จะไปสัมพันธ์กับหน้าที่ของชาวพุทธ 2 ประการ ที่แสดงไว้ในอรรถกถา คือ คันถุระ หน้าที่ในการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยให้เกิดความเข้าใจอย่างถูกต้องและวิปัสสนาธุระ หน้าที่ในการปฏิบัติตามหลักคำสอนที่ได้เรียนมา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/-/6) ธุระหรือหน้าที่ 2 ประการนี้เป็นหน้าที่ที่ชาวพุทธ หมายถึง บริษัทสี่ ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา (อง.จตุกก. (ไทย) 21/130/199) ทุกฝ่ายต้องทำ ไม่ใช่เป็นหน้าที่ของนักบวช คือ ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร และสามเณรีเท่านั้น แต่เป็นหน้าที่ของชาวพุทธทุกคน เพราะหน้าที่ดังกล่าวมีความสำคัญยิ่งต่อการดำรงอยู่หรือความเสื่อมสลาย

ไปของพระพุทธศาสนา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงความดำรงอยู่และความเสื่อมสูญไปแห่งพระสังฆธรรม (พระศาสนา) ไว้ในปฐมสังฆธรรมสัมโมสสูตรและทุติยสังฆธรรมสัมโมสสูตร (อง.ปญจก. (ไทย) 22/154-155/252-254) โดยมีข้อสรุปถึงเรื่องที่จะทำให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่ไม่ได้ 6 ประการ คือ (1) การไม่สนใจฟังธรรม (2) การไม่สนใจศึกษาหลักคำสอน (3) การไม่สนใจที่จะทรงจำหลักคำสอน รวมถึงไม่ใส่ใจที่จะทบทวนหลักคำสอนที่ได้ศึกษาเล่าเรียนแล้ว (4) การไม่สนใจที่จะใคร่ครวญ ค้นคว้า ทำความเข้าใจเพื่อให้เกิดความแตกฉานอย่างลึกซึ้งในหลักคำสอน (5) การไม่สนใจที่จะเผยแพร่หลักคำสอนที่ศึกษาเล่าเรียนจนเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งให้แก่ผู้อื่น (6) การไม่สนใจที่จะปฏิบัติตามหลักคำสอน เรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระธรรมรัตนะที่กล่าวมาชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของพระธรรมในฐานะหลักปฏิบัติ ไม่ใช่หลักที่มีไว้กราบไหว้บูชาเท่านั้น และหน้าที่สำคัญของชาวพุทธที่จะต้องช่วยกันสืบทอดพระธรรมคำสอนให้คงอยู่ต่อไปด้วยการศึกษาทำความเข้าใจ นำไปปฏิบัติ และเผยแพร่ให้ผู้อื่นได้รู้ เข้าใจ และปฏิบัติตามเพื่อความพ้นทุกข์ ซึ่งจะทำให้ศาสนาพุทธดำรงอยู่ได้

พระสงฆ์รัตนะ พระสงฆ์ในพระรัตนตรัย หมายถึง พระอริยสงฆ์ หรือพระอริยบุคคล 4 ประเภท ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระนาคามี และพระอรหันต์ (ที.สี. (ไทย) 9/373/156) และพระอริยบุคคลนั้นมีใช่เป็นได้เฉพาะภิกษุ ภิกษุณี หรือสามเณรเท่านั้น ชาวราสก็สามารเป็นพระอริยบุคคลได้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น อนาคตนิมิตกเศรษฐี นางวิสาขา มหาอุบาสิกาที่เป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน การบูชาพระสงฆ์เป็นการบูชาที่ คุณความดีของท่าน เรื่องนี้ศึกษาได้จากสังฆคุณที่แสดงไว้ในวัตถุอุปสูตร มัชฌิมนิคาย มูลปณณาสกที่ว่า “พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล 4 คู่ คือ 8 บุคคล” (ม.ม. (ไทย) 12/74/66)

จากพระคุณความดีของพระรัตนตรัย สิ่งเคารพบูชาสูงสุดของชาวพุทธที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปให้เห็นถึงแนวทางของการแสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ บูชาสักการะพระรัตนตรัยที่เชื่อมโยงกับคำว่า “นโม” ที่เป็นประเด็นหลักของการวิจัยได้ 2 ประการ คือ

1) พระรัตนตรัยเป็นสัญลักษณ์ของความดี ปัญญา และความบริสุทธิ์ ความจริงข้อนี้วิเคราะห์ได้จากคุณลักษณะของพระรัตนตรัยจากบทสวดสรรเสริญพระรัตนตรัยที่เรียกย่อ ๆ ว่า อิติปิโส เริ่มจากคุณของพระพุทธเจ้ามี 9 ประการ โดยย่อมี 3 ประการ ได้แก่ พระปัญญาธิคุณ พระมหากรุณาธิคุณ และพระวิสุทธิคุณ และคุณของพระธรรมมี 6 ประการ ได้แก่ พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อำนวยปัญญาชนพึงรู้เฉพาะตน และคุณของพระสงฆ์มี 9 ประการ เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร เป็นต้น ซึ่งแสดงถึงความดี ปัญญาเพื่อการรู้แจ้ง และความบริสุทธิ์ที่หมดจดแห่งจิตที่ปราศจากกิเลสเป็นสำคัญ

2) แนวทางปฏิบัติ ความดี ปัญญา และความบริสุทธิ์จะเกิดขึ้นได้ด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง จนบรรลุผลของการปฏิบัติที่เรียกว่า “การเห็นแจ้งธรรม” หรือ “การบรรลุธรรม” ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า การเห็นแจ้งธรรมเท่ากับเป็นการเห็นพระองค์ไว้ในวัฏกสิสูตรว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ความจริงเมื่อเห็นธรรมก็ชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเราก็ชื่อว่าเห็นธรรม” (ส.ข. (ไทย) 17/87/159)

8.2.3 ประเภทของการบูชา ถ้าพิจารณาจากคุณลักษณะของพระรัตนตรัยจะพบข้อสรุปว่า พระรัตนตรัยเป็นสิ่งที่ชาวพุทธควรบูชาตามหลักการบูชา 2 ประการ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ได้แก่ อามิสบูชาและปฏิบัติบูชา (อง.ทุก. (ไทย) 20/157/124) ดังต่อไปนี้

1) อามิสบูชา หมายถึง การบูชาด้วยวัตถุสิ่งของ เช่น การนำดอกไม้ธูปเทียนไปบูชาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ปุชนิยสถาน หรือปุชนิยวัตถุทางพุทธศาสนา เช่น เจดีย์ เป็นต้น การบูชาข้อนี้ถือเป็นเบื้องต้นที่นำไปสู่ความดีงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป เนื่องจากการบูชาปุชนิยบุคคล ปุชนิยวัตถุ และปุชนิยสถานที่ควรแก่การบูชาของบุคคลที่มีจิตศรัทธา เลื่อมใสในคุณความดีของบุคคลหรือสิ่งนั้น ๆ จะเป็นเหตุให้บุคคลนั้นได้น้อมนำคุณความดีมาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต สร้างความมั่นใจ และเตือนสติไม่ให้ทำความชั่ว ทำความดี และทำจิตให้บริสุทธิ์ตามหลักโอวาทปาติโมกข์ (ที.มหา. (ไทย) 10/90/50-51) สำหรับตัวอย่างของการบูชาด้วยอามิสที่เชื่อมโยงกับการแสดงความนอบน้อมด้วยคำว่า นโม หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม มีปรากฏทั่วไปทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ในสาริปุตตเถรปาทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

ปุชยิตวาน ตํ พุทฺธํ	โสมฺมิตถฺตณฺณนาสวํ
เอกํสํ อชินํ กตฺวา	นมสฺสึ โลกนายกํ.

แปล: ครั้นข้าพเจ้าบูชาพระพุทธเจ้า ผู้ข้ามพ้นโอชะได้แล้ว ไม่มีอาสวะ พระองค์นั้นแล้วจึงท่มหนังสือว่า นมัสการพระองค์ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก. (ขุ.อป. (บาลี) 32/216/29, (ไทย) 32/216/36)

ตัวอย่างข้างต้นนี้มีคำกริยาที่แสดงถึงความหมายของการบูชาและการนอบน้อมพระพุทธเจ้าที่มีสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ดังตัวอย่างที่ได้แสดงไว้ในความหมายเชิงขยายความของ นโม ในตอนต้น อีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการบูชา สักการะที่มีความหมายเดียวกันกับการนอบน้อมและมาคู่กันที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คือ ในสพฺรหมกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตว่า

ตสฺมา หิ เณ นมสฺเสยฺย	สทกฺเรยฺย จ ปณฺทิตो
อนฺเนน อถ ปาเนน	วตฺถเณน สยเนน จ
อุจฺฉาพเนน นหาปเนน	ปาทานํ โธวเนน จ.

แปล: เพราะเหตุที่นั่นแล บัณฑิตพึงนมัสการและสักการะมารดาบิดานั้นด้วย ข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบกลิ่น การอาบน้ำและการล้างเท้า. (ขุ.อิติ. (บาลี) 25/106/325, (ไทย) 25/106/485-486)

ตัวอย่างทั้งสองที่แสดงข้างต้นมีนัยชี้ให้เห็นถึงการบูชา สักการะบุคคลที่ควรบูชาทั้งพระพุทธเจ้าและมารดาบิดาด้วยอามิสบูชาทั้งสิ้น ตัวอย่างที่ปรากฏในอรรถกถา เช่น อรรถกถากาฬรามสูตรที่ว่า “สา สายนุหสมเย อุปริปาสาท์ อารุญห **มหนตํ ปุพฺผสมุคฺคํ** คเหตุวา สตถุ คฺเณ อนุสฺสริตฺวา **อณฺจ ปุพฺผมุญฺจโย** ทสพฺลสฺส วิสสขฺเขตฺวา **อณฺชลิ** ปคฺคยฺห **นมสฺสมานา** อณฺจาสึ. แปล: ในตอนเย็น นางได้ขึ้นไปยังปราสาทชั้นบนถือเอากำดอกไม้กำใหญ่ ระลึกถึงคุณทั้งหลายของพระศาสดาโปรดดอกไม้ 8 กำมีเอได้ยื่นประคองอัญชลินนมัสการพระทศพล” (อง.จตุกก.อ. (บาลี) 2/25/305)

2) ปฏิบัติบูชา หมายถึง การบูชาด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและบัญญัติไว้ดีแล้ว ซึ่งเป็นการบูชาที่พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญยิ่งดังพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในมหาปริณิพพานสูตร ที่ฉนิกาย มหาวรรคว่า “อล โข ภควา อายสมนตฺ อานนทํ อามนเตสิ “...น โข อานนท เอตตาวตา ว ตถาคโต สกฺกโต วา โหติ ครุฑโต วา มานีโต วา ปุชิตโต วา อปจิตโต วา โย โข อานนท ภิกฺขุ วา ภิกฺขุณี วา อุปาสิกโก วา อุปาสิกา วา ธมฺมานุสมมปฏิปนฺโน วิหริติ สามิจิปฏิปนฺโน อนุสมมจารี, โส ตถาคตํ สกฺกโรติ ครุฑโรติ มานโรติ ปุเชติ ปรมาย ปุชาย; ตสมฺมาตีหานนท ‘ธมฺมานุสมมปฏิปนฺนา วิหริสสาม สามิจิปฏิปนฺนา อนุสมมจารีโน’ติ; เอวณฺหิโว อานนท สิขิตพฺพน”ติ.” ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท ... ตถาคตจะชื่อว่าอันบริษท สักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมด้วยเครื่องสักการะเพียงเท่านี้ก็หาไม่ ผู้ใดไม่ว่าจะเป็นผู้เป็นภิกษุ ภิกษุณี อุปาสิก หรืออุปาสิกา เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม ฉะนั้น อานนท เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจะเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่” อานนท เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล” (ที.ม. (บาลี) 10/199/121-122, (ไทย) 10/199/148)

จะเห็นว่า การปฏิบัติตามธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสและบัญญัติไว้ดีแล้วถือว่าการบูชาพระพุทธเจ้าอย่างสูงสุด เนื่องจากธรรมจะทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา นั่นคือ ความพ้นทุกข์ได้ และผู้บรรลุธรรม เข้าถึงธรรมได้ชื่อว่า ได้เห็นพระพุทธเจ้า ดังที่พระองค์ตรัสกับพระวัคคลีในวัคคลีสูตร สังยุตตนิกาย ชันธวรรคว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ความจริง เมื่อเห็นธรรมก็ชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเราก็ชื่อว่าเห็นธรรม” (ส.ช. (ไทย) 17/87/159) หรือในมหาปริณิพพานสูตร ที่ฉนิกาย มหาวรรค ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสกับภิกษุที่มาเฝ้าว่า “ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้ว บัญญัติไว้แก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไปแล้ว จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย” (ที.ม. (ไทย) 10/216/164) ดังนั้น พระธรรมเท่านั้นที่ชาวพุทธควรนำมาเป็นที่พึ่งด้วยการปฏิบัติตามอันจะได้ชื่อว่า บูชาพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริงตามหลักปฏิบัติบูชา (อง.ทุก. (ไทย) 20/157/124)

ตัวอย่างของการปฏิบัติบูชาที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถามีกล่าวไว้หลายแห่ง เช่น ในอรรถกถาขุททกนิกาย อุปาลิเถรคาถาว่า

สตถุกปปี สุวินยํ

ธารมฺมิ ทพฺเพนทํ

นฺมสฺสนาโน วินยํ

วิหริสสามิ สพฺพทา.

แปล: ข้าพเจ้าทรงจำวินัยที่ติงามเช่นกับองค์แทนพระศาสดาไว้ด้วยหทัย

ข้าพเจ้านมัสการวินัยอยู่ในกาลทั้งปวง. (ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/249/570)

ตัวอย่างข้างต้นนี้แสดงถึงการทรงจำพระวินัยไว้ในใจ ให้ความเคารพเสมือนหนึ่งตัวแทนของของพระพุทธเจ้า นอบน้อมอยู่เสมอของพระอุบาลีก็มีนัยแสดงถึงการปฏิบัติบูชา และตัวอย่างการปฏิบัติบูชาที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกา เช่น ฎีกาสังยุตตนิกายว่า “อนุปฏิบัติยาติ ปฏิบัติตฺติ อนุคนฺตวา ปฏิปชฺชเนน. นมสฺสนติ ตํ ปุเชนติ. แปล: คำว่า อนุปฏิบัติยาติ คือ ด้วยการปฏิบัติไปตามข้อปฏิบัติ. บทว่า นมสฺสนติ แปลว่า ย่อมบูชาพระตถาคตเจ้านั้น” (ส.ส.ฎี. (บาลี) 1/34/113)

จากสาระสำคัญเกี่ยวกับการหลักคำสอนที่ว่าด้วยการบูชาที่กล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นถึงการเชื่อมโยงระหว่างการแสดงความนอบน้อมและการบูชาทั้งในแง่ของความหมายและวิธีการปฏิบัติทั้งอามิสบูชาที่เกิดจากจิตที่เลื่อมใส ศรัทธา ความเคารพ นอบน้อมที่เกิดจากการเห็นคุณค่า คุณค่าของบุคคลหรือสิ่งที่ควรบูชา และปฏิบัติบูชา การปฏิบัติธรรมที่สัมพันธ์กับตัวบุคคลหรือสิ่งเคารพโดยสมควรแก่ธรรมว่าเป็นการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งควรแก่ความเคารพอย่างสูงสุดตามคติทางพระพุทธศาสนาที่มีผลให้ผู้ปฏิบัติได้รับความสุขความเจริญทั้งในชีวิตปัจจุบันและอนาคต โดยมีความหลุดพ้นจากทุกข์เป็นเป้าหมายสูงสุด

8.3 การวชิธรรม

การวชิ หมายถึง ความเคารพ เป็นหลักธรรมที่ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติมีความเจริญในชีวิตตามหลักมงคลสูตร และเป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” โดยพิจารณาจากคำกริยาที่ขยายความของคำว่า “นมัสสมาโน” นอบน้อมอยู่ คือ คำว่า “ครุกรุมาโน” ที่แปลว่า ทำความเคารพอยู่ ซึ่งหลักการวชิธรรมที่พบมีทั้งที่แสดงไว้เชิงเดียวและแสดงไว้ในเชิงขยายความถึงสิ่งที่ควรแก่การแสดงความเคารพ 2 ประการ คือ การวชิธรรมในฐานะธรรมที่เป็นมงคลสูงสุด และการวชิธรรมที่บ่งชี้สิ่งซึ่งควรเคารพ ดังต่อไปนี้

8.3.1 การวชิธรรมในฐานะธรรมที่เป็นมงคลสูงสุด การวชิธรรมในข้อนี้พบในมงคลสูตร ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ที่ว่าด้วยมงคลตามทัศนะของพระพุทธศาสนา 38 ประการ ที่เป็นไปตามหลักกรรมที่ต้องลงมือปฏิบัติจึงจะเกิดขึ้นได้ ไม่ได้เกิดจากการอ้อนวอน บวงสรวง ทำพิธีกรรม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชาในลักษณะของการร้องขอ หนึ่งในข้อปฏิบัติที่ได้ชื่อว่า มงคลเหล่านั้นก็คือ ความเคารพ (คารโว) รวมถึงความประพฤติดอ่อนน้อมถ่อมตน (นิวาโต) ที่อยู่ในคาถาเดียวกันกับความเคารพด้วย จากการศึกษาพบสารัตถะของมงคลทั้ง 2 ประการ ที่เชื่อมโยงกับการแสดงความนอบน้อม กราบไหว้ การสักการะบูชาบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพ บูชาดังนี้

1) ความเคารพ (คารโว) การวชิ หมายถึง ความเคารพ ความใส่ใจ มองเห็นความสำคัญที่จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ให้ถูกต้องเหมาะสม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2558 ข, น. 50) พระพุทธเจ้าตรัสธรรมข้อนี้ว่าเป็นมงคลสุด (คารโว เอตมมงคลมุตตม) (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/9/4) เนื่องจากธรรมข้อนี้เป็นธรรมที่ขจัดความแข็งกระด้าง ความเย่อหยิ่ง ความถือตัว ส่งผลให้ผู้มีธรรมข้อนี้เป็นคนที่มีสัมมาคารวะ อ่อนน้อมต่อบุคคลทั่วไป ย่อมได้รับผลเป็นความเจริญทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ในตติตติรชาดก ขุททกนิกาย ชาตกกว่า

“นรชนเหล่าใดฉลาดในธรรม ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อบุคคลผู้
เจริญทั้งหลาย นรชนเหล่านั้นเป็นผู้ได้รับการสรรเสริญในปัจจุบันและมี
สุคติภพในเบื้องหน้า” (ขุ.ชา. (ไทย) 27/37/16)

พระดำรัสในคาถาข้างต้นช่วยให้เห็นถึงผลที่เกิดกับบุคคลผู้ที่มีความอ่อนน้อมที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า “ผู้ฉลาดในธรรม” ธรรมในที่นี้ หมายถึง ความประพฤติดยาเกรงต่อบุคคลผู้เจริญ ซึ่งเป็นเรื่องเดียวกันกับการแสดงความนอบน้อมและการให้ความเคารพ กราบไหว้ผู้อื่นที่ เป็นผู้เจริญแล้ว ซึ่งผู้เจริญในที่นี้ พระอรธรรคกถาจารย์แสดงไว้ 3 ประเภท ได้แก่ ผู้เจริญโดยชาติ (ชาติวุฑฺโฒ) ผู้เจริญโดยวัย

(วายุฑูโฒ) และผู้เจริญโดยคุณ (คุณวายุฑูโฒ) (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/37/301) การให้ความเคารพกับบุคคลผู้เจริญแล้วทั้งสามประเภทดังกล่าวถือว่าเป็นวัฒนธรรมในสังคมอินเดียที่เขาปฏิบัติกันอยู่แล้ว ซึ่งเรื่องนี้จะไปสัมพันธ์กับธรรมเนียมของการปฏิบัติต่อบุคคลที่ควรเคารพที่พบในการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่แสดงให้เห็นถึงธรรมเนียมของการแสดงความเคารพตามคติทางพระพุทธศาสนา 4 ประการ ได้แก่ อุฏฐานะ อัญชลีกรรม วันทนะหรืออภิวาทนะ และสามิจิกรรม¹³ ดังต่อไปนี้

1.1) อุฏฐานะหรือปัจจุฏฐานะ (อุฏฐานัน, ปัจจุฏฐานัน) หมายถึง การลุกขึ้นยืนรับหรือการยืนต้อนรับเป็นการแสดงความเคารพอย่างหนึ่ง และเป็นการให้เกียรติต่อบุคคลผู้เจริญตามที่กล่าวแล้วข้างต้น ดังตัวอย่างในปิยชาติกสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ว่า “อล โข ราชา ปเสนทิโกสโล **อุฏฐายาสนา** เอกัง อุตตราสงคัง กริตวา เยน ภควา เตนลขลีสสิ ปณามตวา ติกขตตุ อูทานัน อูทานนสิ ‘นโม ตสส ภควโต อรหโต สมหาสมพุทฺธสส นโม ตสส ภควโต อรหโต สมหาสมพุทฺธสส นโม ตสส ภควโต อรหโต สมหาสมพุทฺธสสา’ติ.แปล: จากนั้นพระเจ้าปเสนทิโกสโลทรงลุกขึ้นจากที่ประทับ ทรงห่มพระภูษาเฉวียงบ่า ประนมพระหัตถ์ไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้ว ทรงเปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น” ดังนี้แล (ม.ม. (บาลี) 13/357/344, (ไทย) 13/357/442) จะเห็นว่า การเสด็จลุกขึ้นยืนต้อนรับพระพุทธเจ้าของพระเจ้าปเสนทิโกสโลเป็นการแสดงความเคารพและให้เกียรติพระพุทธเจ้าอย่างมาก เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงหันหน้าไปทางที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ประนมมือแล้วทรงเปล่งอุทานแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าด้วยบทนมัสการ (นโม 3 จบ) อันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่พบในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทและใช้กับพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น

1.2) อัญชลีกรรม (อัญชลีกัมม) หมายถึง การประนมมือแสดงความเคารพ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2558ข, น. 534) เป็นขั้นตอนต่อมาจากอุฏฐานะ การลุกขึ้นยืนต้อนรับบุคคลที่ควรแก่การเคารพ เป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่พบในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทดังตัวอย่างในรัตนจิงกมนกัณฐ์ ขุททกนิกาย พุทฺธวรงค์ว่า

อัญชลี ปคคเหตุวาน

ตุฏฺฐหฺนฺจฺจา บิเมทิตา

นมสฺสมานา นิปตฺนติ

สฺตถฺโน จกฺกลกฺขณฺเณ.

¹³ คู่มือปฏิบัติที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ความนอบน้อมได้ในอรรถกถา ติตติราชก ขุททกนิกาย ชาดก ที่ว่าด้วยการแสดงความเคารพที่พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงชุดคำศัพท์หรือกลุ่มคำที่มีความหมายถึงการแสดงความเคารพไว้ว่า “**สกุการครุการมานนพนุขานนิ เจว อภิวาทนปัจจุฏฐานอัญชลีกัมม-สามิจิกรรม**” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/37/300-301) จำแนกได้ดังนี้ สักการะ การทำสักการะ ครุการะ การทำความเคารพ มานนนะ การนบนอบ วันทนะ การไหว้ ปูชนะ การบูชา อภิวาทนะ การกราบ ปัจจุฏฐานะ การลุกขึ้นยืนรับ อัญชลีกรรม การประนมมือแสดงความเคารพ และสามิจิกรรม การกระทำกิจที่ชอบหรือการกระทำตามความเหมาะสม ที่แสดงไว้เพียง 4 ประการนั้น เนื่องจาก สักการะและปูชนะได้แสดงไว้ในเรื่องการบูชา ครุการะ แสดงไว้ในหลักการวะ วันทนะจะแสดงรวมไว้ในอภิวาทนะ และปูชนะได้กล่าวไว้ในหัวข้อที่ว่าด้วยการบูชา

แปล: (ภิกษุ 500 รูปเห็นพระพุทธเจ้า) ต่างก็ยินดีรำเริงบันเทิงใจ ประนมมือ
หมอบลงนอบน้อมแทบพระยุคลบาทที่มีจักรลักษณะของพระศาสดา.

(ขุ.พุทธ. (บาลี) 33/56/444, (ไทย) 33/56/563)

ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นถึงการให้ความเคารพอย่างสูงสุด เห็นได้จากการประนมมือแล้ว
หมอบลงกราบที่พระบาทของพระพุทธเจ้าอันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่เป็นวัฒนธรรมสงฆ์ในครั้งนั้น และ
ธรรมเนียมนี้ก็ใช้กับบุคคลอื่นเป็นที่เคารพของบุคคลทั่วไปด้วย ตัวอย่างนี้แม้จะปรากฏเพียงแค่ว่า
“อัญชลี” ไม่ปรากฏศัพท์เต็มว่า “อัญชลีกมม” ก็ตาม แต่โดยความหมายก็คือ อัญชลีกรรมเหมือนกัน
อีกตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงธรรมเนียมการเคารพสูงสุดด้วยการทำอัญชลีกรรมปรากฏในอรรถกถาสักก
ปัญหาสูตร ที่ขนิภาว่า “สา (เทวธิดา) กิร ทเว ผลานิ ปตตวา เตนสสา เทวโลเก อภิติเยว นตถิ. นิจจํ ภควโต
อุปัฏฐานํ อากนตวา **อัญชลี สิริลี ธเปตวา** ภควนตํ **นมสสุมานา** ติฏฺฐติ. แปล: ได้ยินว่า เทพธิดานั้นบรรลุลผล
2 (โสดาปัตติผลและสกทาคามีผล) เพราะเหตุที่นางจึงไม่มีความยินดีในเทวโลกเลย เธอไปยังที่บำรุงของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นประจำ วางกระพุ่มมือไว้เหนือศีรษะยืนนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้า.” (ที.ม.อ.
(บาลี) 2/352/320) ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นถึงกิริยาที่แสดงความเคารพอย่างสูงสุด ด้วยการประนมมือไว้
เหนือศีรษะอันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในกราบไหว้บูชาพระรัตนตรัยของชาวพุทธตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

1.3) วันทนะ (วันทน์) หมายถึง การไหว้ อภิวาทนะ (อภิวาทน์) หมายถึง การ
กราบ ซึ่งคำทั้งสองนี้เป็นการแสดงความเคารพต่อบุคคลทั่วไป และพบทั่วไปในพระไตรปิฎก อรรถกถา
และฎีกาในรูปของคำกริยา ดังตัวอย่างของการไหว้ (วันทนะหรือวันทา) ที่ปรากฏในพุทธาปทาน
ขุททกนิกาย อปทานว่า

สมาคตา พหู พุทธา	อรหนโต จ สัพพะโส
สมพุทฺธะ อรหนเต จ	วันทมานา นมสฺส.

แปล: พระพุทธเจ้าและเหล่าพระอรหันต์จำนวนมากมาประชุมพร้อมกัน
ท่านทั้งหลายจงกราบไหว้พระพุทธเจ้าและเหล่าพระอรหันต์เถิด. (ขุ.อป.
(บาลี) 32/81/9, (ไทย) 32/81/12)

ตัวอย่างของการกราบไหว้ (อภิวาทนะหรืออภิวาท) ที่ใช้แสดงความเคารพบุคคลที่ควร
เคารพ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในรัตนจกมณกัณฑ์ ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ว่า

เอวํ สพฺพคฺคฺกุเปตํ	สพฺพคสมุปาคตํ
มหามุณี การุณิกํ	โลกนาถํ นมสฺส.
อภิวาทนํ โถมนนฺจ	วันทนฺนฺจ ปสฺสนํ
นมสฺสนนฺนฺจ ปุชฺชนฺจ	สพฺพํ อรหสิํ ตฺวํ.

แปล: ท่านทั้งหลายจงนมัสการพระมหามุณี ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติทุก
ประการ ทรงประกอบด้วยองค์คุณทั้งปวง ทรงมีพระกรุณา ทรงเป็นที่พึ่ง
ของสัตว์โลกอย่างนี้. พระองค์ (พระพุทธเจ้า) ย่อมควรแก่การ**อภิวาท**
การสดุดี การไหว้ การสรรเสริญ การนมัสการ และการบูชาทุกอย่าง.
(ขุ.พุทธ.(บาลี) 33/40-41/442, (ไทย) 33/40-41/561)

ตัวอย่างนี้แสดงถึงชุดคำศัพท์ที่มีความหมายเดียวกันหรือใช้แสดงความเคารพต่อบุคคลผู้ควรเคารพทั้งการกราบ การสวด การไหว้ การสรรเสริญ การนมัสการ และการบูชา ซึ่งทำให้เห็นธรรมเนียมของการแสดงความเคารพที่ถูกต้องต่อเรื่องนี้ที่กว้างและลึก ครอบคลุมมิติของการแสดงความเคารพทางไตรทวารตามคติทางพระพุทธศาสนาได้อย่างดี

1.4) สามิจิกรรม (สามิจิมม) หมายถึง การกระทำกิจที่ชอบ การกระทำที่สมควร อันเป็นการแสดงความเคารพประการหนึ่ง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2558ข, น. 446) คำนี้มีปรากฏทั่วไปในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เห็นได้จากตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติครุธรรมข้อที่ 1 แก่ภิกษุณี ให้ปฏิบัติต่อพระภิกษุด้วยความเคารพว่า “วสสตุปสมปนนาย ภิกษุณียาตหุปสมปนนสส ภิกษุโน **อภิวาหนํ ปจฺจุจฺจานํ อณฺชลิทฺทมํ สามิจิมมํ** กาทพฺพํ. แปล: ภิกษุณีถึงจะบวชได้ 100 พรรษา ก็ต้องทำการกราบไหว้ ต้อนรับ ทำอัญชลีกรรม ทำสามิจิกรรมแก่ภิกษุผู้บวชแม้นในวันนั้น.” (วิ.มหา. (บาลี) 2/149/187, (ไทย) 2/149/322) ตัวอย่างนี้แม้จะเป็นพุทธบัญญัติเกี่ยวกับวินัยของภิกษุณีสงฆ์ก็ตาม แต่ก็มีนัยให้ภิกษุณีแสดงความเคารพพระภิกษุตามพระธรรมวินัย

อีกตัวอย่างพบในพหุการสูตรว่าด้วยบุคคลที่มีอุปการะมาก ขุททนิกาย ติกนิบาตที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงบุคคลที่มีอุปการะมากไว้ 3 จำพวก คือ บุคคลที่ชี้แนะให้เราได้ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ผู้ที่ทำให้เรารู้แจ้งในอริยสัจสี่ และบุคคลที่ช่วยให้เราทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสได้ ซึ่งบุคคลเหล่านี้เป็นผู้ควรแก่การทำความเคารพเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า “อิมเหติ จ ปน ภิกขเว ตีหิ ปุคฺคเลหิ อิมสฺส ปุคฺคลสฺส นตถญฺโถ ปุคฺคโล พหุการตโรติ วทามิ. อิมสญจ ปน ภิกขเว ตินฺถนํ ปุคฺคลานํ อิมินา ปุคฺคเลน น สุปฺปฏิการํ วทามิติ, ยทิทํ อภิวาหนํปจฺจุจฺจานอนฺชลิทฺทมม**สามิจิมม-**จิวรปิณฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเกสชชปริกขารานุปฺปทานนาติ. แปล: ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ไม่มีบุคคลอื่นนอกจากบุคคล 3 จำพวกนี้ที่ชื่อว่าเป็นผู้มีอุปการะมากแก่บุคคลนี้ การที่บุคคลนี้จะปฏิบัติตอบแทนแก่บุคคล 3 จำพวกนี้ด้วยการตอบแทน คือ ด้วยการกราบไหว้ การลูกรับ การประนมมือไหว้ การแสดงความเคารพ การให้ผ้าบังนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค เรากล่าวว่า มิใช่จะทำได้โดยง่าย” (อง.ติก. (บาลี) 20/24/118, (ไทย) 20/24/173) ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นถึงผู้แสดงธรรม ผู้บอกระรม ผู้พร่ำสอนธรรมที่ทำให้เราได้เข้าถึงพระรัตนตรัย มีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งยึดเหนี่ยวใจ รู้แจ้งอริยสัจสี่ และทำให้แจ้งใจวิมุตติ ปัญญาวิมุตติที่เป็นเหตุให้หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ ซึ่งบุคคลเหล่านี้อยู่ในฐานะครู อาจารย์ ผู้ควรแก่การทำความเคารพนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา การลูกรับ ขันรับ ทำสามิจิกรรม รวมถึงการให้การบำรุงด้วยปัจจัยสี่ นอกจากนี้ ยังชี้ให้เห็นคุณธรรมของคนดีที่จะพึงปฏิบัติต่อผู้มีอุปการคุณ คือ ความกตัญญู กตเวทิตี ซึ่งบุคคลผู้ทำอุปการะก่อน และผู้ตอบแทนคุณพระพุทธเจ้าทรงตรัสว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากในโลก ดังปรากฏในทุกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า “บุคคล 2 จำพวก คือ บุพพการี (ผู้ทำอุปการะก่อน) และกตัญญูกตเวทิตี (ผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้วและตอบแทน) บุคคล 2 จำพวกนี้แลหาได้ยากในโลก” (อง.ทุก (ไทย) 20/120/114)

2) ความอ่อนน้อมถ่อมตน ที่แปลมาจากคำบาลีว่า “นิวาโต” ได้รับการอธิบายว่า หมายถึง ความเป็นผู้มีใจอ่อนน้อม ความประพฤติกตมถน และบุคคลที่มีคุณธรรมข้อนี้จะเป็นคนที่พูดจาอ่อนหวาน นุ่มนวล น่าปลื้มใจ เพราะขจัดมานะ ความถือตัว ความกระด้างได้ ท่านเปรียบพฤติกรรมของคน

เช่นนี้ว่า เหมือนกับผ้าเช็ดเท้า โคเขาหัก และอสรพิษที่ถูกถอนเขี้ยว (พระสิริมังคลาจารย์, 2524, น. 217) การเปรียบเทียบไว้ดังกล่าวเพื่อต้องการแสดงให้เห็นว่า บุคคลที่มีความอ่อนน้อมถ่อมตนไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ใคร เพราะคนเช่นนี้ไม่มีมานะ ความถือตัว ไม่มีความแข็งกระด้าง มีแต่ความสุภาพ อ่อนหวาน นิ่มนวล มีสัมมาคารวะต่อบุคคลผู้เจริญทั่วไป ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสถึงพฤติกรรมแห่งความอ่อนน้อมถ่อมตนว่าเป็นมงคลสูงสุด เพราะจะนำความสุข ความเจริญมาให้แก่ผู้มีพฤติกรรมเช่นนี้ตามข้อสรุปที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในขุททกนิกาย ธรรมบทว่า “ธรรม 4 ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่ผู้กราบไหว้ ผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ เป็นนิตย์” (ขุ.ธ. (บาลี) 25/109/36, (ไทย) 25/109/64) ซึ่งจากการศึกษาพบความเชื่อมโยงระหว่างการแสดงความนอบน้อม (นโม และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม”) กับความอ่อนน้อมถ่อมตนที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ดังตัวอย่างในลึงคาลกสูตร ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรคว่า

ปณฺฑิตโต สีสสมฺปนฺโน   สโณห จ ปฏฺิภาณวา

นิวาตฺตฺติ อตฺถทโร   ตาทิสฺส ลภเต ยสฺส

แปล: บัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นคนละเอียด มีไหวพริบ มีความประพฤติเจียมตน และไม่แข็งกระด้างเช่นนั้น ย่อมได้ยศ. (ที.ปา. (บาลี) 11/273/167, (ไทย) 11/273/217)

ความประพฤติเจียมตนในคานานี้โดยความหมายอีกนัยหนึ่งก็คือ ความอ่อนน้อมถ่อมตน ความเป็นคนอ่อนหวาน ไม่แข็งกระด้าง และความเป็นผู้มีไหวพริบเป็นคุณสมบัติของบุคคลที่จะได้รับยศที่หมายถึงการยกย่อง สรรเสริญ ความรักความเมตตาจากคนในสังคม ส่วนความเชื่อมโยงกับความนอบน้อมในเรื่องที่วิจัยนี้ได้ถูกขยายความด้วยคำว่า “ปฏิภาณวา ผู้มีไหวพริบ” ในอรรถกถาลึงคาลกสูตรขยายความไว้ว่า “**ปฏิภาณวาติ** ทิสานมสฺสนฺภูฏานเ ปฏฺิภาณวา หุตฺวา นิวาตฺตฺตฺติ นิจฺจฺตฺติ.

แปล: บทว่ามีไหวพริบ แปลว่า เป็นผู้มีคุณสมบัติฉลาดในการไหว้ทศ มีความประพฤติเจียมตน เพราะเหตุนี้จึงได้ชื่อว่า ผู้มีความประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน (ที.ปา.อ. (บาลี) 3/273/150) คำบาลีที่แสดงความเชื่อมโยงกับคำว่า “นโม” ก็คือ “นมสฺสน” คำนี้สามารถแปลได้หลายอย่าง คือ ไหว้ นอบน้อม หรือนมัสการก็ได้ แต่ไม่ว่าจะแปลสำนวนใดก็มีสาระสำคัญโดยนัยเดียวกัน คือ การแสดงความเคารพด้วยการไหว้หรือการกราบนั่นเอง

8.3.2 การวธธรรมที่บ่งชี้ถึงสิ่งสมควรเคารพ การวธธรรมในข้อนี้เป็นการขยายความให้เห็นถึงหลักปฏิบัติต่อบุคคลและสิ่งสมควรเคารพ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมตามคติทางพระพุทธศาสนาพบในอัปมาทการวธสูตร อังคุดตฺรนิกาย สัตตกนิบาตที่กล่าวถึงความเคารพในบุคคลและหลักธรรมไว้ 7 ประการ ได้แก่ (1) ความเป็นผู้มีคุณความดีในพระศาสนา (2) ความเป็นผู้มีคุณความดีในพระธรรม (3) ความเป็นผู้มีคุณความดีในพระสงฆ์ (4) ความเป็นผู้มีคุณความดีในสิกขา (5) ความเป็นผู้มีคุณความดีในสมาธิ (6) ความเป็นผู้มีคุณความดีในความไม่ประมาท (7) ความเป็นผู้มีคุณความดีในปฏิสันถาร (อง.สตฺตก. (บาลี) 23/32/26, (ไทย) 23/32/49) ในทิวรีการวธสูตร อังคุดตฺรนิกาย สัตตกนิบาตได้แสดงการวธธรรมเพิ่มอีก 2 ข้อ คือ (8) ความเป็นผู้มีคุณความดีในทิวรี (ความละเอียดรอบคอบ) (9) ความเป็นผู้มีคุณความดีในโอดตปปะ (ความกลัวบาป) (อง.สตฺตก. (บาลี) 23/33/26,

(ไทย) 23/33/51) และในปฐมโศภนศาสตร์ อังคตตริภาย สัตตกนิบาต ได้แสดงธรรมที่จัดอยู่ในหมวดการวรรณะเพิ่มอีก 2 ข้อ ได้แก่ (10) ความเป็นผู้ว่าง่าย และ (11) ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร (อง.สตุตท. (บาลี) 23/34/27, (ไทย) 23/34/ 52-53)

การแสดงความเคารพต่อบุคคลและหลักธรรมที่กล่าวข้างต้นทั้งหมดสอดคล้องกับสาระสำคัญของคำว่า “นโม” ประการหนึ่งก็คือ นโม เป็นคำที่ใช้แสดงความอ่อนน้อมทั้งต่อบุคคล หลักธรรม และสิ่งอื่น ๆ ที่ควรแก่การแสดงความนอบน้อมของแต่ละบุคคล ซึ่งสามารถขยายความเชื่อมโยงการแสดงเคารพกับความนอบน้อมได้ดังต่อไปนี้

1) ความเคารพในพระศาสนา ผลการศึกษาในหัวข้อบุคคลและสิ่งที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมพบว่ามีพระพุทธรูป มีผู้ใช้คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อมมากที่สุด เนื่องจากพระองค์ทรงอยู่ในฐานะปุชณียบุคคลสูงสุดและในฐานะครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งมีปรากฏทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ตัวอย่างเช่น ในชาตวิวิธเนเปตวัตถุขุททกนิภาย เปตวัตถุ ดังประพันธ์คาถาว่า

ตถจ ทิสวาน อจเจอร์ อพุกต์ โลมหัสสนิ

นโม กโรนติ สุปปถยา **วทนนติ** ตัมหามุนี.

แปล: (แปลต่อกว่า) ท่านผู้มีปัญญาทั้งหลายได้เห็นผลนำอัครจริย นำชนลูกชนชั้น ซึ่งไม่เคยมีมาแล้วนั้น ย่อมทำการนอบน้อม กราบไหว้พระมุนีนั้น. (ขุ.เป. (บาลี) 26/515/212, (ไทย) 26/515/249)

และในการอธิบายความในปฐมมหาสังคีตกถา พระฎีกาจารย์ก็ได้กล่าวย้ำเรื่องนี้ไว้ว่า “โสณฑทพรหมณาที่หิ มนุสเสหิ จ ภาสิตานิ นโม ตสส ภควโตติ อาทีนิตติโส สงคีติโย อารุฬหนิ อุตทานนิ สนติ. แปล: ก็คำเป็นต้นว่า ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นอันมนุษย์ทั้งหลายมีโสณฑทพรหมณเป็นต้นกล่าว เป็นคำอุทานที่พระธรรมสังคากาจารย์ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง 3 ครั้ง” (สารตถ.ฎี. (บาลี) 1/-/123) ข้อความในคัมภีร์ฎีกานี้ยืนยันถึงการใช้บทนมัสการคือ นโม ตสส ภควโต อรโหโต สมมาสมพุทฺธสส. แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธรูป เมื่อว่าโดยธรรมเนียมปฏิบัติที่พบในพระไตรปิฎกจะกล่าว 3 ครั้ง แต่ท่านกล่าวไว้เพียงย่อ ๆ ว่า นโม ตสส ภควโต และยกตัวอย่างถึงบุคคลที่ใช้บทนมัสการดังกล่าว เช่น โสณฑทพรหมณเป็นต้น ความจริงแล้ว ผู้ที่กล่าวบทนมัสการนี้มิได้มีเพียงมนุษย์เท่านั้น ยังพบว่า มีเทวดา เช่น ท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์เป็นผู้กล่าวด้วย ตามผลการวิจัยที่ว่าด้วยการปรากฏของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท และในภาคผนวกของงานวิจัยเรื่องนี้ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานยืนยันถึงการใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่ใช้แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้พระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างหลากหลาย ดังตัวอย่างที่ปรากฏในโลกสูตร อังคตตริภาย จตุกกนิบาตที่กล่าวถึงเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพากันมานมัสการหรือแสดงความนอบน้อมพระพุทธรูปว่า

อิติ เทวา มนุสสา จ

เย พุทฺธ สรณํ คตา

สงคมม ตัมมสนนติ

มหนตัม วิตสารท.

แปล: เพราะเหตุนี้ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายที่ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็น
สรณะ มาประชุมกันนมัสการพระองค์ผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแก้ถักถั่ว. (อง.จตุกก.
(บาลี) 21/23/29, (ไทย) 21/23/38)

จากตัวอย่างของการใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญ
เดียวกันกับคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงได้รับการแสดงความ
นอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชาจากเทวดา มนุษย์ สมณะพราหมณ์จำนวนมาก รวมถึงสัตว์
และอมมนุษย์ต่าง ๆ ดังผลการวิจัยที่กล่าวไว้ในหัวข้อบุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อมด้วยคำว่า
นโม หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่ผ่านมา ส่วนข้อสรุปของ
การแสดงความนอบน้อม เคารพบูชาพระพุทธเจ้านั้นอยู่ในหลักการของปฏิบัติบูชาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้
ก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานในมหาปรินิพพานสูตร ที่ขนิณกาย มหาวรรคว่า “อานนทฺ ตถาคตฺจะชฺเือ
ว่าอํบรุษํสํการะ เคารพ นํบถึอ บูชา นอบน้อมด้วยเครื่องสักการะเพียงเท่านี้ก็หาไม่ ผู้ใดไม่ว่าจะ
เป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกาเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่
ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นํบถึอ บูชา นอบน้อม ด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม ฉะนั้น อานนทฺ เธอทั้งหลาย
พึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจะเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ อานนทฺ
เธอทั้งหลายพึง สำเหนียกอย่างนี้แล” (ที.ม. (บาลี) 10/199/121-122, (ไทย) 10/199/148)

2) ความเคารพในพระธรรม ความเคารพในข้อนี้เป็นข้อปฏิบัติที่สำคัญ และเป็น
เจตนารมณ์สูงสุดของพระพุทธเจ้า เห็นได้จากการที่พระองค์สรรเสริญการปฏิบัติบูชา คือ การปฏิบัติตาม
คำสอนของพระองค์ว่ามีผลสูงสุดต่อผู้ปฏิบัติ เพราะจะทำให้ผู้ปฏิบัติได้รับความสุข ความเจริญ และ
ความหลุดพ้นจากทุกข์ตามสมควรแก่การปฏิบัติ นอกจากนี้ยังพิจารณาถึงความสำคัญของคารวะธรรมข้อ
นี้ได้จากปฐมอุรุเวลสูตร อังคุดตรนิกาย จตุกกนิบาตที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงให้ความ
เคารพพระธรรมไว้ว่า

เย จ อตีตา สมพุทธา

โย เจตริหิ สมพุทโธ

สพเพ **สทฺธมมครุโน**

อโถปิ วิทริสฺสนติ

ตสฺมา หิ อตถกาเมน

สทฺธมโม ครุกาตพฺโพ

เย จ พุทธา อนาคตา

พหุณฺนํ โสภนาสนโน.

วิหฺสฺสุ วิทฺรณฺติ จ

เอสา พุทฺธานธมฺมตา.

มหตฺตมมิกงฺขตา

สรํ พุทฺธาน สาสนนฺติ.

แปล: ท้าวสหัมบดีพรหมได้กล่าวคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า “พระสัมมา
สัมพุทธเจ้าในอดีต พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต และพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ในปัจจุบัน ผู้จัดความศอกของสัตว์เป็นจำนวนมากให้พินาศไป ทุกพระองค์
ล้วนเคารพพระสัทธรรมอยู่ นี่เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะ
เหตุนี้แล กุลบุตรผู้ใฝ่ประโยชน์ มุ่งหวังความเป็นใหญ่ ระลึกถึงคำสอนของ
พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พึงเคารพพระสัทธรรม” (อง.จตุกก. (บาลี) 21/21/25,
(ไทย) 21/21/34)

จากตัวอย่างนี้จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ผู้ทรงค้นพบธรรมต่างให้ความสำคัญเคารพพระธรรม แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพระธรรมในฐานะที่นำสัตว์ออกจากทุกข์ หลุดพ้นจากกิเลสที่เป็นสาเหตุของความทุกข์และการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอย่างไม่รู้จักจบสิ้น นอกจากนี้พระพุทธเจ้ายังทรงประทานแนวทางปฏิบัติต่อธรรม คือ การยึดธรรมเป็นที่พึ่ง มีจิตตั้งมั่นในธรรม แม้ชีวิตก็สามารถสละได้ หากจำเป็นในกรณีที่ไม่มีทางออกอย่างอื่น โดยไม่ละทิ้งธรรม ดังที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในมหาสุตโสมชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

จเซ ธนัง อังควรสสุ เหตุ
 อังคัง จเซ ชีวิตํ รุกขมาโน
 อังคัง ธนัง ชีวิตญจาปิ สพพํ
 จเซ นโร ฆมมมนุสฺสรนโต.

แปล: นรชนพึงสละทรัพย์เพราะเหตุแห่งอวัยวะที่สำคัญ เมื่อจะรักษาชีวิตก็พึงสละอวัยวะ เมื่อระลึกถึงธรรม พึงสละทั้งอวัยวะ ทรัพย์ และแม้แต่ชีวิตทั้งหมด. (ขุ.ชา. (บาลี) 28/470/122, (ไทย) 28/470/177)

จากตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงความสำคัญของธรรมที่เหนือกว่าอวัยวะ ทรัพย์สิน และชีวิต ผู้ที่ยึดมั่นในธรรมสามารถสละชีวิตเพื่อรักษาธรรมได้ เห็นได้จากพระพุทธเจ้าก่อนที่พระองค์จะได้ตรัสรู้ ประทับนั่งใต้ต้นอัสถพฤษกแล้วตั้งสัจจาธิฐานในอุปัฏฐาตสูตร อังคตตรนิกาย ทุกนิบาตว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราเริ่มตั้งความเพียรไม่ย่อหย่อนว่า จะเหลืออยู่แต่หนึ่ง เอ็น และกระดูกก็ตามที่ เนื้อและเลือดในสรีระจงเหือดแห้งไปเถิด ยังไม่บรรลุลผลที่พึงบรรลุด้วยริ้วแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักไม่หยุดความเพียร” (อง.ทุก. (ไทย) 20/5/61) นี่คือตัวอย่างของพระมหาบุรุษที่มีความตั้งใจมั่น มุ่งตรงต่อพระโพธิญาณ ขณะเดียวกันก็ทำให้เห็นถึงการยอมสละชีวิตเพื่อธรรมที่มีผลยิ่งใหญ่ที่มีได้เฉพาะเจาะจงเฉพาะพระองค์อย่างเดียว แต่มีผลต่อความหลุดพ้นของสัตว์โลกด้วย

ข้อสรุปของความเคารพในพระธรรมนี้จะเชื่อมโยงกับความเคารพในสิกขาที่กล่าวถึงการศึกษานในไตรสิกขา โดยภาพรวมก็คือ การศึกษาพระธรรมวินัยที่เป็นหลักควบคุมพฤติกรรมและหลักพัฒนาตนสู่เป้าหมาย คือ ความหลุดพ้นทุกข์ตามข้อสรุปในหน้าที่ของชาวพุทธ 2 ประการ คือ คันถธุระ หน้าที่ในการศึกษาหลักคำสอนรวมถึงการเผยแผ่หลักคำสอนด้วย และวิปัสสนาธุระ หน้าที่ในการปฏิบัติตามหลักคำสอน เพราะเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วธรรมและวินัยก็คือ องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบันของชาวพุทธตามพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในมหาปริณีพพานสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรคว่า อานนทฺ บางทีพวกเธออาจจะคิดว่า “ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา ข้อนี้พวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไปก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย” (ที.ม. (ไทย) 10/216/164)

นอกจากเรื่องดังกล่าวมาแล้วยังสามารถวิเคราะห์ถึงพระธรรมว่าเป็นสิ่งที่ชาวพุทธต้องศึกษาเล่าเรียนและนำไปปฏิบัติได้จากคุณของพระธรรมในบทสรรเสริญธรรมคุณข้อ “สนทิกฺกุสิโก” หมายถึง ผู้ปฏิบัติจะเห็นได้เองว่าธรรมเป็นอย่างไร “เอหิปสฺสิโก” พระธรรมเป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้ด้วยการปฏิบัติ “โอปนเนยฺยิโก” พระธรรมเป็นเรื่องที่เราต้องน้อมเข้ามาในใจหรือน้อมใจเราให้เข้าถึงธรรม และ “ปจฺจตฺตํ

เวทิตโป วิญญูหิ” ผู้ปฏิบัติเท่านั้นจึงจะรู้หรือเห็นธรรมได้ (ส.สพ. (บาลี) 18/70/38, (ไทย) 18/70/59) ตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้ชี้ให้เห็นว่า พระธรรมเป็นข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาให้เข้าใจและปฏิบัติให้ถูกต้องเพื่อการเข้าถึงหรือการบรรลุธรรมที่เป็นการบูชาหรือเคารพธรรมอย่างสูงสุดตามที่คณะของพระพุทธศาสนา

3) ความเคารพในพระสงฆ์ ตัวอย่างของการแสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้บูชา สักการะที่พบในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาจะตรงกันคือ พระสงฆ์ในข้อนี้จะเป็นพระอริยสงฆ์และมักปรากฏร่วมกับพระพุทธเจ้าตามองค์ประกอบของพระรัตนตรัย ดังเช่นที่ปรากฏในรัตนสูตร ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะว่า

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนุตลิกเข

ตถาคตฺ เทวมนุสฺสบุชิตํ

สงฆ์ นมสฺสาม สุตฺถิ โหตุติ.

แปล: ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระสงฆ์ของพระตถาคต ที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสวัสดิ. (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/18/9, (ไทย) 25/18/14)

อีกตัวอย่างปรากฏในเหมวตสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตว่า

เต มยฺ วิจริสฺสาม

คามา คามํ นคานํ

นมสฺสมานา สมฺพุทฺธ

ธมฺมสฺส จ สฺฐมฺมตฺนติ.

แปล: (เหมวตยัภักข์กล่าวดังนี้) ข้าพระองค์ทั้งหลายจะขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรมที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีแล้วเที่ยวประกาศธรรมไปทุกหนทุกแห่งตามหมู่บ้านหรือตามขุนเขาลำเนาไพร. (ขุ.สุ. (บาลี) 25/182/368, (ไทย) 25/182/542)

พระสูตรนี้ดูเหมือนศัพท์จะบ่งชี้เพียงแก่พระพุทธเจ้าและพระธรรมเท่านั้น แต่การที่คณะผู้แปลพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยแปลรวมถึงพระสงฆ์ด้วยนั้น เพราะท่านถือตามการขยายความที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาที่ว่า “**สฺฐมฺมตฺนติ** สวากขาตตาทิเกทํ ธมฺมสฺส สฺฐมฺมตํ อชฺชุปฺปฏิปนฺนตาทิเกทํ สขมฺมสฺส จ สุปฺปฏิปตฺตินติ อตฺถเ. แปล: บทว่า สฺฐมฺมตํ อธิบายว่า ความที่พระธรรมเป็นธรรมดีต่างโดยความที่เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น และความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติต่างโดยความเป็นผู้ปฏิบัติตรง เป็นต้น” (ที.ม.อ. (บาลี) 2/295/263)

จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า พระอริยสงฆ์เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่อยู่ในฐานะบูชาบูชานี้บุคคลที่ชาวพุทธควรแสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชาด้วยอามิสบูชาและปฏิบัติบูชาที่เชื่อมโยงกับคำสอนเรื่องมงคลในมงคลสูตร ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะหลายข้อ เช่น การบูชาคนที่ควรบูชา (บูชา จ ปุชนียานํ) ความเคารพ (คารโว) การเห็นสมณะ (สมณานนฺจ ทสฺสนํ) การได้โอกาสสนทนาธรรมกับสมณะหรือพระสงฆ์ตามกาลอันเหมาะสม (กาเลน ธมฺมสากจฺฉา) และการได้ฟังธรรมตามกาล (กาเลน ธมฺมสฺสวานํ เอตมฺมจฺจลฺมุตฺตมํ) ข้อปฏิบัติเหล่านี้เป็นมงคล (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/3-

10/4, (ไทย) 25/3-10/7-8) คือ การกระทำที่จะส่งผลให้ผู้ปฏิบัติมีความเจริญในชีวิตตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนถึงระดับสูงสุดคือความพ้นทุกข์

4) ความเคารพในสิกขา สิกขาในทางธรรมมีความหมายหลายอย่างเช่น การศึกษา การสำเหนียก การเรียนให้เข้าใจ การฝึกฝนปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตน หรือให้ทำได้ทำเป็นตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนถึงความสมบูรณ์ ข้อที่จะต้องศึกษา และข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนามนุษย์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2558ข, น. 451) ความเชื่อมโยงระหว่างการแสดงความอ่อนน้อมกับการเคารพในสิกขานี้ ผู้วิจัยศึกษาจากตฎฎกสูตรนิกาย ขุททกนิกาย มหานิทเทศที่ขยายความของคำว่า ฟังศึกษา ไว้ว่า **“อนุสิกขเตติ สิสฺโส สิกขาโย อธิสึลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ฯเปฯ อัย อธิปัญญาสิกขา. อิม่า สิสฺโส สิกขาโย อวชฺชนโต สิกขเยย ฯเปฯ สจฺฉิกาทพฺพิ สจฺฉิกโรนโต สิกขเยย จเรยย อจฺเจยย สมาจเรยย สมหายย วุตเตยย. แพล: คำว่า ฟังหมั่นศึกษา ได้แก่ สิกขา 3 คือ อธิสึลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา...นี้ชื่อว่า อธิปัญญาสิกขา สิกขา 3 เหล่านี้เมื่อภิกษุถึงชื่อว่าฟังศึกษา... เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าฟังศึกษา คือ ฟังประพฤติเอื้อเพื่อประพฤติโดยเอื้อเพื่อโดยชอบ สมหาน ประพฤติ”** (ขุ.มหา. (บาลี) 29/169/ 136, (ไทย) 29/169/479)

จากการขยายความของการศึกษาทำให้เห็นถึงรายละเอียดว่า สิกขา ในที่นี้เจาะจงไปที่ไตรสิกขาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในคัมภีร์ภสสุตร อังคตตรนิกาย ติกนิบาต (อง.ตัก. (ไทย) 20/83/231) เป็นต้น ไตรสิกขานี้จะสัมพันธ์กับอริยมรรคที่ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง อาทิ พระวินัยปิฎก มหาวรรคที่กล่าวถึงอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และ สัมมาสมาธิ (ตั้งใจชอบ) (วิ.ม. (ไทย) 4/14/22) อริยมรรค 8 นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิบัติ หมายถึง ทางสายกลางที่นำผู้ปฏิบัติไปสู่ความพ้นทุกข์ โดยสรุปเนื้อหาของอริยมรรค 8 เข้าในไตรสิกขาได้ดังนี้ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และ สัมมาอาชีวะจัดเข้าในอธิสึลสิกขาหรือศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิจัดเข้าในอธิจิตตสิกขาหรือสมาธิ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะจัดเข้าในอธิปัญญาสิกขาหรือปัญญา

ความสัมพันธ์ระหว่างไตรสิกขากับอริยมรรค 8 และการศึกษาที่ขยายความมาจากการเคารพธรรมนั้นสรุปเป็นแนวทางปฏิบัติได้ตามหลักของสัทธรรม 3 ประการ ในอรรถกถาอังคตตรนิกาย ได้แก่ ปริยัติสัทธรรม การศึกษาเล่าเรียนหลักคำสอนให้เข้าใจ ปฏิบัติสัทธรรม การนำหลักคำสอนไปปฏิบัติ และปฏิบัติสัทธรรม การได้รับผลของการปฏิบัติธรรมตามควรแก่การปฏิบัติ (อง.อ. (บาลี) 3/205/85) อันเป็นการดำเนินตามแนวทางของพระพุทธเจ้า ดังปรากฏในวงศ์เสถียรคธา ขุททกนิกาย เสถียรคธาว่า

เอวํ สุเทสิเต ธมฺเม

โก ปมาโท วิชานตํ ธมฺมํ

ตสฺมา หิ ตสฺส ภควโต สาสเน อปฺปมตฺโต สทา **นมนสฺสนฺนุสิกฺเข.**

แปล: เมื่อท่านแสดงธรรมไว้ดีอย่างนี้ ท่านผู้รู้แจ้งธรรมทั้งหลายจะมีความประมาทได้อย่างไร เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้ไม่ประมาทในคำสอนของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฟังตั้งใจศึกษา (สิกขา 3) ทุกเมื่อ. (ขุ.เถร. (บาลี) 26/1254/425, (ไทย) 26/1254/543)

5) ความเคารพในสมาธิ สมาธิ หมายถึง ความตั้งมั่นแห่งจิต เป็นผลของการฝึกจิต ตามหลักของสมณะที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎกคัมภีร์วิปัสสนา (ที.ปา. (ไทย) 11/304/256) แต่ในคัมภีร์วิสุทธิ มรรคและอภิมรรคสังคหะ จะเรียกว่า สมถกรรมฐาน หมายถึง อุบายฝึกจิตให้สงบหรือสมาธิ และเรียก วิปัสสนาว่า วิปัสสนากรรมฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งการเจริญปัญญา (ปัญญาภาวนา) วิธีการฝึกจิตที่ทำให้ผู้ ปฏิบัติสามารถเห็นแจ้งสังขารทั้งปวงโดยอาการต่าง ๆ เช่น ความไม่เที่ยง เป็นต้น (พระอนุรุทธาจารย์, 2530, น. 267) นอกจากนี้ สมาธิยังปรากฏในหมวดธรรมที่เรียกว่า “ภาวนา” มี 2 หมวด คือ ภาวนา 2 ได้แก่ **สมถภาวนา** หมายถึง การอบรมจิตให้เกิดความสงบ และวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมจิต ให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริงหรือการเจริญปัญญา (ที.ปา. (ไทย) 11/304/256) และภาวนา 4 ได้แก่ กายภาวนา การฝึกอบรมกาย สีลภาวนา การเจริญหรือฝึกอบรมศีล **จิตตภาวนา** การฝึกอบรมจิต และ ปัญญาภาวนา การฝึกอบรมปัญญา (ที.ปา. (ไทย) 11/305/272) สัมมาสมาธิ ความตั้งจิตมั่นชอบ

การแสดงความอ่อนน้อมมาสัมพันธ์กับการเคารพในสมาธินี้ตามข้อสรุปของหัวข้อ การเคารพธรรม เนื่องจากสมาธิเป็นหลักธรรมข้อหนึ่งที่สำคัญยิ่งต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์และเป็นเรื่อง ที่พระพุทธรเจ้าทรงให้ความสำคัญเรื่องหนึ่ง เห็นได้จากการฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิตามหลักสมถภาวนา หรือสมถกรรมฐาน (อง.ทุก. (ไทย) 20/32/76) กรรมฐานที่มุ่งให้ผู้ฝึกมีจิตเป็นสมาธิบรรลुरुูปฌาน 4 ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน (ม.มู. (ไทย) 12/51/41) และอรุณฌาน 4 ได้แก่ อากาสาณัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ (ส.สพ. (ไทย) 18/259/285) และพัฒนาต่อยอดให้บรรลุผลที่สูงขึ้นด้วยการพัฒนาจิตที่ตั้งมั่น (สมาธิ) แล้วให้ เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นสังขารทั้งปวงตามความจริง (วิปัสสนา) สามารถจัดค้นหาที่เป็นสาเหตุของความ ทุกข์ได้ ตามข้อสรุปในขุททกปิฎกที่ว่า “นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิต และปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารนั้นพึงแก้ความยุ่งยากนี้ได้” (ส.ส. (ไทย) 15/23/27)

จากสาระสำคัญที่กล่าวมาทั้งหมดสามารถสรุปได้ว่า การเคารพในสมาธิก็คือคือการ เคารพธรรม เนื่องจากสมาธิก็คือธรรมข้อหนึ่ง และเป็นการปฏิบัติบูชา เพราะการเจริญสมาธิเป็นการ ปฏิบัติธรรมเพื่อให้เกิดความตั้งมั่นแห่งจิตและเป็นฐานแห่งการพัฒนาต่อยอดเพื่อการรู้แจ้งธรรม หลุดพ้นจากกิเลสตามหลักวิปัสสนาต่อไป

6) ความเคารพในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทเป็นหลักธรรมที่สำคัญยิ่ง ประการหนึ่ง เห็นได้จากการเปรียบเทียบหลักธรรมข้อนี้กับรอยเท้าช้างซึ่งเป็นรอยเท้าที่ใหญ่กว่ารอยเท้า ของสัตว์ชนิดอื่น ๆ ไว้ในปฐมอัมปมาทสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “มหาบพิตร ธรรมอย่างหนึ่งที่ยึดประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ในภายหน้าไว้ได้ คือ ความไม่ ประมาท รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่สัญจรไปบนแผ่นดินชนิดใดชนิดหนึ่ง รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อม รวมลงในรอยเท้าช้าง บัณฑิตกล่าวว่า รอยเท้าช้างเป็นเลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ ฉั่นโต มหาบพิตร ธรรมอย่างหนึ่งที่ยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ใน ภายหน้า คือ ความไม่ประมาทก็ฉนั้น” (ส.ส. (ไทย) 15/128/151)

การเปรียบเทียบอัมปมาทธรรมกับรอยเท้าช้างมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เห็นถึง ความสำคัญของความไม่ประมาท และในขณะเดียวกันก็ยังแสดงถึงผลของการมีธรรมข้อนี้ว่า จะทำให้ผู้ไม่

ประมาทบรรลุประโยชน์ทั้งประโยชน์ในปัจจุบันที่แสดงไว้ภายใต้ชื่อว่า ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ ในทีฆมาถุสสูตร อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต ประกอบด้วยหลักธรรม 4 ประการ คือ (1) อุฏฐานสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยความหมั่น หมายถึง ความขยัน ไม่เกียจคร้านในการประกอบสัมมาชีพ (2) อารักขสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยการรักษา หมายถึง การรู้จักเก็บออมทรัพย์ที่ได้มาโดยชอบธรรม ไม่ให้พิบัติไปเพราะภัยต่าง ๆ เช่น ภัยจากโจรผู้ร้าย เป็นต้น (3) กัลยาณมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรดี หมายถึง ผู้วางตนได้เหมาะสม คบหาคนที่ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา (4) สมชีวิตา ความเป็นอยู่เหมาะสม หมายถึง การเลี้ยงชีพอย่างเหมาะสม รู้ทางที่จะทำให้ทรัพย์สิ้นเพิ่มขึ้นและรู้ทางที่จะทำให้ทรัพย์สิ้นวิบัติ (อบายมุข) ยึดหลักทางสายกลางในการเลี้ยงชีพตนและคนที่เกี่ยวข้อง ไม่ฟุ่มเฟือยและไม่ฝืดเคืองเกินไป (อง.อฎฐก. 23/54/340-342) และประโยชน์ในโยชน์ในภายภาคหน้าที่แสดงไว้ในพระสูตรเดียวกันภายใต้ชื่อว่า “สัมปรายิกัตถประโยชน์” ประกอบด้วยองค์ธรรม 4 ประการ คือ (1) สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา หมายถึง เชื่ออย่างมีปัญญา¹⁴ (2) สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล¹⁵ (3) จาคสัมปทาน ถึงพร้อมด้วยจาคะ คือ มีใจปราศจากความตระหนี่ เสียสละ ยินดีในการให้ (4) ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา หมายถึง ปัญญาหรือญาณที่เห็นความเกิดและความดับอันเป็นอริยะที่ทำลายกิเลสได้ (อง.อฎฐก. 23/54/343-344)

นอกจากนี้ยังสามารถพิจารณาถึงความสำคัญของความไม่ประมาทเชิงเปรียบเทียบับอธรรม คือ ความประมาท ที่ชี้ให้เห็นผลต่างของธรรมและอธรรมทั้งสองที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในเรื่องสามาวดี ขุททกนิกาย ธรรมบทว่า

อปปมาโท อมตํ ปทํ	ปมาโท มจฺจุโน ปทํ
อปปมตฺตา น มียนฺติ	เย ปมตฺตา ยถา มตา.

แปล: ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าอย่าอมไม่ตาย คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว (ขุ.ธ. (บาลี) 25/21/19, (ไทย) 25/21/31)

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาได้อธิบายถึงความไม่ประมาทในพระคานานี้ว่าเป็นชื่อของสติ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/21/172) และคำว่า อมตะ (ไม่ตาย) หมายถึง นิพพานที่ได้ชื่อว่า ไม่แก่ ไม่ตาย เพราะไม่เกิด (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/21/172) และในเรื่องเดียวกันพระพุทธเจ้ายังตรัสย้ำให้ภิกษุทั้งหลายดำรงอยู่ในความไม่ประมาทเพื่อผลอันไพบูลย์ต่อจากคานาข้างต้นไว้อีกว่า

เอตํ วิเสสโต ญตฺวา	อปปมาทมฺหิ ปณฺชิตา
อปปมาเท ปโมทฺนฺติ	อริยานํ โคจเร รตา.

¹⁴ ในปฐมมิลินทนิทรา อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต ระบุความเชื่อในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าว่า “แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชา และจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค” (อง.อฎฐก. (ไทย) 23/49/326)

¹⁵ ในสังฆิตตูปสทสูตร อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต (อง.อฎฐก. (ไทย) 23/41/303-305) และวิตถตูปสทสูตร อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต (อง.อฎฐก. (ไทย) 23/42/306-309) ระบุว่า เป็นศีลอุโบสถหรือศีลแปด

แปล: บัณฑิตทราบความต่างกันระหว่างความไม่ประมาทกับความประมาทนั้น แล้วตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ย่อมบันเทิงใจในความไม่ประมาท ยินดีในทางปฏิบัติของพระอริยะทั้งหลาย (ขุ.ธ. (บาลี) 25/22/19, (ไทย) 25/22/31)

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาได้อธิบายความในพระคาถานี้เพิ่มเติมว่า ทางปฏิบัติของพระอริยะ หมายถึง โภธิปักขิยธรรม 37 ประการ ได้แก่ มีสติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิปัตถ 4 อินทริย 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมืองค์ 8 นอกจากนี้คัมภีร์ชั้นอรรถกถายังได้แสดงถึงการนอบน้อมธรรมที่ท่านขยายความว่า หมายถึง โลกุตตรธรรม 9 ประการ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ดีแล้ว (ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/592/356-357) ซึ่งทำให้เห็นข้อสรุปของความไม่ประมาทในฐานะการวธธรรมก็คือ ความไม่ประมาทในธรรมทั้งปวงนั่นเอง โดยมีหลักฐานยืนยันความจริงข้อนี้ 2 แห่ง คือ ในมงคลสูตรขุททกนิกาย ขุททกปาฐะที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “อุปมาโท จ ธมเมสุ เอตมมมงคลมุตตมัม ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลายเป็นมงคลอย่างสูงสุด” (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/8/4, (ไทย) 25/8/7) และในมหาปริณิพพานสูตรที่มุนิกาย มหาวรรค พระองค์ก็ตรัสย้ำไว้อีกว่า “อุปมาเทน สมปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด” (ที.ม. (บาลี) 10/185/107, (ไทย) 10/185/131) โดยมีบทสรุปของการเคารพในความไม่ประมาทที่สัมพันธ์กับการแสดงความนอบน้อมต่อพระธรรม คือ ความไม่ประมาทในคำสอนของพระพุทธเจ้าตั้งใจศึกษาในไตรสิกขา ดังปรากฏในวังคีสเถรคาถา ขุททกนิกาย เถรคาถาว่า

เอวํ สุเทสิเต ธมเม โภ ปมาโท วิชานตัม ธมม

ตสมา ทิ ตสส ภควโต สาสเน **อุปมตโต สทา นมสสมนุสิกุเข.**

แปล: เมื่อท่านแสดงธรรมไว้ดีอย่างนี้ ท่านผู้รู้แจ้งธรรมทั้งหลายจะมีความประมาทได้อย่างไร เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้ไม่ประมาทในคำสอนของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น พึงตั้งใจศึกษา (สิกขา 3) ทุกเมื่อ. (ขุ.เถร. (บาลี) 26/1254/425, (ไทย) 26/1254/543)

7) ความเคารพในปฏิสันถาร ปฏิสันถาร หมายถึง การทักทายปราศรัย การต้อนรับแขก (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2558ข, น. 198) การเคารพในปฏิสันถาร คือ การปฏิบัติตนตามองค์ประกอบของหลักธรรมข้อนี้ 2 ประการ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในสันถารวรรค อังคตตรนิกาย ทุกนิบาต ได้แก่ อามิสปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยสิ่งของ และธัมมปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยธรรม นอกจากนี้พระองค์ยังทรงย้ำว่า ในปฏิสันถารทั้งสองอย่างนี้ ธัมมปฏิสันถารเป็นเลิศ (อง.ทุก. (ไทย) 20/153/ 123) ซึ่งหลักธรรมหมวดนี้จะไปสัมพันธ์กับการบูชา 2 ประการ คือ อามิสบูชาและปฏิบัติบูชาที่ตรัสไว้ในทำนองเดียวกันว่า ปฏิบัติบูชาเป็นเลิศ (อง.ทุก. (ไทย) 20/157/124) แสดงถึงการให้ความสำคัญกับธรรมคำสอน ซึ่งเป็นตัวแทนของพระองค์ที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ ความหลุดพ้นจากทุกข์

8) ความเคารพในหิริ หิริ หมายถึง ความละอายต่อบาปหรือความขัว หลักธรรมข้อนี้เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งอีกข้อหนึ่ง ประเด็นนี้วินิจฉัยจากชื่อของธรรมหมวดนี้ คือ ธรรมคุ้มครองโลกที่ปรากฏในจริยสูตร อังคตตรนิกาย ทุกนิบาต ประกอบด้วย หิริ ความอายบาป โอตตบปะ ความกลัวบาป (อง.ทุก. (ไทย) 20/9/63) โลกในที่นี้พระภิกษุจารย์อธิบายว่า หมายถึง สัตว์โลก โลกคือหมู่

สัตว์ (อง.ทก.ฎีกา (บาลี) 2/9/10) ส่วนคำว่า คัมครอง หมายถึง ธรรมข้อนี้จะช่วยรักษาหรือควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ ไม่ให้มนุษย์กระทำชั่ว ซึ่งธรรมข้อนี้ในสุกกสูตรและในจริยสูตรเรียกว่า ธรรมชาว (อง.ทก. (ไทย) 20/8-9/63) โดยความหมายก็คือ กุศลกรรมนั่นเอง โดยในจริยสูตรพระพุทธเจ้าทรงยกตัวอย่างเพื่ออธิบายถึงสารธรรมข้อนี้ว่า “หากไม่คัมครองโลก ชาวโลกไม่ฟังบัญญัติว่า มารดา น้ำป่า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของครู โลกจักถึงความส่ำสอนกันเหมือนพวกแพะ แกะ ไก่ หมู สุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอกฉนั้น” (อง.ทก. (ไทย) 20/9/63) ซึ่งพระอรรถกถาจารย์อธิบายความในพุทธดำรัสนี้ไว้ว่า หากมนุษย์ปราศจากหิริโอตตปปะก็ไม่ต่างอะไรจากพวกสัตว์ เช่น แพะ เป็นต้นที่พวกสัตว์เหล่านี้ไม่มีจิตสำนึกด้วยความเคารพนับถือว่าเป็นมารดาหรือป้าของเรา และจะปฏิบัติผิดในบุคคลเหล่านี้ โดยท่านยกตัวอย่างความส่ำสอนทางเพศที่สัตว์เดรัจฉานดังกล่าวปฏิบัติต่อพวกเดียวกันโดยไม่เลือกว่าเป็นแม่ พี่น้องของตัวเอง (อง.ทก.อ. (ไทย) 2/9/11)

ข้อสรุปของการแสดงความนอบน้อมกับคารวธรรมข้อนี้มีปรากฏในเนตติฎีกาว่า “หิโรตตปสมปนโน หิ สปุริโส โลโก สกจจ สทา สพพกาเลสสุ **ปุชยติ เจว นมสสติ** จ ปापหิริชิตฺตจจนโต ฌมจจนทวนตตาย จ. แปล: ก็สัตว์บุรุษผู้สมบูรณ์ด้วยความละเอียดรอบคอบและความกลัวบาปยอมบูชาและนอบน้อม (ธรรม) ด้วยความเคารพทุกเมื่อ คือตลอดเวลา เพราะตนเป็นผู้ที่ละเอียดและรังเกียจบาป และเพราะความที่ตนมีความใคร่ในธรรม (เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/8) จะเห็นว่า ความละเอียดรอบคอบหรือความซื่อเป็นธรรมที่ช่วยคัมครอง รักษาให้ผู้ปฏิบัติธรรมข้อนี้ไม่ตกไปในความชั่วตามข้อสรุปในธัมมิกเถรคาถา ขุททกนิกาย เถรคาถาว่า

ธมโม หเว รกขติ ธมมจारी
 ธมโม สุจิณฺเณ สุขมาวาหติ
 เอสานิสฺโส ธมเม สุจิณฺเณ
 น ทคฺคตี คจจติ ธมมจारी.

แปล: ธรรมเท่านั้นย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธรรมที่ประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ นี่เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุกข์. (ขุ.เถร. (บาลี) 26/303/318, (ไทย) 26/303/389)

9) ความเคารพในโอตตปปะ โอตตปปะ หมายถึง ความกลัวบาปหรือความซื่อเป็นองค์ประกอบของหลักธรรมข้อว่า ธรรมคัมครองโลก ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง ดังที่กล่าวไว้ในจริยสูตร อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต โดยมีสาระสำคัญและบทสรุปเช่นเดียวกันกับข้อที่ว่าด้วยหิริที่ผ่านมา

10) ความเป็นผู้ว่าง่าย เป็นหลักธรรมอีกข้อหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในหมวดของคารวธรรมตามที่กล่าวข้างต้น และเป็นองค์ธรรมข้อหนึ่งในมงคล 38 ประการ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในมงคลสูตร ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะว่า “โสวจสฺสตา เอตมฺมงฺคลมุตฺตํ ความเป็นผู้ว่าง่าย นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด” (ขุ.ขุ. (บาลี) 25/10/4, (ไทย) 25/10/8) เนื่องจากหลักธรรมข้อนี้จะช่วยขจัดความกระด้างถือตัวในลักษณะต่าง ๆ ที่ปรากฏในทฤษฎีรัฐศาสตร์สุตตนิเทศ ขุททกนิกาย มหานิทเทศ เช่น การยกตนข่มผู้อื่น ถือตัวเราเลิศ เสมอ ด้อยกว่าคนอื่น หรือถือตัวเพราะชาติ โคตร ตระกูล รูปร่าง ทรัพย์

การศึกษา หน้าที่การงาน ศิลปวิทยา ความเป็นผู้คงแก่เรียน เป็นต้น อันเป็นเหตุให้เกิดความถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความยกตนให้เหนือคนอื่น ความเห่อเหิม (ขุมหา. (ไทย) 29/21/95-97) และหลักธรรมข้อนี้ยังเป็นองค์ประกอบข้อหนึ่งของนาถกรรมธรรม หมายถึง ธรรมที่สร้างที่ฟังหรือธรรมที่ทำให้ฟังตนได้ ซึ่งในปฐมนาสสูตรและทุติยนาถสูตร อังคตตรนิกาย ทสกนิบาตได้อธิบายถึงลักษณะของภิกษุผู้ว่าง่ายไว้ว่า เป็นผู้ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องทำให้เป็นผู้ว่าง่าย อดทน รับฟังคำพร่ำสอนโดยเคารพ และในทุติยนาถสูตรได้ขยายความไว้อีกว่า ผู้ประกอบด้วยธรรมข้อนี้ ไม่ว่าจะเป็ภิกษุใหม่ มัชฌิมะ หรือเป็นพระเถระก็ตาม ย่อมได้รับความเจริญอย่างเดียวกัในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความเสื่อมเลย (อง.ตสก. (ไทย) 24/17-18/31-38) ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสถึงความเป็นผู้ว่าง่ายว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุให้ได้รับโอวาทและคำพร่ำสอนจากสำนักของผู้ประพฤติธรรมอันประเสริฐ และเป็นเหตุให้ละโทษและบรรลुकุณ¹⁶ (พระสิริมังคลาจารย์, 2524, น. 342-343)

ความสัมพันธ์ของหลักธรรมข้อนี้กับคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระเดียวกันกับคำว่า “นโม” คือ ธรรมข้อนี้เป็นองค์ประกอบข้อหนึ่งของคารวธรรมที่แสดงไว้ในปฐมโสวัจจสตาสูตร อังคตตรนิกาย สัตตกนิบาต (อง.สตตก. (บาลี) 23/34/27, (ไทย) 23/34/52-53) และคารวธรรมก็เป็นหลักปฏิบัติประการหนึ่งที่อยู่ในกลุ่มเดียวกันกับการแสดงความนอบน้อม กราบไหว้สักการะ บูชาตามความหมายเชิงขยายความของคำว่า “นโม”

11) ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร หมายถึง การเป็นเพื่อนที่ดีของคนอื่น หลักธรรมข้อนี้มีความสำคัญยิ่งต่อการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมมนุษย์ ทั้งสังคมคฤหัสถ์หรือชาวบ้าน และสังคมของบรรพชิต ซึ่งพระพุทธเจ้าได้แสดงคุณสมบัติของกัลยาณมิตร มิตรที่ดีหรือมิตรแท้ไว้ในปฐมมิตตสูตร อังคตตรนิกาย สัตตกนิบาตไว้ 7 ประการ ได้แก่ (1) ให้สิ่งที่ให้ได้อย่าง (2) ทำสิ่งที่ทำได้อย่าง (3) อดทนถ้อยคำที่อดทนได้อย่าง (4) เปิดเผยความลับแก่เพื่อน (5) ปิดความลับของเพื่อน (6) ไม่ทอดทิ้งในยามวิบัติ (7) เมื่อเพื่อนสิ้นโลกสมบัติก็ไม่ดูหมิ่น (อง.สตตก. (ไทย) 23/36/56) และในทุติยมิตตสูตร อังคตตรนิกาย สัตตกนิบาตก็ได้แสดงเพิ่มเติมไว้อีก 7 ประการ ได้แก่ (1) เป็นที่รักเป็นที่พอใจ (2) เป็นที่เคารพ (3) เป็นที่ยกย่อง (4) เป็นนักพูด (5) เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ (6) เป็นผู้พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ (7) ไม่ชักนำในอธฐานะ โดยมีพุทธดำรัสสรุปไว้ว่า ผู้ที่ประกอบด้วยธรรม 7 ข้อนี้เป็นผู้ควรคบหา ควรอยู่ใกล้ชิด (อง.สตตก. (ไทย) 23/37/57)

คัมภีร์ชั้นอรรถกถาได้อธิบายลักษณะของมิตรบางข้อเพิ่มเติมเพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องว่า คุณสมบัติชื่อว่า เป็นนักพูด หมายถึง เป็นผู้ฉลาดในการใช้คำพูด คุณสมบัติชื่อว่า อดทนต่อ

¹⁶ ในอนุนามสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก ได้แสดงโทษของความเป็นผู้ว่าง่ายไว้ 16 ประการ ได้แก่ มีความปรารถนาชั่ว ยกตนข่มผู้อื่น มักโกรธผูกโกรธ ชีระแวงเพราะความโกรธ ใช้วาจาที่รุนแรงเพราะความโกรธ โต้เถียงผู้ทักท้วง รุกรานผู้ทักท้วง ปรีกปรีาผู้ทักท้วง พุดกลบเกลื่อนความผิดไม่ยอมรับความจริง ไม่ยอมรับว่าผิดกรรมของตนผิด หลบหลู่ตีเสมอผู้อื่น ริษยาตระหนี่ โอ้อวดมีมารยา กระด้างดูหมิ่นผู้อื่น ยึดถือความเห็นของตนเป็นใหญ่ ตื้ออรั้น ไม่ฟังคนอื่น ขณะเดียวกัน พระสูตรดังกล่าวก็ได้แสดงคุณที่เกิดจากความเป็นผู้ว่าง่าย ซึ่งเป็นผลที่ตรงกันข้ามกับผลฝ่ายลบที่กล่าวมาทั้งหมด เช่น ไม่มีความปรารถนาชั่ว ไม่ยกตนข่มผู้อื่น เป็นต้น (ม.ม. (ไทย) 12/181-182/186-190)

ถ้อยคำ หมายถึง ปฏิบัติตามโอวาทที่ท่านให้แล้ว คุณสมบัติข้อว่า พุดถ้อยคำที่ลึกซึ้งได้ หมายถึง ถ้อยคำเกี่ยวกับขณาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน (อง.สตตก.อ. (บาลี) 3/37/179) ส่วนคัมภีร์ฎีกา ได้อธิบายคุณสมบัติข้อว่า เป็นที่รักเป็นที่พอใจ หมายถึง มีลักษณะของกัลยาณมิตร 8 ประการ ได้แก่ (1) มีศรัทธา เชื่อการตรัสรู้ของพระตถาคต เชื่อกรรมและผลของกรรม (2) มีศีล เป็นที่รักเคารพ นับถือ ของคนทั้งหลาย (3) มีสุตะ สามารถกล่าวถ้อยคำลึกซึ้ง ประกอบด้วยสัจจะและปฏิจางสมุปปาท (4) มีจาคะ เสียสละ ประทานน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ (5) มีความเพียร ประารถความ เพียรในการปฏิบัติเพื่อแก้กมลแก่ตนและผู้อื่น (6) มีสติ มีสติตั้งมั่น (7) มีสมาธิ มีจิตตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่าน (8) มีปัญญา รู้อย่างถูกต้อง ไม่ผิดไปจากความจริง ใช้สติพิจารณาคติแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม รู้สิ่งที่แก้กมลและสิ่งไม่แก้กมลด้วยปัญญาตามความเป็นจริง มีจิตเป็นหนึ่งในอารมณ์นั้นด้วยสมาธิ เว้น สิ่งที่ไม่แก้กมล ประกอบสิ่งที่แก้กมลด้วยความเพียร และคุณสมบัติข้อว่า ไม่ชักนำไปในอฐานะ หมายถึง ป้องกันเพื่อนไม่ให้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก้กมล มีผลเป็นความทุกข์ แต่ชักชวนให้ทำสิ่งที่ เป็นประโยชน์แก้กมล มีผลเป็นความสุข (อง.สตตก.ฎีกา (บาลี) 3/37-43/203)

ความสัมพันธ์ของความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรกับการแสดงความนอบน้อมด้วยคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม คือ ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรมีอยู่ในตัวบุคคลตามคุณสมบัติที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมด สะท้อนให้เห็นถึงบุคคลผู้มีคุณธรรมข้อน้อยอยู่ในฐานะ บัณฑิตหรือสัตบุรุษที่ควรคบหาที่พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงไว้ในมงคลสูตร ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะว่า “บัณฑิตานญจ เสวนา ปุชา จ ปุชณียานํ เอตมมจฺจลฺมุตตมํ การคบหาบัณฑิตและการบูชาบุคคลที่ควร บูชาเป็นมงคลสูงสุด” (ขุ.ข. (บาลี) 25/3/4) ซึ่งการบูชาเป็นการกระทำที่อยู่ในกลุ่มเดียวกันกับคำว่า นโม นมัสการ อัญชลี วันทา อภิวาท มานนะ (นับถือ) สักการะ และคารวะที่มีสารัตถะเดียวกัน คือ การ แสดงความเคารพ นอบน้อมต่อบุคคลผู้ควรแก่การนอบน้อม เป็นต้น

จากสาระสำคัญของคารวธรรมที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยได้พบข้อสรุปที่เป็นหลัก ปฏิบัติตามหลักธรรมข้อนี้ในทุติยโศภจัสสตาสูตฺร อังคตตรนิกาย สัตตกนิบาต (อง.สตตก. (ไทย) 23/35/53-55) ที่พระพุทธรูปเจ้าทรงขยายความถึงคารวธรรมออกไป ที่มีได้เจาะจงเฉพาะในตัวผู้ปฏิบัติ เท่านั้น แต่ยังคงเชื่อมโยงกับคนอื่นในสังคมด้วยการแสดง บอกกล่าวอีกด้วย ดังข้อสรุปต่อไปนี้

- 1) ตนเองเป็นผู้มีความเคารพในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา สมาธิ ความเป็นง่าย ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร รวมถึงความไม่ประมาท และความมีหิริโอตตปปะด้วย
- 2) สรรเสริญคนที่มี ความเคารพในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา สมาธิ ความเป็นง่าย ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร รวมถึงความไม่ประมาท และความมีหิริโอตตปปะด้วย
- 3) ชักชวนให้คนอื่นที่ยังไม่มีความเคารพในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา สมาธิ ความไม่ประมาท ความเป็นง่าย ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร ความมีหิริโอตตปปะให้มีคารวธรรม เหล่านี้ด้วย

4) ประกาศคุณที่มีอยู่จริงของคนที่มีคารวธรรมเหล่านี้ตามกาลอันควร

จากข้อสรุปในทุติยโศภจัสสตาสูตฺรดังกล่าวชี้ให้เห็นหน้าที่ของชาวพุทธตามหลักปรีชา สัตถธรรม คือ การศึกษาหลักคำสอน ปฏิบัติสัทธรรม คือ การปฏิบัติตามหลักคำสอน รวมถึงการชักจูง

แนะนำสอนให้ผู้อื่นได้ปฏิบัติตามการวกรรมเหล่านี้ที่ชี้ให้เห็นจุดยืนของการแสดงความเคารพนอบน้อมอย่างสูงสุดตามหลักปฏิบัติบูชาที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่าเป็นการบูชาพระองค์อย่างแท้จริง เรื่องนี้มีข้อสรุปและสามารถใช้เป็นหลักฐานยืนยันถึงการให้ความสำคัญแก่การนอบน้อมธรรมด้วยการปฏิบัติดังปรากฏในตวงกุสสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตว่า

อภิกุ ทิ โส อนภิกุโต
 สกขิธมมนีติมทสสิ
 ตสมา ทิ ตสส ภควโต สาสเน
 อปมตโต สทา นมสสมนุสิกเขตติ.

แปล: ภิกษุหนึ่งเป็นผู้ครอบงำ ไม่ถูกครอบงำ ได้เห็นธรรมที่เป็นพยานซึ่งไม่ต้องเชื่อใคร เพราะฉะนั้น เธอจึงเป็นผู้ไม่ประมาทในศาสนาของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น นอบน้อมอยู่ พึงหมั่นศึกษาทุกเมื่อ (ขุ.สุ. (บาลี) 25/ 941/518, (ไทย) 25/941/726)

ความในพระคาถาข้างต้นนี้มีปรากฏในตวงกุสสูตรตนิทเทส ขุททกนิกาย มหานิทเทสอีกแห่งหนึ่ง แต่ในตวงกุสสูตรตนิทเทส (ขุ.ม. (บาลี) 29/169/335-336, (ไทย) 29/169/478-479) มีการอธิบายความในคาถาดังกล่าวโดยการนำประโยคและศัพท์ต่าง ๆ มาอธิบาย มีลักษณะเหมือนกับการอธิบายในอรรถกถาและฎีกา ซึ่งทำให้เห็นข้อสรุปของความหมาย สาระสำคัญ และแนวทางปฏิบัติต่อการแสดงความนอบน้อมต่อธรรมอย่างกว้างขวาง ดังต่อไปนี้

อภิกุ ทิ โส อนภิกุโตติ : อภิกุติ รูปาภิกุ สททาภิกุ คนธธาภิกุ รัสสาภิกุ โผฏฐัพพาภิกุ ธมมาภิกุ อนภิกุโต เกหิจิ กิเลเสหิ, อภิกุสิ เน ปาปกเ อกุสเส ธมเม สกกิเลสิเก โปโนพภวิเก สทเร ทุกขวิปาเก आयตี ซาติชรามณเยติ อภิกุ ทิ โส อนภิกุโต.

แปล: คำว่า ภิกษุหนึ่งเป็นผู้ครอบงำ ไม่ถูกครอบงำ อธิบายว่า ภิกษุหนึ่งเป็นผู้ ครอบงำรูป ครอบงำเสียง ครอบงำกลิ่น ครอบงำรส ครอบงำโผฏฐัพพะ ครอบงำธรรมารมณ์ ไม่ถูกกิเลสใด ๆ ครอบงำเลย ภิกษุหนึ่งเป็นผู้ครอบงำบาปอกุศลธรรมเหล่านั้น ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความเศร้าหมอง ก่อภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชรา และมรณะต่อไป รวมความว่า ภิกษุหนึ่งเป็นผู้ครอบงำ ไม่ถูกครอบงำ

ข้อสรุปในการอธิบายความในคาถานี้ก็เพื่อต้องการแสดงให้เห็นว่า ภิกษุหนึ่งเป็นผู้สามารถยกจิตอยู่เหนือการครอบงำของกามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่ถูกต้องร่างกาย (โผฏฐัพพะ) และอารมณ์ที่เกิดในใจ สิ่งที่ใจรับรู้ หรือเรื่องที่ใจนึกคิด (ธรรมารมณ์) อีกนัยหนึ่งหมายถึง ภิกษุสามารถพัฒนาจิต รักษาจิตไม่ให้ถูกกิเลสหรือบาปอกุศลกรรมต่าง ๆ ที่เป็นสาเหตุของความทุกข์และการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารเข้าครอบงำจิตตามหลักของปธานสี่ ข้อสังวรปธาน คือ เพียรพยายามรักษาป้องกันไม่บาปอกุศลเกิดขึ้นในจิตในอังกุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (อง.จตุกก. (ไทย) 21/13/23-24)

สกขิธมมณี อนีติมทสสิติ สกขิธมมนติ : น อิตติหิติน อติกริยาย น ปรมปราย น ปิฎกสมปทาย น ตกกเหตุ น นยเหตุ น อากการปริวิตกเคน น ทิฎุจนิชฆมานกขนติยา สามิ สยมภิญญาต อตตปจจกัธ ธมมณี อททสิ อททกขิ อปสสิ ปฎิวฉิมิติ สกขิธมมณี อนีติมทสสิ.

แปล: คำว่า ธรรมที่เป็นพยานในคำว่า ได้เห็นธรรมที่เป็นพยาน ซึ่งไม่ต้องเชื่อใคร อธิบายว่า ได้เห็น คือ ได้แลเห็น ได้แทงตลอดธรรมที่ประจักษ์แก่ตน ธรรมที่รู้ด้วยตนเอง มิใช่โดยอาการ เชื่อผู้อื่นว่า ธรรมนี้เป็นดังนี้ ธรรมนี้เป็นดังนี้ มิใช่โดยการเล่าลือ มิใช่โดยการถือสืบ ๆ กันมา มิใช่โดยการอ้างตำรา มิใช่โดยตรรก มิใช่โดยการอนุมาน มิใช่โดยการคิดตรองตามแนวเหตุผล มิใช่เพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว รวมความว่า ได้เห็นธรรมที่เป็นพยานซึ่งไม่ต้องเชื่อใคร

การอธิบายความดังกล่าวมุ่งแสดงถึงผลของการปฏิบัติธรรมจนเข้าถึงธรรม บรรลุธรรม เห็นแจ้งธรรมด้วยตนเองตามข้อสรุปของบทสรรเสริญพระธรรมคุณชื่อว่า “ปัจจุตต์ เวทิตัพโพพระธรรมเป็นสิ่งทีวิญญูชนจะรู้ได้เฉพาะตน” (ม.ม. (บาลี) 12/74/50, (ไทย) 12/74/66) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ท่านให้ความสำคัญกับการปฏิบัติธรรมที่ไปสัมพันธ์กับการนอบน้อมธรรม เคารพธรรม บูชา สักการะธรรมชื่อว่า ปฏิบัติบูชา

อุปมตโตติ สกกจการี อสส.. อุปมตโต กุสเลสุ ฌเมสุ. แปล: คำว่า เธอพึงเป็นผู้ไม่มาท ได้แก่ พึงเป็นผู้กระทำกิจของตน...ชื่อว่าไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย

คำอธิบายดังกล่าวได้ให้ความชัดเจนถึงความหมายของความไม่ประมาทในบริบทดังกล่าวว่า คือความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย อันเป็นคารวะธรรมข้อหนึ่งที่แสดงไว้ข้างต้น โดยท่านชี้ให้เห็นถึงการปฏิบัติต่อเรื่องนี้ คือ การหมั่นศึกษาธรรมที่ต้องทำอย่างต่อเนื่องทุกเวลาตามการขยายความของศัพท์ข้อต่อไปเพื่อการบรรลุธรรมตามที่กล่าวข้างต้น

นมสสนติ : กาเยน วา นมสสมาโน วาจา ย วา นมสสมาโน จิตเตน วา นมสสมาโน อนุตถปฏิบัติยา นมสสมาโน ฌมานุ ฌมปฏิบัติยา นมสสมาโน สกการมาโน ครุการมาโน มานยมาโน ปุชยมาโน อปจายมาโน. แปล: คำว่า นอบน้อมอยู่ ได้แก่ นอบน้อมอยู่ คือ สักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรงด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม

การขยายความของคำว่า นมสสิ ที่แปลว่า นอบน้อมอยู่ช่วยให้เห็นถึงความหมายของคำว่า นอบน้อม จากคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่หมายถึงความนอบน้อมเหมือนกัน ดังนั้น จึงสรุปว่า ความนอบน้อมโดยนัยขยายความจึงหมายถึง การสักการะ การเคารพ การนับถือ การบูชา การยำเกรงทางกาย วาจา ใจที่เป็นการปฏิบัติต่อบุคคลหรือสิ่งควรเคารพ ในคานานี้เจาะจงเฉพาะพระธรรมที่ต้องปฏิบัติเพื่อให้เอื้อประโยชน์ ถูกต้องตามหลักธรรมตามข้อสรุปในหลักการบูชาข้อปฏิบัติบูชาเพื่อการเข้าถึงธรรม บรรลุธรรม เห็นแจ้งธรรมที่พระพุทธเจ้าสรรเสริญว่าเป็นเลิศ และเป็นการเห็นพระองค์อย่างแท้จริง

อนุสิทฺเทติ: ติสฺโส สิกฺขาโย: อธิสฺลสิกฺขา อธิจิตตสิกฺขา อธิปญฺญาสิกฺขา...อยู่ อธิปญฺญาสิกฺขา. อิมํ ติสฺโส สิกฺขาโย อวชฺชนโต สิกฺเขย... สจฺฉิกาทพฺพ สจฺฉิกโรนโต สิกฺเขย จเรยย อจเรยย สมาจเรยย สมาทาย วตเตยย. แปล: คำว่า พึงหมั่นศึกษา ได้แก่ ศึกษา 3 คือ อธิสสิลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ... นี้ชื่อว่าอธิปัญญาสิกขา ศึกษา 3 เหล่านี้เมื่อภิกษุถึง ชื่อว่าพึงศึกษา ... เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าพึงศึกษา คือ พึงประพฤติเอื้อเพื่อ ประพฤติเอื้อเพื่อโดยชอบ สมาทานประพฤติ

คำอธิบายนี้มุ่งแสดงให้เห็นว่า สิ่งที่ชาวพุทธควรศึกษา ได้แก่ ไตรสิกขา หลักการพัฒนาชีวิตสู่ความสมบูรณ์สูงสุด คือ ความเป็นพระอริยบุคคลประเภทต่าง ๆ จนลุล่วงพระนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดตามหน้าที่ของชาวพุทธที่เรียกว่า “คันถุระ” หน้าที่ในการศึกษาเล่าเรียนหลักคำสอน ขณะเดียวกันก็ชี้เห็นถึงหน้าที่ข้อที่สองของชาวพุทธ คือ วิปัสสนาธุระ การปฏิบัติตามหลักคำสอนที่ท่านใช้คำว่า ประพฤติเอื้อเฟื้อโดยชอบที่ผู้วิจัยวินิจฉัยว่า เป็นการประพฤติด้วยความนอบน้อมสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรงเกรงธรรมดั่งตัวอย่างของคารวธรรมที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นเพื่อการทำ ให้แจ้งธรรม ซึ่งจะได้ชื่อว่า ศึกษาธรรมอย่างแท้จริง และบุคคลเช่นนี้ย่อมเข้าใกล้พระนิพพานตามข้อสรุปที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ใน อัปมาทการวสูตร อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาตว่า

สตถุครุ ฌมมครุ	สัฆะ จ ตัพพการโว
สมาธิครุ อาตาศิ	สิกขาย ตัพพการโว.
อปปมาทครุ ภิกขุ	ปฏิสนธการการโว
อภัพโพ ปริหานาย	นิพพานสเสว สนตติเกติ.

แปล: ธรรม 7 ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ ภิกษุ ธรรม 7 ประการ ะไรบ้าง คือ (1) ความเป็นผู้มีความเคารพในพระศาสดา (2) ความเป็นผู้มีความเคารพในพระธรรม (3) ความเป็นผู้มีความเคารพในพระสงฆ์ (4) ความเป็นผู้มีความเคารพในสิกขา (5) ความเป็นผู้มีความเคารพในสมาธิ (6) ความเป็นผู้มีความเคารพในความไม่ประมาท (7) ความเป็นผู้มีความเคารพในปฏิสันถาร (อง.สตตก. (บาลี) 23/32/26, (ไทย) 23/32/49)

8.4 หลักกรรมและการให้ผล

จากผลการศึกษาในหัวข้อต่าง ๆ ที่ผ่านมา และข้อสรุปในทวิฏกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต และตวิฏกสูตรนทีเทศ ขุททกนิกาย มหานทีเทศ บ่งชี้ถึงหลักธรรมที่เชื่อมโยงกับคำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่ใช้แสดงความนอบน้อมบุคคลหรือสิ่งอื่น ๆ ที่ควรนอบน้อมที่สำคัญยิ่งในพระพุทธศาสนา คือ หลักกรรมและการให้ผล ดังข้อสรุปสำคัญ 2 ประการดังต่อไปนี้

8.4.1 การแสดงความนอบน้อมเป็นกุศลกรรม จากการศึกษาพบว่า กรรมในพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของเจตนา ดังข้อสรุปในนิพเพธิกสูตร อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาตว่า “ตุมกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำการด้วยกาย วาจา และใจ” (อง.ฉก. (ไทย) 22/63/577) ถ้าพิจารณาจากพุทธดำรัสดังกล่าวจะเห็นว่า กรรมเริ่มต้นจากเจตนาที่ผลักดันให้มนุษย์ทำกรรมตามข้อวินิจฉัยที่ได้จากมกวรรค ขุททกนิกาย ฌมมบท ว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจชั่ว ก็จะพูดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจดีก็จะพูดดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมตามเขาไป เหมือนเงาติดตามเขาไปฉะนั้น” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/1-2/23-24)

พระพุทธดำรัสข้างต้นนี้บ่งชี้ถึงการขับเคลื่อนให้เกิดพฤติกรรมของจิตที่แบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายดีกับฝ่ายชั่วตามมูลฐานของจิตที่แสดงไว้ในสังคีตสูตร ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรค ฝ่ายชั่วเรียกว่า “อกุศลมูล” ประกอบด้วยองค์ธรรม 3 ประการ คือ โลภะ ความอยากได้ โทสะ ความคิดประทุษร้าย โมหะ ความหลง ฝ่ายดีเรียกว่า “กุศลมูล” ประกอบด้วยองค์ธรรม 3 ประการ คืออโลภะ ความไม่อยากได้ อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย และอโมหะ ความไม่หลง (ที.ป. (ไทย) 11/305/259) การที่ผู้วิจัยวินิจฉัยว่า การแสดงความนอบน้อมเป็นกุศลกรรม เนื่องจากการกระทำดังกล่าวเกิดจากรากเหง้าของความดีหรือกุศลมูล โดยมีตัวอย่างที่ยืนยันความจริงตามองค์ประกอบของกุศลมูลดังต่อไปนี้

1) การแสดงความนอบน้อมที่มาจากอโลภะ อโลภะในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่ อนภิชฌา ความไม่โลภอยากได้ของคนอื่น (ที.ปา.อ. (บาลี) 3/347/250) โดยความหมาย ได้แก่ จาคะ การเสียสละที่เป็นภาวะของจิตคิดจะให้ ที่ลดสลายความใจแคบ ความเห็นแก่ตัว ความตระหนี่ ตัวอย่างที่นำมาวินิจฉัยข้อนี้ คือ การบูชาหรือการปฏิสังขรณ์ด้วยอามิสสิ่งของที่ผู้ที่มีจิตเลื่อมใสศรัทธาในบุคคลหรือสิ่งควรเคารพสักการะ หรือคำสอนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้อีกข้อหนึ่ง คือ ทาน การให้ เจาะจงไปที่อามิสทาน การให้วัตถุสิ่งของ ดังตัวอย่างในสพฺพหิมกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตว่า “มารดาบิดาผู้อนุเคราะห์ประชา ท่านเรียกว่าพรหม บุรพเทพ บุรพอาจารย์ และอาหุเนยบุคคลของบุตรทั้งหลายเพราะเหตุนี้แล บัณฑิตพึงนมัสการ (นมสเสยย) และสักการะ (สกุภเรยย) มารดาบิดานั้นด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบกลิ่น การอาบน้ำ และการล้างเท้า” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/106/486) ถ้าพิจารณาจากตัวอย่าง การที่บุตรธิดาทำการนอบน้อม สักการะมารดาบิดาด้วยอามิสบูชาหรืออามิสทานดังกล่าวล้วนเป็นการกระทำที่เกิดจากจิตสำนึกในความกตัญญู กตเวทิตีที่เป็นคุณธรรมของบุตรธิดาที่ต้องเลี้ยงดูมารดาบิดาทอบทแทน ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในสังคาลกสูตร ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรค (ที.ปา. 11/267/212) ที่นอกเหนือจากความกตัญญูแล้วยังต้องทำด้วยความเสียสละอีกด้วย อีกตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงคุณสมบัติของผู้กระทำความนอบน้อมที่เกี่ยวข้องกับกุศลมูลข้อนี้ปรากฏในอรรถกถาเวสสันดรชาดก ขุททกนิกายว่า “**ยํ ปรยชฺลิกโตติ** ยํ โส เวสฺสนฺตโร ราชานํ มหาทานํ ทตฺวา อณฺชลิํ ปคฺคยฺห อตฺตโน **ทานํ นมสฺสมาโน** สพฺพญฺตญฺญานสฺส เม อิํ ปจฺจโย ไหตุติ ปรยชฺลิกโต อโหสิ ตทาปิ ภิสฺนกเมว อโหสิ ตสฺมิ ขณฺเ ปจฺวี กมฺปิตถาติ อตฺโถ. แปล: ชื่อว่า ยํ ปรยชฺลิกโต ความว่า ในการใด พระราชาเวสสันดรทรงให้มหาทาน ประณมมีนอบน้อมทานของตน ได้ ประณมมีกล่าวว่ ขอให้มหาทานนี้จงเป็นปัจจัยให้เราได้พระสัพพัญญุตญาณ แม้ในกาลนั้นความหวั่นไหวอธิบายว่า ในขณะนั้นแผ่นดินก็สั่นสะเทือน.” (ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/1808/325) ตัวอย่างนี้แสดงถึงความสัมพันธ์ของการนอบน้อมและมหาทานกับหลักกุศลมูล คือ อโลภะ ความไม่โลภที่เกิดจากจิตที่เสียสละสิ่งต่าง ๆ ให้แก่บุคคลอื่น

2) การแสดงความนอบน้อมที่มาจากอโทสะ อโทสะในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่ อัพยาบาทะ ความไม่พยาบาท (ที.ปา.อ. (บาลี) 3/347/250) ความไม่โกรธ โดยความหมายก็คือ หลักธรรมที่ตรงกันข้ามหรือธรรมที่ขจัดความโกรธ ได้แก่ เมตตา ความรัก ความปรารถนาดี กรุณา ความสงสารเห็นอกเห็นใจผู้อื่น ซึ่งธรรมข้อนี้เป็นรากฐานของการแสดงความนอบน้อมอีกข้อหนึ่งดังปรากฏในวัมมิกสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ว่า “พราหมณ์เณ เอวมาห ‘ติฏฺฐตุ นาโค มา นาคํ ฆญฺเฐสิ **นโม กรโหติ** นาคสฺสา’ติ. แปล: พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “นาคจงดำรงอยู่เถิด เธออย่าเบียดเบียนนาคเลย จงทำความ

นอบน้อมนาค” (ม.ม. (บาลี) 12/249/211, (ไทย) 12/249/ 268) ตัวอย่างนี้แสดงถึงการไม่เบียดเบียน ไม่ประทุษร้ายผู้อื่นที่มีพื้นฐานมาจากจิตที่ปล่อยวางกิเลสในกลุ่มของโทะสะ ได้แก่ ความเกลียด ความโกรธ อาฆาต พยาบาท การไม่ให้ภัยผู้อื่น แต่ตั้งอยู่ในความรัก ความปรารถนาดี สงสาร เห็นอกเห็นใจผู้อื่นแทน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในขุททกวัตตูกขันธกะ พระวินัยปิฎก จุฬวรรคว่า “โสหิ นโม ภควโต นโม สตตนนั สมมาสมพุธานิ. แพล: (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงแผ่เมตตาอย่างนี้)...เรานั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์.” (วิ.จ. (บาลี) 7/251/9, (ไทย) 7/251/16) จากตัวอย่างข้างต้นนี้จะเห็นว่า การแผ่เมตตาไปยังสรรพสัตว์ทั้งหลาย รวมถึงคำกล่าวเพื่อแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธรูปของพระภิกษุเกิดจากจิตที่เปี่ยมด้วยความรักที่เป็นกุศลมูลที่ทำให้เกิดการกระทำทางไตรทวาร ที่ประกอบด้วยเมตตา ได้แก่ เมตตากายกรรม เมตตาวาจกรรม และเมตตาโมกกรรมดังปรากฏในหมวด สาราณียธรรม 7 ประการ ที่พระพุทธรูปทรงแสดงไว้ในทีฆนิกาย ปาฏิภวรรค (ที.ปา. (ไทย) 11/324/321)

3) การแสดงความนอบน้อมที่มาจากอโมหะ อโมหะในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่าได้แก่ สัมมาทิฐิ หมายถึงปัญญาที่ชอบ (ที.ปา.อ. (บาลี) 3/347/250) การแสดงความนอบน้อมที่เกิดจากมูลฐานข้อนี้เป็นการกระทำที่เกิดจากการเห็นคุณความดีของคุณคนหรือสิ่งที่ควรบูชา และผลที่จะเกิดขึ้นจากการแสดงความนอบน้อมที่ส่งผลให้ชีวิตมีความสุข ความเจริญ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในจันทนมาลียเถราปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

นโม เต ปุริสาชฌย

นโม เต ปุริสูตตม

ตว สาสนมามม

ปตโตมทิ อจลั ปท.

แปล: ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์
ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษสูงสุด ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าพระองค์
อาศัยคำสั่งสอนของพระองค์จึงได้บรรลุลบที่ไม่วุ่นไหว. (ขุ.อป. (บาลี) 33/
101/113, (ไทย) 33/101/148)

จากตัวอย่างข้างต้นเป็นการแสดงความนอบน้อมของคุณคนที่คุณเห็นในพระคุณ ความดีของพระพุทธรูปผู้เป็นบุรุษอาชาไนยสูงสุด หากใครเปรียบเทียบไม่ได้ และพระธรรมที่ทำให้เขาบรรลุนิพพาน พ้นจากทุกข์ อีกตัวอย่างหนึ่งพบในปฐมสังกนัมมสนสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า ท้าวสักกะหรือพระอินทร์ผู้ที่พราหมณ์ผู้จบไตรเภท กษัตริย์ ณ ภูมิภาคทั้งหมด ท้าวมหาราชทั้ง 4 และทวยเทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ให้ความเคารพกึ่งทำการนอบน้อมคฤหัสถ์ที่ท่านเห็นว่า เป็นผู้ทำบุญ มีศีล เลี้ยงดูมารดา บิดา ภรรยา และบรรพชิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีจิตตั้งมั่นตลอดกาลนาน ผู้บวชแล้วโดยชอบ มีพรหมจรรย์เป็นเบื้องหน้า (ส.ส. (ไทย) 15/264/385) ซึ่งให้เห็นว่า บุคคลที่แม้แต่เทวดายังให้ความนอบน้อม คือ บุคคลผู้ประพตติธรรม มีศีลทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ในขณะที่เดียวกันก็แสดงนัยของการแสดงความนอบน้อมว่า จะต้องพิจารณาถึงคุณสมบัติของคุณคนนั้น ๆ ก่อนว่าเป็นผู้ควรแก่การนอบน้อมหรือไม่ด้วย ซึ่งเป็นการนอบน้อมด้วยปัญญาที่มองเห็นคุณความดีของคุณคนที่คุณควรแก่การเคารพนอบน้อม

8.4.2 การแสดงความนอบน้อมตามหลักกรรม 3 การแสดงความนอบน้อมตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเป็นการกระทำทางไตรทวาร หมายถึง สามารถทำได้ทั้งทางกาย วาจาใจ ข้อสรุปนี้ผู้วิจัยพบในปารายณานุกิตติคานิทเทศ ขุททกนิกาย มหานิทเทศว่า “นมนสฺมานนติ กายเณ วา นมนสฺมานน วาจาย

วา นมสสมาโน จิตเตน วา นมสสมาโน อนุวตถปฏิบัติยา วา นมสสมาโน ธมมานุธมมปฏิบัติยา วา นมสสมาโน สกการมาโน ครุการมาโน มานยมาโน ปุชยมาโน รตตินทิว วิวเสมิ อตินาเมมิ อติกุกเมมิติ นมสสมาโน วิวเสมิ รตตี. แปล: คำว่า นอบน้อมอยู่ ในคำว่า นอบน้อมอยู่ตลอดราตรี อธิบายว่า อาตมภาพ นอบน้อมอยู่ คือ สักการะ เคารพ นับถือ บูชาอยู่ ด้วยกาย วาจาใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรมถูกต้อง ตามหลักธรรม ได้แก่ ให้คืนและวันผ่านไป ให้ล่วงไป (ด้วยการปฏิบัติ) รวมความว่า นอบน้อมอยู่ตลอด ราตรี.” (ขุ.จ. (บาลี) 30/113/228, (ไทย) 30/113/376) จากตัวอย่างการอธิบายการนอบน้อมข้างต้น แสดงให้เห็นว่า การแสดงความนอบน้อมสามารถทำได้ทั้ง 3 ทาง คือ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ ซึ่งการแสดงความนอบน้อมในที่นี้เป็นการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าของพระปึงคิยเถระ และมีนัยชี้ให้เห็นถึงการแสดงความนอบน้อมพระพุทธเจ้าที่มีผลสูงสุด คือ การแสดงความนอบน้อม ด้วยการปฏิบัติธรรมอยู่ตลอดเวลาด้วยความไม่ประมาท นอกจากตัวอย่างดังกล่าวแล้วยังพบตัวอย่าง ของการแสดงความนอบที่บ่งชี้ถึงข้อปฏิบัติในเรื่องนี้ที่เป็นไปทางไตรทวารในอรรถกถามงคลสูตรว่า “ยโต หิตกาเมน กุลปุตเตน สีลวเนเต ภิกขุ ชรทวาริ สมปตเต ทิสวา ยทิ เทยยธมโม อตถิ ยถาลิ เทยยธมเมน ปติมานตพพา. ยทิ นตถิ ปณจปติภูจติ กตวา วนทิตพพา. ตสมิ อสมปชชมาเน อญชลิ ปคคเหตุวา นมสสิตพพา ตสมิมปิ อสมปชชมาเน ปสนนจิตเตน ปิยจกขุหิ สมปสสิตพพา. แปล: กุลบุตรผู้มุ่งประโยชน์ เห็นเหล่าภิกษุผู้มีศีลมาถึงประตูเรือน ถ้าไทยธรรมมีก็ควรต้อนรับด้วยไทยธรรมตามกำลัง ถ้าไทยธรรมไม่มี ก็ควรไหว้แบบเบญจางคประดิษฐ์ แม้เมื่อทำไม่ได้เช่นนั้นก็พึงแลดูด้วยจิตที่เลื่อมใส สายตาอันเป็นที่รัก.” (ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/269/105) ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นถึงข้อปฏิบัติทางกายคือ การต้อนรับด้วยไทยธรรม การกราบ ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ การยกมือไหว้ การมองด้วยสายตาอันเป็นที่รัก และทางใจ คือ จิตที่เลื่อมใส แม้ว่า การกระทำทางวาจาจะไม่ได้แสดงไว้ด้วยคำบาลีก็ตาม แต่ตัวอย่างนี้ก็มีนัยแสดงถึงวัฏจักรที่ควรทำควบคู่ ไปกับกายใจด้วย เช่น การกล่าวต้อนรับด้วยปิยวาจาที่แสดงถึงความเคารพนอบน้อม

9. ผลของการแสดงความนอบน้อม

ผู้วิจัยได้พบบทตั้งที่จะนำมาวิเคราะห์ถึงผลของการแสดงความนอบน้อมโดยเจาะจงที่ พระพุทธเจ้าเป็นสำคัญ ดังปรากฏในอุปาลิเถราปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

อวณณา ปาจริยา	อโฆชา จ นมสสนา
ทุราคตปิ ม สนต	ขโณ ม น วิราธยิ.

แปล: การปรนนิบัติ (พระพุทธเจ้า) ไม่เป็นหมั่น (เปล่าประโยชน์) และการ นอบน้อมก็ไม่เปล่าประโยชน์ ถึงข้าพระองค์จะมาจากที่ไกล ขณะก็มีได้ ล่วงเลยข้าพระองค์ไป. (ขุ.อป. (บาลี) 32/508/60, (ไทย) 32/508/76)

จากข้อความในคานานี้แสดงให้เห็นถึงการปรนนิบัติและการแสดงความนอบน้อมต่อ พระพุทธเจ้าว่าเป็นการกระทำที่ไม่เปล่าประโยชน์ ซึ่งเรื่องนี้พระอรรถกถาจารย์ได้ขยายความไว้ อย่างชัดเจนว่า “อวณณา ปาจริยาติ ยสมา พุทธทสสนเหตุ นิพพานปตติ อโหสิ ตสมา พุทธปาจริยา วตตปฏิบัติกิริยา อวณณา อตุจฉา นมสสนา ปณามกิริยา จ อโฆชา อตุจฉา. ตถา ทิ ทุราคต ทูโรโต สสารทธานโต อาคตมปิ สนต สวิชชมานิ ขโณย อยิ พุทฺธูปาทกขโณ น วิราธยิ นาติกกมิ ม อติกุกมิตวา น คโตติ อตโธ. แปล: ข้อว่า การปรนนิบัติพระพุทธเจ้า คือ การกระทำตามข้อวัตรปฏิบัติ ไม่เป็นหมั่น คือ

ไม่เปล่าประโยชน์ และการนอบน้อม คือ การทำความนอบน้อมก็ชื่อไม่สูญเปล่า คือ ไม่เปล่าประโยชน์ เพราะเป็นเหตุให้ได้เห็นพระพุทธเจ้า บรรลุพระนิพพาน ถึงแม้ข้าพระองค์จะมาจากที่ไกล คือ มาจากทางไกลคือสังสารวัฏ ขณะนี้ คือ ขณะแห่งการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าก็ได้ล่วงเลย คือ ไม่ก้าวล่วงอธิบายว่าไม่ก้าวล่วงข้าพระองค์ไป” (ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/507-508/339) ซึ่งผลของการปรนินิบัติและการนอบน้อมดังกล่าวได้ส่งผลให้พระอุบาลีบรรลุผลสูงสุดในพระพุทธศาสนา ดังข้อความในอุपालิเถราปทาน ขุททกนิกาย อปทานว่า

ข้าพระองค์ค้นหาการถือปฏิสนธิในภพก็ไม่เห็น เพราะข้าพระองค์ไม่มี
อุปธิ หลุดพ้นแล้ว (จากกิเลสทั้งปวง) มีจิตสงบระงับเที่ยวไป. (ขุ.อป.
(ไทย) 32/509/77)

จากข้อความข้างต้นทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างการนอบน้อมกับหลักคำสอนที่ว่าด้วยการบูชา 2 ประการ คือ อามิสบูชาและปฏิบัติบูชา และผลที่ตามมาสรุปได้ 2 ระดับ คือ ระดับโลกียะ และระดับโลกุตระ ดังต่อไปนี้

9.1 ระดับโลกียะ

ผลของการแสดงความนอบน้อมในระดับนี้เกิดได้ทั้งอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา ทั้งนี้ผู้วิจัยได้สรุปตามสารัตถะเชิงปฏิบัติของคำว่า “นโม” ที่มีผู้นำมาใช้พัฒนาชีวิตเพื่อให้เกิดผลทางด้านจิตใจและพฤติกรรมที่ดีงามทางกาย วาจา โดยสรุปในประเด็นดังต่อไปนี้

9.1.1 ที่พึงทางใจ ผลการปฏิบัติตามในข้อนี้เกิดจากการนำบุคคลที่ควรแสดงความนอบน้อมมาเป็นที่พึ่ง ยึดเหนี่ยวทางใจ ดังตัวอย่างของคำอุทานด้วยความเคารพนอบน้อมที่ปรากฏในจุฬหัตถิปโทปมสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ว่า

เอวํ วุตเต ชาณฺสุโสณิ พฺราหฺมโณ สพฺพเสตา วหฺวาภริถา โอรฺหิตฺวา เอกํสํ
อุตฺตราสงคํ กริตฺวา เยน ภควา เตนฺถชฺลี ปณฺาเมตฺวา ติกฺขตฺตํ อุทานํ
อุทานลลิตํ ‘นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส, นโม ตสฺส ภควโต
อรฺหโต สมฺมา สมฺพุทฺธสฺส, นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส’.
แปล: เมื่อปิลิตกปริพาชกกล่าวอย่างนี้แล้ว ชาณฺสุโสณิพราหฺมณํทำผ้าห่ม
เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ประนมมือไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้ว
เปล่งวาจา 3 ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธ
เจ้าพระองค์นั้น, ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
พระองค์นั้น, ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
พระองค์นั้น. (ม.มู. (บาลี) 12/290/254, (ไทย) 12/290/321)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงชาณฺสุโสณิพราหฺมณํผู้มีจิตเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า เปล่งคำแสดงความนอบน้อมพระพุทธเจ้าด้วยการกล่าว นโม 3 จบ ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นถึงชาณฺสุโสณิพราหฺมณํได้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งยึดเหนี่ยวทางใจ แต่สิ่งยึดเหนี่ยวทางใจที่สำคัญของชาวพุทธก็คือ พระรัตนตรัย โดยคัมภีร์ชั้นอรรถกถาได้แสดงวิธีการเข้าถึงพระรัตนตรัยอันเป็นการบูชาที่แท้จริงไว้ 4 ประการ ดังนี้

1) การมอภกายถวายชีวิต (อตตสนุนิยยาตเนน) กระทำได้ด้วยการเปล่งวาจาว่า “ตั้งแต่วັນนี้ เป็นต้นไป ข้าพเจ้าขอมอบตนแด่พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์”

2) การมีพระรัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า (ตปฺปรายณตยา) กระทำได้ด้วยการเปล่งวาจาว่า “ตั้งแต่วັນนี้เป็นต้นไป ขอท่านทั้งหลาย โปรดทรงจำข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้ามีพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า”

3) การมอภตัวเป็นศิษย์ (สิสฺสกาฎุปกมเนน) กระทำได้ด้วยการเปล่งวาจาว่า “ตั้งแต่วັນนี้เป็นต้นไป ขอท่านทั้งหลายโปรดทรงจำข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าเป็นอันเตวาลิกของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์”

4) การแสดงความนอบน้อม (ปณฺปิเตนา) กระทำได้ด้วยการเปล่งวาจาว่า “ตั้งแต่วັນนี้เป็นต้นไป ขอท่านทั้งหลายโปรดทรงจำข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าจะกระทำการกราบไหว้ การลูกรับ อัญชลีกรรม สามิจักรกรรม แด่พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น เท่านั้น” (ที.สี.อ. (บาลี) 1/250/208)

จะเห็นว่า การเข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยวิธีการทั้ง 4 ข้อนั้น เป็นการกระทำทางวาจาที่เปล่งออกมาจากจิตที่เลื่อมใสศรัทธาในพระรัตนตรัยที่เป็นการให้ปฏิญญาว่า ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไปเราจะขอมอบชีวิตนี้ให้แก่พระรัตนตรัย จะมีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งเท่านั้น จะเป็นศิษย์ที่ให้การปรนนิบัติ คอยสักการะบูชา และศึกษาธรรมเพื่อนำไปปฏิบัติตลอดชีวิต คล้ายกับการกล่าว นโม ด้วยจิตคารวะต่อพระพุทธเจ้าที่จะต้องแสดงออกมาทั้งทางกาย วาจา ใจเช่นกัน โดยท่านได้ยกตัวอย่างการปฏิบัติตนของพระมหากัสสปเถระที่แสดงถึงความเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึ่งตลอดเวลาด้วยข้อความว่า

เอวมปิ มหากัสสปสฺส สรณคมน์ วีย สิสฺสกาฎุปกมน์ เวทิตพฺพ.

โส อหํ วิจิริสฺสามิ คามา คามํ ปุรา ปุริ

นมสฺสมานอ สมฺพุทฺธํ ธรรมสฺส จ สฺฐมฺมตฺตนิ.

แปล: พึงทราบการเข้าถึงพระรัตนตรัยโดยความเป็นศิษย์ เหมือนอย่างการถึงพระพุทธและพระธรรมเป็นที่พึ่งของพระมหากัสสปเถระอย่างนี้ว่า “เรานั้นนอบน้อมอยู่ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ความที่พระธรรมเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว และพระสงฆ์ เทียวไปจากบ้านสู่บ้าน จากเมืองสู่เมือง” (ที.สี.อ. (บาลี) 1/250/207)

9.1.2 เกิดปีติ โสมมนัส ผลของการได้พบปุชนียบุคคล หรือการได้เห็นสมณะแล้ว ได้ทำการนอบน้อม การแสดงความเคารพ กราบไหว้ สักการะบูชาจะส่งผลให้เกิดผลทางใจตามมานั้นคือ ความอิมใจ ความสุขใจ ความปลาบปลื้มใจ และความเบิกบานใจ ดังตัวอย่างในอรรถกถาจรียาปิฎกว่า “ทสฺสทสฺสิโลกธาตฺยํ เทวา มหจฺจเทวานุภาเวน ตถาคตํ อุปสงฺกมิตฺวา อจฺฉริยพฺภุตจิตฺตชาตา ปญฺชลิگانมสฺสมานา ปยิริุปาสนฺติ พุทฺธคฺณปฏิสฺยุตฺตา คากาโย อุทาทฺรนฺตา โถเมนฺติ อปโผฏฺเณติ หสนฺติ **ปีติโสมนสฺส ปเวเทนฺติ**. แปล: เทวดาในหมื่นโลกธาตฺวกันมาเฝ้าพระตถาคตเจ้าด้วยอานูภาพอันยิ่งใหญ่ เกิดความอัศจรรย์ใจต่างพากันประนมมือนั่งนมัสการอยู่ใกล้ ๆ เปล่งคาถาทั้งหลายที่ประกอบด้วยพุทธคุณ ชมเชยปรบมือ ร่าเริง เกิดปีติโสมมนัส.” (ขุ.จรียา.อ. (บาลี) 1/-/6)

9.1.3 ความสงบสุขทางใจ ผลของการปฏิบัติตามในข้อนี้วิเคราะห์ได้จากคำขยายของคำว่า “นมสฺส” ที่หมายถึง การนอบน้อม บูชาด้วยการปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้อง และหลักปฏิบัติบูชาประการหนึ่ง คือ การนำพระนามพระพุทธเจ้ามาใช้เป็นพุทธานุสสติตามหลักสมถกรรมฐานเพื่อมุ่งให้เกิดสมาธิ บรรลุถึงความสงบแห่งจิต ปราศจากนิวรณ์ (อง.ทุก. (บาลี) 20/473-482/43, (ไทย) 20/473-482/50) และพัฒนาต่อยอดให้เกิดปัญญาสู่ความหลุดพ้นทุกข์ต่อไป โดยพบตัวอย่างที่แสดงผลของการนอบน้อมข้อนี้ในปัพพชิตวิเหฐกชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

โย ทิสวา ภิกขุ จรณูปนณํ ปุรกษตวา **ปณชลิโก นมสสติ**

บุจฉามิ ตํ เทวราชาเขตมตถํ อโธ จุโต ก็ ลภเต สุขํ โส.

โย ทิสวา ภิกขุ จรณูปนณํ ปุรกษตวา ปณชลิโก **นมสสติ**

ทัญญเว ฆมเม ลภเต ปสฺสํ สคคณจ โส ยาติ สรีรเกทา.

แปล: (พระราชชาตรัสถามถึงประโยชน์ในการนอบน้อมภิกษุว่า) ผู้ใดเห็นภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยจรณะแล้วให้ท่านอยู่ข้างหน้า ประนมมือนมัสการอยู่ ข้าแต่เทวราช ข้าพระองค์ขอถามเพื่อความนั้นกับพระองค์ ผู้นั้นจากโลกนี้ไปแล้วจะมีความสุขหรือ. (ท้าวสักกโพธิสัตว์ตรัสบอกว่า) ผู้ใดเห็นภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยจรณะแล้วให้ท่านอยู่ข้างหน้า ประนมมือนมัสการอยู่ ผู้นั้นจะได้รับการสรรเสริญในปัจจุบันและหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสวรรค์.

(ขุ.ชา. (บาลี) 27/110-111/132, (ไทย) 27/110-111/248)

จากผลของการแสดงความนอบน้อมผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบด้วยใจที่ศรัทธา เลื่อมใสส่งผลให้ผู้กระทำการสรรเสริญ ยกย่องในฐานะบุชชาบุคคลที่ควรบูชา เกิดความสุขทางใจในปัจจุบัน นอกจากนั้นยังส่งผลไปยังภพหน้า คือ การได้ไปเกิดในสวรรค์อันเป็นสุคติภพด้วย

9.1.4 การได้ความตั้งมั่นแห่งจิต ตัวอย่างที่แสดงถึงผลของการแสดงความนอบน้อมบูชาบุคคลอย่างเช่นพระพุทธเจ้าแล้วได้ความตั้งมั่นแห่งจิตนี้พบในอรรถกถาธรรมบทเรื่อง พระทาสากฎีกบุตรว่า “เตสุ สมมาทิกฎีกปุโต คุฬํ ขิปมาโน พุทธานุสสติ อวชเชตวา “**นโม พุทฺธสฺสา**”ติ วตวา วตวา คุฬํ ขิปติ. แปล: ในเด็กสองคนนั้น บุตรของบุคคลผู้เป็นสัมมาทิกฎีก เมื่อจะทอดชลุบ ระลึกถึงพุทธานุสสติแล้วกล่าวว่า “**นโม พุทฺธสฺส**” แล้วจึงทอดชลุบ” (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/-/335) จากตัวอย่างนี้จะเห็นอุปนิสัยธรรมที่เด็กชายผู้มีความเห็นชอบที่ได้สั่งสมเป็นนิมิต คือ การเจริญพุทธานุสสติ ส่งผลให้เขามีจิตใจที่สงบ ตั้งมั่น ประสพชัยชนะในการเล่นชลุบ แม้ว่าผลดังกล่าวจะเป็นผลในระดับโลกียะหรือวิสัยโลกก็ตาม แต่ก็มีผลสำคัญยิ่ง และสะท้อนให้เห็นถึงผลของการแสดงความนอบน้อมที่เกิดจากการเจริญสติดังกล่าวได้อย่างดี

9.1.5 การได้มนุษยสมบัติและสวรรค์สมบัติ ตัวอย่างที่แสดงถึงผลของการแสดงความนอบน้อม บูชา สักการะบูชาบุคคล เช่น พระพุทธเจ้า เป็นต้น แล้วส่งผลให้บุคคลนั้น ๆ ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ในชาติหลังความตาย มีปรากฏหลายแห่งทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เช่นในปัพพชิตวิเหฐกชาดก ขุททกนิกาย ชาดกกว่า

โย ทิสวา ภิกขุ จรณุปปนฺนํ ปุรกษตฺวา **ปณฺชลิโก นมสฺสตี**

ทิลฺลเจว ธมฺเม ลภเต ปสฺสํ สคฺคณฺจ โส ยาตี สรฺริรภทา.

แปล: ผู้ใดเห็นภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยจรณะแล้วให้ท่านอยู่ข้างหน้าประนมมือนมัสการอยู่ ผู้นั้นจะได้รับการสรรเสริญในปัจจุบันและหลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในสวรรค์. (ขุ.ชา. (บาลี) 27/111/158, (ไทย) 27/111/248)

ตัวอย่างที่ให้ข้อสรุปถึงผลการแสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ บูชาสักการะบุคคลที่ควรบูชาที่ส่งผู้ให้ปฏิบัติบรรลุมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติปรากฏในจุฬามณีวงศ์สูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสภว่า “มาณพ ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นสตรีก็ตาม เป็นบุรุษก็ตาม เป็นผู้ไม่กระด้าง ไม่เย่อหยิ่ง ย่อมกราบไหว้ผู้ที่ควรกราบไหว้ ลุกรับผู้ที่ควรลูกรับ ให้อาสนะแก่ผู้ที่ควรให้ อาสนะ ให้ทางแก่ผู้ที่ควรให้ทาง สักการะผู้ที่ควรสักการะ เคารพผู้ที่ควรเคารพ นับถือผู้ที่ควรนับถือ บูชาผู้ที่ควรบูชา เพราะกรรมนั้นที่เขาให้บริบูรณ์ยึดมั่นไว้อย่างนั้น หลังจากตายแล้ว เขาจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ หลังจากตายแล้ว ถ้าไม่ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ถ้ากลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในชาติใด ๆ เขาจะเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงในชาตินั้น ๆ” (ม.อ. (ไทย) 14/295/354)

จากตัวอย่างที่กล่าวมาทั้งหมดช่วยให้เห็นถึงผลของการแสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ บูชาสักการะในระดับโลกียะ เป้าหมายข้อนี้ผู้เขียนสรุปจากคำสอนที่ว่าด้วยมงคล หมายถึง ความเจริญงอกงามแห่งชีวิตที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมงคลสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต (ขุ.ข. (ไทย) 25/3/7) ข้อว่า การบูชาบุคคลที่ควรบูชาจะทำให้เกิดความเจริญ งอกงามแก่ชีวิต ที่เรียกว่า “มงคลชีวิต” ตามหลักของการบูชา 2 ประการ คือ การบูชาด้วยวัตถุ ซึ่งพระสิริมงคลาจารย์ (2524, น. 54) ได้กล่าวสรุปถึงการบูชาประเภทนี้ว่า มีผลทำให้ผู้ที่บูชาพระรัตนตรัยได้รับประโยชน์และความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า และการบูชาด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอนตั้งแต่ระดับพื้นฐาน เช่น การปฏิบัติตามหลักเบญจศีล เบญจธรรมและการให้ทาน เป็นต้น ที่เป็นหลักการสร้างความดีที่ทำให้ผู้ปฏิบัติมีความสุข แต่ยังไม่สามารถหลุดพ้นจากกิเลสได้ ความสำคัญของการบูชาพระรัตนตรัยในเรื่องนี้มีหลายประการทั้งในส่วนตนของผู้ปฏิบัติและส่วนรวม คือ สันติสุขของทุกชีวิตและสันติภาพของสังคม เป็นต้น

9.2 ระดับโลกุตตระ

แม้ว่า การแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้า (นโม) จะเป็นเพียงการแสดงความเคารพ บูชาพระพุทธเจ้าด้วยกาย วาจา ใจก็ตาม แต่ถ้าพิจารณาถึงการแสดงความนอบน้อมในฐานะปฏิบัติบูชาก็จะเห็นแนวทางของการปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายระดับโลกุตตระ หมายถึง โลกุตตรธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน หลักฐานที่ยืนยันความจริงนี้ศึกษาได้จากพุทธดำรัสที่ตรัสไว้อังคตตรนิกาย เอกกนิบาตว่า

เอกธมฺโม ภิกฺขเว ภาวิตฺ พหุสฺสโกโต เอกนตฺตนิพฺพิทาย วิวราคาย นิโรธาย
อุปสมาย อภิญฺจาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตตี. กตฺโม เอกธมฺโม?
พฺพุธานุสฺสตี. อโย โข ภิกฺขเว เอกธมฺโม ภาวิตฺ พหุสฺสโกโต เอกนตฺตนิพฺพิทาย
วิวราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺจาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตตีตี.

แปล: ตูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมข้อหนึ่งที่ภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเปื้อนหายอย่างเดียว เพื่อคลายความกำหนด เพื่อความดับทุกข์ เพื่อความระงับทุกข์ เพื่อการรู้แจ้ง เพื่อการตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน ธรรมข้อหนึ่งคืออะไร คือพุทธานุสสติ ภิกษุทั้งหลายธรรมข้อหนึ่งนี้แลที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเปื้อนหายอย่างเดียว เพื่อคลายความกำหนด เพื่อความดับทุกข์ เพื่อความระงับทุกข์ เพื่อการรู้แจ้ง เพื่อการตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน” (อง.เอกก. (บาลี) 20/296/31-32, (ไทย) 20/296/37)

พุทธพจน์ข้างต้นนี้ชี้ให้เห็นถึงผลของการเจริญพุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า เป็นอารมณ์ว่า สามารถนำผู้ปฏิบัติสู่การรู้แจ้งธรรมตามพระพุทธเจ้า เข้าสู่นิพพานเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนาได้ตามข้อสรุปที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมหานามสูตร อังคุดตริกายนิกกนิบาตว่า

“ยสมมี มหานาม สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสสรติ เนวสส ตสมมี สมเย รากปริยญฺจิตํ จิตตํ โหติ น โทสปริยญฺจิตํ จิตตํ โหติ น โมหปริยญฺจิตํ จิตตํ โหติ อชฺชุตเมวสส ตสมมี สมเย จิตตํ โหติ ตถาคตํ อารพภ. อชฺชุตจิตโต โข ปน มหานาม อริยสาวโก ลภติ อตถเวทํ ลภติ ฌมมเวทํ ลภติ ฌมมุปสํหิตํ ปาโมชฺชํ. ปมุทิตสฺส ปิติ ชายติ ปิติมนสฺส กาโย ปสฺสมภติ ปสฺสทฎกาโย สุขํ เวทียติ สุขีโน จิตตํ สมายิตติ. อโย วุจฺจติ มหานาม ‘อริยสาวโก วิสมคตาย ปชาย สมปุตโต วิหริติ สพฺยาปชฺชาย ปชาย อพฺยาปชฺช วิหริติ ฌมมโสถํ สมานโน พุทธานุสสติ ภาเวติ”. แปล: มหานามะ สมัยใด อริยสาวกระลึกถึงตถาคต สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้นย่อมไม่ถูกราคะกัณฺฐมรุม ไม่ถูกโทสะกัณฺฐมรุม ไม่ถูกโมหะกัณฺฐมรุม สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้นย่อมปรารถนาคตดำเนินไปตรงทีเดียว มหานามะ ก็อริยสาวกผู้มีจิตดำเนินไปตรงแล้ว ย่อมได้ความปลาบปลื้ม อิงอรธ ย่อมได้ความปลาบปลื้มอิงธรรม ย่อมได้ปราโมทย์ที่ประกอบด้วยธรรม เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปิติ เมื่อใจมีปิติกายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น มหานามะ ตถาคตกล่าวว่า อริยสาวกนี้เป็นผู้ถึงความสงบอยู่ในหมู่สัตว์ผู้ถึงความไม่สงบ เป็นผู้ไม่มีพยาบาทอยู่ในหมู่สัตว์ผู้มีพยาบาท เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกระแสธรรม เจริญพุทธานุสสติอยู่ (อง.ฉก. (บาลี) 22/10/275-276, (ไทย) 22/10/421-422)

จะเห็นว่า การเจริญพุทธานุสสติด้วยการระลึกถึงพระพุทธเจ้าสามารถที่ทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุโลกุตตรผลได้สอดคล้องกับการอธิบายของพระภิกษุกาจารย์ที่ว่า “อิตฺติปิ โส ภควาติอาทินา ยถาภูตคฺคฺเณ อวชฺเชนตสฺส อมตาทิคมเหตุภูตํ อนุปกํ ปิติปาโมชฺชํ อุปฺปชฺชติ. แปล: เมื่อภิกษุใคร่ครวญถึงพระคุณตามความเป็นจริงเป็นว่า แม้พระเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ปิติและปราโมทย์มิใช่น้อย อันเป็นเหตุให้บรรลุอมตธรรม (พระนิพพาน) ย่อมเกิดขึ้น” (ขุ.ชา.นวฎี. (บาลี) 1/-/5) ซึ่งในมหานามสูตรได้กล่าวถึงการระลึกพุทธานุสสติไว้ด้วยบทสรรเสริญพุทธานุสสติว่า “อิตฺติปิโส ภควา...พุทฺโธ ภควาติ” (อง.ฉก. (บาลี) 22/10/275) และในสุกฺตติเถราปทาน ขุททกนิกาย ก็ได้กล่าวถึงผลของการเจริญพุทธานุสสติไว้อีกว่า

นมสสมาโน อฏฐาสี	สตตฺรตตินทิวํ อหํ
วฏฐทิตฺวา สฺมาธิมหา	สตฺถา โลกํ อนฺุตฺโตร
มม กมมํ ปกิตฺเตนโต	อิทํ วจฺนมฺพฺรวิ.
ภาเวหิ พุทฺธานุสฺสตี	ภาวนานํ อนฺุตฺตรํ
อิมํ สตี ภาวยิตฺวา	ปุริยสฺสสิ มานสํ.

แปล: ข้าพเจ้าได้ยืมนมัสการพระองค์อยู่ตลอด 7 คีน 7 วัน พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยมในโลกเสด็จออกจากสมาธิแล้ว เมื่อจะทรงพยากรณ์กรรมของข้าพเจ้าได้ตรัสพระดำรัสที่ว่า บรรดาภาวนาทั้งหลาย เธอจงเจริญพุทธานุสสติที่ยอดเยี่ยม ครั้นเจริญพุทธานุสสตินี้แล้วจักทำให้บริบูรณ์ได้. (ขุ.อป. (บาลี) 32/35/98, (ไทย) 32/35/127)

นอกจากนี้ยังพบตัวอย่างของผู้ที่ได้บรรลุผลของการแสดงความนอบน้อม ให้ความเคารพ สักการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระองค์ในอุชชยเถรคาถา ขุททกนิกายอีกว่า

นโม เต พุทฺธ วัชรตฺถุ วิปฺปมฺตฺโตสิ สพฺพธิ. ตฺยหาปทาเน วิหริ วิหฺรามิ
อนาสวฺวติ. แปล: (ท่านพระอุชชยเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า) ข้าแต่
พระพุทธองค์ผู้ทรงแก่กล้า ข้าพระองค์ขอนอบน้อมแด่พระองค์ พระองค์
ทรงหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหมด ข้าพระองค์ดำรงอยู่ในพระโอวาทของ
พระองค์ จึงอยู่อย่างผู้ปราศจากอาสวกิเลส” (ขุ.เถร. (บาลี) 26/47/269,
(ไทย) 26/47/320)

อีกตัวอย่างหนึ่งปรากฏในเขมาเถรคาถา ขุททกนิกาย เถรคาถาที่กล่าวถึงพระเขมาเถรีได้กล่าวคาถาที่แสดงถึงการได้รับผลสูงสุดจากการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าและการปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ว่า

อหฺยจ โข นมสฺสนตี	สมฺพุทฺธํ ปุริสฺสุดมํ
ปริมฺตฺตา สพฺพทฺทุกฺเขหิ	สตฺถุสฺสสนฺการิกาทิ.

แปล: ส่วนเราแล นอบน้อมเฉพาะพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นบุรุษ
สูงสุด จึงพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดา.
(ขุ.เถรี. (บาลี) 26/144/451, (ไทย) 26/144/578)

จากตัวอย่างที่กล่าวข้างต้นจะเห็นว่า การแสดงความนอบน้อมที่เป็นเป้าหมายสูงสุดคือ การปฏิบัติตามหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ แม้เพียงการนำพระนามของพระพุทธเจ้ามาใช้เป็นองค์บริกรรมเพื่อทำจิตให้สงบตามหลักสมถกรรมฐานจนจิตเป็นสมาธิและพัฒนาจิตที่เป็นสมาธิสู่ความรู้แจ้งในที่สุดก็เป็นเรื่องยืนยันถึงเป้าหมายสูงสุดของการแสดงความนอบน้อมตามหลักพระพุทธศาสนา อันเป็นการเข้าถึงธรรม การเห็นพระพุทธเจ้าที่สภาวะแห่งการรู้ ตื่น พ้นไปจากกิเลสและความทุกข์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในวัคคสิสูตรว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา (ตถาคต) ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม” (ส.ข. (ไทย) 17/87/159) และสอดคล้องกับการที่พระพุทธเจ้าทรง

ตรัสถึงพระธรรมวินัยในฐานะตัวแทนของพระองค์ (ที.ม. (ไทย) 10/216/164) เพื่อให้พุทธบริษัท ตระหนักและให้ความสำคัญต่อพระธรรมวินัยในฐานะแนวทางสู่ความหลุดพ้นตามเป้าหมายสูงสุดของ พระพุทธศาสนา

ข้อสรุปของผลระดับโลกุตระจะอยู่ภายใต้หลักธรรมชื่อว่า ปฏิบัติบูชา คือ การบูชาด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอนโดยมีความหลุดพ้นจากกิเลส เป็นอิสระ ปล่อยวาง และเป็นสุขอย่างแท้จริง ซึ่งถือว่าเป็นการบรรลุเป้าหมายของการแสดงความนอบน้อมอย่างสูงสุด หลักฐานที่ยืนยันความจริงนี้ ศึกษาได้จากพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัที่ว่า “...ทั้งในกาลก่อนและกาลบัดนี้ เรา บัญญัติแต่ทุกข์และความดับทุกข์” (ม.ม. (ไทย) 12/246/264) นอกจากนี้ พระพุทธเจ้ายังตรัสถึง เป้าหมายสูงสุดของธรรมวินัยไว้ในปหาราหสูตร อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาตที่ว่า “ธรรมวินัยนี้มีรส เดียว คือ วิมุตติรส เหมือนมหาสมุทรมีรสเดียว คือ รสเค็ม” (อง.อฎฐก. (ไทย) 23/19/250) วิมุตติรส ในพระพุทธดำรัสนี้ หมายถึง พระนิพพาน ซึ่งเป็นบรมสุขที่เกิดจากอิสรภาพแห่งจิตที่ไม่ถูกครอบงำจาก กิเลส เห็นได้จากการกล่าวถึงลักษณะของพระนิพพานภายใต้ชื่อความสุขไว้ในสุขวรรค ขุททกนิกาย ธรรมบทว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/204/96) หรือ “สุขอื่นยิ่งกว่าความสงบ (นิพพาน) ไม่มี” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/202/95) โดยมีหลักการสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงประทานไว้ให้เป็น แนวทางการพัฒนาชีวิตของพุทธบริษัทที่เรียกว่า หลักโอวาทปาติโมกข์ในมหาปทานสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค (ที.มหา. (ไทย) 10/90/50-51) ที่สรุปถึงหลักการสำคัญในศาสนาพุทธไว้ 3 ประการ คือ การไม่ทำความชั่วทางกาย วาจา ใจ การทำความดีทางกาย วาจา ใจให้พร้อมมูล และการพัฒนาจิต ให้ผ่องใส บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลสเข้าสู่ความเป็นพระอรหันต์บุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ (ที.สี. (ไทย) 9/373/156)

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

การศึกษา สาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ทำการศึกษา วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) ทั้งปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก และทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ เช่น คัมภีร์สังฆาทิเสส รวมถึงเอกสาร และงานวิจัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องแล้วนำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบวิเคราะห์ตามแนวทางการวิเคราะห์ที่กำหนดไว้ในกรอบแนวคิดของการวิจัย คือ สุตตะ สุตตันตปิฎก อารยวิภาต อัตโนมติ และหลักการอ้างอิงคำสอนที่นำมาใช้พิจารณาร่วมที่เรียกว่า มหาปเทศ 4 ได้แก่ พุทธापเทศ สังฆापเทศ สัมพหุสัถเถราปเทศ และเอกัตเถราปเทศ แล้วนำผลที่ได้มาสรุปตามประเด็นการศึกษาในแต่ละวัตถุประสงค์ของการวิจัยทั้ง 2 ข้อ แล้วนำเสนอเป็นรายงานการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) โดยมีผลการวิจัยโดยสรุป การอภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

สรุปผลการวิจัย

ผลการศึกษาสาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาทั้ง 2 ข้อ ดังต่อไปนี้

สรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1

ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 เพื่อศึกษาการปรากฏของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปตามประเด็นการศึกษา 3 ประการ ได้แก่ นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา และนโม ที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกา ดังต่อไปนี้

1. นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก

ผลการศึกษาข้อนี้สรุปตามประเด็นการศึกษา 3 ประการ คือ การปรากฏของ นโม ในปิฎกทั้งสาม รูปแบบของ นโม ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และการใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเหมือนกันแทน นโม ดังนี้

1.1 การปรากฏของ นโม ในปิฎกทั้งสาม

คำว่า “นโม” ในพระวินัยปิฎกทั้ง 8 เล่ม มีปรากฏในขุททกวัตตูกขันธกะ พระวินัยปิฎกเล่มที่ 7 เพียงแห่งเดียวเท่านั้น นอกจากนี้ปรากฏเพียงบทนมัสการพระพุทธเจ้าว่า “นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส” ที่พระธรรมสังคาคณาจารย์ได้ยกไว้เป็นบทเริ่มต้นในพระไตรปิฎกทุกเล่ม แต่คำว่า “นโม” จะปรากฏอย่างหลากหลายในพระสุตตันตปิฎก ส่วนพระอภิธรรมปิฎกไม่ปรากฏคำว่า “นโม” เลย นอกจากบทนมัสการพระพุทธเจ้าที่พระธัมมสังคาคณาจารย์ตั้งไว้เท่านั้น

1.2 รูปแบบของ นโม ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

การปรากฏของคำว่า “นโม” ในพระไตรปิฎก จำแนกได้ 2 รูปแบบ ได้แก่ นโม ที่ใช้เป็นคำเดี่ยวโดด ๆ และ นโม ที่ปรากฏร่วมกับคำกริยา ดังนี้

1.2.1 นโม ที่ใช้คำเดียวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วม ปรากฏเพียง 1 แห่งในพระวินัยปิฎก คือ ในขุททกวัตตถูกชั้นธะกว่า “โสหิ นโม ภควโต นโม สตตณฺณํ สมนาสมพุทธานํ เรานันฺน ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคเจ้า ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์” ส่วนใหญ่จะปรากฏในพระสุตตันตปิฎก เช่น ในอภิญญาวิสุทธิสูตรว่า “นโม เต ปุริสาชยณฺ ข้ำแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นบุรุษอาชาไนย ข้ำพระพุทเจ้า ขอนอบน้อมพระองค์” แต่ไม่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก นอกจากบทนมัสการพระพุทเจ้า (นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมนาสมพุทฺธสฺส) ที่พระธัมมสังคากาจารย์ตั้งไว้เท่านั้น

1.2.2 นโม ที่ปรากฏร่วมกับคำกริยาพบว่าเป็นคำสนธิกับคำกริยาที่ประกอบด้วย อส ธาตุ เช่น “นมตฺถ มหาคโวินทสฺส พราหมณฺสส ขอนอบน้อมท่านมหาโควินทพราหมณฺ” และที่มาพร้อมกับคำกริยาที่ประกอบด้วย กร ธาตุ ทั้งกริยาอาชยต เช่น “นโม กโรหิ นาคสฺส ท่านจงทำความนอบน้อมนาค” และกริยาภิกตฺ เช่น “อิหํ วตฺวาน โสภฺจฺโร วิรมิตฺวา ปาปทสฺสนา นโม ภควโต กตฺวา ปาโมกฺโข รถมารุหิ พระเจ้าสุริยภู่เมื่อตรัสดังนี้แล้ว ทรงงดเว้นจากความเห็นชั่ว ทรงนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคแล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งพายพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก” ซึ่งพบเฉพาะในพระสุตตันตปิฎกเท่านั้น ไม่พบในพระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก

1.3 การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเหมือนกันแทนคำว่า “นโม”

นอกจากการใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลและสิ่งสมควรเคารพแล้วยังพบว่า มีการนำคำกริยาที่มีรากศัพท์เดียวกันกับ นโม คือ นมุ ธาตุ และคำกริยาที่ประกอบด้วย นมฺสฺส ธาตุ ที่ใช้ในความหมายว่า นอบน้อมมา แทน นโม ซึ่งพบในพระวินัยปิฎก 2 แห่ง และในพระอภิธรรมปิฎก 1 แห่ง ส่วนใหญ่จะพบในพระสุตตันตปิฎก ทั้งกริยาอาชยตและกริยาภิกตฺที่ประกอบด้วยปัจจัยและวิภัตติต่างๆ ตัวอย่างคำกริยาที่ประกอบด้วย นมุ ธาตุ เช่น นมามิ นมาม และคำกริยาที่ประกอบด้วย นมฺสฺส ธาตุ เช่น นมฺสฺสติ นมฺสฺสนฺติ, นมฺสฺสสิ นมฺสฺสส, นมฺสฺสสามิ นมฺสฺสาม, นมฺสฺสตุ, นมฺสฺสเยย, นมฺสฺสํ, นมฺสฺสํสุ, นมฺสฺสํสุ, นมฺสฺสนฺโต นมฺสฺสนฺตา, นมฺสฺสมาโน นมฺสฺสมานา, นมฺสฺสิตฺวา นมฺสฺสิตฺวาน, นมฺสฺสิยา นมฺสฺสึนิยา นมฺสฺสิตฺวา เป็นต้น ซึ่งคำกริยาเหล่านี้ใช้แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลและสิ่งเคารพอย่างหลากหลาย

ผลการวิเคราะห์การปรากฏของคำว่า “นโม” ในพระไตรปิฎกพบสาระสำคัญของคำนี้ดังนี้

1) การปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่เกี่ยวข้องพบ 3 รูปแบบ คือ (1) ปรากฏเป็นคำเดียวโดด ๆ ไม่มีคำกริยาร่วม เช่น นโม ภควโต (2) ปรากฏร่วมกับคำกริยา เช่น นมตฺถ, นโม กโรหิ, นโม ภควโต กตฺวา และ (3) การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแทน นโม เช่น พุทฺธิ นมฺสฺสาม เป็นต้น

2) คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีรากศัพท์เดียวกันกับคำว่า “นโม” ล้วนมีความหมายและสาระสำคัญเหมือนกัน คือ การแสดงความนอบน้อม ความเคารพ นับถือ กราบไหว้ บูชา สักการะต่อบุคคลและสิ่งสมควรแก่ความเคารพ

3) คำว่า “นโม” เป็นคำสามัญที่มนุษย์ เทวดา และสัตว์ใช้แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลที่เคารพนับถือทั่วไป เช่น พระรัตนตรัย พระพุทเจ้า พุทฺธสาวก พระชินาสพ พราหมณฺ พระราชา พระมเหสี พระราชโอรส บุโรหิต บุคคลทั่วไป รวมถึง สัตว์ สิ่งของ ธรรมชาติบางอย่าง เช่น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ เป็นต้นด้วย ไม่ใช่คำศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจในเชิงบันดาลให้เกิดเรื่องอัศจรรย์แต่อย่างใด

4) พระไตรปิฎกไม่ได้กล่าวว่าใครเป็นคนกล่าวคำว่า “นโม” เป็นคนแรก และบทนมัสการพระพุทธเจ้าที่ว่า “นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส” 3 จบก็พบว่า มีทั้งเทวดา เช่น ท้าวสักกเทวราช และมนุษย์ เช่น ชาณุโสณิพราหมณ์ เป็นต้นเป็นผู้กล่าว

5) ธรรมเนียมการกล่าวคำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าพบทั้งการใช้ นโม เพียงคำเดียว นโม ที่มาร่วมกับคำกริยา หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แทน แต่การกล่าว นโม 3 จบ พบว่าใช้แสดงความนอบน้อมเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ใช้กับบุคคลหรือสิ่งอื่น ส่วนการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลอื่นและสิ่งอื่นที่คนเคารพนับถือทั่วไปจะใช้ นโม คำเดียว นโม ที่มาร่วมกับคำกริยา และคำกริยาที่มีความหมายหรือสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แทน

2. นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา

คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา จำแนกได้ 3 กลุ่ม คือ (1) นโม ที่ใช้คำเดียวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วม เช่น “นโม มหาการุณิกสส ตสส ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการแด่พระผู้เป็นที่พึ่งผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณาพระองค์นั้น” นโม ที่ปรากฏร่วมกับกริยาที่ประกอบด้วย อส ธาตุ เช่น “นมตฺถุ โปธิยา ขอนอบน้อมแด่วิมุติธรรม” และ กร ธาตุ เช่น “นโม กโรมิ ฉันทขอทำความนอบ” (3) การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แทน ได้แก่ คำกริยาที่ประกอบด้วย นมุ ธาตุ เช่น “ตํ นมามิ ข้าพเจ้าขอ นอบน้อมพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น” นมสฺส ธาตุ เช่น “สมพุทฺธํ นมสฺสมานอ (ข้าพระองค์) นอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่” และ วนฺท ธาตุ เช่น “ปาเท วนฺทามิ ตาทินิ หม่อมฉัน ย่อมกราบเท้าสมณะผู้คงที่ทั้งหลาย” วท ธาตุ เช่น “อภิวาเทมิ ตํ ภทฺเท นางผู้เจริญ เราขอไหว้ท่าน” นอกจากนี้ ยังพบการใช้คำนาม เช่น คำว่า ปณาม การนอบน้อม นมกฺการ การทำความนอบน้อม และชุตฺตํคำศัพท์ที่ใช้แสดงความเคารพ ได้แก่ อภิวาทฺถ การกราบไหว้ โถมนํ การชมเชยหรือสดุดี วนฺทนํ การไหว้ ปณามนํ การนอบน้อม ปลสฺสนํ การสรรเสริญ นมสฺสนํ การนมัสการ และ ปุชฺชนํ การบูชา คำเหล่านี้ล้วนมีสาระสำคัญอย่างเดียวกันกับคำว่า “นโม” คือคำที่ใช้แสดงความเคารพนอบน้อมทั้งสิ้น

เมื่อเทียบเคียงกับพระไตรปิฎกและสังเคราะห์แล้วผู้วิจัยได้พบว่า นโม และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาไม่มีความแตกต่างจากพระไตรปิฎกทั้งในแง่ของความหมายและสาระสำคัญ สรุปได้ 3 ลักษณะ คือ (1) การนำข้อความในพระไตรปิฎกมากล่าวซ้ำเพื่อทำความเข้าใจและใช้เป็นบทตั้งเพื่ออธิบายขยายความศัพท์หรือเนื้อความในพระไตรปิฎกให้ชัดเจน (2) ใช้ตามพระไตรปิฎก ไม่มีการเปลี่ยนแปลง กรณีที่ข้อความนั้นมีความชัดเจนแล้ว (3) ขยายความของ นโม หรือคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ให้ชัดเจน หรือสื่อเน้นว่า สามารถใช้คำศัพท์ที่ขยายความแทนกันได้

3. นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกา

คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเหมือนกับ นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นฎีกาพบว่าเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับพระไตรปิฎกและอรรถกถา จำแนกได้ 3 กลุ่ม ได้แก่ (1) นโม ที่ใช้คำเดียวโดด ๆ ไม่มีกริยาร่วมพบ 2 ลักษณะ คือ นโม ที่ใช้ตามพระไตรปิฎก แต่มีการขยายความศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “นโม” และ นโม ที่นำมาขยายความเพื่อสร้างความชัดเจน เช่น “เต เม นโมติ เต มม อิมํ นมกการํ ปฏิจฺจนฺตุ คำว่า เต เม นโม หมายถึง ขอพราหมณ์เหล่านั้นจงรับ

ความนอบน้อมของข้าพเจ้า” (2) นโม ที่ปรากฏร่วมกริยาที่ประกอบด้วย อส ธาตุ เช่น “ปุริสาชฌนเต ตว อมหากั นโม อตถุ ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมท่าน” และ กร ธาตุ เช่น “โส อหิ ภควโต นโม กโรมิ เรานั้นขอทำความนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า” (3) การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันแทน นโม ได้แก่ กริยาที่ประกอบด้วย นมุ ธาตุ เช่น “อนุตฺตรํ ปฏิเวธสทฺธมฺมํ นมามิ ข้าพเจ้าขอนอบปฏิเวธสธรรมอันยอดเยี่ยม” และ นมสฺส ธาตุ เช่น “ภควนฺตํ นมสฺสมานो อภฺยาสึ เทวตานํ ไถยีนมัสสการพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่” จะเห็นว่าตัวอย่างของคำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกาไม่มีความแตกต่างกันกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งในแง่ของความหมาย สาระสำคัญเชิงปฏิบัติ เพียงแต่เพิ่มการขยายความศัพท์กริยาที่เป็นไปในทำนองเดียวกันและมีการแต่งข้อความเสริมเข้ามาเพื่อให้เนื้อหามีความชัดเจนเท่านั้น

จากวิเคราะห์คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ผู้วิจัยได้ข้อสรุปว่า

1) สถานะของคำว่า “นโม” พบ 3 สถานะ คือใช้เป็นบพนิบาต บทประธาน และบทกรรมตามข้อสรุปที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกา

2) คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาเป็นคำสามัญที่คนอินเดียใช้แสดงความเคารพนอบน้อมต่อบุคคลและสิ่งอื่น ๆ ที่คนให้ความเคารพนับถือบูชาโดยทั่วไป

3) ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อม ถ้าเป็นบุคคลหรือสิ่งเคารพทั่วไปจะใช้ นโม คำเดียว นโม ร่วมกับคำกริยา หรือใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แทน แต่ถ้าเป็นการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าพบว่า มีทั้งการใช้ นโม คำเดียว นโม ร่วมกับคำกริยา คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม และบทนมัสการว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” 3 จบ ซึ่งใช้เฉพาะกับพระพุทธเจ้าเท่านั้น

4) คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไม่ได้กล่าวว่า ใครเป็นผู้กล่าวคำว่า “นโม” เป็นคนแรก และบุคคลที่ใช้ นโม แสดงความนอบน้อมก็มีอย่างหลากหลาย ทั้งเทวดา มนุษย์ และสัตว์ ประกอบกับผู้ที่กล่าว นโม 3 จบ ในพระไตรปิฎกก็พบว่า มีหลายท่านทั้งเทวดาและมนุษย์ทั่วไป ไม่อาจจะบ่งได้ว่าใครเป็นบุคคลแรกที่กล่าวคำว่า “นโม” หรือ นโม 3 จบ

5) คำว่า “นโม” หรือ นโม 3 จบ ที่ใช้นมัสการพระพุทธเจ้า ไม่ใช่คำศักดิ์สิทธิ์ที่มีอิทธิฤทธิ์อำนาจ หรือปาฏิหาริย์ในเชิงลบลับดลแต่อย่างใด แต่เป็นบทนมัสการที่เปล่งออกมาด้วยจิตที่เลื่อมใสศรัทธาในพระคุณความดีของพระพุทธเจ้าของแต่ละบุคคลเป็นสำคัญ

6) พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไม่ได้กล่าวเจาะจงว่า บทนมัสการพระพุทธเจ้าแต่ละบทใครเป็นผู้กล่าว แม้แต่ในคัมภีร์อรรถกถานมกการ และคัมภีร์นมกการฎีกาที่กล่าวและอธิบายถึงการนมัสการหรือการแสดงความนอบน้อม สักการะ บูชาพระรัตนตรัยโดยตรงก็ไม่ได้กล่าวไว้เช่นกัน พบแต่ในหนังสือรุ่นหลังที่ชื่อว่า ฎีกานโม ที่ระบุว่า บทนมัสการพระพุทธเจ้าแต่ละบทมีผู้กล่าวเฉพาะ ซึ่งขัดแย้ง ไม่ลงกันกับพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาตามหลักการตีความพระธรรมวินัย ได้แก่ สุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท และอัตโถมติ ผู้วิจัยจึงสรุปว่าคัมภีร์ดังกล่าวเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นใหม่เพื่อ

สรรเสริญพุทธคุณของพระพุทธเจ้าโดยการนำเค้าโครงเรื่องบางส่วนมาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา มาแต่ง แต่ไม่มีหลักฐานในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาเล่มใดที่กล่าวไว้เช่นนั้น

สรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2

ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เพื่อศึกษาสาระัตถะของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์ พระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปตามประเด็นการศึกษา 9 ประเด็น ได้แก่ ความหมายของคำว่า “นโม” บุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อม ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อม ลักษณะการแสดงความนอบน้อม อิริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อม แรงจูงใจของการแสดงความนอบน้อม วิธีปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อม หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการแสดงความนอบน้อม และผลของการแสดงความนอบน้อม ดังต่อไปนี้

1. ความหมายของคำว่า “นโม”

ความหมายของคำว่า “นโม” ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจำแนกได้ 2 ลักษณะ คือ ความหมายตามรากศัพท์และความหมายเชิงขยายความ ดังต่อไปนี้

1.1 ความหมายตามรากศัพท์

ความหมายตามรากศัพท์ของคำว่า “นโม” พบว่า สำนวนในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา สัททวาริเสส และพจนานุกรมแปลไว้หลายสำนวน แต่ส่วนใหญ่จะแปลว่า นอบน้อม เมื่อวิเคราะห์ตามหลักการตีความคำสอนในพระพุทธศาสนา ได้แก่ สุตตะ สุตตานุโลม อัจฉริยวาท และอัตโนมตี แล้วพบว่าเป็นไปในทำนองเดียวกัน ไม่ขัดแย้งกัน แสดงให้เห็นถึงสาระสำคัญของคำนี้โดยสรุปคือ คำที่ใช้แสดงความนอบน้อมตามคติทางวัฒนธรรมในสังคมอินเดียและนำมาใช้ในพระพุทธศาสนาจนเป็นธรรมเนียมปฏิบัติถึงทุกวันนี้

1.2 ความหมายเชิงขยายความ

ความหมายของ นโม ข้อนี้เป็นการขยายความโดยใช้ศัพท์อื่นมาอธิบายเพื่อให้เห็นถึงสาระสำคัญและแนวทางปฏิบัติที่กว้างขวางยิ่งขึ้น พบใน 2 ลักษณะ คือ การใช้คำกริยาที่ประกอบด้วย นมสฺส ธาตุ ที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แทน โดยพบต้นแบบของการขยายข้อนี้ในตฎฎกสูตรนิตเทสว่า “**นมสฺสนติ** กาเยน วา นมสฺสมานิ วาจา ย วา นมสฺสมานิ จิตฺเตน วา นมสฺสมานิ อนฺวตฺถปฺปิตฺติยา วา นมสฺสมานิ ธฺมมานุสฺสมปฺปิตฺติยา วา นมสฺสมานิ สกฺกฺรฺมาโน ครุรฺรฺมาโน มานยฺมาโน ปุชฺยมาโน อปฺยมาโน บทว่า “นมสฺส” แปลว่า นอบน้อมอยู่ คือ สักการะเคารพ นับถือ บูชา ยำเกรงด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลัก ธรรม” จากอธิบายความหมายของคำว่า “นมสฺส” ได้ถูกขยายความให้เชื่อมโยงกับคำกริยาที่มีสาระสำคัญเชิงปฏิบัติไปในทิศทางเดียวกันสรุปได้ 6 ประการ ดังนี้คือ การนอบน้อม การสักการะ การทำความเคารพ การนับถือ การบูชา และการให้ความยำเกรง โดยมีคำขยายที่สะท้อนให้เห็นถึงแนวทางปฏิบัติร่วมกันของคำเหล่านี้คือ การปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์หรือการปฏิบัติที่ถูกต้องตามธรรม นั้นแสดงให้เห็นว่าการทำความนอบน้อมเป็นต้นตอเป็นการกระทำที่เอื้อประโยชน์หรือถูกต้องตามหลักธรรม นอกจากนี้ยังพบชุดคำศัพท์หรือกลุ่มคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ได้แก่ นมสฺสนํ การนมัสการ หรือการนอบน้อม อภิวาหนํ การอภิวาทหรือการกราบไหว้ โภณํ การสดุดีหรือการชื่นชม วุทฺถนํ การไหว้

ปลื้ม การสรรเสริญ และ ปูชน การบูชา และในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาก็ได้กล่าวถึงชุดคำศัพท์หรือกลุ่มคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม เพิ่มเติมไว้อีก ได้แก่ สกฺการ การสักการะ ครุการ การทำความเคารพ มานน การนบถหรือการนับถือ วนฺทน การไหว้ ปูชน การบูชา อภิวัตน การกราบไหว้ ปจฺจภูตฺตาน การลุกขึ้นยืนต้อนรับ อถฺชลิภมฺม การยกมือไหว้ และ สามิจิภมฺม การทำสามิจิกรรมหรือกิจที่ชอบ เช่น การไหว้ เป็นต้น

จากศัพท์ต่าง ๆ ที่นำมาขยายความของกริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย นมฺสฺส ธาตุ รวมถึงคำกริยาและคำนามที่มีความหมายเดียวกัน ทำให้เห็นถึงความหมายของ นโม ซึ่งขยายความและแนวทางปฏิบัติที่กว้างออกไปถึงการนมัสการ การสักการะ การทำความเคารพ การนบถหรือการนับถือ การสวดหรือการชื่นชม การสรรเสริญ การบูชา การลุกขึ้นยืนต้อนรับ การทำอัญชลีหรือการยกมือไหว้ การให้ความยำเกรง รวมถึงการกราบไหว้ การทำสามิจิกรรมที่แสดงออกมาทางกาย วาจา ใจ ด้วยการปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์หรือการปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้องต่อบุคคลหรือสิ่งสมควรแก่การนบถน้อมเคารพบูชา ซึ่งทำให้เห็นข้อสรุปจากความหมายเชิงขยายความได้ 3 ประการ คือ

1) การแสดงความนอบน้อม เป็นต้นนั้นสามารถกระทำได้ทั้งทางกาย วาจา ใจ เช่น การแสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยด้วยใจที่เลื่อมใสศรัทธา การเปล่งวาจาถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่ง และการกราบไหว้พระรัตนตรัยด้วยเบญจางคประดิษฐ์และอัญจางคประดิษฐ์ เป็นต้น

2) การแสดงความนอบน้อมเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่าย เช่น บุตรนมัสการและสักการะมารดาบิดานั้นด้วยข้าว น้ำ เป็นต้น หรือการที่บุตรทำหน้าที่ของตนโดยธรรมต่อบิดามารดา ได้แก่ การเลี้ยงดูบิดามารดาตอบแทน การช่วยทำงานของบิดามารดา การรักษาวงศ์ตระกูลของบิดามารดา การประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท และการทำบุญอุทิศส่วนกุศลเมื่อบิดามารดาเสียชีวิตไปแล้วก็เป็นการแสดงความนอบน้อมที่ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่าย กล่าวคือบิดามารดาได้รับการบำรุง และบุตรได้ทำหน้าที่ของตนโดยธรรม

3) การแสดงความนอบน้อมเป็นการกระทำที่ถูกต้อง ดั่งงามโดยธรรม เช่น การบูชาบุคคลที่ควรบูชาตามหลักอามิสบูชาและการมีความเคารพในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ตามหลักปฏิบัติบูชา เป็นต้น

2. บุคคลและสิ่งอื่นที่มีผู้แสดงความนอบน้อม

คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม เป็นคำสามัญที่คนในสังคมอินเดียโบราณใช้แสดงความนอบน้อมบุคคลและสิ่งเคารพบูชาทั่วไป ไม่ได้เฉพาะเจาะจงบุคคลหรือสิ่งเนื่องด้วยพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ยังรวมถึงถึงบุคคลทั่วไป เทวดา สัตว์ สิ่งของ สถานที่ และธรรมชาติบางอย่างด้วย สรุปได้ 10 กลุ่ม คือ

2.1 พระรัตนตรัย

พบว่ามีการใช้ นโม หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยจากคำศัพท์ว่า “รัตนตฺตย” หรือการแยกองค์ประกอบของพระรัตนตรัยที่ระบุถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์อยู่ในข้อความเดียวกัน นอกจากนี้ ยังมีการแสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยแบบแยกเฉพาะเจาะจงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ซึ่งพบว่า พระพุทธเจ้ามีผู้แสดงความนอบน้อมมากที่สุดในฐานะศาสดาของศาสนาและบรมครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายตาม

ข้อสรุปในอุปาลิเถราปทาน ขุททกนิกายที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเป็นผู้ควรนอบน้อม และมีข้อสรุปว่า พระธรรมเป็นสิ่งที่ชาวพุทธควรนอบน้อมธรรมด้วยกาย วาจา ใจด้วยการศึกษา และการนำมาปฏิบัติ ซึ่งธรรมที่ควรศึกษาและนำมาปฏิบัติเพื่อให้แจ้ง ได้แก่ ไตรสิกขา คือ สิล สมาธิ ปัญญาที่เป็นหลักการพัฒนาชีวิตสู่ความหลุดพ้นตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ เมื่อชาวพุทธทำให้แจ้งในไตรสิกขาหรือทำไตรสิกขาให้บริบูรณ์แล้วจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ศึกษาธรรมที่มีผลทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุเป้าหมายคือพระนิพพาน และพบว่า พระสงฆ์ในพระรัตนตรัย คือ พระอริยสงฆ์ที่กล่าวไว้ในบทสรรเสริญพระสังฆคุณ ได้แก่ พระอริยสงฆ์ 4 ประเภท คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ และจำแนกไว้เป็นบุคคล 8 ประเภท ได้แก่ บุคคลผู้เป็นพระโสดาบัน บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล บุคคลผู้เป็นพระสกทาคามี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งสกทาคามีผล บุคคลผู้เป็นพระอนาคามี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามีผล บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ และบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหันต์ผล ซึ่งพระพุทธเจ้าก็เป็นพระอริยสงฆ์รูปหนึ่งเหมือนกับพระอริยสาวกรูปอื่น ๆ ตามข้อสรุปในคัมภีร์ชั้นฎีกา

2.2 บรรพชิตหรือนักบวช

บรรพชิตหรือนักบวชที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชาพบว่า มีทั้งนักบวชในพระพุทธศาสนา ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร ตัวอย่างเช่น “เอว วิมุตตจิตต์ โข ภิกขเว ภิกขุ สอิทธาทเวหา สพุทฺทมกา สบชาปติกา อารกาว นมสฺสนติ นโม เต ปุริสาชฌณ นโม เต ปุริสุตตม ภิกขุทั้งหลาย เทพทั้งหลายพร้อมทั้งอินทร์ พรหม และท้าวปชาบดี ย่อมนมัสการภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้แต่ที่ไกลทีเดียวว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน” หรือคำที่ระบุถึงเพศบรรพชิตที่เป็นคำกลาง ๆ คือ สมณะ พระชีนาสพ เช่น “น ราชปุตฺต อสุยามิ สมณานํ มเหสินํ สกฺกจฺจนฺเต นมสฺสามิ ปาเท วณฺหามิ ตาทินํ พระราชบุตร หม่อนฉันไม่ริษยาสมณะทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ย่อมนอบน้อมสมณะเหล่านั้นโดยเคารพ ย่อมกราบทำสมณะผู้คงที่ทั้งหลาย” และนักบวชนอกพระพุทธศาสนา ได้แก่ ดาบสและฤๅษี แต่คำว่า ฤๅษีพบว่าบางแห่งเป็นพระนามของพระพุทธเจ้า เช่น “นโม เต วาทีสุทฺถน นโม เต อิลิสฺสิตตม ข้าแต่พระองค์ผู้มีวาทีที่เป็นประโยชน์ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพระฤๅษีผู้ประเสริฐ”

2.3 เทพหรือเทวดา

เทพหรือเทวดาเป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่พบว่ามีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชา มีทั้งที่ระบุชื่อโดยตรง ได้แก่ ท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ เช่น “อถ โข ภิกขเว มาตฺถิ สงฺคาทโก สกฺกํ เทวานมินฺทํ คากาย อชฺฌณาสี ‘ตํ นมสฺสนติ เตวิชฺชา สพุเพ ภูมฺมา จ ชตฺติยา จตฺตารโ จ มหาราชชาติทสา จ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น มาตลีสังคาทกเทพบุตรได้กราบทูลท้าวสักกจอมเทพด้วยคำถาว่า พราหมณ์ทั้งหลายผู้จบไตรเพท กษัตริย์ทั้งหลาย ณ ภูมิภาคทั้งหมด ท้าวมหาราชทั้ง 4 และทวยเทพผู้มียศชั้นไตรทศ ย่อมนอบน้อมพระองค์” และกล่าวรวมไว้ในคัมภีร์ว่า เทวดา ที่แปลว่า เทวดา เช่น “อาจขฺฆมานา ปุตฺตผลํ เทวตฺตาย นมสฺสติ มารดาเมื่อหวังผลคือบุตร ย่อมนอบน้อมเทวดา” และคำว่า ภูต ที่หมายถึงเทวดา เช่น “นโม กตฺวาน ภูตานิ (ข้าพเจ้า) ขอกระทำความนอบน้อมแก่ภูต (เทวดา) ทั้งหลาย...”

2.4 บุคคลชั้นสูงของสังคม

บุคคลชั้นสูงของสังคมที่บุคคลทั่วไปแสดงความนอบน้อม เคารพ นับถือ ยกย่องด้วยคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฐานะผู้มีบุญบารมี ผู้ปกครองสูงสุดของสังคม ได้แก่ พระราชาหรือพระมหากษัตริย์ พระราชินีหรือพระมเหสี เชื้อพระวงศ์ เช่น “นโม เต กาลิราชตุล ขอเดชะพระเจ้ากาสิ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคมพระองค์” นอกจากนี้ยังพบคนอีกกลุ่มหนึ่งที่จัดอยู่ในบุคคลชั้นสูงของสังคมอินเดียตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ พราหมณ์ เช่น “นมตฤ มหาคิวินทสส พราหมณสส ขอนอบน้อมแต่ท่านมหาคิวินทพราหมณ์”

2.5 บุคคลทั่วไป

บุคคลที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อมในข้อนี้พบว่า มีทั้งที่กล่าวเจาะจง คือ มารดาบิดา ครูอาจารย์ ผู้ใหญ่หรือผู้สูงวัยในสังคม กลุ่มคนที่จำแนกไว้โดยสถานภาพตามหลักคำสอนเรื่องทศ 6 ที่คัมภีร์ชั้นอรรถกถาได้ขยายความถึงคนเหล่านี้คือ มารดาและบิดา อาจารย์ บุตรและภรรยา มิตรและอำมาตย์ ทาสและกรรมกร สมณพราหมณ์ว่าพระพุทธสอนให้ทำความนอบน้อมด้วยการทำหน้าที่เชิงจริยธรรมต่อกัน และบุคคลที่ไม่ระบุเจาะจง กล่าวเป็นกลาง ๆ ได้แก่ คนที่ประพฤติปฏิบัติธรรม และบุคคลทั่วไปโดยใช้คำว่า “มนุสส..” ตัวอย่างเช่น “...ทิฏฐทิจฺเฐ มนุสเส นมสฺสมาโน นครี ปวิสิตฺวา มหาปถิ ปฏิปชฺชิ (มหาบุรุษนั้น)...นอบนอบคนทั้งหลายที่ตนเห็นแล้ว ๆ เข้าไปยังพระนคร ดำเนินไปตามถนนใหญ่”

2.6 สัตว์

สัตว์ที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อมที่พบจะเป็นสัตว์ที่มีคุณพิเศษและสัตว์ที่มีอำนาจน่าเกรงขาม นำกล้ว จำแนกได้ 4 ประเภท คือ สัตว์ที่เป็นพระชาติของพระโพธิสัตว์ เช่น นกกระทาโพธิสัตว์ สัตว์พิเศษ เช่น พญานาค สัตว์ร้ายที่อันตราย เช่น ราชสีห์และเสือโคร่ง และสัตว์ทั่วไปที่ปรากฏในคำศัพท์ “สตุต” เช่น “นมตฤ สงฆาน (น) สมากตานิ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมฝูงสุกรที่มาประชุมพร้อมกัน”

2.7 ยักษ์

ยักษ์ที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญอย่างเดียวกันกับ นโม เช่น ยักษ์ทานพ ดังข้อความที่ปรากฏว่า “ตสฺสหา สฺมพฺุลา ภริยาเอว ชานาหิ ทานว อภิวาเทมิ ตํ ภูเต สฺมพฺุลาหิ นมตฺถ เต ทานพฺุเจริญฺ ขอทานจฺทราบอยานึ ข้าพเจ้าสั้มพฺุลาขอไหว้ท่าน ขอนอบน้อมแก่ท่าน”

2.8 สถานที่สำคัญ

สถานที่สำคัญที่มีผู้ใช้คำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อมที่พบ คือ โพธิมณฑล หมายถึง บริเวณต้นโพธิ์อันเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ ดังข้อความที่ปรากฏว่า “สาครปริยนตาย เมถนินยา สพฺุภูตฺธณินยา ปจฺวิยา อโยมณฺเฑ โอรหิตฺวา นโม กโรหิ ภูมิกาคแห่งนี้เป็นจุดศูนย์กลางแห่งแผ่นดิน เป็นที่รองรับสรรพสัตว์ เป็นแผ่นดินที่มีสาครล้อมรอบ ขอพระองค์เสด็จลงมาสัมผัสการเกิด พระเจ้าข้า” ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้ขยายความว่าเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงขจัดกิเลสได้ ณ สถานที่แห่งนี้

2.9 ปุชนิยวัตถุ

ปุชนิยวัตถุ หมายถึง วัตถุที่ควรบูชา สิ่งที่สร้างขึ้นและมีความเกี่ยวข้องกับบุคคลสำคัญของสังคมหรือเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ปุชนิยวัตถุที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนา ได้แก่ เจดีย์ สถูป เช่น “สายั ปาตัม นมสฺสามิ ปิตฺติชาโต กตถฺชลิ สมนฺมุขา วิย สมนฺพุทฺธวณฺโณ ปุพฺพินเจติยํ ข้าพเจ้ามีความอิมใจ ประนมมือนมัสการทุกเช้าเย็น ไหว้พระเจดีย์ทราย เหมือนไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่เฉพาะ พระพักตร์” และปุชนิยวัตถุที่เนื่องด้วยบุคคลสำคัญทางสังคมที่พบ ได้แก่ เวชยันตปราสาทของพระเจ้า ติโลกวิชัย ดังข้อความว่า “นรา นาคา จ คนฺธพพา สพฺเพ เทวา อุเปนฺตุ เต นมสฺสนฺตา ปญฺชลิกา ปาสาทํ ปริวารยฺม (พระเจ้าติโลกวิชัยทรงดำริว่า) หม่อมมนุษย์ หม่อมคน หม่อมคนธรรพ์ และหม่อมเทวดาทั้งหมด นั้น จงเข้ามาประนมมือนอบน้อมแวดล้อมปราสาทของเรา”

2.10 ธรรมชาติ

ธรรมชาติบางอย่างที่คนในสังคมอินเดียให้ความเคารพนับถือที่มีพื้นฐานมาจากความเชื่ออำนาจของธรรมชาติและเทพเจ้าประจำธรรมชาติ และธรรมชาติบางอย่างที่นับเนื่องในพระพุทธศาสนาที่พบ ได้แก่ ต้นโพธิ์ ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดวงดาว ทิศต่าง ๆ ไฟ เป็นต้น ตัวอย่างเช่น “นภฺชตฺตานิ นมสฺสนฺตา อคฺคิ ปริจฺจโร วเน ยถาภฺจฺจมนฺนฺตา พาลา สุทฺธิมมณฺถล พวกนฺ เกลาไม่รูตามความเป็นจริง พวกนั้นนอบน้อมดวงดาวทั้งหลาย บำเรอไปอยู่ในป่าคือลัทธิ สำคัญว่าเป็น ความบริสุทธิ์”

ผลการวิจัยที่กล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นถึงคำว่า “นโม” หรือคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม เป็นคำสามัญที่ใช้แสดงความเคารพด้วยความนอบน้อมที่มีได้จำกัดเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น พระรัตนตรัย เป็นต้นเท่านั้น แต่ยักรวมถึงบุคคลทั่วไป เทวดา ยักษ์ สัตว์ สถานที่สำคัญ ปุชนิยวัตถุ และธรรมชาติต่าง ๆ ที่คนในสังคมอินเดียโบราณให้ความศรัทธาเคารพ นับถือ กราบไหว้ สักการะ บูชาด้วย และสิ่งเคารพเหล่านั้นต้องมีความสำคัญและคุณความดีสมควรแก่ยกย่อง บูชา สักการะ ในขณะที่เดียวกันก็สะท้อนให้เห็นถึงผู้ใช้ นโม หรือคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งที่ควรแสดงความน้อมที่มีอย่างหลากหลายทั้งมนุษย์ด้วยกัน อมนุษย์ เช่น เทวดา และสัตว์บางประเภทด้วย

3. ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพ

ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพด้วยคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญอย่างเดียวกันกับ นโม จำแนกได้ 2 ประการ ดังนี้

3.1 ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพทั่วไป

ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพทั่วไปในข้อนี้สรุปได้ 3 ลักษณะ คือ (1) การใช้ นโม เพียงคำเดียวแสดงความนอบน้อม เช่น “นโม เต กาลิราชตถุ ข้าแต่พระเจ้า กาลี ข้าพระองค์ขอถวายบังคมพระองค์” (2) การใช้ นโม ร่วมกับคำกริยาแสดงความนอบน้อม เช่น “มิคราช นโม ตยตถุ พญาเนื้อ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน” (3) การใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญอย่างเดียวกันกับ นโม แสดงความนอบน้อม เช่น “ภควนฺตํ นมสฺสมาโน อภฺจฺจลสิ เทวตานิ นนฺตํ ยินนฺมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่”

3.2 ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้า

ธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าพบทั้ง 3 ลักษณะตามที่ระบุในข้อ 3.1 แต่พบลักษณะพิเศษที่เป็นธรรมเนียมการแสดงความนอบน้อมเฉพาะพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น คือ การกล่าวบทนมัสการว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺ” 3 จบ ที่พบว่าผู้มีผู้กล่าวบทนมัสการนี้ทั้งเทวดาและมนุษย์หลายท่าน ปรากฏเฉพาะในพระสุตตันตปิฎกเท่านั้น ไม่พบพระพบในพระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก นอกจากนี้ยังพบในอรรถกถาบางแห่งด้วย

4. ลักษณะของการแสดงความนอบน้อม

การใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลและสิ่งที่ควรเคารพพบใน 2 ลักษณะ ดังนี้

4.1 การใช้เป็นคำอุทาน

การใช้ นโม ข้อนี้เป็นการเปล่งคำนี้ออกมาด้วยความตกใจ ขณะเดียวกันก็เป็นการระลึกถึงบุคคลที่ตนเคารพและเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจ พบทั้งบุคคลทั่วไป เช่น “เตน โข ปน สมเยน มนุสฺสา ชิพนฺติ วา อุปกฺขลนฺติ วา เต เวมมาหฺสุ “นมตฺถ มหาวโควินทสฺส พฺราหฺมณสฺส นมตฺถ สุตตฺบุโรหิตสฺส. เวลานั้น ชาวบ้านผู้พลาดปลั่งหรือลิ้นหกล้มพากันพูดอย่างนี้ว่า “ขอนอบน้อมแต่ท่านมหาโควินทพราหมณ์ ขอนอบน้อมแต่ท่านบุโรหิตของพระเจ้าแผ่นดินทั้ง 7 พระองค์” และพระพุทธเจ้า เช่น “อถ โข ธนฺนชานี พฺราหฺมณฺนิ อุปกฺขลิตฺวา ติกฺขตฺตํ อุทານํ อุทาเนสิ “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺสชาติ. สมัยนั้น นางพราหมณี ชื่อธัญชานี พลั่งพลาดแล้วเปล่งอุทานขึ้น 3 ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น” การใช้ นโม เป็นคำอุทานนี้พบว่ามีความแตกต่างกัน กล่าวคือ ถ้าใช้กับบุคคลทั่วไปจะใช้เพียง นโม เพียงคำเดียวและครั้งเดียว แต่ถ้าใช้กับพระพุทธเจ้าจะใช้เฉพาะบทนมัสการพระพุทธเจ้าและเป็นการกล่าว 3 จบ

4.2 การใช้แสดงความนอบน้อมทั่วไป

การใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมทั่วไปนี้เกิดจากแรงจูงใจของแต่ละคน เช่น ความเคารพ เลื่อมใส ซึ่งเป็นการแสดงต่อหน้าบุคคลหรือสิ่งอันควรแก่ความเคารพ นอบน้อมโดยใช้สำนวนบาลีว่า “นโม เต, นมตฺถ, นโม ตยตฺถ” หรือใช้ นโม ร่วมกับคำกริยาที่ประกอบด้วย กร ธาตุ เช่น นโม กโรติ เป็นต้น แสดงความนอบน้อม ซึ่งพบอย่างหลากหลายทั้งพระพุทธเจ้า พุทธสาวก พุทธสาวิกา เทวดา พราหมณ์ผู้จบไตรเวท พระราชา พระมหากษัตริย์ พระมเหสี รวมถึงเชื้อพระวงศ์ สามัญชน ธรรม สัตว์ และธรรมชาติ ที่ย้ำให้เห็นว่า “นโม” เป็นคำสามัญที่คนในสังคมอินเดียใช้แสดงความเคารพกัน เช่น “นโม เตสํ มเหสินํ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมนักปราชญ์เหล่านั้นผู้แสวงหาคุณใหญ่”

5. อิริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อม

อิริยาบถที่ใช้แสดงความนอบน้อมบุคคลหรือสิ่งเคารพนั้นพบทั้งในอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน และอิริยาบถพิเศษ ได้แก่ การหมอบกราบ และการเหาะอยู่บนอากาศแสดงความนอบน้อม แสดงให้เห็นว่า การแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพอื่น ๆ สามารถทำได้ในทุกอิริยาบถตามความเหมาะสมกับสถานการณ์ โอกาส สถานที่ และข้อจำกัดภายในของแต่ละคน เช่น ความเจ็บป่วย ความ

พิการของร่างกาย เป็นต้น ทั้งนี้ผู้วิจัยได้พบหลักฐานที่สามารถนำมาวิเคราะห์เพื่อยืนยันความจริงเรื่องนี้ ดังปรากฏในอรรถกถาธรรมาสังกัสนสูตรที่ได้กล่าวถึงการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าของนาง พราหมณ์ชื่อว่า ธรรมาสังกัสนีว่า “พราหมณ์ ปนสส ธรรมาสังกัสนี นาม โสตาปนนา สหธา ปสนนา. สา ปกติยา **จิตาปี นิสินนาปี ขิปิตวาปี กาลิตวาปี** โนม พุทธสสาติ นมสสการ กโรติ. กีนางธรรมาสังกัสนีเป็นพระโสตาบัน มีศรัทธา มีความเลื่อมใส โดยปกติไม่ว่านางจะยืน นั่ง จาม หรือไอก็จะทำการนอบน้อมว่า ขอนอบน้อม พระพุทธเจ้าเสมอ” ข้อสำคัญของการแสดงความนอบน้อมอยู่ที่ใจที่ประกอบด้วยความเลื่อมใส ศรัทธา และการตระหนักถึงคุณค่าและความดีของบุคคลหรือสิ่งที่ควรแก่ความเคารพนั้น ๆ

6. แรงจูงใจของการแสดงความนอบน้อม

แรงจูงใจในที่นี้ หมายถึง แรงขับเคลื่อนที่อยู่ภายในตัวบุคคลแต่ละคนที่มีผลทำให้บุคคลนั้นใช้ คำว่า “นม” หรือคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญอย่างเดียวกันกับ นม แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะบูชาบุคคลหรือสิ่งที่ควรแก่การเคารพ 5 ประการ ได้แก่

6.1 ความเลื่อมใสในบุคคลที่เคารพนับถือ ตัวอย่างเช่น “ตาปีโส วณมูลผลตถาย คจจนโต ภควนโต ทิสวา ปสนนมานโส...นมสสมาโน อภฺฐาสี. แปล: ตาบสไปเพื่อต้องการผลไม่ในป่าพบพระผู้มีพระภาคเข้า มีใจเลื่อมใส...ได้ยืนนอบน้อมอยู่”

6.2 ความเชื่อ (ศรัทธา) ในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ และผลของการกระทำที่เชื่อว่าจะทำให้เกิดผลต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น “นภขตตานี นมสสนตา อคฺคิ ปริจรั วเน ยถาภุจจมชานนตา พาลา สุทธิ อมณฺณถ พวกคนเขลาไม่รู้ตามความเป็นจริง พวกนั้นนอบน้อมดวงดาวทั้งหลาย บูชาไฟอยู่ในป่าแล้วได้สำคัญว่า บริสุทธิ์”

6.3 ความกลัวอันตรายต่าง ๆ เช่น ภัยจากสัตว์ร้าย ตัวอย่างเช่น “ภีตา มนุสฺสา อตฺตโน อตฺตโน เทวตานํ นมสสนติ มนุสฺยํทั้งหลายผู้กลัวภัยจึงพากันนอบน้อมต่อเทวดาทั้งหลายของตนของตน”

6.4 ความต้องการผลตอบแทน เช่น ความต้องการได้บุตร ความต้องการให้เทพเจ้าคุ้มครองความปลอดภัย ซึ่งมักจะออกมาในรูปของการทำพิธีกรรม อ้อนวอน ร้องขอต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ตัวอย่างเช่น “อากงขมานา ปุตฺตผลํ เทวตายน นมสสติ มารดาเมื่อหวังผลคือบุตรจึงนอบน้อมเทวดา”

6.5 ความปรารถนาผลอันสูงสุด หมายถึง ความเป็นผู้สูงสุดหรือการบรรลุสภาวะสูงสุด เช่น ความเป็นพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และสัพพัญญุตญาณ ส่วนใหญ่พบในคัมภีร์อุปทานและพุทธวงศ์ ที่ว่าด้วยความปรารถนาของพระพุทธเจ้าและเหล่าพุทธสาวก ตัวอย่างเช่น “โส เวสฺสนโตโร ราชาน มหาทานํ ทตฺวา อลฺหสิ ปคฺคยห อตฺตโน ทานํ นมสสมาโน “สพฺพญญุตญาณสส เม อิทํ ปจฺจโย โหตุ”ติ ปณฺชลิโกโต อโหสิ พระเวสสันดรนั้นครั้งให้มหาทานแล้วจึงประคองอัญชลีนอบน้อมทานของตนด้วยความปรารถนาว่า “ขอให้ทานนี้เป็นปัจจัยแห่งสัพพัญญุตญาณของข้าพเจ้า”

จากแรงจูงใจที่เป็นเหตุให้บุคคลต่าง ๆ แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ บูชา สักการะบุคคลหรือสิ่งที่ควรแก่การเคารพบูชาทั้งที่เกิดจากความเคารพเลื่อมใส ศรัทธา ความกลัว ความต้องการสิ่งตอบแทน และความปรารถนาผลอันสูงสุดทำให้เห็นถึงปัจจัยในตัวบุคคลแต่ละคนที่ต่างกันไปตามปัจจัยภายใน เช่น ความคิด ความเชื่อ ความปรารถนา และปัจจัยภายนอก เช่น ปัญหาที่แต่ละคนประสบอยู่ จำต้องหาที่พึ่งเพื่อหาทางออกให้แก่ปัญหาดังกล่าว แต่ไม่ว่าจะเกิดจากแรงจูงใจ หรือสาเหตุใดก็ตาม การแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพก็เป็นวัฒนธรรมทางสังคมอินเดีย

ที่ถูกส่งต่อด้วยพระพุทธศาสนาที่แผ่เข้าไปยังดินแดนต่าง ๆ แล้วผสมผสานกับวัฒนธรรมในสังคมนั้น ๆ จนเกิดเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในพระพุทธศาสนาที่ว่าด้วยการแสดงความนอบน้อม กราบไหว้บูชา สักการะสิ่งที่เกิดด้วยพระพุทธศาสนาที่งดงามของแต่ละสังคมดังผลการศึกษาในข้อต่อไป

7. วิธีการปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อม

วิธีปฏิบัติที่สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมในการแสดงความเคารพนอบน้อมของคนอินเดียโบราณพบข้อสรุป 4 ประการ ได้แก่ (1) การห่มผ้าเฉวียงบ่า คือ การห่มผ้าปิดทางบ่าซ้าย เปิดบ่าขวา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ห่มสไบเฉียง หมายถึง ห่มผ้าสไบให้เฉวียงบ่าข้างใดข้างหนึ่ง (2) การนั่งคุกเข่าแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลที่เคารพ (3) การทำอัญชลี คือ การประนมมือไว้ระหว่างอกที่เป็นสัญลักษณ์ของการแสดงความนอบน้อมด้วยจิตคารวะ วันทา หมายถึง การไหว้ อภิวาท หมายถึง การกราบอันเป็นการแสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพ (4) การกล่าวคำที่แสดงความนอบน้อมด้วยคำว่า “นโม” หรือคำกริยาที่แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ บูชา สักการะบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพบูชา เช่น คำว่า “นมามิ นมาม วนทามิ วนทามิ ปูเชมิ ปูเชมิ” เป็นต้น

จากวิธีการปฏิบัติในการแสดงความนอบน้อมที่กล่าวมาทั้งหมดทำให้เห็นภาพของวัฒนธรรมการแสดงความเคารพของคนอินเดีย เริ่มจากการแต่งกายที่บ่งชี้ถึงการให้ความเคารพตามธรรมเนียมคือการห่มผ้าเฉวียงบ่าที่เป็นธรรมเนียมของการห่มผ้าของพระสงฆ์ไทยในการทำศาสนกิจ เช่น การทำวัตรเช้า-เย็น การห่มผ้าสไบเฉียงของอุบาสก อุบาสิกาไทยในพิธีทำบุญ ตักบาตร หรือการประกอบศาสนพิธีทางศาสนาต่าง ๆ การนั่งคุกเข่าที่เป็นการแสดงถึงการให้ความเคารพอย่างสูง การประนมมือไว้ระหว่างอกที่เรียกว่า อัญชลี การไหว้ที่เรียกว่า วันทา และการกราบที่เรียกว่า อภิวาท เห็นได้จากการกราบแบบเบญจางคประดิษฐ์ที่ชาวพุทธในสังคมไทยใช้กันอยู่ และการเปล่งคำที่แสดงความนอบน้อมหรือคำกริยาที่แสดงความนอบน้อมที่พบว่า มีข้อพิเศษอย่างหนึ่งก็คือ คำว่า นโม ถ้าใช้แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลหรือสิ่งเคารพทั่วไปจะกล่าวเพียงแค่คำเดียวและครั้งเดียวเท่านั้น แต่ถ้าใช้กับพระพุทธเจ้าพบว่า มีทั้งกล่าว นโม เพียงคำเดียว ครั้งเดียว และการกล่าวบทนมัสการ นโม 3 จบ

8. หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการแสดงความนอบน้อม

หลักธรรมที่สัมพันธ์กับคำว่า “นโม” นี้พบข้อสรุปจากทฎกสูตรตนิทเทศ ขุททกนิกาย มหานิทเทศ ที่ขยายความของบทว่า “นมสฺส” ที่แปลว่า นอบน้อมอยู่ ซึ่งมีความหมายเหมือนกับคำว่า “นโม” โดยขยายความเชื่อมโยงกับการทำการสักการะ การให้ความเคารพ การนับถือ การบูชา และการให้ความยำเกรงด้วยการปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์หรือการปฏิบัติธรรมถูกต้องตามธรรม และกลุ่มคำที่มีสาระสำคัญเหมือนกันกับคำว่า “นโม” ได้แก่ การอภิวาท (อภิวาทน์) การสดุดี (โถมน) การไหว้ (วณทน์) การสรรเสริญ (ปัสสน) การนมัสการ (นมสฺสน) และการบูชา (ปูชน) ซึ่งช่วยให้เห็นถึงหลักธรรมที่เชื่อมโยงกับการแสดงความนอบน้อมที่สำคัญ 4 ประการ ได้แก่ อปจายนธรรม คารวธรรม การบูชา และหลักธรรมที่เป็นบทสรุปของเรื่องนี้ดังนี้

8.1 อปจายนธรรม

อปจายนธรรม หมายถึง ธรรมคือความประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน หลักฐานที่บ่งชี้ความสัมพันธ์ระหว่างหลักธรรมข้อนี้กับคำว่า “นโม” ก็คือ คำศัพท์ว่า “อปายิต” ที่อยู่ในชุดคำศัพท์เดียวกันกับคำว่า “มhitโต ปุชิตโต อรhitโต อจฺจิตโต มานhitโต อปจhitโต” ที่แปลว่า ผู้อันเขาบูชา นับถือ นอบน้อม

เหมือนกัน ซึ่งคำว่า “อภัยโต” มีรากศัพท์เดียวกันกับคำว่า “อปาจน” ที่แปลว่า ความอ่อนน้อม ที่พบในหลักคำสอน 2 ประการ ได้แก่ บุญกิริยาวัตถุ เรื่องการทำบุญ ที่ปรากฏในบุญกิริยาวัตถุ 10 ข้อว่า อปาจนมัย หมายถึง บุญที่เกิดจากความประพฤติก่อนน้อมถ่อมตน และจตุรพิธพร หมายถึง สิ่งที่ประเสริฐ 4 ประการ ได้แก่ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในขุททกนิกาย ธรรมบทว่า ธรรม 4 ประการดังกล่าวจะเกิดขึ้นกับบุคคลผู้กราบไหว้ ผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์ อปาจนธรรมข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การแสดงความอ่อนน้อม (นโม นมัสการ นมัสการ ปณาม) การไหว้ (วันทนา) การกราบ (อภิวันทนา) การให้ความเคารพ (คารวะ) การสักการะ (สักการะ...) การบูชา (บูชา, บูชนะ) การลุกขึ้นยืนต้อนรับ (ปัจจุภูฐานะ) การยกมือไหว้ (อัญชลีกรรม) และการทำกิจที่สมควร เหมาะสม เช่น การไหว้ เป็นต้น (สามิจกรรม) เป็นกิริยาที่แสดงถึงความอ่อนน้อม ให้ความเคารพต่อบุคคลที่ควรเคารพ บูชา และถือว่าเป็นการบำเพ็ญบุญหรือความดีประการหนึ่งในบุญกิริยาวัตถุสิบตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา และส่งผลให้ผู้มีอปาจนธรรมดังกล่าวได้พร 4 ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละด้วย

8.2 การบูชา

การขยายความของคำว่า “นโม” ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ให้ข้อสรุปว่า การบูชาเกี่ยวข้องกับการแสดงความนอบน้อมโดยตรงโดยมีประเด็นที่วิเคราะห์ 3 ประการ ได้แก่ ความหมายของการบูชา สิ่งที่ควรบูชา และประเภทของการบูชา ดังนี้

8.2.1 ความหมายของการบูชา ความเชื่อมโยงของคำว่า “นโม” กับการบูชาวิเคราะห์ได้จากคำว่า “นมัสส” ที่แปลว่า นอบน้อมเช่นเดียวกันกับคำว่า “นโม” ซึ่งถูกขยายความด้วยคำว่า “บุชยามโน” ที่แปลว่า บูชาอยู่ในดวงฤกษ์สุตตนิเทศ การใช้คำขยายที่มีสาระสำคัญเหมือนกัน เช่น “นโม กโรหิ บูชาสกุการี กโรหิ ท่านจงทำความนอบน้อม คือทำการบูชาสักการะ” หรือการใช้ชุดคำที่มีสาระสำคัญเหมือนกัน เช่น การขยายความหมายของการบูชาที่ว่า “**บูชาติ** สกุการครุการมานนนวนทนา การสักการะ การทำความเคารพ การนบนอบ และการไหว้ ชื่อว่า การบูชา” จากการขยายความ การใช้ศัพท์คู่ขยายความ และการให้ความหมายจากชุดคำศัพท์ที่มีสาระสำคัญเหมือนกันทำให้เห็นความหมายของการบูชาที่เชื่อมโยงกับความหมายของคำว่า “นโม” ที่แปลว่า ความนอบน้อมได้อย่างชัดเจน

8.2.2 สิ่งที่ควรบูชา ความเชื่อมโยงระหว่างคำว่า “นโม” กับการบูชาข้อนี้นวิเคราะห์จากการขยายความของคำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันในข้อที่ผ่านมาที่ไปสัมพันธ์กับหลักการบูชาที่เรียกว่า “บุชเนียะ” ที่แปลว่า ควรบูชา จำแนกได้ 3 ประการ คือ (1) บูชเนียบุคคล บุคคลที่ควรบูชาที่แสดงไว้ในมงคลสูตร ข้อว่า “บูชา บูชเนียนัน การบูชาบุคคลที่ควรบูชา” ฝ่ายบรรพชิต ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และอริยสาวก การบูชาบุคคลเหล่านี้แม้เพียงเล็กน้อยจะนำมาประโยชน์มาให้ตลอดกาลนาน และบุคคลที่ควรบูชาฝ่ายคฤหัสถ์ เช่น มารดาบิดาเป็นผู้ที่บุตรธิดาควรบูชา เป็นต้น การบูชาบุคคลเหล่านี้เป็นมงคลเพราะนับเนื่องในกุศลธรรมและเป็นเหตุแห่งความเจริญอายุ เป็นต้น (2) บูชเนียวัตถุ วัตถุที่ควรบูชาพบหลายอย่าง เช่น เจดีย์ สถูป ต้นโพธิ์ (3) บูชเนียสถาน สถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา ปรีณิพพาน รวมถึงสถานที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระพุทธเจ้า และบริเวณต้นโพธิ์ (โพธิมณฑล) ด้วย (4) สิ่งเคารพสูงสุด ได้แก่ พระรัตนตรัย สัญลักษณ์แห่งคุณความดี ปัญญา และความบริสุทธิ์ที่ชาวพุทธจะต้องสักการะบูชาทั้งด้วยอามิสบูชาและปฏิบัติบูชาจนบรรลุผลของการปฏิบัติที่

เรียกว่า “การเห็นแจ้งธรรม” หรือ “การบรรลุธรรม” ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า การเห็นแจ้งธรรม เท่ากับเป็นการเห็นพระองค์ในวัฏกสิตรว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ความจริงเมื่อเห็นธรรมก็ชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเราก็มองเห็นธรรม”

8.2.3 ประเภทของการบูชา ประเภทของการบูชา 2 ประการ คือ อามิสบูชาและปฏิบัติบูชาจะไปสัมพันธ์กับการขยายของการแสดงความนอบน้อมที่เป็นความหมายของ นโม ตามข้อสรุปในตถุภคตนิทเทศที่ว่า คือ การปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์หรือการปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม กล่าวคือ การนำดอกไม้ธูปเทียนไปบูชาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ปุชนิยสถาน หรือปุชนิยวัตถุทางพุทธศาสนา เช่น สถูป เจดีย์ ถือว่าเป็นการบูชาเบื้องต้นที่นำไปสู่ความดีงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป และการบูชาด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและบัญญัติไว้ดีแล้วถือว่าเป็นการบูชาที่พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญยิ่งดังพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในมหาปริณิพพานสูตรว่า “อานนท์ ตถาคตจะชื่อว่าอันบริษัทสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมด้วยเครื่องสักการะเพียงเท่านี้ก็หาไม่ ผู้ใดไม่ว่าจะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม ฉะนั้น อานนท์ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจะเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่” อานนท์ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล”

8.3. การวธธรรม

ความสัมพันธ์ของการวธธรรมกับคำว่า “นโม” ผู้วิจัยวิเคราะห์จากคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเช่นเดียวกันกับ นโม คือ คำว่า “นมสฺส” ที่ขยายความด้วยคำว่า “ครุกรรมโน” ที่แปลว่า ทำความเคารพอยู่ ซึ่งหลักการวธธรรมที่พบโดยสรุปมี 2 ประการ ได้แก่ การวธธรรมในฐานะธรรมที่เป็นมงคลสูงสุด และการวธธรรมที่บ่งชี้ถึงสิ่งที่ควรเคารพ ดังนี้

8.3.1 การวธธรรมในฐานะธรรมที่เป็นมงคลสูงสุด การวธธรรมในข้อนี้พบในมงคลสูตรที่ว่าด้วยการปฏิบัติธรรมเพื่อความเจริญของชีวิต หนึ่งในข้อปฏิบัติที่ได้ชื่อว่าเป็นมงคลเหล่านั้นก็คือ ความเคารพ (คารโว) รวมถึงความประพฤติด่อนน้อมถ่อมตน (นิวาโต) ที่อยู่ในคาถาเดียวกันกับความเคารพด้วย จากการศึกษาพบสาระของมงคลทั้งสองที่เชื่อมโยงกับการแสดงความนอบน้อมกราบไหว้ การสักการะบูชาบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพ บูชาดังนี้

1) ความเคารพ (คารโว) หลักธรรมข้อนี้พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นมงคลสูงสุด เพราะเป็นธรรมที่ขจัดความแข็งกระด้าง ความเย่อหยิ่ง ความถือตัว ส่งผลให้ผู้มีธรรมข้อนี้เป็นคนที่มีสัมมาคารวะ อ่อนน้อมต่อบุคคลทั่วไป ย่อมได้รับผลคือความเจริญทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ซึ่งสัมพันธ์กับธรรมเนียมของการแสดงความเคารพตามคติทางพระพุทธศาสนาที่แสดงไว้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา 4 ประการ ได้แก่ อุฏฐานะ การลุกขึ้นยืนรับหรือการยืนต้อนรับ อัญชลีกรรม การประนมมือแสดงความเคารพ วันทนะหรืออภิวันทนะ การไหว้หรือการกราบไหว้ และสามีจิกรรม การกระทำกิจที่ชอบ การกระทำที่สมควรอันเป็นการแสดงความเคารพประการหนึ่ง

2) ความอ่อนน้อมถ่อมตน (นิวาโต) หลักธรรมข้อนี้ได้ชื่อว่าเป็นมงคลสูงสุด เพราะเป็นธรรมที่ขจัดมานะ ความถือตัว ความแข็งกระด้าง ส่งผลให้คนที่มีคุณธรรมข้อนี้มีความประพฤติดีที่สุภาพ อ่อนหวาน นุ่มนวล มีสัมมาคารวะต่อบุคคลผู้เจริญทั่วไป ซึ่งจะนำความสุข ความเจริญ

มาให้แก่ผู้มีพฤติกรรมเช่นนี้ตามข้อสรุปที่ว่า “ธรรม 4 ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ยอมเจริญ แก่ ผู้กราบไหว้ ผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ เป็นนิตย์”

8.3.2 คารวธรรมที่บ่งชี้ถึงสิ่งที่ควรเคารพ คารวธรรมในข้อนี้เป็นการขยายความให้เห็นถึงหลักปฏิบัติต่อบุคคลและสิ่งควรเคารพทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมตามคติทางพระพุทธศาสนา พบในอัปมาทคารวสูตรที่กล่าวถึงความเคารพในบุคคลและหลักธรรมไว้ 7 ประการ ได้แก่ (1) ความเป็นผู้มีความเคารพในพระศาสดา (2) ความเป็นผู้มีความเคารพในพระธรรม (3) ความเป็นผู้มีความเคารพในพระสงฆ์ (4) ความเป็นผู้มีความเคารพในสิกขา (5) ความเป็นผู้มีความเคารพในสมาธิ (6) ความเป็นผู้มีความเคารพในความไม่ประมาท (7) ความเป็นผู้มีความเคารพในปฏิสันถาร ในหิริคารวสูตรพบคารวธรรมเพิ่มอีก 2 ข้อ คือ (8) ความเป็นผู้มีความเคารพในหิริ (ความละอายบาป) (9) ความเป็นผู้มีความเคารพในโอตตปปะ (ความกลัวบาป) และในปฐมโสวัจจสตาสูตรก็ได้แสดงธรรมที่จัดอยู่ในหมวดคารวธรรมเพิ่มอีก 2 ข้อ ได้แก่ (10) ความเป็นผู้ว่าง่าย และ (11) ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร นอกจากนี้ยังพบการขยายแนวทางปฏิบัติตามหลักคารวธรรมเหล่านี้เพิ่มเติมอีกว่า นอกจากตนเองจะเป็นผู้มีความเคารพในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา สมาธิ ความเป็นง่าย ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร รวมถึงความไม่ประมาท และความมีหิริโอตตปปะแล้วยังต้องสรรเสริญ ประกาศเกียรติคุณของคนที่มีการวธรรม รวมถึงการชักชวนให้คนอื่นมีการวธรรมเหล่านี้ด้วย

8.4. หลักกรรมและการให้ผล

ความเชื่อมโยงระหว่างคำว่า “นโม” กับหลักคำสอนเรื่องกรรมและการให้ผล ผู้วิจัยวิเคราะห์จากการขยายความที่ว่า การนอบน้อมเป็นการปฏิบัติทางกาย วาจา ใจที่เอื้อประโยชน์และการปฏิบัติธรรมโดยสมควรแก่ธรรมที่พบในทิวฎกสูตรตนิทเทศ โดยมีข้อสรุป 2 ประการ คือ การแสดงความนอบน้อมเป็นกุศลกรรม และการแสดงความนอบน้อมตามหลักกรรม 3 ดังต่อไปนี้

8.4.1 การแสดงความนอบน้อมเป็นกุศลกรรม ผู้วิจัยพบข้อสรุปว่า กรรมในพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของเจตนาดังพุทธพจน์ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลายเรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้ว จึงกระทำการด้วยกาย วาจา และใจ” ถ้าพิจารณาจากพุทธดำรัสดังกล่าวเชื่อมโยงกับการแสดงความนอบน้อมจะพบว่า การแสดงความนอบน้อมเกิดจากเจตนาที่เป็นกุศลตามข้อสรุปที่ว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจดีก็จะพูดดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมตามเขาไป เหมือนเงาติดตามเขาไปฉะนั้น” และเมื่อวิเคราะห์จากความสัมพันธ์ดังกล่าวจะพบว่า การแสดงความนอบน้อมเกิดจากมูลฐานของจิตฝ่ายดีเรียกว่า “กุศลมูล” ประกอบด้วยองค์ธรรม 3 ประการ คือ โสภะ ความไม่ย่อภาคได้ อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย และอโมหะ ความไม่หลง ซึ่งพบตัวอย่างของการแสดงความนอบน้อมที่มากุศลมูล ดังต่อไปนี้

1) การแสดงความนอบน้อมที่มาจากโสภะ การกระทำที่เกิดจากจาคะ การเสียสละ การให้ รวมถึงการบูชา การปฏิสันถารด้วยอามิสสิ่งของที่ผู้มีจิตเลื่อมใสศรัทธาในบุคคลหรือสิ่งควรเคารพ การสักการะหรืออามิสบูชาและปฏิบัติบูชาที่พระพุทธเจ้าตรัสให้บุตรธิดาปฏิบัติต่อมารดาบิดาในสพฺพหฺมกสูตรด้วยแสดงความนอบน้อม กราบไหว้ และสักการะมารดาบิดาด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบกลิ่น การอาบน้ำ และการล้างเท้าก็เป็นเรื่องที่ต้องด้วยจิตสำนึกในความกตัญญูและความเสียสละที่มีพื้นฐานจากอโลภจิตด้วย

2) การแสดงความนอบน้อมที่มากจากอโหสะ การกระทำที่เกิดจากความไม่โกรธของ คนที่มีจิตประกอบด้วยเมตตา กรุณา ดังปรากฏในวัมมิกสูตรว่า “นาคจงดำรงอยู่เถิด เธออย่าเบียดเบียน นาคเลย จงทำความนอบน้อมนาค” ตัวอย่างนี้แสดงถึงการไม่เบียดเบียน ไม่ประทุษร้ายผู้อื่นที่มีพื้นฐานมา จากที่จิตปล่อยวางกิเลสในกลุ่มของโหสะ ได้แก่ ความเกลียด ความโกรธ อาฆาต พยาบาท การไม่ให้ภัย ผู้อื่น แต่ตั้งอยู่ในความรัก ความปรารถนาดี สงสาร เห็นอกเห็นใจผู้อื่นแทน

3) การแสดงความนอบน้อมที่มาจากโอมะ การกระทำที่เกิดจากปัญญา การมี ความเห็นที่ถูกต้องหรือสัมมาทิฐิ เห็นคุณค่าหรือความดีของบุคคลหรือสิ่งที่ควรบูชา และผลที่จะ เกิดขึ้นจากการแสดงความนอบน้อมที่ส่งผลให้ชีวิตมีความสุข ความเจริญ ดังปรากฏในจันทนมาลีย เถราปทานว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ เป็นบุรุษสูงสุด ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าพระองค์อาศัยคำสั่งสอนของพระองค์จึงได้บรรลุปท ที่ไม่หวั่นไหว” ตัวอย่างนี้เป็นการแสดงความนอบน้อมของจันทนมาลียเถระที่เห็นในพระคุณความ ดีของพระพุทธเจ้าผู้เป็นบุรุษอาชาไนยสูงสุด หาใครเปรียบเทียบไม่ได้ และพระธรรมที่ทำให้ตนบรรลุ นิพพาน พ้นจากทุกข์ อีกตัวอย่างหนึ่งพบในปฐมสังกนัมมัสสนสูตรที่ว่า ท้าวสักกะหรือพระอินทร์ทำ ความเคารพ นอบน้อม คฤหัสถ์ที่ท่านเห็นว่าเป็นผู้ทำบุญ มีศีล เลี้ยงดูมารดาบิดา ภรรยา และบรรพชิต ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีจิตตั้งมั่นตลอดกาลนาน ผู้วชแล้วโดยชอบ มีพรหมจรรย์เป็นเบื้องหน้า ซึ่งชี้ให้เห็น ว่า บุคคลที่แม้แต่เทวดายังแสดงความนอบน้อมคือบุคคลผู้ประพฤตินิพพาน มีศีลทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ในขณะที่เดียวกันก็ชี้ให้เห็นว่าเป็นการใช้ปัญญาพิจารณาถึงคุณสมบัติของบุคคลนั้น ๆ ก่อนว่าเป็นผู้ควร แก่การนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ สักการะ บูชาหรือไม่ด้วย ซึ่งให้ข้อสรุปว่า การแสดงความนอบน้อม ต้องทำด้วยปัญญาที่มองเห็นคุณค่าความดีของบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพนอบน้อมบูชาอย่างแท้จริง

8.4.2 การแสดงความนอบน้อมตามหลักกรรม 3 ความสัมพันธ์ของคำว่า “นโม” กับ หลักกรรมเป็นไปตามข้อสรุปที่พบในปารายนานุกัตติคาถานิทเทศที่อธิบายบทว่า “นมัสสมาโน” นอบน้อม อยู่ และได้ขยายความเป็นการสักการะ เคารพ นับถือ บูชาด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติ ธรรมถูกต้องตามหลักกรรม จากคำอธิบายดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า การแสดงความนอบน้อมสามารถทำ ได้ทั้ง 3 ทาง คือ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ โดยพบตัวอย่างของการแสดงความนอบน้อมทางกาย คือ การต้อนรับด้วยไทยธรรม การกราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์ การยกมือไหว้ การมองด้วยสายตาคัน เป็นที่รัก ตัวอย่างการแสดงความนอบน้อมทางวาจา เช่น การกล่าวต้อนรับด้วยปิยวาจาที่แสดงถึง ความนอบน้อม เคารพ การเปล่งคำที่แสดงความนอบน้อมคำ “นโม เต, นโม ตยตถุ, นโม ตสส ภควโต อรโหโต สมมาสมพุทฺธสส 3 หน” หรือคำกริยาที่แสดงความนอบน้อม เช่น นมามิ นมาม เป็นต้นตาม ความเหมาะสมกับสถานการณ์ของตนและบุคคลที่แสดงความนอบน้อม และทางใจคือ การมีจิตเลื่อมใส ศรัทธา การมองเห็นคุณค่าความดี คุณค่าของบุคคลหรือสิ่งนั้น ๆ

9. ผลของการแสดงความนอบน้อม

ประเด็นที่ผู้วิจัยนำมาวิเคราะห์ถึงผลของการแสดงความนอบน้อม คือ คำกล่าวของพระอุบาลี เถระในอุปาสิเถราปทานว่า

อวมณา ปาจรียา	โอมฆา จ นมสสนา
ทวาราคตปี มํ สนต์	ขโณ มํ น วิราธยิ.

แปล: การปรนนิบัติ (พระพุทธเจ้า) ไม่เป็นหมั่น และการนอบน้อมก็ไม่
เปล่าประโยชน์ ถึงข้าพระองค์จะมาจากที่ไกล ขณะก็มีได้ล่วงเลยเข้า
พระองค์ไป.

จากข้อความในคานานี้แสดงให้เห็นถึงการปรนนิบัติและการแสดงความนอบน้อมต่อ
พระพุทธเจ้าว่าเป็นการกระทำที่ไม่เปล่าประโยชน์ โดยพระอรรถกถาจารย์ได้ขยายความไว้ว่า การ
ปรนนิบัติพระพุทธเจ้า หมายถึง การกระทำตามข้อวัตรปฏิบัติเป็นการกระทำที่ไม่เป็นหมั่น คือ ไม่เปล่า
ประโยชน์ และการแสดงความนอบน้อมก็เป็นการกระทำที่ไม่สูญเปล่าประโยชน์ เพราะทำให้ผู้ปฏิบัติ
ได้เห็นพระพุทธเจ้า บรรลุพระนิพพาน จากข้อสรุปข้างต้นชี้ให้เห็นถึงผลของการแสดงความนอบน้อม
โดยสรุป 2 ระดับ คือ ระดับโลกียะและระดับโลกุตระ ดังต่อไปนี้

9.1 ระดับโลกียะ

ผลของการแสดงความนอบน้อมในระดับนี้เกิดได้ทั้งอามิสสบูชาและปฏิบัติบูชาโดย
สรุปตามสารัตถะเชิงปฏิบัติของคำว่า “นโม” ที่มีผู้นามาใช้พัฒนาชีวิตเพื่อให้เกิดผลทางด้านจิตใจและ
พฤติกรรมที่ดีงามทางกาย วาจาในประเด็นต่อไปนี้

9.1.1 ที่พึ่งทางใจ ผลการปฏิบัติตามในข้อนี้เกิดจากการนำบุคคลที่เคารพมาเป็น
ที่พึ่งยึดเหนี่ยวทางใจ ตัวอย่างเช่น ชาณุสโสมิพราหมณ์ที่ถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งยึดเหนี่ยวทางใจและ
เมื่อนึกถึงพระพุทธเจ้าคราใดก็จะปลงอุทานด้วยบทนมัสการพระพุทธเจ้า 3 จบเสมอ

9.1.2 เกิดปีติ โสมมณัส ผลของการได้พบปุชนียบุคคลหรือการได้เห็นสมณะแล้ว
ได้ทำการนอบน้อม แสดงความเคารพ กราบไหว้ สักการะบูชาจะส่งผลให้เกิดผลทางใจตามมานั้นคือ
ความอิ่มใจ ความสุขใจ ความปลาบปลื้มใจ และความเบิกบานใจดังตัวอย่างที่กล่าวในอรรถกถาจริยา
ปิฎกว่า “เทวดาในหมื่นโลกธาตูปากันมาเฝ้าพระตถาคตเจ้าด้วยอานุภาพอันยิ่งใหญ่ เกิดความอัศจรรย์
ใจต่างพากันประนมมือนั่งนมัสการอยู่ใกล้ ๆ เปลี่ยนคาถาทั้งหลายที่ประกอบด้วยพุทธคุณ ชมเชย
ปรบมือ ร่าเริง เกิดปีติโสมมณัส.”

9.1.3 ความสงบสุขทางใจ ผลของการปฏิบัติตามในข้อนี้วิเคราะห์ได้จากคำขยาย
ของคำว่า “นมัสส” หมายถึง การนอบน้อม ที่ขยายความไปถึงการบูชาด้วยการปฏิบัติธรรมตามควร
แก่ธรรมที่สรุปลงในหลักคำสอนเรื่องปฏิบัติบูชา คือ การนำพระนามพระพุทธเจ้ามาใช้เป็นพุทธานุสติ
ตามหลักสมถกรรมฐานเพื่อมุ่งให้เกิดสมาธิ บรรลุถึงความสงบแห่งจิต ปราศจากนิวรณ์ และพัฒนาต่อ
ยอดให้เกิดปัญญาสู่ความหลุดพ้นทุกข์ต่อไป

9.1.4 การได้ความตั้งมั่นแห่งจิต ผลของการแสดงความนอบน้อมข้อนี้พบในอรรถกถา
ธรรมบทเรื่อง พระทวารุสากฎีกบุตรที่กล่าวถึงเด็กชายผู้มีความเห็นชอบที่ได้สั่งสมการเจริญพุทธานุสติอยู่
ประจำด้วยการภาวนาว่า “พุทโธ” ส่งผลให้เขามีจิตใจที่สงบ ตั้งมั่น ประสบชัยชนะในการเล่นชุกุบ แม้ว่า
ผลดังกล่าวจะเป็นผลในระดับโลกียะก็ตาม แต่ก็มีความสำคัญยิ่ง และสะท้อนให้เห็นถึงผลของการแสดง
ความนอบน้อมที่เกิดจากการเจริญสติดังกล่าวได้อย่างดี

9.1.5 การได้มนุษยสมบัติและสวรรค์สมบัติ ตัวอย่างที่แสดงถึงผลของการแสดง
ความนอบน้อมข้อนี้มีปรากฏหลายแห่ง ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เช่น ในปัพพชิตวิเทรฐชาดก
ที่กล่าวถึงบุคคลที่เห็นพระภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยจรณะแล้วประนมมือนมัสการอยู่ว่าทำให้บุคคลนั้นได้รับ

การสรรเสริญในปัจจุบันและได้ไปเกิดในสวรรค์ในชาติหลังความตาย นอกจากนี้ยังพบข้อสรุปของผลในข้อนี้ในจุฬามณีวงศ์สูตรที่กล่าวถึงบุคคลผู้ไม่กระด้าง ไม่เย่อหยิ่ง กราบไหว้ผู้ที่ควรกราบไหว้ ลุกรับผู้ที่ควรลุกรับ ให้อาสนะแก่ผู้ที่ควรให้อาสนะ ให้ทางแก่ผู้ที่ควรให้ทาง สักการะผู้ที่ควรสักการะ เคารพผู้ที่ควรเคารพ นับถือผู้ที่ควรนับถือ บูชาผู้ที่ควรบูชา หลังจากตายแล้ว เขาจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ถ้าไม่ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ กลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในชาติใด ๆ เขาจะเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงในชาตินั้น ๆ

9.2 ระดับโลกุตตระ

แม้ว่า การแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าและสิ่งควรเคารพบูชาที่เนื่องในพระพุทธศาสนาด้วยการกล่าวคำว่า “นโม” หรือคำอื่นที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับนโม แสดงความนอบน้อมจะเป็นเพียงการบูชาระดับพื้นฐานก็ตาม แต่ถ้าพิจารณาการแสดงความนอบน้อมที่ถูกขยายความเชื่อมโยงกับหลักธรรมต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นในฐานะปฏิบัติบูชา ก็จะพบเป้าหมายระดับโลกุตตระ หมายถึง โลกุตตรธรรม คือ มรรค ผล นิพพานที่ผู้ปฏิบัติแต่ละคนจะบรรลุตามควรแก่การปฏิบัติ หลักฐานที่ยืนยันความจริงนี้ก็คือ พุทธดำรัสที่ตรัสถึงการเจริญพุทธานุสสติว่าเป็นธรรมข้อหนึ่งที่มีเมื่อภิกษุเจริญให้มากแล้วยอมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายความกำหนัด ดับทุกข์ ระงับทุกข์ การรู้แจ้ง การตรัสรู้ และการบรรลุพระนิพพานได้ โดยมีประจักษ์พยานที่เป็นตัวบุคคลที่ได้เจริญพุทธานุสสติแล้วบรรลุผลของการปฏิบัติในระดับโลกุตตระดังปรากฏในสุภุตติเถรปาทานที่กล่าวถึงพระสุภุตติเถระได้ยื่นนมัสการพระพุทธเจ้าอยู่ตลอดเวลา 7 คืน 7 วัน แล้วพระพุทธเจ้าจึงรับสั่งให้ท่านเจริญพุทธานุสสติที่ยอดเยี่ยม ครั้นเจริญพุทธานุสสติแล้วจักทำให้บริบูรณ์ได้ อีกตัวอย่างหนึ่งก็คือ พระเขมาเถรีที่ได้รับผลสูงสุดคือ การพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงว่ามาจากการแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าและการปฏิบัติตนตามคำสอนของพระองค์

ข้อสรุปของผลระดับโลกุตตระจะอยู่ภายใต้หลักธรรมข้อว่า ปฏิบัติบูชาคือ การบูชาด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอนโดยการนำพระนามของพระพุทธเจ้ามาใช้เป็นองค์บริกรรมเพื่อทำจิตให้สงบตามหลักสมถกรรมฐานจนจิตเป็นสมาธิและพัฒนาจิตที่เป็นสมาธิสู่ความรู้แจ้งในที่สุด รวมถึงการปฏิบัติตามหลักธรรมที่เชื่อมโยงกับการแสดงความนอบน้อมทั้งหลักอปาจยธรรม คารวธรรม การบูชา และการสร้างกุศลกรรมต่าง ๆ ก็ล้วนนำผู้ปฏิบัติไปสู่เป้าหมายในระดับนี้ได้ทั้งสิ้น นั่นก็เป็นเครื่องยืนยันถึงเป้าหมายสูงสุดของการแสดงความนอบน้อมตามหลักพระพุทธศาสนาที่ทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าถึงธรรม ได้เห็นพระพุทธเจ้าที่เป็นสภาวะแห่งการรู้ ตื่น หลุดพ้นจากอวิชชาและกิเลสและความทุกข์ได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในวัคคกสิสูตรว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา (ตถาคต) ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม” และสอดคล้องกับพระพุทธดำรัสที่ตรัสถึงพระธรรมวินัยว่าเป็นตัวแทนของพระองค์ เพื่อให้พุทธบริษัทตระหนักและให้ความสำคัญต่อพระธรรมวินัยในฐานะแนวทางสู่ความหลุดพ้นตามเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นการบูชาหรือการแสดงความนอบน้อมพระพุทธเจ้าอย่างสูงสุดตามหลักปฏิบัติบูชา

อภิปรายผลการวิจัย

การศึกษาสาระสำคัญของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมีประเด็นสำคัญที่จะนำมาอภิปรายผล 4 ประเด็น ได้แก่ ความหมายและสาระสำคัญของคำว่า “นโม” บทนมัสการพระพุทธเจ้า แรงจูงใจของการแสดงความนอบน้อม และผลของการแสดงความนอบน้อม ดังนี้

1. ความหมายและสาระสำคัญของคำว่า “นโม”

ผลการศึกษาทำให้เห็นคำว่า “นโม” มีใช้หมายถึงความนอบน้อมเท่านั้น แต่ในเชิงขยายความแล้วคำนี้ยังหมายถึงการนมัสการ การสักการะ การทำความเคารพ การนบถ การนบถือ การสวด การชื่นชม การสรรเสริญ การบูชา การลุกขึ้นยืนต้อนรับ การให้ความยำเกรง การกราบไหว้ การทำอัญชลีหรือการยกมือไหว้ การทำสามัคคีธรรมที่แสดงออกมาทางกาย วาจา ใจด้วยการปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์หรือการปฏิบัติธรรมโดยควรแก่ธรรมต่อบุคคลหรือสิ่งที่ควรแก่การแสดงความนอบน้อมเคารพบูชาด้วย ซึ่งจากความหมายข้างต้นชี้ให้เห็นว่า นโม รวมถึงคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม เป็นคำสามัญที่ใช้แสดงความเคารพ นอบน้อมต่อบุคคลและสิ่งที่คนอินเดียให้เคารพ นบถือทั่วไปมิได้จำกัดเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น พระรัตนตรัยเท่านั้น แต่ยังรวมถึงบุคคลทั่วไป เทวดา ยักษ์ สัตว์ สถานที่สำคัญ ปุชนิยวัตถุ ปุชนิยสถาน และธรรมชาติต่าง ๆ ด้วย ไม่ใช่คำศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจในเชิงบันดาลหรือคำที่นำมาใช้สวดอ้อนวอนร้องขอเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ปรารถนาสอดคล้องกับทัศนะของราชบัณฑิตยสถาน (2552, น. 296) ที่ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ประณามบทหรือปณามบท” ที่มีความหมายเดียวกันกับคำว่า “นโม” ไว้ว่า บทที่อยู่ต้นเรื่องที่แต่ง มีเนื้อความที่แสดงความเคารพบูชาต่อบุคคลที่ควรแก่การบูชา เช่น พระมหากษัตริย์ พระภิกษุสงฆ์ บิดามารดา ครูอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิทยาการ เป็นต้น

2. บทนมัสการพระพุทธเจ้า

ผลการศึกษาได้พบธรรมเนียมของการใช้คำว่า “นโม” แสดงความนอบน้อมต่อบุคคลทั่วไป 3 ลักษณะ คือ ใช้ นโม เพียงคำเดียว ใช้ นโม ร่วมกับคำกริยาที่ประกอบด้วย อส ธาตุ และ กร ธาตุ และใช้คำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม แทน แต่การแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าพบว่า นอกจากจะใช้ลักษณะคำทั้ง 3 ข้อข้างต้นแล้วยังพบว่า มีการใช้บทนมัสการว่า นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทธสส และเป็นกรกล่าว 3 ครั้ง ซึ่งใช้เฉพาะกับพระพุทธเจ้าเท่านั้น และพบลักษณะของการใช้บทนมัสการดังกล่าว 2 ประการ คือ ใช้เป็นคำอุทานที่กล่าวด้วยความตกใจ และใช้เป็นบทนมัสการด้วยความเคารพเลื่อมใสศรัทธา โดยมีปรากฏหลักฐานหลายแห่งในพระสุตตันตปิฎก แต่ไม่พบในพระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก นอกจากนี้ยังพบในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาบางแห่งด้วย ผู้ที่กล่าวบทนมัสการนี้ก็มีทั้งเทวดาและมนุษย์หลายท่าน ที่สำคัญทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไม่ได้ระบุว่าใครเป็นผู้กล่าวบทนมัสการนี้เป็นคนแรก และไม่ได้ระบุว่าบทนมัสการแต่ละบทใครเป็นคนกล่าว พบแต่ในหนังสือรุ่นหลังที่ใช้ชื่อว่า ฎีกานโม ระบุว่า บทนมัสการแต่ละบทมีผู้กล่าวเฉพาะ คือ บทว่า นโม สาคาคิริยักรัษเป็นผู้กล่าว บทว่า ตสส สุรินทราหูเป็นผู้กล่าว ภควโต ท้าวมหาราชทั้งสี่เป็นผู้กล่าว บทว่า อรหโต ท้าวสักกะหรือพระอินทร์เป็นผู้กล่าว และบทว่า สมมาสมพุทธสส ท้าวมหาพรหมเป็นผู้กล่าว ซึ่งผู้วิจัยได้ตรวจสอบแหล่งที่มาตามอ้างอิงในหนังสือเล่มนี้ไม่พบข้อความที่ระบุว่าเทพทั้ง 5 เป็นผู้กล่าวแต่อย่างใด จึงลงความเห็นว่า เป็นเรื่องที่แต่งขึ้นใหม่เพื่อสรรเสริญพระพุทธคุณ

สอดคล้องกับทัศนะของพระเมธีวชิโรโสภณ (ประνομ ธมมาลงกาโร) (2564, น. 4-5) ที่ได้กล่าวถึงคำว่า “นโม” ในฐานะเป็นฉันทลักษณ์เรียกว่า “ปัญจบทิกาคาถา” หมายถึง คาถาที่มี 5 บท (นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส) กล่าว 3 จบ มีบุคคลหลายคนกล่าว กล่าวไว้หลายยุคหลายสมัย กล่าวด้วยความเลื่อมใสหรือความศรัทธาก็ทำให้หายตกใจ ทำให้เกิดศรัทธาที่มั่นคง

3. แรงจูงใจของการแสดงความนอบน้อม

ผลการศึกษาพบแรงจูงใจที่เป็นแรงขับเคลื่อนให้มนุษย์แสดงความนอบน้อม เคารพ กราบไหว้ บูชา สักการะบุคคลหรือสิ่งเคารพ 5 ประการ คือ ความเลื่อมใสในคุณความดีหรือจริยาวัตรของบุคคลที่ตนเคารพ ความศรัทธา ความเชื่อมั่นในคุณความดี อำนาจที่มองไม่เห็นในตัวบุคคลหรือสิ่งเคารพ ความกลัวจากภัย อันตรายต่าง ๆ ที่แต่ตนกำลังประสบอยู่ ความต้องการสิ่งตอบแทนทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และความปรารถนาผลอันสูงสุด คือ ความเป็นพระพุทธรเจ้าและพุทธสาวกหรือการได้บรรลุผลสูงสุด ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน ทำให้เห็นถึงปัจจัยในตัวบุคคลแต่ละคนที่ต่างกันไปตามปัจจัยภายใน เช่น ความคิด ความเชื่อ ความปรารถนา และปัจจัยภายนอก เช่น ปัญหาที่แต่ละคนประสบอยู่ จำต้องหาที่พึ่งเพื่อหาทางออกให้แก่ปัญหาดังกล่าว สอดคล้องกับงานวิจัยของ บุญส่ง สิ้นธุ์นอก กฤติพิสิฐ จำพันธ์ และพระมหาศักดิ์ดา สิริเมธี (2561) เรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การเคารพบูชาตามนัยพระไตรปิฎกในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่พบว่า มีบางประเด็นที่สอดคล้องกับผลการวิจัยข้างต้น ได้แก่ การเคารพบูชาสิ่งต่าง ๆ ในสังคมอินเดียโบราณมีพื้นฐานมาจากความกลัวภัยอันตรายจากธรรมชาติ ส่งผลให้มนุษย์แสวงหาแนวทางเพื่อความปลอดภัยในชีวิตด้วยการแสดงความเคารพบูชา

4. ผลของการแสดงความนอบน้อม

ผลการศึกษาสาระสำคัญของคำว่า “นโม” พบว่า การแสดงแสดงความนอบน้อมด้วยการใช้คำว่า “นโม” หรือการใช้คำอื่นแสดงความนอบน้อม ได้ส่งผลให้เกิดธรรมเนียมปฏิบัติที่เป็นวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เชื่อมโยงกับเรื่องนี้หลายเรื่อง เช่น การนำบทนมัสการว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส ขึ้นสู่การสวดมนต์กลายเป็นธรรมของการใช้เป็นบทนำก่อนเข้าสู่เนื้อหาของพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา รวมถึงคัมภีร์รุ่นหลังแต่ละเล่มด้วย การนำมาใช้เป็นธรรมเนียมการแต่งบทคันถารัมภกถาหรือปณามคาถาในการแต่งคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ซึ่งเป็นบทนมัสการพระรัตนตรัย ครูอาจารย์ และมีอิทธิพลต่อการแต่งวรรณกรรมไทยที่ผู้แต่งนิยมแต่งบทปณาม หมายถึง บทไหว้ครู มีเนื้อความที่แสดงความเคารพบูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่ควรแก่การบูชา เช่น พระมหากษัตริย์ พระภิกษุสงฆ์ บิดามารดา ครูอาจารย์ (ราชบัณฑิตยสถาน (2552, น. 296) นอกจากนี้ ยังพบว่า บทนมัสการดังกล่าวยังนำมาใช้เป็นธรรมเนียมในการประกอบพิธีทางพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทยหลายเรื่อง เช่น การทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ การประกอบพิธีทางพระพุทธศาสนา เช่น การรับไตรสรณคมน์และศีล การเทศน์ การถวายทาน เป็นต้น รวมถึงข้อปฏิบัติที่เป็นวัฒนธรรมแห่งการเคารพในสังคมไทยทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ เช่น การไหว้ การกราบแบบเบญจางคประดิษฐ์ การห่มผ้าเฉวียงป่าของบรรพชิตในขณะที่อยู่ที่วัดหรือทำสังฆกรรม และการแต่งกายที่เรียกว่า ห่มสบเฌียงคฤหัสถ์ในการประกอบกิจทางศาสนาล้วนแต่เป็นผลมาจากวัฒนธรรมแห่งความเคารพ รวมทั้งคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องด้วยความเคารพนอบน้อมทั้งคำว่า นโม นมัสการ ปณาม คารวะสักการะ บูชา อัญชลี วันทา อภิวาทที่ถูกนำมาใช้ในภาษาไทยอย่างหลากหลาย สอดคล้องกับ

งานวิจัยของ วิโรจน์ คุ้มครอง พระมหาวิริษณ์ วรินโท (อินทะโพธิ์) และคำพันธ์ วงศ์เสนห์ (2561) เรื่อง การวิเคราะห์ภาษาบาลีในภาษาไทยที่พบว่า การใช้ภาษาบาลีในภาษาไทยทั้งทางวิชาการและการสื่อสารในชีวิตประจำวันจะมีคำภาษาบาลีปรากฏจำนวนมาก เพราะคนไทยได้รับอิทธิพลทางภาษาบาลีมาจากพระพุทธศาสนาด้วยเหตุที่สังคมไทยและคนไทยส่วนใหญ่ยอมรับนับถือศาสนาพุทธพุทธ

นอกจากนี้ยังพบผลของการแสดงความอ่อนน้อมที่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมที่ทั้ง อปายนธรรม การวชิรธรรม การบูชา และหลักกรรมที่ให้ข้อสรุปถึงผล 2 ระดับ คือ ผลในระดับโลกิยะที่ทำให้ผู้ที่ปฏิบัติตามหลักธรรมดังกล่าวได้ที่พึงยึดเหนี่ยวทางใจ เกิดปีติโสมนัส ความสงบสุขทางใจ มีจิตตั้งมั่น ได้มนุษยสมบัติ สวรรค์สมบัติ และผลระดับโลกุตระที่เกิดจากปฏิบัติบูชาตามหลักคำสอนข้างต้น ได้แก่ มรรค ผล นิพพานตามควรแก่การปฏิบัติสอดคล้องกับทัศนะของพระเทพพัชรญาณมุนี (ชยสาโร) (2564, น. 16) ที่กล่าวถึงการสวดมนต์ที่เชื่อมโยงกับคำว่า “นโม” ว่าเป็นการสำรวมกาย วาจาให้จิตอยู่กับบทสวดที่เป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นวิธีฝึกจิตหรือฝึกตนที่ดีอย่างหนึ่ง ยิ่งถ้าสวดมนต์บาลีที่มีคำแปลด้วยก็จะทำให้ซึมซับคำสอนของพระพุทธเจ้าเข้าไปในใจด้วยเวลาเกิดความเครียด ความทุกข์ หรือปัญหาชีวิต บทสวดมนต์จะผุดขึ้นมาในสมองเหมือนเป็นอาจารย์สั่งสอนให้เราได้ดี และเกิดเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตด้วย และสอดคล้องกับทัศนะของธีรปัญญา (2564, น. 52) ที่กล่าวถึงการสวดมนต์ที่สัมพันธ์กับคำว่า “นโม” ในฐานะต้นแบบของชีวิตที่ประเสริฐไว้ว่า การน้อมใจให้ระลึกถึงธรรมเป็นการสั่งสมอัมมัญญาไว้ในใจของเรา เป็นพื้นฐานที่จะนำไปสู่วิปัสสนา คือ การเห็นสังขธรรมได้ในที่สุด ถ้าหากผู้สวดเข้าใจความหมายของบทสวดเหล่านั้นอย่างลึกซึ้งก็มีโอกาสที่จะบรรลุธรรมตามรอยพระอรหันต์บุคคลในยุคก่อน ๆ ได้

ข้อเสนอแนะ

การศึกษารัตถะของคำว่า “นโม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยเห็นว่า การวิจัยครั้งนี้ยังมีประเด็นที่สามารถศึกษาต่อยอดได้ เพื่อหาความเชื่อมโยงและการเปลี่ยนแปลงสาระสำคัญของคำนี้ ดังต่อไปนี้

1. ศึกษาการนำคำว่า “นโม” ไปใช้ในกรณีต่าง ๆ ในบริบทของสังคมไทย เช่น การนำ นโม ไปใช้ประกอบร่วมกับการรักษาของหมอยาแพทย์แผนไทย ในมิติต่าง ๆ อาทิ ความหมาย วิธีการใช้ จุดมุ่งหมายของการใช้ เป็นต้น
2. ศึกษาปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการแปรค่าและสาระสำคัญของ นโม ในพิธีกรรมพุทธาภิเษก วัตถุมงคลต่าง ๆ รวมถึง นโม ที่ปรากฏในวัตถุมงคลเหล่านั้น

บรรณานุกรม

แหล่งข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500*.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.

_____. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2532). *อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: วิญญาน.

_____. (2553). *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2539). *ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: วิญญาน.

_____. (2551). *นวมการฎีกา-ปริศนฎีกา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

แหล่งข้อมูลทุติยภูมิ

กิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล. (2560). *ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก*

(ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

พระนครศรีอยุธยา.

เกื้อ ชัยภูมิ. (2559). *รูปแบบการสวดมนต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท (ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต)*.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระนครศรีอยุธยา.

จุฑาทิพย์ อุมะวิชณี. (2554). *ตำนานบทสวดมนต์เพื่อสุขภาพ สันติ และความสุข (พิมพ์ครั้งที่ 3)*.

กรุงเทพมหานคร: ธรรมสาร.

เจ้าอธิการสมร สณฺณจิตโต (จ่านงค์จิต). (2560). *ศึกษาวิเคราะห์การบูชาพระรัตนตรัยของพุทธศาสนิกชน*

ในอำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

พระนครศรีอยุธยา.

ณรงค์วรรษ บุญมา. (2559). *ศึกษาวิเคราะห์การสวดมนต์ตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท*. นครปฐม:

สาขาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์และหน่วยวิจัยพุทธพัฒนสถาบันวิจัย

และพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม.

ดิลก บุญอิม. (2561). *ความศรัทธาในพุทธมณฑลของชาวพุทธไทย*. *วารสารวิชาการธรรมทรรศน์*. 18(20,

269-279).

ทัศนาศิโรธรรม. (2552). *การศึกษาการสวดมนต์แปลเพื่อบรรเทาทุกข์ทางใจ: กรณีศึกษาผู้เข้าร่วม*

โครงการอยู่เย็นเป็นสุขพันทุกข์ร่วมกัน ณ เสถียรธรรมสถาน (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร

มหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระนครศรีอยุธยา.

เทพย์ สาริกบุตร. (2538). *คัมภีร์หัวใจ 108*. กรุงเทพมหานคร: เสริมวิทย์บรรณาการ.

ธนิต อยู่โพธิ์. (2537). *นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส (พิมพ์ครั้งที่ 3)*. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

บรรณานุกรม (ต่อ)

- ธีรโชติ เกิดแก้ว. (2552). *ศึกษาวิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในยันต์ไทย*.
สมุทรปราการ: มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ.
- ธีรปัญญา. (2564). สวตมนต์ : ต้นแบบชีวิตที่ประเสริฐ. *วารสารโพธิยาลัย*, 7(60), 42-52.
- บุญส่ง สิ้นธนูอก กฤติพิสิฐุ จำพันธ์ และพระมหาศกดิ์ดา สิริเมธี (हारเทค). (2561). ศึกษาวิเคราะห์
การคารวะบูชาตามนัยพระไตรปิฎกในพระพุทธศาสนาเถรวาทพบ. *วารสารปัญญาปณิธาน*,
3(2), 58-68.
- ปานวาด มากนวล. (2557). คาถาและพิธีกรรมในการรักษาโรคของหมอพื้นบ้าน: บทวิเคราะห์และ
มุมมองในเชิงคติชนวิทยา. *วารสารมนุษยศาสตร์*, 21(1), 90-123.
- พระคันธสาราภิวงศ์. (2564). อานุภาพของพระปริตร. *วารสารโพธิยาลัย*, 7(60), 21-29.
- พระเจ้า วรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราสิริวัฒน. (2530) *พระคัมภีร์อภิธาน์ปปีที่ปีกา* (พิมพ์ครั้งที่ 3).
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- พระเทพพัชรญาณมุนี (ชยสาโร). (2564). พระเถระกล่าวถึงเรื่องการสวตมนต์. *วารสารโพธิยาลัย*,
7(60), 16.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2542). *กรณีพระธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนา
และสร้างสรรค์สังคมไทย* (พิมพ์ครั้งที่ 23). กรุงเทพมหานคร: ธรรมสาร.
- พระธรรมวิมลโมลี (บุญมา คุณสมปโน). (2535). *ระเบียบปฏิบัติของชาวพุทธ* (พิมพ์ครั้งที่ 145).
กรุงเทพมหานคร: มิตรเจริญการพิมพ์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2558ก). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*
(พิมพ์ครั้งที่ 30). กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมทานกุศลจิต.
- _____ . (2558ข). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* (พิมพ์ครั้งที่ 30). กรุงเทพมหานคร:
มูลนิธิธรรมทานกุศลจิต.
- พระพุทธโฆษาจารย์. (2531). *วิสุทธิมคคสส นาม ปกรณวิเสสสส ปฐโม ภาค* (พิมพ์ครั้งที่ 7).
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- พระมหาจรัญ อุตตมธมโม (บัวชูก้าน). (2556). *นัยการฎีกา: แปลและศึกษาวิเคราะห์* (ปริญญาานิพนธ์
พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระนครศรีอยุธยา.
- พระมหาปรม โอภาโส. (2542). *ศึกษาวิเคราะห์ศรัทธาของชาวพุทธไทยในปัจจุบัน* (วิทยานิพนธ์พุทธ
ศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระนครศรีอยุธยา.
- พระมหามนตรี วลุลโก (ป้อมสุข). (2542). *อิทธิพลของวัฒนธรรมที่มีต่อสังคมไทยในปัจจุบัน*
(วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
พระนครศรีอยุธยา.
- พระมหาสมปอง มุทีโต. (2558). *คัมภีร์อภิธานวรรณนา*. อุดรธานี: ศูนย์วิจัยสันสกฤตมานุษยวิทยาธรรม.
- พระเมธีวชิรโสภณ (ประนอม ธมมาลงกาโร). (2564). *เกร็ดความรู้เรื่องการสวตมนต์*. *วารสารโพธิยาลัย*,
7(60), 1-11.

บรรณานุกรม (ต่อ)

- พระโมศคัลลานเถระ. (2559). *คัมภีร์อภิธานัปทิตีปิคา*. พระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล (นิรัญรักษ์) และ
 จำรูญ ธรรมดา ผู้แปล, กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์.
- พระสิริมังคลาจารย์. (2524). *มงคลตถทีปนิยา ปฐโม ภาค*. กรุงเทพมหานคร:
 โรงพิมพ์พิมพ์นามกุฎราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔* (พิมพ์ครั้งที่ 2).
 กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
- _____. (2552). *พจนานุกรมศัพท์พจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2552*. กรุงเทพมหานคร:
 ราชบัณฑิตยสถาน.
- วิโรจน์ คุ้มครอง พระมหาวีริชฌ์ วรินโท (อินทโพธิ์) และคำพันธ์ วงศ์เสนห์. (2561). *รายงานวิจัย เรื่อง
 การวิเคราะห์ภาษาบาลีในภาษาไทย*. นครปฐม: ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัย
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส.
- สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว). (2538). *สวดมนต์ฉบับหลวงของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว)* (พิมพ์ครั้งที่
 16). กรุงเทพมหานคร: มหามกุฎราชวิทยาลัย.
- สำนักงาน ส.ธรรมภักดี. (ม.ป.ป.). *เวทย์มนต์ ๑๐๘ ฉบับพิสดาร*. กรุงเทพมหานคร: ลูก ส.ธรรมภักดี.
- หลวงเทพดรณานุกิษฏ์ (ทวี ธรรมธัช). (2529). *ธาตุปทิตีปิคา พจนานุกรม บาลี-ไทย แผนกธาตุ*
 (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์นามกุฎราชวิทยาลัย.
- อมร, ผู้รวบรวม. (ม.ป.ป.). *ฎีกา นโม*. ม.ป.ท.: พิมพ์เพื่อการกุศลโดยพระเทพสิงหบุราจารย์ เจ้าคณะ
 จังหวัดสิงห์บุรี วัดพิภูลทอง.
- อุระคินทร์ วิริยะบูรณะ. (ม.ป.ป.). *ตำหรับพระเวท ๑๐๘*. กรุงเทพมหานคร: ลูก ส.ธรรมภักดี.

ภาคผนวก ก

การปรากฏของคำว่า “นโม”¹ คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกัน² ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ก. พระไตรปิฎก³

1. พระวินัยปิฎก จำนวน 8 เล่ม (เล่มที่ 1-8)

ในคัมภีร์พระวินัยปิฎกทั้ง 8 เล่ม พบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม เพียง 2 เล่ม คือ เล่มที่ 4 กับเล่มที่ 7 ดังตัวอย่างในตารางที่ 18 ต่อไปนี้

ตารางที่ 18 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในพระวินัยปิฎก

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
วิ.ม. (บาลี) 4/5/4 (ไทย) 4/5/8	นมสสมาโน ปณชลิโก	มัจฉลินทคาลา [5] อถ โข มัจฉลินโท นาคราชา สตดาหสส อจเจยน วิหริ วิคตวลาหัง เทว วิ ทิตวา ภควโต กายา โภเค วินิเวเจตวา สกวงณั ปฏิสัหริตวา มาณววงณณั อภินิมมิเนตวา ภควโต ปุโรโต อฏฐาสิ ปณชลิโก ภควนตัม นมสสมาโน .	มัจฉลินทคาลา [5] ครั้น 7 วันผ่านไป พญานาคมัจฉลินทรู้ว่า ฝนหายปลอดเมฆแล้ว จึงคลาย ขนตออกจากพระกายของพระผู้มีพระภาค จำแลงร่างของตนเป็นมาณพยื่น ประนมมือ ถวายอภิวาทอยู่เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

¹ คำหลักที่ใช้สืบค้น ได้แก่ นโม, ปณาโม, นมตถ, นมา... (นมามิ, นมาม) นมก...(นมกกาโร, นมกการ) และ นมสส...(นมสสติ นมสสนติ, นมสสสิ นมสสถ, นมสสามิ นมสสาม, นมสสตุ, นมสเสยย, นมสสั, นมสสัสสู นมสสัสสู, นมสสนโต นมสสนตา, นมสสมาโน นมสสมานา, นมสสิตวา นมสสิตวาน, นมสสิตยา นมสสิตยา นมสสิตพพา, นมสสนิ เป็นต้น

² คำกริยาที่มีความหมายเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในที่ต่าง ๆ หากมีความซ้ำซ้อนกันและไม่มียี่ห้อซึ่งถึงความแตกต่างกัน เช่น ผู้แสดงความนอบน้อม ผู้ได้รับการแสดงความนอบน้อม เป็นต้น จะขอตัดคำหรือข้อความนั้น ๆ ออกไป เพื่อไม่ให้เกิดความเยิ่นเย้อ

³ พระไตรปิฎกที่ใช้ค้นคว้าและอ้างอิงในงานวิจัยเรื่องนี้ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณปิฎก 2500 (พ.ศ. (2514-2515) และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2539)

ตารางที่ 18 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
วิ.จ. (บาลี) 7/251/9 (ไทย) 7/251/16	นโม	ขุททกวัตถุขณธกั [251] โสทํ นโม ภควโต นโม สตตณฺหิ สมมาสมพุทธานิ.	ขุททกวัตถุขณธกั [251] (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงแผ่เมตตาอย่างนี้)...เรานั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์.
วิ.จ. (บาลี) 7/252/10 (ไทย) 7/252/17	นมสสามาโน ปณชลิโก	ขุททกวัตถุขณธกั [252] เตน โข ปน สมเยน ราชคหโก เสฎฺฐิ สปุตฺตทาโร สกเ นินเวสเน จิตฺโต โทติ ปณชลิโก นมสสามาโน อิวเ วณเต อโยโย ภารทวาโซ อมฺหากํ นินเวสเน ปตฺติจฺจาทูติ.	ขุททกวัตถุขณธกั [252] ขณะนั้น เศรษฐีพร้อมกับบุตรภรรยาเฝ้าอยู่ในบ้านของตนประนมมือไหว้ พลังนมนต์ว่า “ท่านภารทวาชะ ท่านโปรดแวะหยุดในบ้านของเราเถิด”.

2. พระสุตตันตปิฎก จำนวน 25 เล่ม (เล่มที่ 9-33)

ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกทั้ง 25 เล่ม พบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม จำแนกตามหมวดหมู่หรือนิกายของพระสุตตันตปิฎก ดังต่อไปนี้

2.1 ทีฆนิกาย จำนวน 3 เล่ม (เล่มที่ 9-11)

ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย พบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ทั้ง 3 เล่ม ดังตัวอย่างในตารางที่ 19 ต่อไปนี้

ตารางที่ 19 ตัวอย่างคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ที.สี. (บาลี) 9/530/237 (ไทย) 9/530/234	นมสสามานา อนุปริวตฺตนฺติ	เตวิชชสุตฺตํ [530] (ภควา อาท) “ตํ ก็ มณฺเฬสิ วาเสฎฺฐะ ปสฺสนฺติ เตวิชชา พฺราหฺมณา จนนฺทิมสุริเย อณฺเณ จาปิ พุชฺชนา ยโต จ จนนฺทิมสุริยา อุกฺคจฉนฺติ ยตถ จ โอคจฉนฺติ อายาจนฺติ โถมยฺนฺติ ปณชลิกา นมสสามานา อนุปริวตฺตนฺติตี?	เตวิชชสุตฺตร [530] พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “วาเสฎฐะ เธอเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร พราหมณ์ผู้ได้ไตรเพทมองเห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ขึ้นลงเหมือนคนเหล่าอื่น แต่ก็ยังอ่อนวอน ชื่นชม ประนมมือ นอบน้อม เดินเวียนอยู่”.

ตารางที่ 19 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ที่.ม (บาลี) 10/326/231 (ไทย) 10/326/256	นมตถุ	มหาโควินทสุตต์ [326] เตน โข ปน สมเยน มนุสสา ชิปนติ วา อุปกขณติ วา เต เอวมาหสู “ นมตถุ มหาโควินทสุส พราหมณสส นมตถุ สุตต- ปุโรหิตสสาติ.	มหาโควินทสุตร [326] เวลานั้น ชาวบ้านผู้พลาดพลังหรือสิ้นหกล้มพากันพูดอย่างนี้ว่า “ขอ นอบน้อมแต่ท่านมหาโควินทพราหมณ์ ขอนอบน้อมแต่ท่านปุโรหิตของพระเจ้า แผ่นดินทั้ง 7 พระองค์”.
ที่.ม (บาลี) 10/348/229 (ไทย) 10/348/275-277	วณทมาโน นมสสามิ	สกกပ္พหสุตต์ [348] เอกมนุตฺ ธิโต โข ปญจสิโข คนธพเพวปุตฺโต เพลฺลวปนทฺวิณฺ อสฺสาเวสิ อิม่า จ คากา อภาสิ พุทฺธุปสฺสยหิตา ธมฺมุปสฺสยหิตา สงฺฆุปสฺสยหิตา อรหนตฺอุปสฺสยหิตา กามุปสฺสยหิตา สาถฺว น จิริ ฝุลล์ ปิตฺเร เต สุมฺเมเส วณทมาโน นมสสามิ ยสฺสา เสตาทิสี ปชาติ.	สັกกปัญฺหสุตร [348] ปัญฺจสิขะ คันธรรพบุตรยีนอยู่ ณ ที่สมควร ได้บรรเลงพิณสีเหลืองดังผล มะตูมและกล่าวคาถาอันเกี่ยวเนื่องด้วยพระพุทธ เกี่ยวเนื่องด้วยพระธรรม เกี่ยวเนื่องด้วยพระสงฆ์ เกี่ยวเนื่องด้วยพระอรหันต์ และเกี่ยวเนื่องด้วยกาม เหล่านี้ว่า “แม่คุณผู้เฉลียวฉลาด ฉันขอน้อมไหว้บิดาของเธอ ผู้มีธิดางามเช่นนี้ ดุจต้นสาละที่ผลิดอกใหม่ ๆ ฉะนั้น”.
ที่.ม (บาลี) 10/371/246 (ไทย) 10/371/300	นโม 3 จบ	สกกပ္พหสุตต์ [371] อถ โข สกโก เทวานมินฺโท ปาณินา ปริวี ปรามสิตฺวา ติกฺขตฺตุ อุทานํ อุทานสิ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสาติ.	สັกกปัญฺหสุตร [371] ลำดับนั้น ท้าวสักกะจอมเทพทรงใช้พระหัตถ์ตบปฐพี ทรงเปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น”.
ที่.ม. (บาลี) 10/282/178 (ไทย) 10/282/213-214	นมสฺสนดา	ชนวสภสุตต์ [282] อถ โข ฆนเต สกโก เทวานมินฺโท เทวานํ ดาวตฺตีสานํ สมปสาทํ วิทิตฺวา อิม่าหิ คากาหิ อนุโมทิ โมทนต์ วิต โภ เทวา ดาวตฺตีสสา สหินทกา ตถาคตฺ นมสฺสนดา ธมฺมสฺส จ สฺฐมฺมตฺ.	ชนวสภสุตร [282] ลำดับนั้น ท้าวสักกะจอมเทพทรงทราบความเลื่อมใสของพวกเทพชั้น ดาวดึงส์ ทรงอนุโมทนาด้วยคาถาเหล่านี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกเทพชั้นดาวดึงส์มีพระอินทร์เป็นประธาน ถวายนมัสการพระตถาคตและความดีของพระธรรม.

ตารางที่ 19 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ที.ปา (บาลี) 11/278/171 (ไทย) 11/278/223</p>	<p>นโม วนทนต์</p>	<p>อาฏานาฏิยสูตร [278] นโม เต ปุริสาชฌณ นโม เต ปุริสูตตม กุสเลน สเมกขสิ อมณุสสาปี ตံ วนทนต์.</p>	<p>อาฏานาฏิยสูตร [278] ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระพุทธเจ้าขอนอบน้อม พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นบุรุษสูงสุด ข้าพระพุทธเจ้าขอนอบน้อม พระองค์ ขอพระองค์โปรดตรวจดูด้วยพระญาณอันฉลาดเถิด แม้อมนุษย์ ทั้งหลายก็ถวายอภิวัตพระองค์.</p>
<p>ที.ปา (บาลี) 11/277/170-171 (ไทย) 11/277/220-221</p>	<p>นมตถ นมสนติ</p>	<p>อาฏานาฏิยสูตร อล โข เวสสวณ มหาราชา กควโต อธิวาสน วิทิตวา ตาย เวลาย อิม อาฏานาฏิย รกข์ อภาสิ [277] วิปสสิสส จ นมตถ จกขมนตสส สิริมโต สิขิสสปี จ นมตถ สพพภูตานุกมปิโน. เวสสกุสส จ นมตถ นหาคกสส ตปสสิโน นมตถ กกุสนธสส มารเสนาปมททิโน. โกณาคมนสส นมตถ พรราหณสส วุสิมโต กสสปสส จ นมตถ วิปมุตตสส สพพธิ. องคิรสส นมตถ สกยปุตตสส สิริมโต โย อิม ธมม เทเสสิ สพพทุกขาปนุทน. เย จาปี นิพพุตา โลเก ยถาภูต วิปสสิสุ เต ขนา อปีสุณาถ มหนตา วิตสารทา. ทิต เทวมนุสสาน ย นมสนติ โคตม วิชาจรณสมปนนิ มหนต วิตสารท.</p>	<p>อาฏานาฏิยสูตร ลำดับนั้น ท้าวเวสวัณมหาราช ทรงทราบพระอาการที่พระผู้มีพระภาคทรงรับ แล้วจึงได้กราบทูลมนต์เครื่องรักษาชื่ออาฏานาฏิยนี้ ในเวลานั้นว่า [277] “ขอนอบน้อมพระวิปสสิพุทธเจ้า ผู้มีพระจักขุมิพระสิริ ขอนอบน้อมพระสิขีพุทธเจ้า ผู้ทรงอนุเคราะห์แก่สัตว์ทั่วหน้า ขอนอบน้อมพระเวสสกุสสพุทธเจ้า ผู้ทรงชำระกิเลส มีความเพียร ขอนอบน้อมพระกกุสนธพุทธเจ้า ผู้ทรงย้ายมารและกองทัพมาร ขอนอบน้อมพระโกณาคมนพุทธเจ้า ผู้มีบาปอันลอยแล้วอยู่จบพรหมจรรย์ ขอนอบน้อมพระกัสสปพุทธเจ้า ผู้หลุดพ้นในที่ทั้งปวง ขอนอบน้อมพระอังกิรสพุทธเจ้าผู้ศากยบุตร ผู้มีพระสิริ ผู้ทรงแสดงธรรมนี้อัน เป็นเครื่องบรรเทาทุกข์ทั้งปวง อนึ่ง พระพุทธเจ้าเหล่านั้นเป็นผู้ดับกิเลสแล้วใน โลก ทรงเห็นแจ้งแล้วตามความเป็นจริง พระพุทธเจ้าเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ส่อเสียด เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ปราศจากความครั่นคร้าม เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนอบน้อม พระพุทธเจ้า ผู้โคตมโคตรพระองค์ใด ทรงเกื้อกูลแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ปราศจากความครั่นคร้าม.</p>

ตารางที่ 19 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ที.ปา (บาลี) 11/242-243/156 (ไทย) 11/242-243/199</p>	<p>นมสสนติ ปณชลิโก นมสสสิ นมสเสยยาสิ</p>	<p>สิงคาลสูตร [242] เตน โข ปน สมเยน สิงคาลโก คหบดีปุตโต กาลสเสว อฏฺฐาย ราชคหา นิกขมิตวา อลลวตโถ อลลเกโส ปณชลิโก ปุณฺทิสสา นมสสติ - ปุรตถิมํ ทิสํ ทกฺขิมํ ทิสํ ปจฺฉิมํ ทิสํ อุตฺตรํ ทิสํ เหมจฺฉิมํ ทิสํ อูปริมํ ทิสํ. [243] (ภควา) ทิสวา สิงคาลกํ คหบดีปุตตํ เอตทโวจ “กั นฺ โข ตวํ คหบดีปุตฺต กาลสเสว อฏฺฐาย ราชคหา นิกขมิตวา อลลวตโถ อลลเกโส ปณชลิโก ปุณฺทิสสา นมสสสิ ปุรตถิมํ ทิสํ ทกฺขิมํ ทิสํ ปจฺฉิมํ ทิสํ อุตฺตรํ ทิสํ เหมจฺฉิมํ ทิสํ อูปริมํ ทิสฺนติ? “ปีตา มํ ภนฺเต กาลํ กโรนฺโต เอวํ อวจ ‘ทิสสา ตาต นมสเสยยาสิ’ติ. โส โข อหํ ภนฺเต ปีตวจนํ สกกโรนฺโต ครุํ กโรนฺโต มาเนนฺโต ปุเชนฺโต กาลสเสว อฏฺฐาย ราชคหา นิกขมิตวา อลลวตโถ อลลเกโส ปณชลิโก ปุณฺทิสสา นมสสามิ ปุรตถิมํ ทิสํ ทกฺขิมํ ทิสํ ปจฺฉิมํ ทิสํ อุตฺตรํ ทิสํ เหมจฺฉิมํ ทิสํ อูปริมํ ทิสฺนติ.</p>	<p>สิงคาลสูตร [242] สมัยนั้น สิงคาลกะ คหบดีบุตร ลูกขึ้นแต่เข้าออกจากกรุงราชคฤห์ มีผ้า เปือก มีผมเปือก ประคองอัญชลีไหว้ทิศทั้งหลาย คือ ทิศเบื้องหน้า (ทิศ ตะวันออก) ทิศเบื้องขวา (ทิศใต้) ทิศเบื้องหลัง (ทิศตะวันตก) ทิศเบื้องซ้าย (ทิศ เหนือ) ทิศเบื้องล่าง ทิศเบื้องบน [243] (พระผู้มีพระภาค) ได้ทอดพระเนตรเห็นจึงได้ตรัสกะสิงคาลกะ คหบดี บุตรดังนี้ว่า “คหบดีบุตร เธอลูกขึ้นแต่เข้า ออกจากกรุงราชคฤห์ มีผ้าเปือก มีผมเปือก ประคองอัญชลี ไหว้ทิศทั้งหลาย คือ ทิศเบื้องหน้า ทิศเบื้องขวา ทิศ เบื้องหลัง ทิศเบื้องซ้าย ทิศเบื้องล่าง ทิศเบื้องบนอยู่ เพราะเหตุไร” สิงคาลกะ คหบดีบุตรกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บิดาของข้าพระองค์ ก่อนจะ ตาย ได้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า “นี่แน่ะลูก เจ้าพึงไหว้ทิศทั้งหลาย” ข้าแต่พระองค์ผู้ เจริญ ข้าพระองค์สักการะ เคารพ นับถือ บูชาคำของบิดาจึงลุกขึ้นแต่เข้า ออก จากกรุงราชคฤห์ มีผ้าเปือก มีผมเปือก ประคองอัญชลีไหว้ทิศทั้งหลาย คือ ทิศ เบื้องหน้า ทิศเบื้องขวา ทิศเบื้องหลัง ทิศเบื้องซ้าย ทิศเบื้องล่าง ทิศเบื้องบน อยู่”.</p>

2.2 มัชฌิมนิกาย จำนวน 3 เล่ม (เล่มที่ 12-14)

ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกายจำนวน 3 เล่ม พบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม 2 เล่ม คือ เล่มที่ 12 และเล่มที่ 13 ไม่พบในเล่มที่ 14 ดังตัวอย่างในตารางที่ 20 ต่อไปนี้

ตารางที่ 20 ตัวอย่างคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ม.ม. (บาลี) 12/249/211 (ไทย) 12/249/268	นโม กโรหิ	วมมิกสูตต์ [249] พราหมณ์ เอวมาท “ติฏฐตุ นาโค มา นาคัง ฆณฺเฐสิ นโม กโรหิ นาคสสา”ติ.	วมมิกสูต [249] พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “นาคจงดำรงอยู่เถิด เธออย่าเบียดเบียนนาคเลย จงทำความนอบน้อมนาค”.
ม.ม. (บาลี) 12/290/254 (ไทย) 12/290/321	ปณามตวา นโม 3 จบ	จุฬหัตถิปโทปมสูตต์ [290] เอวั วุตเต ชาณฺสโสณิ พราหมณ์ สพฺพเสตา วหฺวาภริธา โอรโหิตวา เอกัสสู อุตฺตราสงค์ กริตฺวา เยน ภควา เตนฺนชฺลี ปณามตวา ติกฺขตฺตํ อุทานํ อุทานสิ “ นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนฺมาสมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนฺมาสมฺพุทฺธสฺส...”ติ.	จุฬหัตถิปโทปมสูต [290] เมื่อปิลิตกปริพาชกกล่าวอย่างนี้แล้วชาณฺสโสณิพราหมณ์ลงจากรถอันเทียมด้วยลา มีเครื่องประดับขาวทุกอย่าง ทำผ้าห่มเฉียงบ่าข้างหนึ่ง ประนมมือไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้วเปล่งวาจา 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น...”
ม.ม. (บาลี) 13/357/344 (ไทย) 13/357/442	ปณามตวา นโม 3 จบ	ปิยชาติกสูตต์ [357] อถ โข ราชา ปเสนทิ โสกลโล อญฺญาสาสนา เอกัสสู อุตฺตราสงค์ กริตฺวา เยน ภควา เตนฺนชฺลี ปณามตวา ติกฺขตฺตํ อุทานํ อุทานสิ “ นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนฺมาสมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนฺมาสมฺพุทฺธสฺส...”ติ.	ปิยชาติกสูต [357] จากนั้นพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงลุกขึ้นจากที่ประทับ ทรงห่มพระภูษาเฉียงบ่า ประนมพระหัตถ์ไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้ว ทรงเปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น”.
ม.ม. (บาลี) 13/388/373 (ไทย) 13/388/381	ปณามตวา นโม 3 จบ	พรหมายสูตต์ [388] เอวั วุตเต พรหมายฺ พราหมณ์ อญฺญาสาสนา เอกัสสู อุตฺตราสงค์ กริตฺวา เยน ภควา เตนฺนชฺลี ปณามตวา ติกฺขตฺตํ อุทานํ อุทานสิ “ นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนฺมาสมฺพุทฺธสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนฺมาสมฺพุทฺธสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนฺมาสมฺพุทฺธสฺสา”ติ.	—พรหมายสูต [388] เมื่ออุตตรมาณพกล่าวอย่างนี้แล้ว พรหมายพราหมณ์ลุกจากที่นั่ง ห่มผ้าเฉียงบ่า ประนมมือไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ แล้วเปล่งอุทาน ขึ้น 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น....”.

ตารางที่ 20 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ม.ม. (บาลี) 13/473/466 (ไทย) 13/473/598	นโม 3 จบ	สังคารวสุตต์ [473] เตน โข ปน สมเยน ธนัญชานี นาม พราหมณี ปจฺจล กปเปปฏิ- ปฏิวสติ อภิปปสนนา พุทฺเธ จ ธมฺเม จ สงฺฆे จ. อล โข ธนัญชานี พราหมณี อุกฺขลิตฺวา ติกฺขตฺตํ อุทานํ อุทานสิ “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสา” ติ.	สังคารวสุตฺร [473] สมัยนั้น นางพราหมณีชื่อธนัญชานี อาศัยอยู่ในบ้านชื่อปัจจลกับปะ เป็นผู้ เลื่อมใสอย่างยิ่งในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ หากนางปลั่งพลาด แล้วจะเปล่งอุทานขึ้น 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมา สัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น....”.
ม.ม. (บาลี) 13/455/447 (ไทย) 13/455/573-574	วาทมานา นมสฺสนติ	วาเสฏฺฐสุตต์ [455] เอกมฺนตํ นิสินฺโน โข วาเสฏฺฐโห มาณโว ภควนตํ คาถาธิ อชฺฌภาสิ จฺนทํ ยถา ขยาตีตํ เปจฺจ ปญฺชลิกา ชนา วาทมานา นมสฺสนติ เอวํ โลกสมฺมํ โคตมํ.	วาเสฏฺฐสุตฺร [455] วาเสฏฐมาณพหนึ่ง ณ ที่สมควรได้กราบทูลพระผู้มี พระภาคด้วยคาถาว่า ชนทั้งหลาย เมื่อจะเข้าไปประนมมือถวายบังคมก็จักถวายอภิวัตพระโคตมได้ ทั่วโลก เหมือนดวงจันทร์เต็มดวงฉะนั้น.

2.3 สังยุตตนิกาย จำนวน 5 เล่ม (เล่มที่ 15-19)

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย จำนวน 5 เล่ม พบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม 2 เล่ม คือ เล่มที่ 15 และเล่มที่ 17 ไม่พบในเล่มที่ 16 เล่มที่ 18 และเล่มที่ 19 ดังตัวอย่างในตารางที่ 21 ต่อไปนี้

ตารางที่ 21 ตัวอย่างคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ส.ส. (บาลี) 15/90/58 (ไทย) 15/90/96	นโม	จันทิมสุตต์ [90] อล โข จันทิมา เทวปุตฺโต ภควนตํ อนุสฺสรมาโน ตายํ เวลายํ อิมิ คาลํ อภาสิ นโม เต พุทฺธวिरตฺถุ วิปฺปมุตฺโตสิ สพฺพิ สมฺพาทปฏิปนฺโนสมิ ตสฺส เม สรณิ ภวาทิ.	จันทิมสุตฺร [90] ครั้งนั้น จันทิมเทพบุตรระลึกถึงพระผู้มีพระภาค ได้กล่าวคาถานี้ในเวลานั้นว่า ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้แก้แล้วกล้า ขอความนอบน้อมจงมีแต่พระองค์ พระองค์เป็น ผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวง ข้าพระองค์ศกตกอยู่ในภาวะคับขัน ขอพระองค์จงเป็น สรณะแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด.

ตารางที่ 21 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ส.ส. (บาลี) 15/106/73 (ไทย) 15/106/117</p>	<p>นโม</p>	<p>ขณตฺตสุตฺตํ [106] อล โข ขนตุ เทวปุตฺโต ตทหุโปสเถ ปนฺนรเส เยน เต ภิกฺขุ เตนุปสงฺกมิ อฺปสงฺกมิตฺวา เต ภิกฺขุ คาลาหิ อฺชฌภาสิ สํมสฺส อลฺลชฺชํ กตฺวา อีเธกฺจเจ วทามหํ อปวิทุธา อนาถา เต ยถา เปตา ตเถว เต . เย โข ปมตฺตา วิหรนฺติ เต เม สนฺธาย ภาสิตํ เย อปฺมตฺตา วิหรนฺติ นโม เตสํ กโรมฺहनฺติ.</p>	<p>ขณตฺตสุตฺตร [106] ครั้นในวันอุโบสถ 15 คำ ขันตฺตเทพบุตรเข้าไปหาภิกษุเหล่านั้นถึงที่อยู่ได้ กล่าวกับภิกษุเหล่านั้นด้วยคาลาททั้งหลายว่า ข้าพเจ้าทำอัญชลีต่อสงฆ์แล้ว ขอพูดกับท่านบางพวกในที่นี้ว่า พวกท่านถูกเขา ทอดทิ้งแล้ว เป็นคนอนาถาเหมือนเปรต ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาบุคคลพวกที่ ประมาทอยู่ ส่วนท่านเหล่าใดไม่ประมาท ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่านเหล่านั้น.</p>
<p>ส.ส. (บาลี) 15/187/192 (ไทย) 15/187/261</p>	<p>นโม 3 จบ</p>	<p>ธนฺณชาเนีสุตฺตํ [187] เตน โข ปน สมฺเยน อลฺลชฺชํ สสฺส ภาเรทฺวาชโคตตสฺส พฺราหฺมณสฺส ธนฺณชาเนี นาม พฺราหฺมณิ อภิปปสนฺนา โหติ พุทฺเธ จ ธมฺเม จ สงฺฆे จ. อล โข ธนฺณชาเนี พฺราหฺมณิ ภาเรทฺวาชโคตตสฺส พฺราหฺมณสฺส ภตฺตํ อฺปสํหฺรณฺตี อฺปฺกฺขลิตฺวา ติกฺขตฺตํ อฺุทานํ อฺุทานสิ นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสชาติ.</p>	<p>ธนฺณชาเนีสุตฺตร [187] สมัยนั้น นางพราหมณีชื่อธัญชาเนี ของพราหมณ์ภารทวาชโคตรคนหนึ่ง เป็นผู้เลื่อมใสอย่างยิ่งในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ครั้นนั้น นางธัญ ชาเนีพราหมณี กำลังนำภัตต์เข้าไปเพื่อพราหมณ์ภารทวาชโคตร ก้าวเท้าพลาดจึง เปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบ น้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มี พระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.</p>
<p>ส.ส. (บาลี) 15/195/204 (ไทย) 15/195/278</p>	<p>นโม กโรหิ</p>	<p>สุนฺทริกสุตฺตํ [195] เอกมฺนตฺ จิตฺ โข สุนฺทริกภารทฺวาชํ พฺราหฺมณิ ภควา คาลาหิ อฺชฌภาสิ ส ตฺตฺชฺชฺชเตสฺ นโม กโรหิ ตมฺหํ นรํ ธมฺมสารีตี พฺรุมฺมีตี.</p>	<p>สุนฺทริกสุตฺตร [195] พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับสุนทริกภารทวาชพราหมณ์ผู้นั้นว่า ด้วยพระคาลาททั้งหลายว่า ท่านจงทำความนอบน้อมในพระชีมาสพผู้ชื่อตรงทั้งหลาย เรากล่าวคนนั้นว่า ผู้มีธรรมเป็นสาระ.</p>

ตารางที่ 21 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ส.ส. (บาลี) 15/264/283 (ไทย) 15/264/384-386</p>	<p>นมสสนติ นมสสสิ นมสสามิ นมสสิตวา</p>	<p>ปจฺมสฺสกฺกนฺมสฺสนสฺสตุตฺติ [264] อถ โข ภิกฺขเว มาตลฺลิสงฺคาหโก สกฺกํ เทวานมฺินฺท์ คาถาย อชฺฌณฺณภาสิ ตํ นมสฺสนติ เตวฺชชา สพฺเพ ภูมฺมา จ ชตฺติยา จตฺตาโร จ มหाराชา ติทฺธา จ ยสฺสสิโน อถ โข นาม โส ยกฺโข ยํ ตวํ สกฺก นมสฺสสิติ. มํ นมสฺสนติ เตวฺชชา สพฺเพ ภูมฺมา จ ชตฺติยา จตฺตาโร จ มหाराชา ติทฺธา จ ยสฺสสิโน อหฺลจฺ สึลฺสมฺปนฺเน จิรฺรตฺตสมฺมาหิตะ สมฺมาปฺพชฺชิตะ วฺนฺเท พฺรหฺมจฺริยฺปฺรายเณ เย คหฺนฺจฺจา ปุณฺณกรฺรา สึลฺวนฺโต อฺปาสภา ธมฺเมเน ทารุ โปเสนฺติ เต นมฺสสามิ มาตลฺลิตฺติ. เสฏฺฐา หิ กิรฺ โลกสฺมี เย ตวํ สกฺก นมสฺสสิ อหฺมปิ เต นมสฺสามิ วาสวาทิ. อิทํ วตฺวาน มหฺวา เย นมสฺสสิ วาสวาทิ. ปุณฺทุทิสฺสา นมสฺสิตวา เทวราชา สุขุมฺปติ ปมฺโข รณฺมารุหิติ.</p>	<p>ปฐมสักกนัมสสนสูตร [264] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น มาตลีสังคาหกเทพบุตรได้กราบทูลท้าว สักกะ จอมเทพด้วยคาถาว่า พราหมณ์ทั้งหลายผู้จบไตรเพท กษัตริย์ทั้งหลาย ณ ภูมิภาคทั้งหมด ท้าว มหाराชทั้ง 4 และทวยเทพผู้มียศชั้นไตรทศ ย่อมมอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ท้าว สักกะ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระองค์ทรงมอบน้อมท่านผู้ควรบูชาคนใด ท่านผู้ควรบูชา คนนั้นคือใครเล่า ท้าวสักกะตรัสว่า พราหมณ์ทั้งหลายผู้จบไตรเพท กษัตริย์ทั้งหลาย ณ ภูมิภาค ทั้งหมด ท้าวมหาราชทั้ง 4 และทวยเทพผู้มียศชั้นชาวไตรทศ ย่อมมอบน้อมท่าน ผู้ใด ซึ่งเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีจิตตั้งมั่นตลอดกาลนาน ผู้บวชแล้วโดยชอบ มี พรหมจรรย์เป็นเบื้องหน้า คฤหัสถ์เหล่าใดเป็นผู้ทำบุญ มีศีล เป็นอุบาสก เลี้ยงดู ภรรยาโดยธรรม มาตลี เรานอบน้อมคฤหัสถ์และนักรบเหล่านั้น. มาตลีสังคาหกเทพบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่ท้าวสักกะ ได้ยินว่า พระองค์ทรง มอบน้อมบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่านั้นเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในโลก ข้าแต่ท้าว वासวะ พระองค์ทรงมอบน้อมบุคคลเหล่าใด แม้ข้าพระองค์ก็ขออนอบน้อมบุคคล เหล่านั้นเหมือนกัน ท้าวฆมาสุชมบัติเทวราชผู้เป็นประมุข ครั้นตรัสดังนี้แล้ว ทรง มอบน้อมทิศทั้ง 4 เสด็จขึ้นราชรถกลับไป.</p>

ตารางที่ 21 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ส.ส. (บาลี) 15/34/16 (ไทย) 15/34/44</p>	<p>นมสสนติ</p>	<p>นสนติสูตร [34] (อิจฺจายสฺมา โมฆราชา) ตถ เจ ทิ นาททกฺขุ ตถาวิมุตฺตํ เทวา มนุสฺสา อิท วา หุริ วา นรุตฺตมํ อตถจฺรํ นรานํ เย ตํ นมสสนติ ปสฺสิยา เตติ. (โมฆราชาติ ภควา) ปสฺสิยา เตปิ ภวนฺติ ภิกฺขุ เย ตํ นมสสนติ ตถา วิมุตฺตํ อถนาย ฆมฺมํ วิจิกฺกฉฺฉํ ปหาย สงฺคาตिका เตปิ ภวนฺติ ภิกฺขุติ.</p>	<p>นสนติสูตร [34] (ท่านพระโมฆราชทูลถามว่า) หากเทวดาและมนุษย์เหล่าใดในโลกนี้หรือในโลกอื่นไม่เห็นภิกษุนั้นผู้อุดม กว่านรชน ผู้บำเพ็ญประโยชน์เพื่อนรชน ผู้หลุดพ้นอย่างนั้น นอบน้อมภิกษุนั้นอยู่ เทวดาและมนุษย์เหล่านั้นบัณฑิตควรสรรเสริญหรือ. (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุโมฆราช) เทวดาและมนุษย์แม้เหล่านั้นบัณฑิตควรสรรเสริญเทวดาและมนุษย์เหล่าใด นอบน้อมภิกษุผู้หลุดพ้นอย่างนั้น เทวดาและมนุษย์แม้เหล่านั้นรู้ธรรมแล้ว ละ วิจิกิจฉาได้ เป็นผู้ข้ามพันธกรรมเป็นเครื่องข้องได้.</p>
<p>ส.ข. (บาลี) 17/79/106 (ไทย) 17/79/124</p>	<p>นมสสนติ นโม เต</p>	<p>ขชชนียสูตร [79] เอวํ วิมุตฺตจิตฺตํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุํ สอินฺหา เทวา สพรหมกา สพชาปติกา อารกาว นมสสนติ นโม เต ปุริสาชณฺณ นโม เต ปุริสูตฺตม ยสฺส เต นาภิกฺขานาม ยมฺปิ นิสฺสาย ฌายสฺสีติ.</p>	<p>ขชชนียสูตร [79] ภิกษุทั้งหลาย เทพทั้งหลายพร้อมทั้งอินทร์ พรหม และท้าวปชาบดี ย่อม นมัสการภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ แต่ที่ไกลทีเดียวว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้ เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ที่พวกเราไม่รู้ว่าเป็นท่านอาศัยอารมณ์ อะไรเล่า ถึงเข้ามานอยู่.</p>

2.4 อังคฺตรนิกาย จำนวน 5 เล่ม (เล่มที่ 20-24)

ในพระสุตตันตปิฎก อังคฺตรนิกาย จำนวน 5 เล่ม พบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม
ทุกเล่ม ดังตัวอย่างในตารางที่ 22 ต่อไปนี้

ตารางที่ 22 ตัวอย่างคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก อังคุตรนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>อง.ทุก. (บาลี) 20/38/65 (ไทย) 20/38/84</p>	<p>นโม 3 จบ</p>	<p>สมจิตตวคค [38] เหว วุตเต อารามทณโฑ พราหมณเณ อญฺญาสนา เอกสํ อุตตราสํ กิริตวา ทกฺขิมฺ ชาณุมณฺทลํ ปชวียํ นิหนตฺวา เยน ภควา เตนฺณชฺลํ ปณฺนาเมตฺวา ติกฺขตฺตํ อุทฺธานํ อุทฺทาเนสิ “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมาสมพุทฺธสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมาสมพุทฺธสฺส. นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมาสมพุทฺธสฺส. โย หิ โส ภควา อิมฺณเจว กามราคาภินเวสฺวินิพนฺธปฺลิกฺเครปฺริยฺญฺจ ชฺโฆสฺสานํ สฺมตฺติกฺกนฺโต อิมฺณจ ทิฏฺฐิราคาภินเวสฺวินิพนฺธปฺลิกฺเค- รปฺริยฺญฺจชฺโฆสฺสานํ สฺมตฺติกฺกนฺโตติ.</p>	<p>สมจิตตวรรค [38] เมื่อพระมหากัจจายนะตอบอย่างนี้แล้ว พราหมณ์อารามทัณฑะได้ลุกจากที่นั่ง ห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง คุกเข่าข้างขวา ลงบนแผ่นดิน ประนมมือไปยังทิศที่พระผู้มี พระภาคประทับอยู่ อุทานขึ้น 3 ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อม พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มี พระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงล่วงพ้นความยึดมั่นกามราคะ การตกอยู่ใน อำนาจกามราคะ ความกำหนัดยินดีในกามราคะ การถูกกามราคะ กลุ้มรุม และการถูก กามราคะครอบงำนี้ และทรงล่วงพ้นความยึดมั่นทิฏฐิราคะ การตกอยู่ในอำนาจทิฏฐิ ราคะ ความกำหนัดยินดีในทิฏฐิราคะ การถูกทิฏฐิราคะกลุ้มรุม และการถูกทิฏฐิราคะ ครอบงำนี้.</p>
<p>อง.ติก (บาลี) 20/59/161 (ไทย) 20/59/228</p>	<p>นมสฺสนติ</p>	<p>ติกฺกณฺสุตฺตํ [59] ตีหิ วิชฺชาหิ สฺมปฺนํ อสมฺมุฬฺหฺวหฺริณํ พุทฺธํ อนฺติมสฺสารีรํ ตํ นมสฺสนติ โคตม.</p>	<p>ติกกณสูตร [59] สาวกทั้งหลายย่อมนมัสการพระโคตมพระองค์นั้น ผู้สมบูรณ์ด้วยวิชา 3 ไม่ ลุ่มหลง เป็นพระพุทธรูป มีสรีระเป็นชาติสุดท้าย.</p>
<p>อง.จตุกก. (บาลี) 21/23/29 (ไทย) 21/23/38-39</p>	<p>นมสฺสนติ</p>	<p>โลกสุตฺตํ [23] อิติ เทวา มนุสฺสา จ เย พุทฺธํ สรณํ คตา สงฺกมฺม ตํ นมสฺสนติ มหนตํ วิตฺสารถิ. ทนฺโต ทมยตํ เสฏฺโฐ สนฺโต สมยตํ อสิ มุตฺโต โมจยตํ อคฺโค ตินฺโน ตารยตํ วโร. อิติ เหนตํ นมสฺสนติ มหนตํ วิตฺสารถิ สเทวกฺสมิ โลกฺสมิ นตฺถิ เต ปฏฺิพฺคฺคโลติ.</p>	<p>โลกสูตร [23] เพราะเหตุฉะนั้น เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายที่ถึงพระพุทธรูปว่าเป็นสรณะ มาประชุม กันนมัสการพระองค์ผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแล้วกล้า เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนมัสการพระพุทธรูปนั้นผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแล้วกล้าด้วย การสรรเสริญว่า เป็นผู้ฝึกตนที่ประเสริฐสุดในหมู่ผู้ฝึกตนทั้งหลาย เป็นฤๅษีผู้สงบกว่าผู้ สงบทั้งหลาย เป็นผู้หลุดพ้นที่ยอดเยี่ยมกว่าผู้หลุดพ้นทั้งหลาย เป็นผู้ข้ามพ้นที่ประเสริฐ กว่าผู้ข้ามพ้นทั้งหลายในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ไม่มีบุคคลที่เปรียบเทียบกับพระองค์ได้.</p>

ตารางที่ 22 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>อง.จตุกก. (บาลี) 21/8/11 (ไทย) 21/8/14</p>	<p>นมสสนติ</p>	<p>เวสารชชสูตร [8] โย ฌมมจกั อภิภุยย เภาลี ปวัตตยีส พพภูตานุภมปี ตํ ตาทิสํ เทวมนุสสเสฏฺฐจํ สตตวา นมสสนติ ภวสส ปารคฺคุนตี.</p>	<p>เวสารัชชสูตร [8] สัตว์ทั้งหลายย่อมมีสการตถาคต ผู้เพียบพร้อมด้วยโลกุตตรธรรมทั้งหมด ผู้ ประกาศธรรมจักรครอบคลุมนั้นผู้โอนเคราะห์สัตว์ทุกจำพวก ผู้ประเสริฐกว่าเทวดา และมนุษย์ ผู้ถึงฝั่งแห่งภพเช่นนั้น.</p>
<p>อง.จตุกก. (บาลี) 21/67/83 (ไทย) 21/67/112</p>	<p>นโม</p>	<p>อหิราชสูตร [67] โสหํ นโม ภควโต นโม สตตฺตนํ สมนาสมฺพุทฺธานํ.</p>	<p>อหราชสูตร [67] เรานั้นขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์.</p>
<p>อง.ปณจก. (บาลี) 22/194/223 (ไทย) 22/194/332</p>	<p>นโม 3 จบ</p>	<p>การณปาฬีสสูตร [194] การณปาฬิ พราหมโณ อฏฺฐายาสนา เอกํสิ อุตฺตราสงคํ กริตฺวา ทกฺขิณํ ชาณฺมณฺฑลํ ปชฺชวียํ นินฺหิตฺวา เยน ภควา เตนฺณชฺลี ปณฺนามेतฺวา ติกฺขตฺตํ อุทฺธานํ อุทฺธานสิ นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนาสมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนาสมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต อรฺหโต สมนาสมฺพุทฺธสฺสตาติ.</p>	<p>การณปาฬีสสูตร [194] การณปาฬิพราหมณ์ลุกจากที่นั่ง ห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง คูกเข้าข้างขวา ลงบน แผ่นดิน ประคองอัญชลีไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่เปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อม พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.</p>
<p>อง.นวก. (บาลี) 23/33/337 (ไทย) 23/33/496</p>	<p>นมสสมาโน</p>	<p>อนุப்புพวิหารสมาปัตติสูตร [33] อทฺธา ภิกฺขเว อสฺสโจะ อมายาวี ‘สาธฺว’ติ ภาสิตํ อภินนฺเทยฺย อนฺุโมเทยฺย ‘สาธฺว’ติ ภาสิตํ อภินนฺทิตฺวา อนฺุโมทิตฺวา นมสสมาโน ปณฺชลิโก ปยิริปาเสยฺย.</p>	<p>อนุப்புพวิหารสมาปัตติสูตร [33] (พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมาया ฟุ้งชื่นชม ยินดีภายิตว่า “ดีแล้ว” ครั้นแล้ว ฟุ้งนมัสการ ประคองอัญชลีเข้าไปนั่งใกล้เป็นแน่.</p>

ตารางที่ 22 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>อง.ทสก. (บาลี) 24/119/190 (ไทย) 24/119/272</p>	<p>ปณชติกา อคคิ นมสสนติ</p>	<p>ปรมปัจโจโรหณีสุตต์ [119] ... เต ตํ รตตี ติกขตตํ ปจจภูจาย ปณชติกา อคคิ นมสสนติ ‘ปัจโจโรหาม ภวนตํ ปจโจโรหาม ภวนต’นติ. พหุเกน จ สปปิตเล- นวนินเตน อคคิ สนตปเปนติ. ตสสา จ รตติยา อจเจยน ปณินเตน ชาทนีเยน โภชนีเยน พราหมณเณ สนตปเปนติ. เอวํ โภ โคตม พราหมณานํ ปจโจโรหณิ โหตีติ.</p>	<p>ปรมปัจโจโรหณีสุตต [119] ในราตรีนั้น พราหมณ์เหล่านั้นลุกขึ้นแล้วประคองอัญชลีนอนน้อมไฟ 3 ครั้งด้วย กล่าวว่า “ข้าพเจ้าทั้งหลายขอลอยบาปต่อท่านผู้ เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอลอยบาป ต่อท่านผู้เจริญ” และบ่าเรอไฟให้อิ่มหน้าด้วย เนยใส น้ำมัน และเนยชั้นจำนวนมาก พอล่วงราตรีนั้นไปจึงเลี้ยงพราหมณ์ทั้งหลายให้อิ่มหน้าด้วยของเคี้ยวของบริโภคอัน ประณีต ท่านพระโคตม พิธิลอยบาปของพราหมณ์ทั้งหลาย เป็นอย่างนี้แล.</p>
<p>อง.ทสก. (บาลี) 24/176/216-217 (ไทย) 24/176/319</p>	<p>ปณชติโก นมสเสยยาสี</p>	<p>จุนทสุตต์ [176 เต สวากํ เอวํ สมหาเปนติ ‘เอहि ตวํ อมโห ปุริส กาลสเสว อุฏฐหนโตว สยนมหา ปจวี อามเสยยาสี โน เจ ปจวี อามเสยยาสี อลลานิ โคมยานิ อามเสยยาสี โน เจ อลลานิ โคมยานิ อามเสยยาสี หริตานิ ติณานิ อามเสยยาสี โน เจ หริตานิ ติณานิ อามเสยยาสี อคคิ ปริงเรยยาสี โน เจ อคคิ ปริงเรยยาสี ปณชติโก อาทิจจํ นมสเสยยาสี โน เจ ปณชติโก อาทิจจํ นมสเสยยาสี สายตติยกิ อุทกํ โอโรหะยยาสี’ติ. เอวํ โข ภนเต พราหมณา ปจจภูมกา กมณฺทลกา เสวาลมาลิกา อคคิปริงจาริกา อุทโกโรหกา โสเจยยานิ ปณฺณเปนติ เตสาหํ โสเจยยานิ โรเจมีติ.</p>	<p>จุนทสุตตร [176] พวกพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิเหล่านั้น ย่อมชักชวนสาวกทั้งหลายอย่างนี้ว่า “มา เถิดบรูษผู้เจริญ ท่านควรลุกขึ้นจากที่นอนแต่เช้า จับต้องแผ่นดิน ถ้าไม่จับต้องแผ่นดิน ต้องจับต้องค้อมยสด ถ้าไม่จับต้องค้อมยสด ต้องจับต้องหญ้าเขียวสด ถ้าไม่จับต้องหญ้า เขียวสด ต้องบ่าเรอไฟ ถ้าไม่บ่าเรอไฟต้องประคองอัญชลีนอนน้อมดวงอาทิตย์ ถ้าไม่ ประคองอัญชลีนอนน้อมดวงอาทิตย์ ต้องลงน้ำวันละ 3 ครั้ง” ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิ ผู้ถือน้ำเต้า สวมพวงมาลัยสาหร่าย บ่าเรอไฟ ลงน้ำเป็น วัตร บัญญัติความสะอาดไว้อย่างนี้ ข้าพระองค์ขอประใจความสะอาดของพราหมณ์ เหล่านั้น”.</p>

2.5 ขุททกนิกาย จำนวน 9 เล่ม (เล่มที่ 25-33)

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จำนวน 9 เล่ม พบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม 8 เล่ม ไม่พบ 1 เล่ม คือ เล่มที่ 31 ดังตัวอย่างในตารางที่ 23 ต่อไปนี้

ตารางที่ 23 ตัวอย่างคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ข. (บาลี) 25/16-18/9 (ไทย) 25/16-18/13-14	พุทฺธิ ธมฺม สงฺฆ นมฺมสสาม	รัตนสุตฺต [16] ยานีธ ภูตานิ สมากคานิ ตถาคคํ เทวมนุสฺสปุชิตํ [17] ยานีธ ภูตานิ สมากคานิ ตถาคคํ เทวมนุสฺสปุชิตํ [18] ยานีธ ภูตานิ สมากคานิ ตถาคคํ เทวมนุสฺสปุชิตํ	รัตนสูตร (ท้าวสักกะจอมเทพกราบทูลเป็นคาถา ดังนี้) [16] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้นหรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศที่มาประชุมกัน อยู่ ณ ที่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระตถาคตพุทฺธเจ้าที่เทวดาและ มนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสุขสวัสดิ์. [17] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้นหรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศที่มาประชุมกัน อยู่ ณ ที่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระธรรมของพระตถาคตที่เทวดา และมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสุขสวัสดิ์. [18] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศที่มาประชุมกัน อยู่ ณ ที่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระสงฆ์ของพระตถาคตที่เทวดา และมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสุขสวัสดิ์.
ขุ.ธ. (บาลี) 25/392/85 (ไทย) 25/392/156	นมฺสเสยฺย	สารีปุตฺตตเถรวตฺถ [392] ยมฺหา ธมฺม วิชาเนยฺย สกกจจํ ตํ นมฺสเสยฺย สมฺมาสมพุทฺธเทสิคํ อคคิหุตฺตํ พฺราหฺมโณ.	สารีปุตตเถรวัตถ (พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระสารีบุตร นอบน้อมทิศที่พระอัสสชิเถระอยู่ จึงตรัส พระคาถานี้แก่อภิกษุทั้งหลาย ดังนี้) [392] บุคคลรู้แจ้งธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้วจากอาจารย์ใด ควร นอบน้อมอาจารย์นั้นโดยเคารพเหมือนพราหมณ์นอบน้อมไฟที่บูชาฉะนั้น.
ขุ.อุ. (บาลี) 25/11/105 (ไทย) 25/11/189	นมฺสสมาโน	มฺจฺจลินทสุตฺต [11] อถ โข มฺจฺจลินโท นาคราชชา วิทฺธิ วิคตฺวลาหํ เทวํ วิทิตฺวา ภควโต กายํ โภเคหิ วินิเวเจตฺวา สกฺวณฺณํ ปฏฺฐิสฺหริตฺวา มาณววณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา ภควโต ปุโรโต อญฺจาสึ ปณฺชลิโก ภควนฺตํ นมฺสสมาโน .	มัจจลินทสูตร [11] ครั้งนั้น พญานาคมัจจลินทฺ์รู้ว่าฝนหาย ปลอดภัยแล้ว จึงคลายขนออกจาก พระวรกายของพระผู้มีพระภาค จำแลงร่างของตนเป็นมาณพ ยืนประนมมือถวาย อภิวาทอยู่ ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.อิติ. (บาลี) 25/82/298 (ไทย) 25/82/446</p>	<p>นมสสนติ นโม เต</p>	<p>เทวสททสุตต์ [82] เอตมตถ์ ภควา อโวจ. ตตเถตต์ อิติ วุจจติ ทิสวา วิชิตสงคามัม สมมาสมพุทธสาวกัม เทวตาปี นมสสนติ มหนตฺ วิตสารท. นโม เต ปุริสาชณฺณ โย ตวํ พุชชมชณฺณ เชตวาน มจฺจุโน เสนัม วิโมกฺเขน อนาวร. อิติ เหนตฺ นมสสนติ เทวตา ปตตมานสํ ตณฺหิ ตสฺส น ปสฺสสนติ เยน มจฺจุวสํ วเชติ.</p>	<p>เทวสททสุตฺร [82] พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้วในพระสูตรนั้น จึงตรัสคาถา ประพันธ์ดังนี้ว่า แม้เทวดาเห็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ชนะสงครามกิเลส ทรง คุณธรรมยิ่งใหญ่ ปราศจากความสะทกสะท้านย่อมนอบน้อมพร้อมทั้งกล่าวว่า ท่านบุรุษอาชาไนย ขอบน้อมต่อท่านผู้ครอบงำกิเลสที่ชนะได้ยาก เอาชนะ เสนาของมัจจุราชอันไม่มีใครกันไว้ได้ด้วยวิโมกข์. เทวดาย่อมนอบน้อมท่านผู้มีจิตบรรลอรหัตผลแล้ว ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล เพราะท่านไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งมัจจุราช เทวดาจึงนอบน้อมต่อท่าน.</p>
<p>ขุ.อิติ. (บาลี) 25/100/319-320 (ไทย) 25/100/478</p>	<p>นมสสนติ</p>	<p>พราหมณธมฺมยาคสุตต์ [100] โย ธมฺมยาคํ อยซี อมจฺจรี ตถาคโถ สพฺพภูตานุภมปี ตํ ตาทิสํ เทวมนุสฺสเสฏฺฐํ สตฺตา นมสสนติ ภวสฺส ปารคฺคฺนฺติ.</p>	<p>พราหมณธมฺมยาคสุตฺร [100] สัตว์ทั้งหลายย่อมนอบน้อมตถาคต ผู้บูชาด้วยธรรม ไม่มีความตระหนี่ อนุเคราะห์สรรพสัตว์เสมอ เป็นผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ ผู้ถึงฝั่งแห่ง ภพเช่นนั้น.</p>
<p>ขุ.อิติ. (บาลี) 25/106/325 (ไทย) 25/106/485-486</p>	<p>นมสเสยฺย สกกฺกเรยฺย</p>	<p>สพฺรหมกสุตต์ [106] พุรฺรหฺมาติ มาตาปีตโร ปุพฺพาวจิริยาติ วุจฺจเร อาหุเนยฺยา จ ปุตฺตานํ ปชาย อนุภมฺปกกา. ตสฺมา ทิ เน นมสเสยฺย สกกฺกเรยฺย จ ปณฺฑิตโต อนเนน อถ ปาเนน วตเถน สยเนน จ อุจฺฉาพเนน นฺหาปเนน ปาทานํ โหเวนเนน จ. ตาย นํ ปาริจิริยาย มาตาปีตฺตฺสฺส ปณฺฑิตตา อิเชว นํ ปสฺสฺสนติ เปจฺจ สคฺเค ปโมทตีติ.</p>	<p>สพฺรหมกสุตฺร [106] มารดาบิดาผู้อนุเคราะห์ประชา ท่านเรียกว่าพรหม บุรพเทพ บุรพอาจารย์ และอาหุไนยบุคคลของบุตรทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล บัณฑิตพึงนมนัสการ และสักการะมารดาบิดานั้นด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบกลิ่น การอาบน้ำ และ การล้างเท้า เพราะการปรนนิบัติมารดาบิดานั้น บัณฑิตจึงสรรเสริญเขาในโลกนี้เอง เขาตายไปแล้วย่อมบันเทิงในสวรรค์.</p>

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.อิติ. (บาลี) 25/112/333-334 (ไทย) 25/112/496-497</p>	<p>นมสสนติ</p>	<p>โลกสูตร [112] เอตมตถิ ภควา อโวจ. ตตเถตติ อิติ วุจจติ อิติ เทวา มนุสสา จ เย พุทธี สรณิ คตา สงคมม ตั นมสสนติ มหนตติ วิตสารท. ทนโต ทมยตติ เสฏฐโร สนโต สมยตติ อสิ มุตโต โมจยตติ อคโค ตินโณ ตารยตติ วโร. อิติ เทตติ นมสสนติ มหนตติ วิตสารท สเทวกสมิ โลกสมิ นตถิ เต ปฏิปุคคโลติ. หมายเหตุ: ดูข้อความนี้เพิ่มเติมได้ใน อก.จตุกก. (บาลี) 21/23/29)</p>	<p>โลกสูตร [112] พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้วในพระสูตรนั้น จึงตรัส คาถาประพันธ์ดังนี้ว่า เพราะเหตุที่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายที่ถึงพระพุทธรูปเจ้าว่าเป็นสรณะจึงมา ประชุมกันนมัสการพระองค์ผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแก้วกล้า เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย นมัสการพระพุทธรูปเจ้านั้นผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแก้วกล้า ด้วยการสรรเสริญว่าเป็นผู้ฝึกฝน ที่ประเสริฐสุดในหมู่ผู้ฝึกฝนทั้งหลาย เป็นฤๅษีผู้สงบกว่าผู้สงบทั้งหลาย เป็นผู้ หลุดพ้นที่ยอดเยียมกว่าผู้หลุดพ้นทั้งหลาย เป็นผู้ข้ามพ้นที่ประเสริฐกว่าผู้ข้ามพ้น ทั้งหลายในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ไม่มีบุคคลที่เปรียบเทียบกับพระองค์ได้.</p>
<p>ขุ.สุ. (บาลี) 25/546/440 (ไทย) 25/546/627</p>	<p>นโม เต</p>	<p>สุภยสูตร [546] ยัม เม กงขิตมณณาสสิ วิจิกิจฉัม มํ ตารย นโม เต มุณี โมนปเลสุ ปตติปตต อชิลาทิจจพนุชฺ โสรโตสิ.</p>	<p>สุภยสูตร [546] (สุภยปริพาชกขึ้นขมยินดีภาษิตของพระผู้มีพระภาคว่า) เพราะพระองค์ได้ทรงทราบปัญหาที่ข้าพระองค์สงสัย ทรงช่วยให้ข้าพระองค์ ข้ามพ้นความลังเลใจ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพระมุณี ผู้ทรงบรรลุลหรรณที่ควรบรรล ในแนวทางของมุณี ไม่มีกิเลสฝังแน่นพระทัย ทรงเป็นเฝ้าพันธู์แห่งพระอาทิตย์ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ผู้ทรงสงบเสงี่ยมอย่างยิ่ง.</p>
<p>ขุ.สุ. (บาลี) 25/550/441 (ไทย) 25/550/628</p>	<p>นโม เต</p>	<p>สุภยสูตร [550] นโม เต ปุริสาชยถ นโม เต ปุริสุตตม สเทวกสมิ โลกสมิ นตถิ เต ปฏิปุคคโล.</p>	<p>สุภยสูตร [550] ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษชาาไทย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ พระองค์ผู้เป็นบุรุษสูงสุดข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ไม่มีผู้ใดเลยที่จะทรงคุณ เสมอด้วยพระองค์ในโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก.</p>

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.สุ. (บาลี) 25/604/454 (ไทย) 25/604/646	วาทมานา นมสฺสนติ	วาเสฏฐสูตร [604] จนฺทํ ยถา ขยาตีตํ เปจฺจ ปญฺชลิกา ชนา วาทมานา นมสฺสนติ เอวํ โลกสมฺมิ โคตมํ.	วาเสฏฐสูตร [604] ข้าพระองค์ทั้งสองประณมมือถวายนมัสการพระองค์ ผู้เป็นพระสัมมา สัมพุทธเจ้าในโลก เหมือนชนทั้งหลายประณมมือโน้มไหว้พระจันทร์วันเพ็ญโดย ทั่วถึงกัน.
ขุ.สุ. (บาลี) 25/182/368 (ไทย) 25/182/542	นมสฺสาม	เหมวตสูตร [182] เต มยํ วิจริสฺสาม คามา คามํ นคา นคํ นมสฺสามนา สมฺพุทฺธํ ฌมฺมสฺส จ สฺฐมฺมตฺนฺติ.	เหมวตสูตร [182] (เหมวตยักษ์กล่าวดังนี้) ข้าพระองค์ทั้งหลายจะขอนอบน้อมพระสัมมา สัมพุทธเจ้า พระธรรมที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีแล้วเที่ยว ประกาศธรรมไปทุกหนทุกแห่ง ตามหมู่บ้านหรือตามขุนเขาลำเนาไพร.
ขุ.สุ. (บาลี) 25/194/371 (ไทย) 25/194/545	นมสฺสมาโน	อาฬวกสูตร [194] โส อหํ วิจริสฺสามิ คามา คามํ ปุรา ปุริ นมสฺสมาโน สมฺพุทฺธํ ฌมฺมสฺส จ สฺฐมฺมตฺนฺติ.	อาฬวกสูตร [194] (อาฬวกยักษ์กราบทูลดังนี้) ข้าพระองค์นั้นขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธ เจ้า พระธรรมที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีแล้วเที่ยวประกาศ ธรรมไปทุกหนทุกแห่ง ตามหมู่บ้านหรือตามหัวเมืองน้อยใหญ่.
ขุ.สุ. (บาลี) 25/290/390 (ไทย) 25/290/568	นมสฺสีสุ	พราหมณธัมมิกสูตร [290] นานารตเตหิ วตฺเตหิ สยเนหาวสเถหิ จ ผิตา ชนปทา ฐฎฺจา เต นมสฺสีสุ พฺราหฺมณเณ.	พราหมณธัมมิกสูตร [290] ทั้งชาวชนบทและชาวเมืองต่างแต่งกายด้วยเสื้อผ้าแพรพรรณหลากสีมี ที่อยู่ หลับนอนอาศัยเป็นหลักแหล่งมั่นคงได้พากันเคารพนับถือพราหมณ์เหล่านั้น.
ขุ.สุ. (บาลี) 25/347/339 (ไทย) 25/347/581	นมสฺสํ	วังคีสสูตร [347] นิโครทกปโป อิติ ตสฺส นามํ ตยา กตํ ภควา พฺราหฺมณสฺส โส ตํ นมสฺสํ อจฺวี มุตฺยเปกฺโข อารทฺธวิริโย ทพฺพทฺมทสฺสี.	วังคีสสูตร [347] ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นธรรมอันมั่นคง ภิกษุ นั้นเป็นพราหมณ์มาแต่ กำเนิด มีนามที่พระองค์ทรงประทานให้ว่า นิโครทกปปะ ท่านเที่ยวชวนน้อม มุ่งหวังความหลุดพ้น ปรรณความเพียร.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ข.สุ. (บาลี) 25/490/277 (ไทย) 25/490/611	นมสฺสถ	สุนทรภทรภทรทวทวซุตต์ [490] ภกุฏฐี วินยิตวาน ปญชลิกา นมสฺสถ ปุเชถ อนนปาเนน เอว อิชฺมนติ ทกฺขินา.	สุนทรภทรภทรทวทวซุตฺร [490] (พระผู้มีพระภาคตรัสดังนี้) ท่านอย่าทำหน้าที่วัวควมวด จงประคองอัญชลี นอบน้อมบูชาด้วยข้าวและน้ำเถิด. (ท่านหมายถึงสุนทรภทรภทรทวทวซพรหมณ์ทำ การบูชาอัญชลี)
ข.สุ. (บาลี) 25/941/518 (ไทย) 25/941/726	นมสฺสํ	ตฺวฏฺกสฺสุตต์ [940] อภิกฺขุ ทิ โส อนภิกฺขุโต สภฺกฺขิรฺมมฺมณีตฺมทสฺสึ ตสฺมา ทิ ตสฺส ภควโต สาสเน อปฺปมตฺโต สทา นมสฺสมฺนุสฺสึ เชติ.	ตฺวฏฺกสฺสุตฺร [941] ภิกษุนี้เป็นผู้ครอบงำ ไม่ถูกครอบงำ ได้เห็นธรรมที่เป็นพยานซึ่งไม่ต้องเชื่อ ใคร เพราะฉะนั้น เธอจึงเป็นผู้ไม่ประมาทในศาสนาของพระผู้มีพระภาคพระองค์ นั้น นอบน้อมอยู่ พึงหมั่นศึกษาทุกเมื่อ.
ข.สุ. (บาลี) 25/1065/536 (ไทย) 25/1065/753	นมสฺสสามิ	เมตตคฺคฺมาณวกปฺมทา [1065] เต จาปิ นฺน ปชฺเหยยฺย ทฺกฺขี เย ตฺวํ มฺนิ อฏฺฐิตํ โฉวเทยฺย ตํ ตํ นมสฺสสามิ สเมจฺจ นาค อปฺเปว มํ ภควา อฏฺฐิตํ โฉวเทยฺย.	เมตตคฺคฺมาณวกปฺมทา [1065] (เมตตคฺคฺมาณวกปฺมทาดังนี้) พระองค์ผู้เป็นพระมุณีตรัสสอนชนเหล่าใดไม่ หยุดหย่อน แม้ชนเหล่านั้นก็พึงละทุกขีได้เป็นแน่ เพราะฉะนั้น ข้าพระองค์มาพบ พระผู้มีพระภาคผู้้นาคะ ขอนมัสการพระองค์ (โดยหวังว่า) พระผู้มีพระภาค พึง ตรัสสอนข้าพระองค์ไม่หยุดหย่อนบ้าง.
ข.วิ. (บาลี) 26/197-198/29 (ไทย) 26/197-198/34-34	นมสฺสมานํ	จณฺฑทาลิวิมานวตฺถุ [197] โจทิตา ภาวิตตเตน สรีรฺนติมธารินา จณฺฑทาลิ วฺนฺทิ ปาทานิ โคตมสฺส ยสฺสสิโน. [198] ตเมนนํ อวธิ คาวี จณฺฑทาลิ ปญฺชลิ จิตํ นมสฺสมานํ สมนฺพุทฺธิ อนธกาเร ปภงฺกฺรณฺติ.	จณฺฑทาลิวิมานวตฺถุ [197] หญิงจณฑทาลผู้นี้ครองเรือนร่างเป็นวันสุดท้าย ซึ่งพระมหาโมคคัลลานเถระผู้ อบรมตนแล้วตักเตือนแล้วได้ถวายอภิวัตพระยุคลบาทของพระโคตมผู้มีมียศ. [198] แม้โคได้ชีวิตนางตาย ขณะยืนประคองอัญชลี นมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ส่องแสงสว่างในโลกมีดี.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.วิ. (บาลี) 26/1200/135 (ไทย) 26/1200/150	นมสสนติ	อนนกวณณวิมานวัตถุ [1200] สมสสโม นตถิ กุโต ปนุตโตร ยเสน ปุณเณน จ อธิธिया จ สพเพ จ เทวา ติสคณา สมจจ ต ต นมสสนติ สสีว เทวา อิมมา จ เต อจจรายโ สมนตโต นจจนติ คายนติ ปโมทยนติ.	อนนกวณณมานวัตถุ [1200] (พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรตนหนึ่งว่า) ไม่มีผู้เสมอเหมือนท่าน อนึ่ง ไม่มีใครที่เหนียวกว่าท่านทั้งด้านบวรารยศ ด้านบุญและด้านฤทธิ์ ทวยเทพ ทั้งมวลและหมู่เทพชั้นดาวดึงส์พากันมาประชุม นอบน้อมท่านดังเทวดาและมนุษย์ ทั้งหลายนอบน้อมดวงจันทร์ และเทพอัปสรเหล่านี้พากันมาพอรำข้าวร้อง ให้ ความบันเทิงใจรอบ ๆ ท่าน.
ขุ.เป. (บาลี) 26/515/212 (ไทย) 26/515/249	นโม กโรนติ	ธตฺตวิวัฒนเปตวัตถุ [515] ตถจ ทิสวาน อจเณริ อพภุตฺต โลมหสนิ นโม กโรนติ สປပ္ပถวา วทนฺตติ ต มหามุนี.	ธตฺตวิวัฒนเปตวัตถุ [515] (เปรตกล่าวว่า) ท่านผู้มีปัญญาทั้งหลายได้เห็นผลน่าอัศจรรย์ นำขนลุก ขนชัน ซึ่งไม่เคยมีมาแล้วนั้น ย่อมทำการนอบน้อม กราบไหว้พระมหายานี่น.
ขุ.เป. (บาลี) 26/713/243 (ไทย) 26/713/283	นโม ภควโต กตวา	นนทกเปตวัตถุ [713] อิทํ วตวาน โสรัฏฺโฐ วิรมิตฺวา ปาปทสสนา นโม ภควโต กตวา ปาโมกฺโข รถมารุหิติ.	นินทกเปตวัตถุ [713] พระเจ้าสุริยวงศ์เมื่อตรัสดังนี้แล้ว ทรงงดเว้นจากความเห็นชั่ว ทรงนอบน้อม แต่พระผู้มีพระภาคแล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งบายพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก.
ขุ.เป. (บาลี) 26/366/193 (ไทย) 26/366/224	นมสสามิ	กณณมฺพตฺตเปตวัตถุ [366] ตาหํ เทว นมสสามิ ยาจามิ ปณฺชสิกตา ภุชฺช อมานุเส กามเม รม เทว มยา สหาคิ.	กณณมฺพตฺตเปตวัตถุ [366] (นางเวมานิกเปรตกล่าวว่า) ขอเดชะ หม่อมฉันขอถวายบังคมพระองค์ ขอ ประนมอัญชลีวิงวอนว่า ขอพระองค์จงเสวยกามสุขอันเป็นทิพย์ รื่นรมย์อยู่กับ หม่อมฉันเถิดเพคะ.
ขุ.เถร. (บาลี) 26/47/269 (ไทย) 26/47/320	นโม เต	อุชฺชยตเถรคาคา [47] นโม เต พุทฺธ วิรตฺตุ วิปฺมุตฺโตสิ สพฺพธิ ตุยหาปทานे विहरी विहरामि अनासविति.	อุชฺชยเถรคาคา [47] (พระอุชชยเถระได้กล่าวคาคาไว้ดังนี้ว่า) ข้าแต่พระพุทธองค์ผู้ทรงแก้วกล้า ข้าพระองค์ขอนอบน้อมแต่พระองค์ พระองค์ทรงหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งมวล ข้าพระองค์ดำรงอยู่ในพระโอวาทของพระองค์ จึงอยู่อย่างผู้ปราศจากอาสวกิเลส.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.เถร. (บาลี) 26/628-629/359 (ไทย) 26/628-629/447- 448	นมสสีสุ ปณชลี นโม เต	สุนีตเถรคาถา [628] ตโต รตยา วิวสเน สุริยสสุคคมนํ ปติ อินโท พรหมา จ อาคนตวา มํ นมสสีสุ ปณชลี. [629] นโม เต ปุริสาชณล นโม เต ปุริสูตตม ยสส เต อาสวา ซีณา ทกฺขิณเวยโยสี มาริส.	สุนีตเถรคาถา [628] ต่อเมื่อราตรีสิ้นไป ดวงอาทิตย์ขึ้นไปจนตก พระอินทร์และท้าวมหาพรหมพากันมาประณมอัญชลินอบน้อมเราพร้อมกันกล่าวว่า [629] ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ท่านผู้บริบูรณ์ ท่านสิ้นอาสวะแล้ว เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา.
ขุ.เถร. (บาลี) 26/94/281 (ไทย) 26/94/337	นโม	เมตตชิตเถรคาถา [94] นโม ทิ ตสส ภควโต สกฺยปุตตสส สิริมโต เตนายํ อคฺคปุตเตน อคฺคธมฺโม สุเทสโธติ.	เมตตชิตเถรคาถา [94] ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคศากยบุตรผู้ทรงพระสิริพระองค์นั้น พระองค์ผู้ทรงบรรลุลัพพัญญุตญาณอันเลิศ ทรงแสดงนวลโลกุตตรธรรม 4 อันเลิศนี้ไว้เป็นอย่างดี.
ขุ.เถร. (บาลี) 26/1085- 1087/405 (ไทย) 26/1085- 1087/516	นมสสนดา ติฏฺชนฺติ นโม เต	มหากัสสปเถรคาถา [1085] เอเต สมฺพหฺลา เทวา อิทธิมนฺโต ยสสฺสีโน ทสเทวสทสฺसानิ สพฺเพ เต พรหมกายิกา [1086] ฌมฺมเสนาปตี ธีโร มหาฌายี สมหิตโต สาริปุตฺโต นมสสนดา ติฏฺชนฺติ ปณฺชลิคฺคา [1087] นโม เต ปุริสาชณล นโม เต ปุริสูตตม ยสส เต นาภิขานาม ยมปิ นิสฺสาย ฌายติ.	มหากัสสปเถรคาถา [1085] อุบัติเทพมีฤทธิ์ มีเกียรติยศมีจำนวนมากถึง 10,000 เหล่านี้ และหมู่พรหมทั้งหมดนั้น [1086] พวกกันมายืนประณมมือ นอบน้อมท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรผู้เป็นปราชญ์ เข้ามานสมาบัติได้อย่างอุกฤษฏ์ มีจิตตั้งมั่นพร้อมกับเปล่งวาจาว่า [1087] ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ที่พวกเราไม่รู้ว่าคุณอาศัยอารมณ์อะไรเล่าถึงเข้ามานอบน้อม.
ขุ.เถร. (บาลี) 26/343/324 (ไทย) 26/343/397	นมสฺสามิ	นทิกัสสปเถรคาถา [343] มิจฺฉาทิฏฺฐิจิ ปทีนา เม ภวา สพฺเพ ปทาไลตา ชฺหามิ ทกฺขิณเวยยคฺคิ นมสฺสามิ ตถาคตํ.	นทิกัสสปเถรคาถา [343] (พระนทิกัสสปเถระได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า) มิจฉาทิฏฐิเราละได้แล้ว ภพทั้งปวงเราทำลายได้แล้ว บัดนี้ เราบูชาไฟคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ควรแก่ทักษิณา เราจะนอบน้อมพระตถาคต.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.เถร. (บาลี) 26/1187-188/419 (ไทย) 26/1187-188/533- 534	นมสสนดา ติฎฐนติ นโม เต	มหาโมคคัลลานตเถรคาถา [1187] เอเต สมพหุลา เทวา อิทธิมนโต ยสสลีโน ทส เทวสทสสาณิ สพเพ พรหมบุโรหิตา โมคคัลลาน นมสสนดา ติฎฐนติ ปณชลีกตา [1188] นโม เต ปุริสาชฌณ นโม เต ปุริสูตตม ยสส เต อาสวา ชีณา ทกฺขิณเวยโยสิ มาริส.	มหาโมคคัลลานเถรคาถา [1187] อุบัติเทพมีฤทธิ์มีเกียรติยศ มีจำนวนมากถึง10,000 เหล่านี้ และพรหม บุโรหิตทั้งหมดพากันมายืนประนมมือนอบน้อมพระโมคคัลลานะพร้อมกับกล่าวว่า [1188] ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้ เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ท่านผู้บริบูรณ์ ท่านสิ้นอาสวะแล้ว เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา.
ขุ.เถร. (บาลี) 26/38/267 (ไทย) 26/38/316	นมสสนติ	ควัมปติตเถรคาถา [38] โย อิทธิยา สรภู อฏฐเปสิ ควัมปติ โส อสิโต อนเนโซ ตี สพพสงกาคิตต มหามนุณี เทวา นมสสนติ ภาวสส ปารคุนติ.	ควัมปติเถรคาถา [38] (พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญพระควัมปติเถระด้วยพระคาถาดังนี้ว่า) เทวดา ทั้งหลายพากันนอบน้อมพระควัมปติผู้ห้ามแม่น้ำสรภูให้หยุดไหลได้ด้วยฤทธิ์ ไม่ติด อยู่ในกิเลสและตัณหาไร ๆ ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งอะไรทั้งสิ้น ข้ามกิเลสเครื่องข้อง ทั้งหมดเสียได้ เป็นมหามนุณี ผู้บรรลุนิพพานแล้ว.
ขุ.เถร. (บาลี) 26/513/345 (ไทย) 26/513/427	นมสสมาโน	มหาปณกตเถรคาถา [513] สิกขาสาชีวสมปนโน อินทริเยสุ สุตฺตโต นมสสมาโน สมพุทฺธํ วิหาสี อปราชิโต.	มหาปณกตเถรคาถา [513] (พระมหาปณกเถระได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า) ข้าพเจ้าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วย สิกขาและสาชีพ สำรวมด้วยดีในอินทริยทั้งหลาย นอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้อย่างเป็นผู้ไม่พ่ายแพ้.
ขุ.เถร. (บาลี) 26/690/366 (ไทย) 26/690/457	นมสสนติ	อุทายิตเถรคาถา [690] ยํ มนุสฺสา นมสสนติ สพพมมาน ปารคุ เทวาปิ ตํ นมสสนติ อิติ เม อรทโต สุตฺ.	อุทายีเถรคาถา [690] (พระอุทายีเถระได้กล่าวภาชิตเหล่านี้ว่า) พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงถึงความสำเร็จแห่งธรรมทั้งปวงที่มีมนุษย์ทั้งหลายนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธ เจ้าพระองค์นั้น แม้เทวดาทั้งหลายก็นอบน้อม ข้าพเจ้าฟังมาแต่พระอรหันต์ ทั้งหลายตั้งว่ามานี้.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.เถร. (บาลี) 26/1086/405 (ไทย) 26/1086/516	นมสสนดา	มหากัสสปเถรคาถา [1086] ธมมเสนาปตี ธีรี มหาณายี สมาหิตัง สาริปุตตัง นมสสนดา ตัญญุนตี ปญชลิทตา.	มหากัสสปเถรคาถา [1086] พวกกันมายืนประนมมือ นอบน้อมท่านพระธรรมเสนาบดีสาริปุตระผู้เป็น ปราชญ์ เข้าเฝ้าสนทนาสนทนาได้อย่างอุกฤษฏ์ มีจิตตั้งมั่น.
ขุ.เถร. (บาลี) 26/1254/425 (ไทย) 26/1254/543	นมสสส์	วงศ์สเถรคาถา [1254] เอว สุธะสิเต ธมเม โก ปมาโท วิชานตัง ธมมัม ตสฺมา หิ ตสฺส ภควโต สาสเน อปฺปมตฺโต สทา นมสสนนุสิกเข.	วงศ์สเถรคาถา [1254] เมื่อท่านแสดงธรรมไว้ดีอย่างนี้ ท่านผู้รู้แจ้งธรรมทั้งหลายจะมีความ ประมาทได้อย่างไร เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้ไม่ประมาทในคำสอนของพระผู้มีพระ ภาคพระองค์นั้น พึงตั้งใจศึกษา (สิกขา 3) ทุกเมื่อ.
ขุ.เถรี. (บาลี) 26/143/451 (ไทย) 26/143/578	นมสสนดา	เขมาเถรีคาถา [143] นกขตตานิ นมสสนดา อคฺคิ ปริจรร วเน ยถากุจจมนชานนดา พาลา สุทธิ อมญฺญถ.	เขมาเถรีคาถา [143] พวกคนเขลาไม่รู้ตามความเป็นจริง พวกกันนอบน้อมดวงดาวทั้งหลาย บูชาไฟ อยู่ในป่าแล้วได้สำคัญว่าบริสุทธิ์.
ขุ.เถรี. (บาลี) 26/157/452 (ไทย) 26/157/580	นโม ตยตถุ	มหาปชาชาติโคตรมีเถรีคาถา [157] พุทฺธ วิโร นโม ตยตถุ สพฺพสตฺตานมุตฺตม โย มํ ทุกฺขา ปโมเจสิ อญฺญญจ พหุํ ชนํ.	มหาปชาชาติโคตรมีเถรีคาถา [157] (พระมหาปชาชาติโคตรมีเถรีได้กล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า) พระพุทธเจ้าผู้ทรงแก้ว กล้าสูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง หม่อมฉันขอนอบน้อม พระพุทธองค์ผู้ทรงช่วยปลด เปลื้องหม่อมฉัน และชนอื่นเป็นจำนวนมากให้พ้นจากทุกข์.
ขุ.เถรี. (บาลี) 26/144/451 (ไทย) 26/144/578	นมสสนตี	เขมาเถรีคาถา [144] อหฺยจ โข นมสสนตี สมฺพทุธํ ปุริสฺสุตตมัม ปริมุตฺตา สพฺพทุกฺเขหิ สตฺถุสสาสนการิกาทิ.	(เขมาเถรีคาถา [144] ส่วนเราแล นอบน้อมเฉพาะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเป็นบุรุษสูงสุด จึงพ้น จากทุกข์ทั้งปวง เชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดา.
ขุ.เถรี. (บาลี) 26/367/476 (ไทย) 26/367/615	นมสสตี	สุภากัมมารีตฺเถรีคาถา [367] ตํ สกโก เทวสงฺเขน อฺปสงกมฺม อิทธิยา นมสสตี ภูตปติ สุกํ กมฺมารีตฺรณฺติ.	สุภากัมมารีตฺเถรีคาถา [367] (พระสังคีตติกาจารย์ได้กล่าวภาษิตนี้ไว้ว่า) ท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่กว่าหมู่มนุษย์ พร้อมด้วยหมู่เทพ พวกกันเข้าไปหาพระเถรีซึ่งเป็นธิดาของช่างทองผู้สวยงามนั้นด้วย ฤทธิ์ของตนแล้วทรงนมัสการอยู่.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.ชา. (บาลี) 27/17/41 (ไทย) 27/17/66-67</p>	<p>นมสสามิ นโม นมตถุ</p>	<p>โมรชาตกั [17] อุเทตยั จกขุมา เอกราชา หริสสวณโณ ปจวิปปภาสโ ต ตั นมสสามิ หริสสวณณั ปจวิปปภาสั ตยาชช คุตตา วิหเรมุ ทิวสั. เย พราหมณา เวทคุ สพุพธมเม เต เม นโม เต จ มั ปาลยณตุ. นมตถุ พุทธานั นมตถุ โพธิยา นโม วิมุตตานั นโม วิมุตติยา.</p>	<p>โมรชาตก [17] (นกยุงทองโพธิสัตว์เมื่อจะผูกมนต์เพื่อรักษาป้องกันตัวก่อนออกหากิน ได้ กล่าวคาถานี้ว่า) ดวงตาของโลกเป็นเจ้าแห่งแสงสว่างอย่างเอก กำลังอุทัยทอแสง เรืองรองสว่างไปทั่วปฐพี เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าขออน้อมไหว้พระอาทิตย์นั้น ซึ่งทอ แสงเรืองรองสว่างไปทั่วปฐพี วันนี้ ข้าพเจ้าได้ท่านคุ้มครองแล้ว พึงอยู่เป็นสุขตลอด วัน พราหมณ์เหล่าใดถึงฝั่งแห่งพระเวทในธรรมทั้งมวล ขอพราหมณ์เหล่านั้นจงรับ ความนอบน้อมของข้าพเจ้าและขอจงคุ้มครองข้าพเจ้า ข้าพเจ้าขออนอบน้อม พระพุทเจ้าทั้งหลาย พระโพธิญาณของพระพุทเจ้าเหล่านั้น พระพุทเจ้า ทั้งหลายผู้หลุดพ้นแล้ว และวิมุตติธรรมของพระพุทเจ้าผู้หลุดพ้นแล้วเหล่านั้น.</p>
<p>ขุ.ชา. (บาลี) 27/99-100/55 (ไทย) 27/99-100/90</p>	<p>นโม กร</p>	<p>สาธุสึลชาตกั [99] สรีรทพยั วุฑฒพยั โสขจัจจ สาดุสึลลียั พราหมณนเตว ปุจฉามา กนฺนุ เตสั วณิมหเส. [100] อตโถ อตถิ สรีรสมี วุฑฒพยสส นโม กร อตโถ อตถิ สุชาตสมิ สึลลั อสมาก รุจจตตี.</p>	<p>สาธุสึลชาตก [99] (พราหมณ์ถามพระโพธิสัตว์ผู้เป็นอาจารย์ว่า) ข้าพเจ้าขอถามท่านพราหมณ์ว่า บรรดาคน 4 คน คือ คนมีรูปร่าง คนมีอายุ คนมีชาติสูง คนมีศีลธรรม ท่านจะเลือก ใครหนอ. [100] (อาจารย์ฟังคำของพราหมณ์นั้นแล้วกล่าวว่า) ร่างกายก็มีประโยชน์ ข้าพเจ้า ขอทำความนอบน้อมต่อท่านผู้เจริญวัย ชาติสูงก็มีประโยชน์ แต่ข้าพเจ้าชอบใจศีล.</p>
<p>ขุ.ชา. (บาลี) 27/106/56 (ไทย) 27/106/92</p>	<p>นโม</p>	<p>ขันธชาตกั [106] โสหิ นโม ภควโต นโม สตตณนั สสมาสมพุทธานนติ.</p>	<p>ขันธชาตก [105] (ฤๅษีโพธิสัตว์สอนดาบสทั้งหลายให้เจริญเมตตาในพญางูทั้ง 4 ว่า) ....เรานั้น ขออนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ขออนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทเจ้าทั้ง 7 พระองค์.</p>
<p>ขุ.ชา. (บาลี) 27/133/93 (ไทย) 27/133/150</p>	<p>นโม ตยตถุ</p>	<p>อนตชาตกั [133] อุสภสเสว เต ขนฺโธ สึสเสว วิชมกิต्तั มิคราช นโม ตยตถุ อปี กิญจิ ลภามเส.</p>	<p>อนตชาตก [133] (กาตัวหนึ่งต้องการจะลงสุนขี้จิ้งจอกกินเนื้อ จึงกล่าวว่า) พญาเนื้อ ลำตัว ของท่านเหมือนพญาโคอุสภะ การเยื้องกรายของท่านดุจพญาราชสีห์ ข้าพเจ้าขอ นอบน้อมท่าน ข้าพเจ้าจะได้อะไรบ้างเล่า.</p>

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา. (บาลี) 27/189/71 (ไทย) 27/189/116	นโม กโรมเส	วิคติจณชาตกั [189] ยี่ ลภติ น เตน ตุสสติ ยณจ ปตเถติ ลพฺฐึ ทึเฟติ อิจฉา หิ อนนตโคจรา วิคติจณานํ นโม กโรมเสติ.	วิคติจณชาตก [189] (ฤๅษีโพธิสัตว์เมื่อปริพาชกหนีไปแล้ว จึงแสดงธรรมแก่บริษัทซึ่งนั่งประชุมกัน อยู่ว่า) คนยอมไม่พอใจสิ่งที่ตนได้มาและดูหมิ่นสิ่งที่ตนปรารถนาได้มาแล้ว เพราะ ความปรารถนาซึ่งมีอารมณ์ไม่มีที่สิ้นสุด ข้าพเจ้าขอกระทำการนอบน้อมท่านผู้ ปราศจากความปรารถนา.
ขุ.ชา. (บาลี) 27/29/100 (ไทย) 27/29/162	นโม ตยตถุ	ขวสกุณชาตกั [29] อกรรมทส เต กิจจํ ยํ พลํ อหุมมเส มิตราข นโม ตยตถุ อปี กิญจิ ลกามเส.	ขวสกุณชาตก [29] (นกหัวขวานโพธิสัตว์กล่าวกับบราหฺมาสีห์ว่า) พญาเนื้อ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ข้าพเจ้าได้กระทำการกิจอย่างหนึ่งแก่ท่านตามกำลังที่ตนมีอยู่ ข้าพเจ้าจะได้อะไรเป็น เครื่องตอบแทนบ้าง.
ขุ.ชา. (บาลี) 27/79/88 (ไทย) 27/79/172	นโม ตยตถุ	สุจจชชาตกั [79] ราชปุตต นโม ตยตถุ สจเจ ฐมเม จิตฺ วลี ยสฺส เต พยสนํ ปตฺโต สจจสมิ รมเต มโน.	สุจจชชาตก [79] (พระราชเทวีกราบทูลว่า) ข้าแต่ราชบุตร ขอความนอบน้อมจงมีแต่พระองค์ พระองค์ดำรงอยู่ในสังฆธรรม ถึงแม้จะถูกเนรเทศก็ยังมีพระหฤทัยยินดีในสังฆธรรม.
ขุ.ชา. (บาลี) 27/71/279 (ไทย) 27/71/407	นโม กโรหิ	กาลิงคโพธิชาตกั [71] สาครปรินนตยา เมทนิยา สพฺพภูตธรณิยา ปรีวียา อัย มณฺโฑ โอโรหิตฺวา นโม กโรหิ.	กาลิงคโพธิชาตก [71] (พระศาสดาทรงประกาศเรื่องนี้ว่า) ภูมิภาคแห่งนี้เป็นจุดศูนย์กลางแห่ง แผ่นดิน ซึ่งเป็นที่รองรับสรรพสัตว์ เป็นแผ่นดินที่มีสาครล้อมรอบ ขอพระองค์เสด็จ ลงมานมัสการเถิด พระเจ้าข้า.
ขุ.ชา. (บาลี) 27/253/359 (ไทย) 27/253/514	นโม เต อตถุ	จมเปยยชาตกั [253] มุตโต จมเปยโยโก นาโค ราชานํ เอตทพริ นโม เต กาสีราชตถุ นโม เต กาสีชฺฌน อญฺชลี เต ปคฺคณฺหามิ ปสเสยฺย เม นิเวสนํ.	จัมเปยยชาตก [253] (พระศาสดาทรงประกาศความนั้นว่า) พญานาคจัมเปยยะหลุดพ้นจากเครื่อง พันธนาการแล้ว ได้กราบทูลพระราชาว่า ขอเดชะพระเจ้ากาสิ ข้าพระพุทธเจ้าขอ ถวายบังคมพระองค์ ขอเดชะ พระองค์ผู้ผดุงแคว้นกาสิให้เจริญ ข้าพระพุทธเจ้าขอ ถวายบังคมพระองค์ ขอพระองค์อัญชลีต่อพระองค์ ขอเชิญเสด็จทอดพระเนตร นิเวศน์ของข้าพระองค์.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา. (บาลี) 27/99/88 (ไทย) 27/99/142	นมตฤ	<p>วฑฒกีสูกรชาตกั</p> <p>[99] นมตฤ สงฆาน สมาคตานิ ทิสวา สย สขย วหามิ อพฤตต์ พยคฺฆมิ คายถ ชินีสฺสุ ทาจโน สามคคิยา ทาฐพลเสสุ มุจจเร.</p>	<p>วฑฒกีสูกรชาตก</p> <p>[99] (เทวดาที่สิงสถิตอยู่ในไพรสนทนนั้ได้กล่าวว่า) ข้าพเจ้าขอนอบน้อมผู้สูง ที่มาร่วมพร้อมกัน ข้าพเจ้าเห็นด้วยตัวเองซึ่งมิตรภาพอันไม่เคยปรากฏมาก่อน จึงกล่าวสรรเสริญผู้สูงที่มีเขี้ยวเป็นกำลังจึงชนะเสือโคร่งได้ และพันมรณภัยได้ ด้วยความสามัคคี.</p>
ขุ.ชา. (บาลี) 27/96/394 (ไทย) 27/96/554	นมสฺสมานา ปญชฺชิกา นมตฤ เต	<p>ชยททิสชาตกั</p> <p>[96] ตํ เนคมา ชานปทา จ สพเพ หตถาโรหา รธิกา ปตติกา จ นมสฺสมานา ปญชฺชิกา อูปาคมฺ นมตฤ เต ทุกกรการโกสีตี.</p>	<p>ชยททิสชาตก</p> <p>[96] (พระศาสดาเมื่อจะทรงแสดงกิริยาที่ขวามศถถวายการต้อนรับพระราชกุมารจึงตรัส ว่า) ชาวนิคม ชาวชนบท พลช้าง พลรถ และพลเดินเท้าล้วนประคองอัญชลี เข้าเฝ้า ถวายบังคม กราบทูลท้าวเธอว่า ขอถวายบังคมแต่พระองค์ พระองค์ทรงเป็น ผู้กระทำกิจที่ทำได้ยาก.</p>
ขุ.ชา. (บาลี) 27/272, 275/323 (ไทย) 27/272, 275/465, 466	นมตฤ เต	<p>ภิกขาปรมฺปรชาตกั</p> <p>[272] ตํ ตวํ ภตตํ ปฏิกคยห พฺราหฺมณสฺส อทาปยิ อตตานิ อนสิตวาน โภยํ รมฺโม นมตฤ เต. [275] ตํ ตวํ ภตตํ ปฏิกคยห อสิสฺส โภชนํ อทา อเขตตณฺณสิ ทานสฺส โภยํ รมฺโม นมตฤ เต.</p>	<p>ภิกขาปรมฺปรชาตก</p> <p>[272] (ภุมมพิทูลถามพระราชาว่า) พระองค์ผู้ทรงรับภัตนั้นแล้วได้พระราชทาน ให้พราหมณ์ ไม่เสวยด้วยพระองค์เอง ข้อนี้เป็นธรรมอะไรของพระองค์หรือ ข้าพระพุทธเจ้า ขอถวายบังคมพระองค์. [275] (ภุมมพิทูลว่ากับพราหมณ์ว่า) ท่านได้รับพระราชทานภัตตาหารนั้นแล้ว กลับ ถวายโภชนะแก่ฤๅษี ท่านคงจะรู้ตัวซิว่า ไม่ใช่เนื่อนาบุญแห่งทาน ข้อนี้เป็นธรรม อะไรของท่านหรือ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน.</p>
ขุ.ชา. (บาลี) 27/100/250 (ไทย) 27/100/370	นมสฺสามิ วนทามิ	<p>สัรวรชาตกั</p> <p>[100] น ราชปุตฺต อสุยามิ สมนานํ มเหสินิ. สกกจฺจนเต นมสฺสามิ ปาเท วนทามิ ตาทินิ.</p>	<p>สัรวรชาตก</p> <p>[100] (พระเจ้าสังวรมหาราชตรัสคุณของพระองค์ว่า) พระราชบุตร เหมือนฉันไม่ ริษยาสมณะทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ย่อมขอนอบน้อมสมณะเหล่านั้นโดย เคารพ ย่อมกราบเท้าสมณะผู้คงที่ทั้งหลาย.</p>

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.ชา. (บาลี) 27/298-299/418 (ไทย) 27/298-299/583</p>	<p>นมตฤ เต</p>	<p>สัมพลาชาตกั</p> <p>[298] โองาสยั วนั รมมึ สึหพคฺขนิเสวิตั กา วา ตวมสิ กลยาณิ กสฺส วา ตวั สุมชมิเม อภิวาเทมิ ตั ภทฺเท ทานวาทิ นมตฤ เต. [299] โย ปุตโต กาสิราชสส โสตฺถิเสโนติ ตั วิฑู ตสสาห์ สัมพลา ภริยา เอวั ชานาหิ ทานว อภิวาเทมิ ตั ภนฺเต สัมพลาห์ นมตฤ เต.</p>	<p>สัมพลาชาตค</p> <p>[298] (ยักษทานพเห็นพระนางสัมพลามิจิตปฏิพัทธ์ จึงกล่าวว่า) แม่นางผู้มี ทรวดทรงอันงดงาม เธอเป็นใคร หรือเป็นภรรยาของใครส่องสว่างไสวไปทั่วป่าที่ นำรีนรมย์ซึ่งเป็นที่ที่สหพคค์อยู่อาศัย แม่นางผู้เจริญ เราขอไหว้เธอ เราคือทานพ ขอนอบน้อมแก่เธอ. [299] (พระนางสัมพลาได้ฟังดังนั้น จึงได้ตอบว่า) ข้าพเจ้าชื่อสัมพลาเป็นพระชายา ของพระราชาบุตรพระเจ้ากรุงกาสิ ซึ่งประชาชนรู้จักพระองค์โดยพระนามว่า เจ้าชายโสตฺถิเสน ทานพผู้เจริญ ขอท่านจงทราบอย่างนี้ ข้าพเจ้าสัมพลาขอไหว้ ท่าน ขอนอบน้อมแก่ท่าน.</p>
<p>ขุ.ชา. (บาลี) 27/110-111/158 (ไทย) 27/110-111/248</p>	<p>ปฺพชฺชิตฺติโก นมสฺสสิ</p>	<p>ปพฺพชิตฺติเวรฺกชาตค</p> <p>[110] โย ทิสฺวา ภิกฺขุ จรณูปปนฺนึ ปุรกฺขตฺวา ปฺพชฺชิตฺติโก นมสฺสสิ ปุจฺฉามิ ตั เทวราเชตมตถึ อิโต จูโต ก็ ลภเต สุขึ โส. [111] โย ทิสฺวา ภิกฺขุ จรณูปปนฺนึ ปุรกฺขตฺวา ปฺพชฺชิตฺติโก นมสฺสสิ ทิจฺจเรว ฐมฺเม ลภเต ปสฺสึ สคฺคณฺจ โส ยาติ สรีเรภทา.</p>	<p>ปพฺพชิตฺติเวรฺกชาตค</p> <p>[110] (พระราชาตรัสถามถึงประโยชน์ในการนอบน้อมภิกษุว่า) ผู้ใดเห็นภิกษุผู้ สมบูรณ์ด้วยจรณะแล้วให้ท่านอยู่ข้างหน้าประนมมือนมัสการอยู่ ข้าแต่เทวราช ข้า พระองค์ขอลาเนื้อความนั้นกับพระองค์ ผู้นั้นจากโลกนี้ไปแล้วจะได้ความสุขหรือ. [111] (ท้าวสักกโพธิสัตว์ตรัสบอกว่า) ผู้ใดเห็นภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยจรณะแล้วให้ท่าน อยู่ข้างหน้าประนมมือนมัสการอยู่ ผู้นั้นจะได้รับการสรรเสริญในปัจจุบันและ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสวรรค์.</p>
<p>ขุ.ชา. (บาลี) 28/141/52 (ไทย) 28/141/78</p>	<p>นโม กตฺวาน</p>	<p>โสณนทชาตกั</p> <p>[141] นโม กตฺวาน ภูตานิ อีสึ วุฑฺฒามิ สุพฺพตึ โส ตฺยาคิ ทกฺขินา พาทู ตว โกลิย สมนฺโต.</p>	<p>โสณนทชาตค</p> <p>[141] (นันทบัณฑิตเมื่อเจรจากับบริษัทของตนจึงกล่าวว่า) ข้าพเจ้าขอกระทำความ นอบน้อมแก่ภูตทั้งหลายแล้วจะกล่าวกับโสณฤษีผู้มีวัตรดีงาม ข้าพเจ้านั้นชาวโลก สมมติแล้วว่า เป็นชาวโกสิยโคตรร่วมกับท่าน จึงนับว่าเป็นแขนงขาของท่าน.</p>

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา. (บาลี) 28/142/140 (ไทย) 28/142/206	นโม	มหาชนกชาตกั [142] อติกกนตวนถา อีรา นโม เตสั มเหลสินั เย อุตสุกมทึ โลกมทึ วิหรนติ มนุสสุกา.	มหาชนกชาตก [142] (พระโพธิสัตว์ทรงระลึกถึงพระปัจเจกพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า) ข้าพเจ้าขอ นอบน้อมนักปราชญ์เหล่านั้นผู้แสวงหาคุณใหญ่ นักปราชญ์เหล่าใดเป็นผู้ไม่ ชวนชวายเป็นโลกที่ถึงความชวนชวา.
ขุ.ชา. (บาลี) 28/326/157 (ไทย) 28/326/234	นโม เต	สุวณณสามชาตกั [326] นโม เต กาลิราชตถุ นโม เต กาลิวทฒน อนธา มาตาปิตา มยหั เต ภรสุสุ พุทธวเน.	สุวณณสามชาตก [326] (สุวรรณสามโพธิสัตว์กราบทูลบอกหนทางว่า) ข้าแต่พระเจ้ากาสิ ข้าพระองค์ ขอถวายบังคมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ผดุงรัฐกาสิให้เจริญ ข้าพระองค์ขอถวาย บังคมพระองค์ ขอพระองค์โปรดทรงพระกรุณาเลี้ยงดูมารดาและบิดาผู้ตาบอดของ ข้าพระองค์ในป่าใหญ่ด้วยเถิด.
ขุ.ชา. (บาลี) 28/980/229 (ไทย) 28/980/334	นโม กตวา	ภุริทตตชาตกั [980] สุวณณวิกตา จิตตา สุกตา จิตตสิพพิณี โก โส โอมุญจเต ปาทา นโม กตวา มเหลสินติ.	ภุริทตตชาตก [980] (พระเจ้าสาครพรมทักทูลถามพระบิดาผู้เป็นดาบสว่า) เขาเป็นใครสวม รองเท้าที่ขลิบด้วยทองคำม เยื่อบิวิจิตรสำเร็จเรียบร้อยดีข้าพเจ้ามนัสการแต่ผู้ แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่.
ขุ.ชา. (บาลี) 28/1656/308 (ไทย) 28/1656/447	นโม ตยตถุ	เวสสันดรชาตกั [1656] เทวราช นโม ตยตถุ กึ ปาปึ ปกตึ มยา รุมมา จาเวสิ มั จานา วา โตว ธรณิรุหึ.	เวสสันดรชาตก [1656] (เทพธิดามุสตีกราบทูลว่า) ข้าแต่ท้าวเทวราช หม่อมฉันขออนอบน้อม พระองค์ หม่อมฉันได้ทำบาปกรรมอะไรไว้หรือ พระองค์จึงให้หม่อมฉันจูดิจาก สถานอันน่ารื่นรมย์ ดุจลมพัดต้นไม้ใหญ่ให้โค่นไป.
ขุ.ชา. (บาลี) 8/2195/360 (ไทย) 28/2195/524	นมตถุ	เวสสันดรชาตกั [2195] มิกา นมตถุ ราชาโน กานนสมิ มหพพลา ธมเมน ภาตโร โทถ มคคิ เม เทถ ยาจิตา.	เวสสันดรชาตก [2195] (พระนางมัทรีรำพึงว่า) ข้าแต่พญาเนื้อทั้งหลายผู้มีกำลังมากในป่าใหญ่ ข้าพเจ้าขออนอบน้อมต่อท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายกับข้าพเจ้าก็เป็นพี่น้องกันโดย ธรรม ข้าพเจ้าขออ้อนวอน ขอท่านทั้งหลายจงให้ทางแก่ข้าพเจ้าเถิด.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา. (บาลี) 8/2228/364 (ไทย) 28/2228/528	นมสสิสส์	เวสสันดรชาดก [2228] ตทาทิ พุยถิตา ภิตา ปุถุ กตวาน ปญชลี สพพา ทิสา นมสสิสส์ อปี โสตถิ อโธ สียา.	เวสสันดรชาดก [2228] (พระนางมัทรีกราบทูลว่า) เวลานั้น หม่อมฉันหวาดกลัวเป็นกำลัง จึงได้ทำ อัญชลี นอบน้อมไปทั่วทุกทิศ ขอความสวัสดิพิรมิแต่ที่นี้ด้วย.
ขุ.ชา. (บาลี) 28/438/168 (ไทย) 28/438/249	นมสสิสส์	เนมิราชชาดก [438] ชาติมนุต อชจถณจ อหิ อชุตต นริ อติเวลล นมสสิสส์ กम्मพนฐุ ทิ มาณวา.	เนมิราชชาดก [438] (ท้าวสักกเทวราชเมื่อจะทรงเล่าเรื่องที่ตนเคยเห็นมาจึงตรัสว่า) หม่อมฉันจัก นอบน้อมนรชนผู้มีชาติและไม่มีชาติ ผู้ปฏิบัติตรงตลอดกาลเป็นนิตย์ เพราะเหล่า สัตว์เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์.
ขุ.ชา. (บาลี) 28/165/54 (ไทย) 28/165/81	นมสสติ	โสณนันทชาดก [165] อากงขมานา ปุตตผลิ เทวตาย นมสสติ นภขตตานิ จ ปุจฉติ อุตตุลัจฉรานิ จ.	โสณนันทชาดก [165] (โสณดาบสโพธิสัตว์เมื่อจะประกาศว่ามารดาเป็นผู้ทำกิจที่ทำได้ยากที่บุคคล อื่นจะทำได้จึงกล่าวว่า) มารดาเมื่อหวังผลคือบุตรจึงนอบน้อมเทวดา และได้ถามถึง ฤกษ์ ฤดูแล และปีทั้งหลาย.
ขุ.ชา. (บาลี) 28/71/12 (ไทย) 28/71/13	นมสสโต	อุมมาทนต์ชาดก [71] ภูตานิ เม ภูตปตี นมสสโต อาคมม ยกโข อิทเมตทพური. รณโณ มโน อุมมทนต์ยา นิวิฐุโจ ททามิ เต ตั ปริจายสสุ.	อุมมาทนต์ชาดก [71] (อภิปรากเสนาบดีกราบทูลว่า) ขอเดชะพระองค์ผู้เป็นจอมแห่งภูต เมื่อข้า พระองค์นมัสการอยู่ซึ่งภูตทั้งหลาย เทวดาตนหนึ่งได้มากล่าวเนื้อความนี้กับข้า พระองค์ว่า พระทัยของพระราชาจดจ่ออยู่เฉพาะนางอุมมาทนต์ ข้าพระองค์ขอ ถวายนางแต่พระองค์ ขอพระองค์ทรงให้นางบำเรอเถิด.
ขุ.ชา. (บาลี) 28/1977/339 (ไทย) 28/1977/493	นมสสติ	เวสสันดรชาดก [1977] ธาเรนโต พราหมณณณณ อาสทถจ มสสขมู จมมวาลี ฉมา เสติ ชาตเวท นมสสติ .	เวสสันดรชาดก [1977] (พราหมณ์บุตรกล่าวว่า) พระองค์ทรงเทศน์กับชาวอันประเสริฐ ทรงขอสอย ผลไม้ เครื่องบูชาไฟและชฎา ทรงนุ่งห่มหนังเสือ บรรทมเหนือแผ่นดินและทรงบูชา ไฟอยู่.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ข.ม. (บาลี) 29/169/366 (ไทย) 29/169/478-479</p>	<p>นมสส์ นมสสมาโน</p>	<p>ตฺวฏฺกสฺตตฺนิตฺเตส [169] อภิกฺขุ ทิ สฺส อนภิกฺขุโต สภฺขิธมฺมมณีตฺถิมทฺทสิ ตสฺมา ทิ ตสฺส ภควโต สาสเน อปฺปมตฺโต สทา นมสฺสมนุสฺสิกฺเข. อปฺปมตฺโต สทา นมสฺสมนุสฺสิกฺเข. (อิตฺติ ภควา) อปฺปมตฺโตติ สภฺกจฺจการีฯเปฯ อปฺปมาโท กุสฺเสสฺ ฐมฺเมสฺ. สทาติ สทา สพฺพกาลํฯเปฯ ปจฺฉิเม วโยชนฺธ. นมสฺสนติ กาเยน วา นมสฺสมาโน วาจาย วา นมสฺสมาโน จิตฺเตน วา นมสฺสมาโน อนฺนตฺลปฺปิตฺติยา วา นมสฺสมาโน ฐมฺมานุสฺสมปฺปิตฺติยา วา นมสฺสมาโน สภฺกฐฺมาโน ครุฐฺมาโน มานยมาโน ปุชฺยมาโน อปฺยมาโน. อนุสฺสิกฺเขตฺติ ติสฺโส สิฺกฺขาโย อธิสฺสิลสิฺกฺขา อธิจิตฺตสิฺกฺขา อธิปญฺญาสิฺกฺขา ฯเปฯ อยฺ อธิปญฺญาสิฺกฺขา. อีมา ติสฺโส สิฺกฺขาโย อวชฺชนโต สิฺกฺเขยฺย ฯเปฯ สจฺฉิกาทพฺพํ สจฺฉิกโรนฺโต สิฺกฺเขยฺย จเรยฺย อจฺจเรยฺย สมาจเรยฺย สมาทาย วตฺเตยฺย.</p>	<p>ตฺวฏฺกสฺตตฺนิตฺเตส [169] (พระผู้มีพระภาคตรัสว่าดังนี้) ภิกษุนั้นเป็นผู้ครอบงำ ไม่ถูกครอบงำ ได้เห็น ธรรมที่เป็นพยาน ซึ่งไม่ต้องเชื่อใคร เพราะฉะนั้น เธอจึงเป็นผู้ไม่ประมาทในศาสนา ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น นอบน้อมอยู่ ฟังหมั่นศึกษาทุกเมื่อ. คำว่า เธอจึงเป็นผู้ไม่ประมาท ในคำว่า ฟังเป็นผู้ไม่ประมาท...นอบน้อมอยู่ ฟังหมั่นศึกษาทุกเมื่อ ได้แก่ ฟังเป็นผู้กระทำต่อเนื่อง...ชื่อว่า ไม่ประมาทในกุศล ธรรมทั้งหลาย. คำว่า ทุกเมื่อ ได้แก่ ทุกเมื่อ คือ ในกาลทั้งปวง...ปัจฉิมวัย. คำว่า นอบน้อมอยู่ ได้แก่ นอบน้อมอยู่ คือ สักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรงด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อประโยชน์ ปฏิบัติธรรมตามหลักธรรม. คำว่า ฟังหมั่นศึกษา ได้แก่ ศึกษา 3 คือ (1) อธิสัสสิกขา (2) อธิจิตตสิกขา (3) อธิปัญญาสิกขา...นี้ชื่อว่า อธิปัญญาสิกขา สิกขา 3 เหล่านี้เมื่อภิกษุนี้ถึง ชื่อว่าฟังศึกษา...เมื่อทำให้แจ้ง ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าฟังศึกษา คือ ฟังประพฤดิเอื้อเพื่อ ประพฤติโดยเอื้อเพื่อ โดยชอบ สมทานประพฤดิ.</p>
<p>ข.จ. (บาลี) 30/88/11 (ไทย) 30/88/19</p>	<p>นมสฺสามิ</p>	<p>โธตฺกมาณวปฺปญฺหา [88] ปสฺสามหิ เทวมนุสฺสโลเก อภิกฺขุจณฺํ พุราหฺมณฺมิริยมาณํ. ตํ ตํ นมสฺสามิ สมฺนตฺจกฺขุ ปมฺฤจ มํ สภฺก กถํ กถาหิ.</p>	<p>โธตฺกมาณวปฺปญฺหา [88] (ท่านโธตกะทูลถามว่า) ข้าพระองค์ย่อมเห็นพระองค์ ผู้ไม่มีเครื่องกังวล เป็นพราหมณ์ เสด็จจาริกอยู่ในเทวโลกและมนุษย์โลก ข้าแต่พระองค์ผู้มีสมันตจักขุ ข้าพระองค์ขอนมัสการพระองค์นั้น ข้าแต่พระองค์ผู้สักกะ ขอพระองค์โปรด ปลดเปลื้องข้าพระองค์จากความสงสัยทั้งหลายเถิด.</p>

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.จ. (บาลี) 30/92/204 (ไทย) 30/92/332	นมสสมาโน นิสินโน โทติ	ปึงคิยมาณวปฺจฉานิทเทโส [92] สห ฆมมจกขุสฺส ปฏิลลาภา อชินชฎาวากจิริตทณทกมณฺฑล- เกสา จ มสฺสุ จ อนุตฺรหิตา ภณฺฑุกาสาวยตถวสฺโน สงฺฆาปฏิต- จิวรรโธ อนุตฺตปฏิตติยา ปถชฺชโลโก ภควนฺตํ นมสฺสมาโน นิสินโน โทติ “สตถา เม ภนฺเต ภควา สวาทโกหฺมสมิ”ติ.	ปึงคิยมาณวปัญหานิทเทส [92] พร้อมทั้งการได้ธรรมจักขุ ท่านได้เป็นภิกษุมิศีระชะไล้น นุ่งห่มผ้ากาสาจะ ทรงสังฆาภิบาลและจีวร เพื่อการปฏิบัติเอื้อประโยชน์ จึงประคองอัญชลี นุ่งลง นมัสการพระผู้มีพระภาคโดยประกาศว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาค เป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก”.
ขุ.จ. (บาลี) 30/113/227 (ไทย) 30/113/376	นมสสมาโน	ปารายณานุกีตติคานิทเทส [113] ปสฺสามิ นํ มนฺสา จกฺขุนาว รตฺตินทิวํ พฺราหฺมณ อปฺปมตฺโต นมสฺสมาโน วิวเสมิ รตฺตี เตเนว มลฺลณามิ อวิปฺปวาสํ.	ปารายณานุกีตติคานิทเทส [113] (พระปึงคิยเถระกล่าวว่า) ท่านพราหมณ์ อาตมภาพไม่ประมาท ทั้งกลางคืน และกลางวัน ย่อมเห็นพระโคดมพุทธเจ้าพระองค์นั้นด้วยใจ เหมือนเห็นด้วยตา อาตมภาพนอนบ้น้อมพระองค์อยู่ตลอดราตรี อาตมภาพเข้าใจความไม่อยู่ปราศจาก พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น.
ขุ.จ. (บาลี) 30/113/228 (ไทย) 30/113/376	นมสสมาโน	ปารายณานุกีตติคานิทเทส [113] นมสฺสมาโน วิวเสมิ รตฺตินฺติ นมสฺสมาโน ติ กาเยน วา นมสฺสมาโน วาจา ย วา นมสฺสมาโน จิตฺเตน วา นมสฺสมาโน อนุตฺตปฏิตติยา วา นมสฺสมาโน ฆมฺมานุฆมฺมปฏิตติยา วา นมสฺสมาโน สกฺการมาโน ครุการมาโน มานยมาโน ปุชฺยมาโน รตฺตินทิวํ วิวเสมิ อตฺตนาเมมิ อตฺติกกเมมิติ นมสฺสมาโน วิวเสมิ รตฺตี.	ปารายณานุกีตติคานิทเทส [113] คำว่า นอบน้อมอยู่ ในคำว่า นอบน้อมอยู่ตลอดราตรี อธิบายว่า อาตมภาพ นอบน้อมอยู่ คือ สักการะ เคารพ นับถือ บูชาอยู่ ด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติเอื้อ ประโยชน์ ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม ได้แก่ ให้คืนและวันผ่านไป ให้ล่วงไป (ด้วยการปฏิบัติ) รวมความว่า นอบน้อมอยู่ตลอดราตรี.
ขุ.อป. (บาลี) 32/129/92 (ไทย) 32/129/120	นโม เต	สุมังคลเถรอปทานํ [129] นโม เต ปุริสาชฺเฌน นโม เต ปุริสุตฺตม ปาสาทํ อภิรุหิตฺวา นโม เต สิหาสเน นิสีหตุ.	สุมังคลเถรอปทาน [129] (พระสุมังคลเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษข้าในย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ ผู้สูงสุดแห่งบุรุษข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ขอเชิญเสด็จขึ้นปราสาท ประทับ นั่งบนอาสนะสูงสุดเกิดพระพุทธเจ้าข้า.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ช.อป. (บาลี) 32/16/203 (ไทย) 32/16/263	นโม เต	2. สุมังคลเถราปทาน [16] นโม เต ปุริสาชฌณ อตตานิ โตสยิตวาน นโม เต ปุริสูตตม ปเร โตเสสิ ตวี มุณี.	สุมังคลเถราปทาน [16] (พระสุมังคลเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า) ข้าแต่ พระองค์ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ สูงสุดแห่งบุรุษ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ พระองค์ผู้เป็นพระมุนีทรงทำ พระองค์ให้ยินดีแล้วจึงทรงทำผู้อื่นให้ยินดีตาม.
ช.อป. (บาลี) 32/24/345 (ไทย) 32/24/466	นโม เต	สัมปสาทิกเถราปทาน [24] นโม เต พุทธวีรตถุ พยสนมฺหิ อนุปฺปโตโต วิปฺปมฺตโตสิ สพฺพธิ ตสฺส เม สรณฺ ภว.	สัมปสาทิกเถราปทาน [24] (พระสัมปสาทิกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพุทธวีรเจ้าขอนอบน้อมแด่พระองค์ พระองค์หลุดพ้นแล้วในที่ ทั้งปวง ข้าพระองค์เป็นผู้ถึงความวิบัติ ขอพระองค์ได้โปรดเป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ ด้วยเถิด.
ช.อป. (บาลี) 32/6/2 (ไทย) 32/6/2	นมสฺสิตฺวา	พุทฺธาปทาน [6] สมโพธิ พุทฺธเสฏฺฐานํ ทสฺงคฺลฺลํ นมสฺสิตฺวา สสฺงฆे โลกนายเก สิรสา อภิวาทये.	พุทฺธาปทาน [6] เรยกนิ้วมือทั้ง 10 นิ้วขึ้น นอบน้อมพระโพธิญาณของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ สุด อภิวาทพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกพร้อมด้วยพระสงฆ์ด้วยเศียรเกล้า.
ช.อป. (บาลี) 32/48/6 (ไทย) 32/48/8	นมสฺสนฺดา ปญฺชลิกา	พุทฺธาปทาน [48] นรา นาคา จ คณฺหพฺพา นมสฺสนฺดา ปญฺชลิกา สพฺเพ เทวา อุเปนฺตุ เต ปาสาทํ ปรีวารยฺยํ.	พุทฺธาปทาน [48] (พระเจ้าติโลกวิชัยทรงดำริว่า) หม่อมบุษย์ หม่อมนาค หม่อมคนธรรพ์ และหมู่เทวดา ทั้งหมดนั้น จงเข้ามาประนมมือนอบน้อมแวดล้อมปราสาทของเรา.
ช.อป. (บาลี) 32/81/9 (ไทย) 32/81/12	วณฺทมานา นมสฺสถ	พุทฺธาปทาน [81] สมากตา พหุ พุทฺธา สมฺพุทฺเธ อรหฺนฺเต จ วณฺทมานา นมสฺสถ. อรหฺนฺตา จ สพฺพโส	พุทฺธาปทาน [81] พระพุทธเจ้าและเหล่าพระอรหันต์จำนวนมากมาประชุมพร้อมกัน ท่าน ทั้งหลายจงกราบไหว้พระพุทธเจ้าและเหล่าพระอรหันต์เถิด.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ช.อป. (บาลี) 32/216/29 (ไทย) 32/216/36	นมสาลี	สาริปุตตเถรปาทาน์ [216] ปุชยิตวาน ตํ พุทฺธํ โอมติณณมนาสุว เอกํ สํ อชินํ กตฺวา นมสาลี โลกนายกํ.	สาริปุตตเถรปาทาน [216] ครั้นข้าพเจ้าบูชาพระพุทธเจ้า ผู้ข้ามพ้นโอฆะได้แล้ว ไม่มีอาสวะ พระองค์ นั้นแล้วจึงห่มหนังสือด้วยบา นมัสการพระองค์ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก.
ช.อป. (บาลี) 32/236/31 (ไทย) 32/236/39	นมสสนดา ปณชลิกา	สาริปุตตเถรปาทาน์ [236] อนตฺถิกเข จิตฺตา ตตฺถ ปทกฺขินณมกฺสุ เต นมสสนดา ปณชลิกา โอรุหํ พุทฺธสนฺติเก.	สาริปุตตเถรปาทาน [236] สาวกเหล่านั้นยืนกลางอากาศ ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคนั้น ได้กระทำ ประทักษิณ ประนมมือนมัสการแล้วลงมาเฝ้า ณ สำนักพระพุทธเจ้า.
ช.อป. (บาลี) 32/456/55 (ไทย) 32/456/70	กตฺถชฺลี นมสสนติ	อุपालิตเถรปาทาน์ [456] กตฺถชฺลี นมสสนติ สุนนํ ทาปสํ ตทา พุทฺเธ การ์ กิริตฺวาน โสเธสิ คติมตฺตโน	อุपालิเถรปาทาน [456] ครั้งนั้น ประชาชนประนมมือไหว้สุนันทดาบส แต่สุนันทดาบส ครั้นทำ สักการะในพระพุทธเจ้าแล้วก็ได้ชำระคติ (กำเนิด) ของตนให้บริสุทธิ์หมดจด.
ช.อป. (บาลี) 32/507-508/60 (ไทย) 32/507-508/76	นมสสามิ นมสสนา	อุपालิตเถรปาทาน์ [507] สตสฺสสฺสํ อุปาทาย ตาหํ ปริจฺเจ มุณี สายํ ปาตํ นมสสามิ เทวา อาสวตี ยถา. [508] อวณฺณา ปาโรจิริยา อโมฆา จ นมสสนา ทฺวราคตฺมปี มํ สนฺตํ ชโณ มํ น วิราธยิ.	อุपालิเถรปาทาน [507] นับได้ 100,000 ปี (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพระองค์จึงจะได้ปรนนิบัติพระมุณินั้น นอบน้อมทั้งเข้าเย็น ดุจเหล่าเทวดาได้เข้าไปเฝ้าแถววัลย์ซึ่งอาสวตีทั้งเข้าเย็น ฉะนั้น. [508] การปรนนิบัติ (พระพุทธเจ้า) ไม่เป็นหมั่น (เปล่าประโยชน์) และการ นอบน้อมก็ไม่เปล่าประโยชน์ ถึงข้าพระองค์จะมาจากที่ไกลขณะก็มีได้ล่วงเลย ข้าพระองค์ไป.
ช.อป. (บาลี) 32/15/213 (ไทย) 32/15/278		ปุพฺผณฺปิยเถรปาทาน์ [15] ตาหํ ทิสํ นมสสิสฺสํ ชินํ อปฺปฏิปุคฺคํ อุทฺคจฺจิตฺโต สุมโน ปุเชสิ ตํ ตถาคตํ.	ปุพฺผณฺปิยเถรปาทาน [15] (พระปุพฺผณฺปิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า) ข้าพเจ้าเห็นภูมิภาคนั้นแล้ว จักนมัสการพระชินเจ้า ผู้ที่หาบุคคลเปรียบมิได้ ข้าพเจ้ามีจิตเบิกบาน มีใจยินดีจึงบูชาพระตถาคตนั้น.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ช.อป. (บาลี) 32/588-589/68 (ไทย) 32/588-589/90	นมสสิยา นมสสมาโน	อุปาลิตเถราปทาน [588] อพทิตตา จ เย พุทธา วตตมานา ออนาคตา ธชนาเนน สุขณนติ ตสมา เอเต นมสสิยา . [589] สตถุกุปปี สุวินย ธาเรมิ ททเยนห นมสสมาโน วินย วิหริสสามิ สพพทา.	อุปาลิเถราปทาน [588] พระพุทธเจ้าเหล่าใดทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคตพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยองค์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงควรนอบน้อมพระพุทธเจ้าเหล่านั้น. [589] ข้าพเจ้าทรงจำวินัยที่ถึงงามเช่นกับองค์แทนพระศาสดาไว้ด้วยหทัย ข้าพเจ้า นมัสการวินัยอยู่ในกาลทั้งปวง.
ช.อป. (บาลี) 32/616/72 (ไทย) 32/616/94	นมสสิตวา	ปิณโฑลภารทวาชเถราปทาน [616] จาตุททิส นมสสิตวา สภัง จิตตํ ปสาเทตวา พุทฺธเสฏฺฐํ นรุตตมํ สีหนาทํ นที ตทา.	ปิณโฑลภารทวาชเถราปทาน [616] ครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้นมัสการพระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐที่สุด ผู้สูงสุดแห่งนรชน ในทิศทั้ง 4 ทำจิตของตนให้เลื่อมใส ได้บังลือสีหนาท.
ช.อป. (บาลี) 32/659/76 (ไทย) 32/659/100	นมิสสามิ	อานันทเถราปทาน [659] อาทियาม นมิสสามิ ปสนนจิตโต สุมโน มชฌิเม อถ ปจฺฉิเม พุทฺธเสฏฺฐํ อูปฏฺฐหิ.	อานันทเถราปทาน [659] ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี นอบน้อมทั้งในปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม เป็นอุปัฏฐากพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด.
ช.อป. (บาลี) 32/132/93 (ไทย) 32/132/121	นมิสสามิ	สุมังคลเถราปทาน [132] ปสนนจิตโต สุมโน พุทฺธเสฏฺฐํ นมิสสามิ เวทชาโต กตถุชฺสี อโห พุทฺธสฺสุฬารตา.	สุมังคลเถราปทาน [132] ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี เกิดโสมนัส จึงประนมมือ นอบน้อม พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดว่า โอหนอ พระพุทธเจ้ายิ่งใหญ่จริงหนอ.
ช.อป. (บาลี) 32/35/98 (ไทย) 32/35/127	นมสสมาโน	สุภูติเถราปทาน [35] นมสสมาโน อฏฐาสี วภูจฺหิตฺวา สมาริฆฺมา มม กम्मํ ปกิตเตนโต [36] ภาเวหิ พุทฺธานุสฺสตี อิมํ สตี ภาวยิตฺวา สตรตฺตนิทิว อห สเถา โลก อนฺุตโร อิทํ วจนมพฺรวิ. ภาวานนํ อนฺุตโร ปุริยสฺสสิ มานส.	สุภูติเถราปทาน [35] ข้าพเจ้าได้ยึนนมัสการพระองค์อยู่ตลอด 7 คีณ 7 วัน พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยม ในโลกเสด็จออกจากสมาธิแล้ว เมื่อจะทรงพยากรณ์กรรมของข้าพเจ้าได้ตรัส พระคำรัสนี้ว่า [36] บรรดาภาวนาทั้งหลาย เธอจงเจริญพุทธานุสสติที่ยอดเยี่ยม ครั้นเจริญ พุทธานุสสตินี้แล้ว จักทำให้บริบูรณ์ได้.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.อป. (บาลี) 32/38/174 (ไทย) 32/38/222	นมสสุท	ปาฎลিপุปิยตเถราปทาน [38] ภูโจ ภูเจณ จิตเตน ปุเปเหติ อภิปุชยิ ติสส์ โลกวิทู นาลัง นรเทว นมสสุท.	ปาฎลিপุปิยเถราปทาน [38] ข้าพเจ้ามีจิตรำเริงเบิกบาน บูชาพระองค์ด้วยดอกไม้ นอบน้อมพระพุทธเจ้า พระนามว่าตีสสะผู้รู้แจ้งโลก ทรงเป็นที่พึ่ง เป็นเทพของนรชน.
ขุ.อป. (บาลี) 32/2/233 (ไทย) 32/2/306	นมสสุสี	อธิฉัตติยเถราปทาน [2] กาเลน กาลมาคนตวา นมสสุสี โลกนายกั ปุปฺพจจนัน กตวาน ฉตตมहि อภิโรปยิ.	อธิฉัตติยเถราปทาน [2] (พระอธิฉัตติยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า) ข้าพเจ้าได้มานมัสการพระพุทธเจ้า ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกตามกาลอันสมควร ได้ทำ หลังคาดอกไม้บูชาไว้เหนือฉัตร.
ขุ.อป. (บาลี) 32/26/243 (ไทย) 32/26/321	นมสสุสีสุ	มนทรวรปุพฺพชุกตเถราปทาน [26] สตตาท ฉนฺ อาสิ ทิพฺพ มาลํ ตถาคเต สพเพ ชนา สมาคนตวา นมสสุสีสุ ตถาคต.	มนทรวรปุพฺพชุกตเถราปทาน [[26] (พระมนทรวรปุพฺพชุกตเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึง กล่าวว่า) พวงมาลัยทิพย์ได้เป็นหลังคา อยู่เหนือพระตถาคตตลอด 7 วัน ประชาชน ทั้งปวงมาประชุมกันนมัสการพระตถาคต.
ขุ.อป. (บาลี) 32/94/377 (ไทย) 32/94/514	นมสสุติวาน	อุตตเรยทายกตเถราปทาน [94] สิริสิ อญชลี กตวา นมสสุติวาน สุพฺพตํ ปสนฺนจิตโต สมฺโน อุตตรियมหาส.	อุตตเรยทายกเถราปทาน [94] (พระอุตตเรยทายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าว ว่า) ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ประนมมือไว้เหนือเศียรเกล้า นมัสการพระองค์ ผู้มีวัตรงามแล้วได้ถวายผ้าห่ม.
ขุ.อป. (บาลี) 32/440/466 (ไทย) 32/440/642	นมสสนโต ปฏิกุฎโถ	คิริมานนทเถราปทาน [440] วนฺทิตฺวาหิ โลกชินิ จกฺขฺมนตํ มหายสํ ปุถุ ทิสสา นมสสนโต ปฏิกุฎโถ อคณฺหน.	คิริมานนทเถราปทาน [440] ข้าพเจ้าได้คุกเข่าน้อมไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงชนะโลก ผู้มีพระจักขุ มีพระยศยิ่งใหญ่ทุกทิศแล้วหลีกไป.
ขุ.อป. (บาลี) 32/12/476 (ไทย) 32/12/656	นมสสุสสามิ	ติสสเมตเตยยตเถราปทาน [12] ยทิ พุทฺโธสิ สพฺพณฺญู ปภงฺกร ตโมนฺท นมสสุสสามิ ตํ เทว ทฺวขฺสสนตํ กโร ตูว.	ติสสเมตเตยยเถราปทาน [12] ข้าพเจ้าทูลว่าข้าแต่พระองค์ผู้ส่องแสงสว่าง ทรงบรรเทาความมืด ถ้าพระองค์ เป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้า ข้าพระองค์จักขอนอบน้อมพระองค์ พระองค์เป็นผู้ทำ ที่สุดทุกข.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ช.อป. (บาลี) 33/26/4 (ไทย) 33/26/4	นโม เต	ภททาลิตเถราปทาน [26] นโม เต ปุริสาชฌณ ถาณ ปฏิกิตเตตวาน นโม เต ปุริสูตตม ปตโตมทอิ อจล ปท.	ภททาลิเถราปทาน [26] ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ พระองค์ผู้เป็นบุรุษผู้สูงสุด ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าพระองค์ได้บรรล อมตบพแล้ว เพราะกล่าวสดุดีพระพุทธานุ.
ช.อป. (บาลี) 33/101/113 (ไทย) 33/101/148	นโม เต	จันทนมาลิตเถราปทาน [101] นโม เต ปุริสาชฌณ นโม เต ปุริสูตตม ตว สาสนมาคมม ปตโตมทอิ อจล ปท.	จันทนมาลิตเถราปทาน [101] ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ พระองค์ผู้เป็นบุรุษผู้สูงสุด ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าพระองค์อาศัยคำสั่ง สอนของพระองค์ จึงได้บรรลุปทที่ไม่หวั่นไหว.
ช.อป. (บาลี) 33/46/148 (ไทย) 33/46/190	นโม เต	เอกปัตตทายกเถราปทาน [46] นโม เต ปุริสาชฌณ นโม เต ปุริสูตตม เอกปัตต ททิตวาน ปตโตมทอิ อจล ปท.	เอกปัตตทายกเถราปทาน [46] (พระเอกปัตตทายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าว ว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ พระองค์ผู้เป็นบุรุษผู้สูงสุด ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ เพราะได้ถวายบาตร ใบหนึ่ง.
ช.อป. (บาลี) 33/62/231 (ไทย) 33/62/297	นมสฺสึสุ นโม เต	สีวลิตเถราปทาน [62] สมณพราหมณา เจว นมสฺสึสุ กตถุชลิ นโม เต ปุริสาชฌณ นโม เต ปุริสูตตม.	สีวลีเถราปทาน [62] อนึ่ง สมณะและพราหมณ์ต่างประณมมีอนมัสการ (กราบพูลว่า) ข้าแต่พระองค์ ผู้เป็นบุรุษอาชาไนยข้าพระองค์ทั้งหลายขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็น บุรุษผู้สูงสุด ข้าพระองค์ทั้งหลายขอนอบน้อมพระองค์.
ช.อป. (บาลี) 33/362/337 (ไทย) 33/362/435	นโม เต	เขมาเถรียาปทาน [362] นโม เต สพพทสฺสาวิ นโม เต กรุณากร นโม เต ตินฺณสฺสึสาร นโม เต อมตฺนทท.	เขมาเถรียาปทาน [362] ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเห็นแจ้งในธรรมทั้งปวง หม่อมฉันขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งพระมหากุรุณา หม่อมฉันขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เสด็จข้ามวิญญูสงสารได้แล้ว หม่อมฉันขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ พระองค์ผู้ทรงประทานอมตธรรม หม่อมฉันขอนอบน้อมพระองค์.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
<p>ช.อป. (บาลี) 33/109-110/236 (ไทย) 33/109-110/304</p>	<p>นโม เต</p>	<p>วงศ์สเตรापทาน [109] นโม เต วาทีสูท นโม เต อีสิตตม นโม เต สพโลกคค นโม เต อภยงกร. [110] นโม เต มารมถน นโม เต ทิฏฐิสูท นโม เต สนตีสุท นโม เต สรณงกร.</p>	<p>วงศ์สเตรापทาน [109] ข้าแต่พระองค์ผู้มีวาทีที่เป็นประโยชน์ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพระฤๅษีผู้ประเสริฐ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ พระองค์ผู้ทรงเป็นผู้เลิศในโลกทั้งปวง ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ พระองค์ผู้จัดภัย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์. [110] ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงย่ำยีมาร ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่ พระองค์ผู้ทรงแสดงทิฏฐิ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรง ประทานสันติสุข ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงทำที่พึ่ง ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์.</p>
<p>ช.อป. (บาลี) 33/165/20 (ไทย) 33/165/25</p>	<p>นมสสมาโน</p>	<p>ยาคุทายกตเตรापทาน [165] โส อหิ วิจิริสสามิ คามา คามิ ปุรา ปุริ นมสสมาโน สมพุทธิ ธมมสส จ สุธมมต.</p>	<p>ยาคุทายกเตรापทาน [165] ข้าพเจ้าจักเที่ยวไปนมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระธรรมอันดีจาก บ้านหนึ่งไปยังบ้านหนึ่ง จากเมืองหนึ่งไปยังเมืองหนึ่ง.</p>
<p>ช.อป. (บาลี) 33/3/25 (ไทย) 33/3/31</p>	<p>นมสสมาโน อณชลี กตวา</p>	<p>สกีสมมชชกตเตรापทาน [3] ตตถ จิตตํ ปสาเทตวา สิเร กตวาน อณชลี นมสสมาโน ตํ โพธิ คณฉิ ปฏิกุฎ्ठी อหิ.</p>	<p>สกีสมมชชกเตรापทาน [3] ข้าพเจ้าทำจิตให้เลื่อมใสในต้นปาลุณินั้น ประนมมือเหนือศีรษะนมัสการต้นโพธิ์ นั้นแล้วกลับไปยังกระท่อม.</p>
<p>ช.อป. (บาลี) 33/29/49 (ไทย) 33/29/63</p>	<p>นมสสามิ</p>	<p>ปาฎิหีรสถกตเตรापทาน [29] พุทธเสฎฐจ นมสสามิ ปทุมุตตรํ มหามุณี ปาฎิหีรยจ ปสสิตวา ตตถ จิตตํ ปสาทยิ.</p>	<p>ปาฎิหีรสถกเตรापทาน [29] ข้าพเจ้านมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด พระนามว่าปทุมุตตระผู้เป็น มหามุณีและเห็นปาฎิหาริย์แล้ว ได้ทำจิตให้เลื่อมใสในปาฎิหาริย์นั้น.</p>
<p>ช.อป. (บาลี) 33/117/115 (ไทย) 33/117/150</p>	<p>นมสสามิ</p>	<p>ปุฬินุปปาทกตเตรापทาน [117] ทิฏฐา โน โว มนตปเท จกขุมนโต มหายสา เต โข อหิ นมสสามิ พุทธเสฎฐมหายเส.</p>	<p>ปุฬินุปปาทกเตรापทาน [117] ข้าพเจ้าตอบว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้มีพระจักขุ มีพระยศยิ่งใหญ่ ท่าน ทั้งหลายได้พบแล้วในบทมนตร์ของเรามีใช่หรือ เรานมัสการพระพุทธเจ้าผู้ ประเสริฐที่สุดเหล่านั้น ผู้มีพระยศยิ่งใหญ่เช่นไร.</p>

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ช.อป. (บาลี) 33/170/121 (ไทย) 33/170/158	นมสสนติ	ธมมรุจยิตเถราปทาน [170] อิทํ สุตวาน วจนํ อสมสส มหสิโน อาโมทิตา นรมรุ นมสสนติ กตยชลิ.	ธัมมรุจยิตเถราปทาน [170] มนุษย์และเทวดาได้สดับพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ซึ่งจะหาใครเสมอเหมือนมิได้ ต่างเป็นผู้เบิกบานประนมมือนมัสการ.
ช.อป. (บาลี) 33/67/136 (ไทย) 33/67/176	นมสสามิ ปิตชาโต กตยชลิ.	ปุฬินฎปิยตเถราปทาน [67] สายํ ปาตํ นมสสามิ ปิตชาโต กตยชลิ สมมุชา วिय สมพุทฺธํ วนที ปุฬินเจตีย.	ปุฬินฎปิยเถราปทาน [67] ข้าพเจ้ามีความอึ้งใจ ประนมมือนมัสการทุกเช้าเย็น ไหว้พระเจดีย์ทราย เหมือนไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในที่เฉพาะพระพักตร์
ช.อป. (บาลี) 33/83/138 (ไทย) 33/83/178	นมสสนติ	ปุฬินฎปิยตเถราปทาน [83] โปธิปปปฏิภํ คยห โสณณฎปิ อการยํ สายํ ปาตํ นมสสนติ สกยปุตตสส สมมุชา.	ปุฬินฎปิยเถราปทาน [83] ท่านทั้ง 2 ถือสะเก็ดไม้โพธิ์ให้สร้างเป็นพระสถูปทอง นมัสการในที่เฉพาะ พระพักตร์ของพระศากยบุตรทุกเช้าเย็น.
ช.อป. (บาลี) 33/98/418 (ไทย) 33/98/532	นมสสติ	สิงคาลมาตุเถรอปทาน [98] นานาทิสา นมสสติ ปินทาย นครํ วขํ ตํ ทิสวา โอวาทิ พุทฺโธ มคฺเค จตวา วินายโก.	สิงคาลมาตุเถรอปทาน [98] (บุตรของหม่อมฉันชื่อสิงคาลมานพ) นอบน้อมทิศต่าง ๆ พระพุทธเจ้าทรง เป็นผู้นำวิเศษเสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังพระนคร ทอดพระเนตรเห็นเขาแล้วประทับ ยืนโอวาทที่หนทาง.
ช.พุทฺธ. (บาลี) 33/18/440 (ไทย) 33/18/558	นมสสมานา นิปตฺนติ	รัตนจกมณกณฺฑํ [18] ปสฺสนติ ตํ เทวสงฆา ทสสทสฺสี สมากตา นมสสมานา นิปตฺนติ ตฺถุจทฺฐจา ปโมทิตา.	รัตนจกมณกัณฺฑํ [18] เทพทั้งหลายในหมื่นจักรวาลได้เห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึงได้มา ประชุมกัน ต่างก็ยินดีรำเริงบันเทิงใจ หมอบลงกราบ.
ช.พุทฺธ. (บาลี) 33/29-30/441 (ไทย) 33/29-30/560	กตยชลิ นมสสนติ	รัตนจกมณกณฺฑํ [29] อากาสทฺฐจา จ ภูมฺมทฺฐา ติโณสนินิวาสิน กตยชลิ นมสสนติ ตฺถุจทฺฐจา ปโมทิตา. [30] เยปิ ทีฆายุกา นาคา ปุณฺณวณฺโตน มหิทฺธิกา ปโมทิตา นมสสนติ ปุชฺชนติ นรุตฺตม.	รัตนจกมณกัณฺฑํ [29] เหล่าภุมมเทวดาที่ประจำอยู่ตามต้นไม้ และอากาศัญญูเทวดาที่ประจำอยู่ตาม ดวงดาวต่างก็มีความยินดีรำเริงบันเทิงใจ พวกกันประนมมือนมัสการ. [30] แม้พวกนาคที่มีอายุยืน มีบุญญาธิการ มีฤทธิ์มาก ต่างก็มีความบันเทิงใจ นมัสการ บูชาพระศาสดาเป็นผู้สูงสุดแห่งนรชน.

ตารางที่ 23 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความที่ปรากฏ	คำแปลภาษาไทย
ขุ.พุทธ. (บาลี) 33/40- 41/442 (ไทย) 33/40- 41/561	นมสสนติ อภิวาหน โถมน์ วนทน์ ปลส์สน นมสสน ปซ์	รัตนจกมนกณช [40] เอวิ สพพคุณเปต์ สพพคสมุปากต์ มทานนี การุณิกิ โลกนถ์ นมสสธ. [41] อภิวาหน โถมนณจ วนทนณจ ปลส์สน นมสสนณจ ปุชณจ สพพ อรหสิ ตูว์.	รัตนจกมนกณช [40] ท่านทั้งหลายจงนมัสการพระมทานนี ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติทุกประการ ทรงประกอบด้วยองค์คุณทั้งปวง ทรงมีพระกรุณา ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลกอย่างนี้ [41] พระองค์ย่อมควรแก่การอภิวาท การสตุติ การไหว้ การสรรเสริญ การนมัสการ และการบูชาทุกอย่าง.
ขุ.พุทธ. (บาลี) 33/56/444 (ไทย) 33/56/563	นมสสมานา นิปตนต์	รัตนจกมนกณช [56] อณชสิ ปคคเหตุวาน ตุฎฐหฐฐา ปโมทิตา นมสสมานา นิปตนต์ สตถุโน จกกลกขณ.	รัตนจกมนกณช [56] (ภิกษุ 500 รูปเห็นพระพุทธเจ้า...) ต่างก็ยินดีร่าเริงบันเทิงใจ ประนมมือหมอบ ลงนอบน้อม แทบพระยุคลบาทที่มีจักรลักษณะของพระศาสดา.
ขุ.พุทธ. (บาลี) 33/18/472 (ไทย) 33/18/558	นมสสนติ	โกณชณณพพุทธรวิโส [18] อุกกุฏจิสททา วตตนต์ อปโณณนต์ หสนติ จ กตถชลิ นมสสนติ ทสสทสสิ สเทวกา.	โกณชณณพพุทธรวงค์ [18] สัตว์ทั้งหลายในหมื่นจักรวาลพร้อมทั้งเทวดาต่างก็เปล่งเสียงโห่ร้อง ประนมมือ ร่าเริง ประนมมือนมัสการ.

3. พระอภิธรรมปิฎก จำนวน 12 เล่ม (เล่มที่ 34-45)

คัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกทั้ง 12 เล่ม ไม่พบคำว่า “นโม” ปรากฏอยู่เลย นอกจากบทนมัสการที่พระธรรมสังคหาคาจารย์ได้ตั้งไว้ “นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส” เท่านั้น ส่วนคำกริยาที่ประกอบด้วย นม และนมสส ธาตุที่มีความหมายเดียวกันกับ นโม มีปรากฏเพียงคำเดียว คือคำว่า “นมสสาม” ในพระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ เล่มที่ 37 ดังตารางที่ 24

ตารางที่ 24 ตัวอย่างการปรากฏของคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในพระอภิธรรมปิฎก ถกาวตถุ

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
อภิ.ก. (บาลี) 37/321/163 (ไทย) 37/321/281	พุทฺธ นมสฺสาม	พุทฺธยวคฺค กงฺขาถา [321] เอตาทิสี ฐมฺมปกาสนตถ น ตตถ ก็ กงฺขติ โกจิ สวาโก นิตฺติณฺณโอมฺ วิจิกฺกฉฉินฺน พุทฺธ นมสฺสาม ชินฺน ชินฺนทาติ.	ถ้อยคำว่าด้วยความสงสีย ในพุทฺธยวค [321] การประกาศธรรมในธรรมวินัยนี้เป็นเช่นนี้ ไม่มีพระสาวกรูปไหนจะสงสียอะไร ในการประกาศธรรม นั้นเลย พวกข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระชินพุทฺธเจ้า ผู้ทรงเป็นจอมคน ทรงข้ามโอฆะได้ ทรงตัดความสงสีย ได้แล้ว.

ข. คัมภีร์อรรถกถา⁴

คำว่า “นโม” คำกริยาที่ประกอบด้วย นมฺ และ นมสฺส ธาตุ และอื่น ๆ ที่มีความหมายเดียวกันกับ นโม ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา⁵ ไม่มีความแตกต่างจากพระไตรปิฎก ส่วนใหญ่เป็นการใช้ตามพระไตรปิฎก แต่มีบางแห่งที่ขยายความคำว่า นโม หรือคำกริยาที่มีความหมายเหมือนกัน กับ นโม เพื่อชี้ให้เห็นถึงสาระสำคัญหรือความหมายที่นอกเหนือไปจากการแสดงความนอบน้อม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. อรรถกถาพระวินัยปิฎก

อรรถกถาพระวินัยปิฎกมีชื่อว่า สมันตปาสาทิกา มีทั้งหมด 3 เล่ม พบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ที่นอกเหนือไปจากบทนมัสการ “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” ที่พระธรรมสังคาคณาจารย์ได้ตั้งไว้เป็นธรรมเนียม เพียงเล่มเดียว คือ เล่มที่ 1 เท่านั้น นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังได้ค้นหาเพิ่มเติมจากอรรถกถาวินยสังคหะ และอรรถกถากังขาวิตรณี ดังข้อค้นพบในตารางที่ 25

⁴ คัมภีร์อรรถกถาที่ใช้อ้างอิงในงานวิจัยนี้ คือ อรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2513-2539 และอรรถกถาภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2553

⁵ คำว่า “นโม” และคำกริยาที่มีสาระและความหมายเดียวกันกับ นโม ที่จะนำมาแสดงนี้จะนำมาเฉพาะที่เห็นว่า แตกต่างกัน หรือคำที่มีการขยายความที่แตกต่างไปจากที่อื่น ๆ เพื่อไม่ให้ซ้ำซ้อนกัน

ตารางที่ 25 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาพระวินัย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สมันตปาสาทิกา วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/-/1	นโม	<p>คณธารมภกถา โย กบฺปโกฏฺฐีหิ อปฺปเมยฺย กาลํ กโรนฺโต อติทุกฺกรานิ เชทฺ ฺคโต โลกฺหิตาย นาถ นโม มหาคารุณิกสฺส ตสฺส.</p>	<p>ถ้อยคำเริ่มต้นคัมภีร์ ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการแด่พระผู้เป็นที่พึ่ง ผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณา พระองค์ผู้ทรงกระทำกรรมที่ทำได้ยากยิ่งตลอดกาลซึ่งจะนับประมาณมิได้ แม้ ด้วยหลายโกฏฺฐีหิ ทรงถึงความยากลำบาก เพื่อประโยชน์แก่อกุลแก่สัตว์โลก.</p>
วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/-/1	นโม นمامิ นมนสฺสมาโน นมนสฺสเนยฺย	<p>คณธารมภกถา อสมฺพุธํ พุทฺธนิเสวิตํ ยํ ภวาภวํ คจฺจติ ชีวโลโก นโม อวิชชาติกิเลสชาล- วิทฺธิสิโน ธมฺมวรสฺส ตสฺส. คุณฺเหติ โย สีสฺสสมาธิปญฺญา- วิมุตติญาณปฺปฤตฺตีหิ ยุตฺโต เชตตํ ชนฺนํ กุสฺลตฺถิกานํ. ตมฺริยสงฺฆํ สิริสา นمامิ อิจฺเจวมจฺจนตฺนมนสฺสเนยฺย. นมนสฺสมาโน รตนตฺตยํ ยํ ปฺปญฺญาภิสฺสนทํ วิปุลํ อลตฺถํ ตสฺसानุภาเวน หตฺนตฺตราโย.</p>	<p>ถ้อยคำเริ่มต้นคัมภีร์ ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการแก่พระธรรมอันประเสริฐ อันขจัดเสียซึ่งขำย คือกิเลสมีวิชชาเป็นต้น ที่พระพุทฺธเจ้าทรงเสวยอยู่เป็นนิตย์ ซึ่งสัตว์โลก เมื่อไม่ หยั่งรู้ต้องท่องเที่ยวไปสู่ภพน้อยและภพใหญ่. ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการด้วยเศียรเกล้า ซึ่งพระอริยสงฆ์ ผู้ประกอบด้วย คุณมีศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะเป็นค้ำมูล เป็นเนื่อานา บุญของเหล่าชนผู้มีความต้องการด้วยกุศล. ข้าพเจ้าฉันมัสการอยู่ ซึ่งพระรัตนตรัยอันควรนมัสการโดยส่วนเดียว ด้วย ประการดังกล่าวมานี้ ได้แล้วซึ่งกุศลผลบุญที่ไพบุลย์ หลังไหลไม่ขาดสายอันใด ด้วยอานุภาพแห่งกุศลผลบุญนั้น ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้ปลอดอันตราย.</p>

ตารางที่ 25 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
กษาวีรณีนุฎจกถา กษา.อ. (บาลี) 1/-/105	นโม กตวา กตยชลิ	คนถารมกถา พุทฺธ ฐมมยจ สงฆยจ วิปฺปสนฺเนน เจตสา วณฺทิตฺวา วณฺทนามานปฺชสาสกฺการาขณํ เถรวิสฺสยที่ปานํ ธิรานํ วินยกฺกเม ปฺพุพฺพจริยสีหานํ นโม กตฺวา กตยชลิ.	ถ้อยคำเริ่มต้นพระคัมภีร์ ข้าพเจ้ามีใจผ่องใส ไหว้พระพุทฺธ พระธรรม และพระสงฆ์อันเป็นรองรับการ ไหว้ การนบถือ การบูชา สักการะ ประนมมือทำความนอบน้อมพระเถระ ทั้งหลายผู้เป็นประทีปแห่งวงศ์ของพระเถระในการวินิจฉัยพระวินัย ผู้เป็น บูรพาจารย์ที่แก้วกล้า.
วินยสงฺคหอนุฎจกถา วินย.ส.อ. (บาลี) 1/-/1	นมสฺสิตฺวา	คนถารมกถา วตฺถุตฺตยํ นมสฺสิตฺวา สรณํ สพฺพปาณินํ วินยเย ปาฏวตฺถาย โยคาวจรกิกฺขุณํ วิปฺปกิณฺณมเนกตถ ปาฬิมุตฺตวินิจฺฉยํ สมาหริตฺวา เอกตถ ทสฺสยิสฺสมนากุลํ.	ถ้อยคำเริ่มต้นพระคัมภีร์ ข้าพเจ้า (พระสารีบุตรเถระชาวลังกา) ขอนอบน้อมพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึ่ง ของสรรพสัตว์ทั้งหลายจักรวบรวมข้อวินิจฉัยที่พ้นจากลำดับพระบาลีซึ่งกระจัด กระจายในที่ต่างๆ ไว้ในที่เดียวกัน ไม่ให้สับสนเพื่อความเป็นผู้ฉลาดในพระวินัย แก่พระโยคาวจรทั้งหลาย.

2. อรรถกถาพระสูตรต้นตปิฎก

อรรถกถาพระสูตรต้นตปิฎกจำแนกออกเป็น 5 ส่วนตามโครงสร้างของพระไตรปิฎก ได้แก่ อรรถกถาที่นิกาย อรรถกถามัชฌิมนิกาย อรรถกถาสังยุตตนิกาย อรรถกถาอังคุตตรนิกาย และอรรถกถาขุททกนิกาย ดังต่อไปนี้

2.1 อรรถกถาที่ฆนิกาย

อรรถกถาที่ฆนิกายมีชื่อว่า สุมังคลวิลาสินี มี 3 เล่ม จำแนกตามโครงสร้างของพระสูตรต้นตปิฎก ที่ฆนิกาย ได้แก่ อรรถกถาที่ฆนิกาย สีลขันธวรรค อรรถกถาที่ฆนิกาย มหาวรรค และอรรถกถาที่ฆนิกาย ปาฏิกวรรค ซึ่งพบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ทั้ง 3 เล่ม ดังตัวอย่างในตารางที่ 26

ตารางที่ 26 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาที่ขนิภาย สีลขันธวรรค

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สมังควลลิตานี อรรถกถาที่ขนิภาย สีลขันธวรรค ที่.สี.อ. (บาลี) 1/530/335	นมสสมานา นโม	เทวีชชุตตวณณนา [530] อายาจนตติ อุเทหิ ภว จนฺท อุเทหิ ภว สุริยาติ เอว อายาจนตติ . โถมยนตติ โสโม โจนโท ปริมณฺชโล จนฺโท สปปโก จนฺโทติอาทีนิ วทนฺตา ปสฺสนตติ. ปญฺชลิกาติ ปคฺคทิตถอยชฺชลิกา. นมสสมานาติ “นโม นโม”ติ วทนฺทานา.	อรรถกถาเทวีชชุตตร [530] คำว่า อ้อนวอน (อายาจนตติ) ความว่า พราหมณ์ทั้งหลายย่อมอ้อนวอน อย่างนี้ว่า ขอดวงจันทร์ผู้เจริญจงขึ้น ขอดวงอาทิตย์ผู้เจริญจงขึ้น. คำว่าขึ้นชม (โถมยนตติ) ความว่า ชนทั้งหลายย่อมกล่าวสรรเสริญว่า ดวงจันทร์เยือกเย็น ดวงจันทร์เรียวร้อย ดวงจันทร์มีรัศมีเป็นต้น. คำว่า ประนมมือ (ปญชลิกา) ได้แก่ ประคองกระพุ่มมือ. คำว่า นอบน้อม ความว่า กล่าวอยู่ว่า นโม นโม.
ที่.สี.อ. (บาลี) 1/250/208	นมสสมาโน	สรณคมนกถา [250] โส อหํ วิจริสสามิ คามา คามํ ปุรา ปุริ นมสสมาโน สมพุทฺธํ ฌมฺมสฺส จ สุธมฺมตฺตุนฺติ.	สรณคมนกถา [250] ข้าพระองค์จักกนิมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระธรรมซึ่งมีส่วน ชักนำให้เป็นคนดีท่องเที่ยวไปจากบ้านสู่บ้าน จากเมืองสู่เมือง.
อรรถกถาที่ขนิภาย มหาวรรค ที่.ม.อ. (บาลี) 2/348/318	นมสสามิ นโม กโรมิ	สกกปฬหุตตวณณนา [348] ปิตรํ เต สุขฺเมเสติ อติสฺสสิริกํ ตว ปิตรํ วทนฺทานโน นมสสามิ นโม กโรมิ.	อรรถกถาสกกปฬหุตตร [348] บาทคาถาว่า แม่คุณผู้เฉลียวฉลาด...บิดาของเธอ (ปิตรํ เต สุขฺเมเส) ได้แก่ ฉันทน้อมไหว้ คือขอทำความนอบน้อมบิดาของเธอผู้ทรงสิริอย่างยิ่ง.
ที่.ม.อ. (บาลี) 2/326/284	นโม นมตถุ	มหาโควินทสุตตวณณนา [326] อิติ ยถา เอตฺรหิ เอวรูปฺเส วา จานเนสุ กิสฺมิญฺจิวเทว ทุกฺเช อุปฺปนเน “นโม พุทฺธสฺสา” ติ วทนฺติ เอวํ ตทา “นมตถุ มหาโควินทสฺส พฺราหฺมณสฺส นมตถุ สตฺตปฺโรหิตสฺสา”ติ วทนฺติ.	อรรถกถามหาโควินทสุตตร [326] เพราะเหตุนั้น เมื่อทุกขบางอย่างนั้นแลเกิดขึ้นแล้วในที่เห็นปานนี้ ใน บัดนี้ ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า “ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า” ฉันทน ในเวลา นั้น ชนทั้งหลายก็กล่าวว่า “ขอนอบน้อมแต่ท่านมหาโควินทพราหมณ์ ขอ นอบน้อมแต่ท่านปุโรหิตของพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๗ พระองค์” ฉันทน.
ที่.ม.อ. (บาลี) 2/385/405	นโม	มหาสติปฏฺฐานสุตตวณณนา [385] เลณทฺวาเร รุกฺขมฺหิ อธิวตฺธา เทวตา นโม เต ปุริสาชฌณฺว นโม เต ปุริสฺสุตฺตม ยสฺส เต อาสฺวา ชีณา ทกฺขิณฺเยยฺยสิ มาริสฺสาติ.	อรรถกถามหาสติปฏฺฐานสุตตร [385] เทวดาที่สถิตที่ต้นไม้ใกล้ประตูถ้ากล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษ อาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษสูงสุด ขอความ นอบน้อมจงมีแต่ท่าน ท่านผู้เฒ่าทุกข ท่านสิ้นอาสวะแล้วเป็นผู้ควรแก่ทักษิณา.

ตารางที่ 26 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ที่.ม.อ. (บาลี) 2/77/70	นมสสมานา	มหาปทานสูตรตถวณณา [77] เต ตาวเทว ภณฺฑุ กาสายวสนา อญฺหิ ภิกฺขุปริกฺขาเรหิ สรีรปฏิ- มุเกเทหว วสสสติกตเถรา วีย ภควนฺตํ นมสสมานา ว นิสิตฺสุ.	อรรถกถามหาปทานสูตร [77] หมู่ชนเหล่านั้นมีศีรษะโล้นหนังหมัดผากาสาเย เป็นภิกขุมีบริวารแปด สวม ร่างกาย นั่งถวายนมัสการพระผู้มีพระภาคเหมือนพระเถระมีพรรษา 100.
ที่.ม.อ. (บาลี) 2/240/223	นมสสมาโน	มหาปรินิพพานสูตรตถวณณา [240] โส ยกฺขทาสเก ปกฺโกสาเปตฺวา พลิกฺกมฺมํ กาทฺเรตฺวาปิ เนว อนฺตํ น โภกฺกึ ปสฺสนโต เทวตานํ นมสสมาโน “อหํ อีมา ธาตุโย คหฺเตตฺวา จตุราสีติยา วิหารสทสเสสฺสุ นิตฺทิตฺวา สกฺกาเร กโรมิ มา เม เทวตา อนฺตรายํ กโรนฺตุ”ติ อาท.	อรรถกถาหาปรินิพพานสูตร [239] ท้าวเธอ (พระเจ้าอโศก) จึงรับสั่งให้เรียกคนทรงมา แม้รับสั่งให้ทำพลี กรรมแล้ว ก็ยังไม่เห็นเบื้องหน้าเบื้องหลัง เมื่อจะนอนบ้นอมเทวดาทั้งหลายจึง ตรัสว่า ข้าพเจ้าจะอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุเหล่านี้ไปบรรจุไว้ที่พระวิหาร 84,000 หลังแล้วทำสักการะ ขอเทวดาทั้งหลายจงอย่าทำอันตรายข้าพเจ้าเลย.
ที่.ม.อ. (บาลี) 2/295/263	นมสสนตา นมสสมานา	มหาโควินทสูตรตถวณณา [295] ตถาคตํ นมสสนตาติ นวทึ การณฺเหทึ ตถาคตํ นมสสมานา ธมฺมสฺส จ. สุธมฺมตฺนติ สฺวากฺขาตฺตาทีเกทํ ธมฺมสฺส สฺสุธมฺมตํ อุชฺฐปฺปฏิปนฺนตาทีเกทํ สงฺฆสฺส จ สฺสุปฺปฏิปฺตติ นติ อตฺถเ.	อรรถกถาหาโควินทสูตร [295] คำว่า ถวายนมัสการพระตถาคต (ตถาคต นมสสนตา) ได้แก่ ถวาย นมัสการพระตถาคต เพราะเหตุ 9 ประการ บาทกาล่าว่า และความดีของ พระธรรม (ธมฺมสฺส จ สฺสุธมฺมตํ) ได้แก่ ความดีของพระธรรมซึ่งต่างด้วยความ เป็นธรรมที่พระผู้มีภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น และความปฏิบัติดีของพระสงฆ์ซึ่ง ต่างด้วยความเป็นผู้ปฏิบัติตรง เป็นต้น.
ที่.ม.อ. (บาลี) 2/346/315	นมสสมานา อญฺจิสฺสุ	สกกฺกปฺพหฺสุตฺตตถวณณา [346] (เต มนุสฺสา) สํวึคฺคา โลมหฺภูจฺจตา อุทฺธคฺคโลมา หุตฺวา ทสนข- สโมธานสมฺมุขลํ อญฺชลิ สิริสมิ ปติฏฺฐเปตฺวา นมสสมานา อญฺจิสฺสุ.	อรรถกถาสักกปัญหาสูตร [346] (มนุษย์เหล่านั้น) พวกกันตกใจ ขนพองสยองเกล้า ขนลุกชูชันได้พากัน ยกกระพุ่มมือที่รุ่งเรืองด้วยการประชุมกันแห่งนี้ทั้งสิ้น วางไว้เหนือเศียรแล้ว ยืนนมัสการอยู่.

ตารางที่ 26 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ที่.ม.อ. (บาลี) 2/352/320	อณชลิ สิริสิ จเปตวา นมสสมานา ติฎฐติ	สกกปฬหสุตตวณณนา [352] สา (เทวธิดา) กิร ทเว ผลานิ ปตตา เตนสุสา เทวโลเก อภริติเยว นตถิ. นิจจํ ภควโต อุปฺภูฏานํ อาคณตฺวา อณชลิ สิริสิ จเปตวา ภควนฺตํ นมสสมานา ติฎฐติ.	อรรถกถาสักกปัญหาสูตร [352] ได้ยินว่า เทพธิดานั้นบรรลุผล 2 ประการแล้ว (โสดาปัตติผล- สกทาคามีผล) เพราะเหตุนั้น นางจึงไม่มีความยินดีในเทวโลกเลย นางมายังที่ บำรุงของพระผู้มีพระภาคประจำ แล้วยื่นยกอัญชลีขึ้นวางไว้บนศีรษะนมัสการ พระผู้มีพระภาคอยู่.
อรรถกถาที่มนิทาย ปาฎิกวรรค ที่.ปา.อ. (บาลี) 3/141/61	นโม	สมุปสาทนียสุตตวณณนา [141] โลกียมหาชน โอภาสิตฺวาปิ ชิปีตฺวาปิ นโม พุทฺธานนฺติ อตตโน อตตโน อุปนีสสเย จตฺวา พุทฺธานํ कुณเณ อนุสฺสเรตี.	อรรถกถาสัมปาทนียสูตร [141] โลกียมหาชน โอภาสิตฺวาปิ ชิปีตฺวาปิ นโม พุทฺธานนฺติ อตตโน พระคุณของพระพุทธเจ้าทั้งหลายว่า ขอความนอบน้อมจงมีแก่พระพุทธเจ้า ทั้งหลาย เป็นต้น.
ที่.ปา.อ. (บาลี) 3/62/22	นมสฺสตี	อุทุมฺพิรกสุตตวณณนา [62] อาปาถกนิสชาติ โหตีตี มนุสฺसानํ อาปาเถ ทสฺสนญฺจฺจาเน นิสีหตี. ยตถ เต ปสฺสนตี ตตถ ฐีโต วคฺคฺลิวฺตํ จรตี ปญฺจาทปํ ตปปตี เอกปาเทน ติฎฐตี สุริยํ นมสฺสตี.	อรรถกถาอุทุมพิรกสูตร [62] คำว่า เป็นผู้ม้ปกตินั่งในที่ที่คนเห็นได้ (อาปาถกนิสชาติ โหตี) ได้แก่ ย่อม นั่งอยู่ในทางเดิน คือ ในสถานที่มองเห็นมนุษย์ทั้งหลายได้ บุคคลผู้มีตบะย่อม ยืนอยู่ในสถานที่ที่มนุษย์ทั้งหลายจะมองเห็นได้ ย่อมประพฤติวัคคฺลิวฺตํ บำเพ็ญตบะ 5 อย่าง ยืนด้วยเท้าข้างเดียว ไหว้พระอาทิตย์.
ที่.ปา.อ. (บาลี) 3/244/134	นมสฺสตีพฺพา	สิงคาลสุตตวณณนา [244] โส กิร ตํ ภควโต วจันํ สุตฺตฺวา ว จินฺเตสิ “ยา กิร มม ปิตฺรา ฉ ทิสฺสา นมสฺสตีพฺพา ”ติ วุตฺตา น กิร ตา เอตา อณฺเณ กิร อริยสวเกน ฉ ทิสฺสา นมสฺสตีพฺพา. หนฺนทาหํ อริยสวเกน นมสฺสตีพฺพา ทิสฺยาเยว ปุจฺฉิตฺวา นมสฺสามีตี.	อรรถกถาสิงคาลสูตร [244] ได้ยินว่า สิงคาลกะ คหบดีบุตรนั้น สดับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค นั้นแล้วคิดว่า “ได้ยินว่า ทิศเหล่าใดอันบิดาของเรากล่าวไว้แล้วว่า ทิศ 6 อัน เจ้ากรรมนัสการ ดังนี้ ได้ยินว่า ไม่ใช่ทิศเหล่านั้น ได้ยินว่า ทิศ 6 เหล่าอื่นอัน อริยสาวกควรนอบน้อม เอาเถิด เราจักทูลถามถึงทิศ 6 ที่พระอริยสาวกควร นอบน้อมแล้ว จึงจักนอบน้อม ดังนี้.

ตารางที่ 26 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ที.ปา.อ. (บาลี) 3/242/133	นมสสิสสติ นมสสนํ กโรหิติ นมสสาเปติ	<p>สังคาลสูตรตถกถา</p> <p>[242] อถสส ปิตา มรณมญเเจ นิปนโน “มม ปุตตสส โอวาทํ ทาตุ วฏฏตี”ติ จินเตตวา ปุน จินเตสิ “ทิสสา ตาต นมสสาหิ”ติ เอวมสส โอวาทํ ทสสามิ โส อตถํ อชานนโต ทิสสา นมสสิสสติ อถ นํ สตถา วา สาวกา วา ปสฺสิตวา “กิ กโรหิติ”ติ ปุจฺฉิสฺสนติ. ตโต “มยหํ ปิตา ทิสสา นมสสนํ กโรหิติ มํ โอวาทํ”ติ วกฺขติ. อถสส เต “น ตฺยหํ ปิตา เอตา ทิสสา นมสสาเปติ อิมา ปน ทิสสา นมสสาเปติ”ติ ธมมํ เทเสสฺสนติ. โส พุทฺธ- สาสเน कुณํ ฌตฺวา “ปุณฺณกมมํ กริสฺสติ”ติ.</p>	<p>อรรถกถาสังคาลสูตร</p> <p>[242] ครั้งนั้น บิดาของเขานอนบนเตียงเป็นที่ตาย คิดว่า “ควรจะให้อิวาทแก่บุตรของเรา แล้วยังคิดต่อไปอีกว่า เราจักให้อิวาทแก่บุตรอย่างนี้ว่า นี่แน่ะ ลูก ลูกจงนอนน้อมทิศทั้งหลาย เขาไม่รู้จักน้อมน้อมทิศทั้งหลาย ลำดับนั้น พระศาสดาหรือพระสาวกทั้งหลายเห็นเขาแล้วจักถามว่า เธอยอมทำอะไร ดังนี้ จากนั้น เขาก็ตอบว่า บิดาของข้าพเจ้าสอนไว้ว่า เจ้าจงทำกรนอนน้อมน้อมทิศทั้งหลาย ดังนี้ ลำดับนั้น พระศาสดาหรือพระสาวกทั้งหลาย จักแสดงธรรมแก่เขาว่า บิดาของเธอจักไม่ให้เธอนอนน้อมน้อมทิศเหล่านั้น แต่จักให้เธอนอนน้อมน้อมทิศเหล่านี้ ดังนี้ เขารู้คุณในพุทธศาสนาแล้วจักทำบุญ ดังนี้.</p>

2.2 อรรถกถามัชฌิมนิกาย

อรรถกถามัชฌิมนิกายมีชื่อว่า ปปัญจสุทนี มี 4 เล่ม จำแนกตามโครงสร้างของพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย ได้แก่ อรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ อรรถกถามัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์ และอรรถกถามัชฌิมนิกาย อุรูปณณาสก์ ซึ่งพบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ทั้ง 4 เล่ม ดังตัวอย่างในตารางที่ 27

ตารางที่ 27 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาัมชฌิมนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	ข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ปปัญจสูทนี อรรถกถา ัมชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ ม.ม.อ. (บาลี) 1/44/126	นมสสมาโน	ภยภเวรวสุตตวณณนา [44] ปิยคามิโก รตตี จงกมณา นิภขณโต ตสส หนุสทท์ สุตวา จินเตสิ “อทุธา มํ ลากคิทุโธ เอส สุสาเน วสตีติ ฌตวา เทวราชา วิเหเจตุ อาคโต”ติ โส ชรคควสส ปุโรโต อณชลี ปคคเหตวา “สปปุริส เทวราช อชช เม เอกรตตี ขม สเว ปญจาย น เอวํ กริสสามิ”ติ นมสสมาโน สพพรตตี ยาจนโต อญจาลิ.	อรรถกถาภยภเวรวสุตตร [44] พระปิยคามิกะออกจากที่จงกรมในเวลากลางคืน ได้ยินเสียงครางของโค นั้นกระทบกันแล้วก็คิดว่า พระราชาของเทวดารู้ว่า ภิกษุนี้ติดอยู่ในลาภจึงอยู่ใน ป่าช้า แล้วเสด็จมาเพื่อเบียดเบียนเราเป็นแน่ ท่านจึงได้ยื่นประนมมือ ข้างหน้าโคแก่ แล้วนมัสการอ่อนนวยอบอยู่ตลอดทั้งคืนว่า ข้าแต่ท้าวเทวราชผู้ เป็นสัตว์บุรุษ วันนีขอท่านจงยกโทษให้อาตมาสักคืนหนึ่งเถิด ตั้งแต่วันพรุ่งนี้ไป อาตมาจักไม่ทำอย่างนี้.
ม.ม.อ. (บาลี) 1/49/129	นโม ตยตถุ	ภยภเวรวสุตตวณณนา [49] อุกสเสว เต ขนโธ สีหเสว วิขมภติ. มิกราช นโม ตยตถุ อปี กิลฺจึ ลภามเสติ.	อรรถกถาภยภเวรวสุตตร [49] พญาเนื้อ ลำตัวของท่านเหมือนพญาโคอุสุภะ การเยื้องกรายของท่านดุจ พญาราชสีห์ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ข้าพเจ้าจะได้อะไรบ้างเล่า.
ม.ม.อ. (บาลี) 1/144/336	นมสสมาโน	จุฬสีหนาทสุตตวณณนา [144] โส (อุลุกสกุโณ) เอกทิวส์ สมมาสมพุทฺธํ สายนุหสมเย ภิกขุสงฆ ปริวุตํ นิสินนํ ปพพตา โอริยุท วณทิตวา ปกฺเข ปณามเตวา อณชลี ปคฺคยท สีส์ เทฺจฺจา กตวา ทสพลํ นมสสมาโน อญจาลิ.	อรรถกถาจูฬสีหนาทสุตตร [144] วันหนึ่ง นกฮูกนั้นลงจากภูเขาแล้วไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้อันภิกษุ สงฆ์แวดล้อม ประทับนั่งอยู่ในเวลาเย็น ได้ป้องกันพระองค์อัญชลีกัมศีระ ะ ยืนนมัสการพระทศพล.
ม.ม.อ. (บาลี) 2/249/249	นโม กโรหิ นมกการ กโรหิ	วมมิกสุตตวณณนา [249] นโม กโรหิ นาคสสาติ อุปริวาทโต อปคมม สุทฺธวตถํ นิวาเสตวา นาคสส นมกการ กโรหิ. นาเคน อธิสยิตํ ธนํ นาม ยาว สตตมา กุลปริ- วณฺญา ขาทโต น ชียติ นาโค เต อธิสยิตํ ธนํ ทสฺสติ ตสฺมา นโม กโรหิ นาคสสาติ.	อรรถกถาวมมิกสุตตร [250] คำว่า นโม กโรหิ นาคสส (จงทำความนอบน้อมนาค) ความว่า จงหลีกเลี่ยง ไปเหนือลม นุ่งห่มผ้าสะอาดแล้วทำการนอบน้อมนาค ชื่อว่า ทรัพย์ที่นาค ครอบครอง กิน 7 ชั่วโมงก็ยังไม่หมด นาคจักให้ทรัพย์ที่ตนครอบครองแก่เธอ เพราะเหตุนี้ เธอจงทำความนอบน้อมนาค.

ตารางที่ 27 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ม.ม.อ. (บาลี) 2/251/40	นโม กโรหิ นมกการ กโรหิ	วมมิกสูตตวณณา [251] นาโคติ โข ภิกขุ ซีณาสวเสตฺ ภิกขุโน อธิวจนฺติ เอตล เยนตเถน ซีณาสโว นาโคติ วุจจติ. นโม กโรหิ นาคสชาติ ซีณาสวส พุทธานาสส “พุทโธ โส ภควา โพชาย ฌมฺมํ เทเสติ ทนฺโต โส ภควา ทมถาย ฌมฺมํ เทเสติ สนฺโต โส ภควา สมถาย ฌมฺมํ เทเสติ ติมฺโณ โส ภควา ตรณาย ฌมฺมํ เทเสติ ปรีนิจฺพุโต โส ภควา ปรีนิจฺพพานาย ฌมฺมํ เทเสติติ เอว นมกการ กโรหิติ อยมตถ อตถโถ.	อรรถกถาวมมิกสูต [251] ในคำนี้ว่า นาโคติ โข ภิกขุ ซีณาสวเสตฺ ภิกขุโน อธิวจนฺ (คำว่า นาค นั้นเป็นชื่อของภิกษุผู้เป็นซีณาสพ) พระซีณาสพท่านเรียกว่า นาค ด้วยอรรถ ไต อรรถนั้นท่านประกาศไว้แล้วในอนนังคณสูตร ในคำนี้ว่า นโม กโรหิ นาคสส (เธอจงทำความนอบน้อมนาค) มีเนื้อความดังนี้ว่า “เธอจงทำความนอบน้อม แต่พระพุทธานาคผู้เป็นพระซีณาสพอย่างนี้ว่า ‘พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมเพื่อการตรัสรู้ พระผู้มีพระภาคนั้นทรงฝึกแล้วจึงทรงแสดง ธรรมเพื่อการฝึก พระผู้มีพระภาคนั้นทรงสงบแล้วจึงทรงแสดงธรรมเพื่อการ ข้ามพ้น พระผู้มีพระภาคนั้นทรงปรีนิจพพานแล้วจึงทรงแสดงธรรมเพื่อการ ปรีนิจพพาน”.
อรรถกถา มัชฌิมนิกาย มัชฌิมนิพนธสารก ม.ม.อ. (บาลี) 2/-/53	นมสสมาโน	อุปาลิวาทสูตตวณณา [65] โส โสฬสวสสุทฺเทสิโก หุตฺวา เกนจิวทว กรณฺเียน อนฺโตนคร ปวีสิตุกาโม เอกํ นีลปิไลตํ นีวาเสตฺวา เอกํ หตฺถเ พนฺธิตฺวา เอเกน หตฺถเณน ปจฺฉิ เอเกน ฆณฺฑํ คเหตฺวา “อุสฺสรธ อยฺยา จณฺฑาทาลอ” นฺติ ชานาปนตถํ ตํ วาเทนฺโต นิจฺจิตตํ ปจฺจุปฏฺฐเปตฺวา ทิลุจทิลุจเ มนุสเส นมสสมาโน นครํ ปวีสิตฺวา มหาปถํ ปฎฺฐิขฺชช.	อรรถกถาอุปาลิสูต [65] มหาบุรุษนั้นมีอายุ 16 ปี ประสงค์จะเข้าไปภายในพระนครด้วยกรณียกิจ บางอย่าง จึงนุ่งท่อนผ้าเก่าสีเขียวผืนหนึ่ง ผูกแขนผืนหนึ่ง มือข้างหนึ่งถือ กระเช้า ข้างหนึ่งถือกระดิ่ง ห้ามคนนั้น ๆ เพื่อให้รู้ว่า นายทั้งหลายจงระลึกว่า ข้าพเจ้าเป็นจันฑาล ตั้งจิตไว้ต่ำต้อย นบนอบคนทั้งหลายที่ตนเห็นแล้ว ๆ เข้า ไปยังพระนคร ดำเนินไปตามถนนใหญ่.
ม.ม.อ. (บาลี) 3/455/310	นมสสนฺติ นโม กโรนฺติ	วาเสฏฺฐสูตตวณณา [455] นมสสนฺตติ นโม กโรนฺติ.	อรรถกถาวาเสฏฐสูต [455] คำว่า นมสสนฺติ (ย่อนอบน้อม) ได้แก่ ย่อมทำการนอบน้อม.

ตารางที่ 27 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>อรรถกถา มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ม.อุ.อ. (บาลี) 3/378/228</p>	<p>นมสฺสติ</p>	<p>ทกฺขิณาวิภังคสุตฺตวณฺณนา [378] น สุปปฏิการํ วทามิติ ปจฺจุปการํ น สุกฺรํ วทามิ อภิวาทนาทีสุ อาจริยํ ทิสฺวา อภิวาทนกรณํ อภิวาทนํ นาม. ยสฺมี วา ทิสภาคาเค อาจริโย วสติ อิริยาปเถ วา กปเปฺนโต ตทภิมุโข วนทิตฺวา คจฺฉติ วนทิตฺวา นิสิตฺติ วนทิตฺวา นิปชฺชติ อาจริยํ ปน ทูโรโตว ทิสฺวา ปจฺจุจฺจาย ปจฺจุคคฺมนกรณํ ปจฺจุจฺจานํ นาม. อาจริยํ ปน ทิสฺวา อณฺชลิ ปคฺคยฺห สีสฺเส ฐเปตฺวา อาจริยํ นมสฺสติ ยสฺมี วา ทิสภาคาเค โส วสติ ตทภิมุโขปิ ตเถว นมสฺสติ คจฺฉนโตปิ จิตฺตํ นิสินฺโนปิ อณฺชลิ ปคฺคยฺห นมสฺสติเยวาติ อิทํ อณฺชลิกรมํ นาม.</p>	<p>อรรถกถาทกฺขิณาวิภังคสุตฺต [378] คำว่า น สุปปฏิการํ วทามิ ความว่า เราไม่กล่าวการทำตอบแทนกันว่าเป็น การทำได้ง่าย บรรดาภิกษุมีการกราบไหว้เป็นต้น การเห็นอาจารย์แล้วทำ การกราบไหว้ ชื่อว่าการกราบไหว้. อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์อยู่ในทิศภาคใด ศิษย์เมื่อจะสำเร็จอิริยาบถก็หันหน้าไปทางทิศภาคนั้น เดินไหว้บ้าง นั่งไหว้ บ้าง นอนไหว้บ้าง ส่วนการเห็นอาจารย์แต่ไกลแล้ว ลูกขึ้นทำการต้อนรับ ชื่อ ว่าการต้อนรับ. ก็กรรมนี้ คือบุคคลเห็นอาจารย์แล้วประคองอัญชลีไว้เหนือ ศีรษะ นมัสการอาจารย์หรือหันหน้าไปทางทิศภาคที่อาจารย์นั้นอยู่ นมัสการ อย่างนั้นนั่นเอง เมื่อเดินไปก็ตี ยืนก็ตี นั่งก็ตี ย่อมประคองอัญชลีนมัสการ เหมือนกัน ชื่อว่าอัญชลีกรรม.</p>
<p>ม.อุ.อ. (บาลี) 3/397/24/</p>	<p>นมสฺสมานो อฏฺฐาสิ.</p>	<p>ปุณฺณโณวาทสุตฺตวณฺณนา [397] อถ เตสํ นาวํ อารุญฺห มุหุตฺตํ คตฺถาเลเวว อุปฺปาทิกํ อฏฺฐเปตฺวา สยมฺปิ เต อมนุสฺสา ภายานกานิ รูปานิ ทสฺสยีสฺส. ภิตฺตา มนุสฺสา อตฺตโน อตฺตโน เทวตา นมสฺสนติ. เถรสฺส กนิฏฺโฐ จูฬปุณฺณกฺกุฏุมฺพิกโ “มยฺหํ ภาตา อวสฺสโย โหตุ”ติ เถรสฺส นมสฺสมานो อฏฺฐาสิ.</p>	<p>อรรถกถापुณฺณโณวาทสุตฺต [397] ครั้นในเวลาที่พักผ่อนนั้นขึ้นเรือเดินทางไปได้ครู่เดียวเท่านั้น พวก อมนุษย์เหล่านั้นเองก็ได้ทำให้คลื่นลมเกิดขึ้น พวกมันแสดงรูปทั้งหลายที่น่า สะพึงกลัว. คนทั้งหลายหวาดกลัวแล้วพากันนอนบ้นอมเทวดาของพวกตน ส่วน จูฬปุณณกุกุมพีน้องชายของพระเจ้าระคิดว่าเป็นที่พึงเกิดแล้ว ได้ยืนนอนบ้นอมพระเจ้าระ.</p>

2.3 อรรถกถาสังยุตตนิกาย

อรรถกถาสังยุตตนิกาย มีชื่อว่า สารัตถปกาสินี มี 3 เล่ม จำแนกตามโครงสร้างของพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย ได้แก่ อรรถกถาสังยุตตนิกาย สคาถวรรค อรรถกถาสังยุตตนิกาย นิตานวรรค อรรถกถาสังยุตตนิกาย ชั้นธรรค อรรถกถาสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค และอรรถกถาสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ซึ่งพบการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ทั้ง 3 เล่ม แต่ไม่พบในส่วนของ นิตานวรรค ดังตัวอย่างในตารางที่ 28

ตารางที่ 28 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาสังยุตตนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สารัตถปกาสินี อรรถกถา สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ส.ส.อ. (บาลี) 1/187/216	นโม พุทธสส นมกการ กโรสิ	ธนัญชานีสุตตวณณนา [187] ยํ ปน ตวํ ฐิตาปิ นิสินนาปิ ขิปิตวาปิ อุกกาสิตวาปิ “ นโม พุทธสสา ”ติ ตสส มุณฺฑกสฺส สมณกสฺส นมกการํ กโรสิ ตํ สุเว เอกทิว- สมตตํ มา อกาสิ.	อรรถกถาธนัญชานีสุตตร [187] (พราหมณ์กล่าวว่า) การที่เธอยืนก็ดี นั่งก็ดี จามก็ดี ไก่ก็ดี ทำการนอบ น้อมแก่สมณะเหล่านั้นว่า นโม พุทธสส นั้น พุรุษนี้ เธออย่าได้ทำสิ่งนั้นสักวัน หนึ่งเถิด”.
ส.ส.อ. (บาลี) 1/195/226	นโม กโรหิ	สุนทริกสูตตวณณนา [195] ส ตุชฺชุกฺเขตฺส นโม กโรหิติ เอตถ ต-กาโร ปทสนฺธิโกโร ส ตวํ อุชฺชุกฺเขตฺส ชีณาสเวสุ นโม กโรหิติ อตฺถโ.	อรรถกถาสุนทริกสูตตร [195] ต อักษร ในคำนี้ว่า ส ตุชฺชุกฺเขตฺส นโม กโรหิ (ท่านจงทำความนอบน้อม ในพระชีณาสพผู้ชื่อตรงทั้งหลาย) ทำเป็นบทสนธิ อธิบายว่า ท่านนั้นจงกระทำ ความนอบน้อมในพระชีณาสพทั้งหลายผู้ชื่อตรง.
ส.ส.อ. (บาลี) 1/34/63	นมสฺสนฺติ ปัสสียา	นสนฺตีสุตตวณณนา [34] เย ตํ นมสฺสนฺติ ปัสสียา เต ยทิ ตถาวิมุตตํ เทวมนุสฺสา นมสฺสนฺติ อถ เย ตํ ภควนฺตํ กาเยน วา วาจา ย วา ออนุปฏิปัตติยา วา นมสฺสนฺติ เต ก็ ปัสสียา อุทาหุ อปัสสียาติ.	อรรถกถานสนฺตีสุตตร [34] คำว่า เทวดาและมนุษย์เหล่าใด นอบน้อมภิกษุผู้หลุดพ้นนั้น เทวดาและ มนุษย์เหล่านั้น บัณฑิตควรสรรเสริญหรือ (เย ตํ นมสฺสนฺติ ปัสสียา เต) ความ ว่า หากว่า เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย นอบน้อมพระผู้มีพระภาคผู้พ้นแล้วอย่าง นั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น เทวดาและมนุษย์เหล่าใด นอบน้อมพระผู้มีพระภาคนั้น ด้วยกาย วาจา หรือการปฏิบัติตามสมควร เทวดาและมนุษย์เหล่านั้นพึงเป็นผู้ อันบัณฑิตควรสรรเสริญหรือไม่ควรสรรเสริญ.

ตารางที่ 28 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ส.ส.อ. (บาลี) 1/40/79	นมสสมานา	<p>ทุติยปัชขุนนธิตุสตุตตวณณนา</p> <p>[40] ทสเม ธมมญจาติ จ สทเทน สงฆญจ อิติ ตีณิ รตนานิ นมสสมานา อิศาคตาติ วทติ.</p>	<p>อรรถกถาทุติยปัชขุนนธิตุสตุต</p> <p>[40] ในพระสูตรที่ 10 บัณฑิตพึงทราบวินัจฉัยดังต่อไปนี้ ด้วย จ ศัพท์ ในคำว่า และพระธรรม (ธมฺมํ จ) ธิดาของท้าวปัชขุนนะชื่อจุฬโกณฑกนทาย่อมกล่าวถึงพระสงฆ์ด้วยว่า “หม่อมฉัน เมื่อไหว้ซึ่งพระรัตนตรัยอย่างนี้ได้มาแล้ว ณ ที่นี้”.</p>
ส.ส.อ. (บาลี) 1/246/317	นมสสมานโน	<p>อาพวกสุตตวณณนา</p> <p>[246] นมสสมานโน สมพุทธธมมสส จ สุตมตฺตนิ “สมมาสมพุทธโธ วต ภควาสวากุขาโต วต ภควโต ธมฺโม”ติอาทินา นเยน พุทฺธสุโพธิตถญจ ธมมสุธมมตถญจ จ-สทเทน “สุปปปฏิปนโน วต ภควโต สวากสงโฆ”ติอาทินา สงฆสุปปปฏิปตติถญจ อภิตถวิตวา นมสสมานโน ธมฺมโฆสโก หุตวา วิจริสสามิติ วุตตํ โหติ.</p>	<p>อรรถกถาอาพวกสุต</p> <p>[246] คำว่า นอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระธรรมซึ่งมีส่วนชักนำให้เป็นคนดี ความว่า ซึ่งความตรัสรู้ดีของพระพุทธเจ้าและซึ่งความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรม โดยนัยเป็นต้นว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองหนอ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว” ด้วยอำนาจ จ ศัพท์ก็เป็นอันกล่าวได้ว่า ข้าพเจ้าเที่ยวชมเชยแล้วซึ่งความปฏิบัติดีของพระสงฆ์ นมัสการประกาศธรรมด้วยคำเป็นต้นว่า “พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคปฏิบัติดีแล้วหนอ”.</p>
ส.ส.อ. (บาลี) 1/262/334	นมสสมานโน อฏฐาสี	<p>ยชมานสุตตวณณนา</p> <p>[262] มหาชน ทิสวา “อิมํ ยถญํ ปฏิคฺคเหตุํ มหาพรหฺมา อาคจฺฉตี”ติ ชณฺณเกหิ ภูมียํ ปติฏฺฐาย อถฺชลี ปคคยฺห นมสสมานโน อฏฐาสี.</p>	<p>อรรถกถายชมานสุต</p> <p>[262] มหาชนครั้นเห็นแล้วต่างก็คิดว่า “ทำวมหาพรหมเสด็จมารับเครื่องบูชานี้” จึงคุกเข่าลงกับพื้นยื่นประคองอัญชลี นอบน้อมอยู่.</p>
ส.ส.อ. (บาลี) 1/265/335	นมสสติ	<p>ทุติยสกกนมสสนสุตตวณณนา</p> <p>[265] นวเม ภควนตํ นมสสติติ เอกัสํ อุตฺตรียํ ทุกฺลํ กตฺวา พฺรหฺมชาณฺโโก หุตฺวา สิริสิ อถฺชลี ชเปตฺวา นมสสติ.</p>	<p>อรรถกถาทุติยสกกนมัสสนสุต</p> <p>[265] ในพระสูตรที่ 9 บัณฑิตพึงทราบวินัจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า นอบน้อมพระพระภาค (ภควนตํ นมสสติ) ความว่า ท้าวสักกะพาดผ้าสองชั้นเฉวียงบ่า นั่งคุกเข่าแบบพรหม ประนมมือเหนือพระเศียร ถวายนมัสการ.</p>

ตารางที่ 28 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>อรรถกถา สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ส.น.อ. (บาลี) 1/-/1</p>	<p>นโม 1 จบ</p>	<p>บทนมัสการพระพุทธเจ้า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส. หมายเหตุ นอกจากบทนมัสการพระพุทธเจ้าแล้วไม่พบคำว่า “นโม” หรือคำศัพท์ที่ประกอบด้วย นม ธาตุที่มีความหมายและสาระสำคัญ เหมือนกับ นโม ในคัมภีร์เล่มนี้</p>	<p>บทนมัสการพระพุทธเจ้า ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น.</p>
<p>อรรถกถา สังยุตตนิกาย ขันธวรรค ส.ข.อ. (บาลี) 2/79/325-327</p>	<p>นมสฺสมาโน อฏฺฐาสิ นมสฺสามิ นมสฺสามานา อฏฺฐํสุ นมสฺสนติ ปสนฺนจิตฺตา</p>	<p>ขชฺชนียสฺสุดตฺตวณฺณนา [79] อเถโก มหาพรหฺมา สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย มนุสฺสปลํ โอลิเกนฺโต เถรํ ทิสฺวา “อชฺเชว ปพฺพชิตฺวา อชฺเชว ชุรคฺเค อรหตฺตํ ปตฺวา มหา อริยวสฺสปฏิปทํ ปุเรตุํ โฉพํ ปรีเยสฺสตี”ติ อถฺชลิ ปคฺคยฺห นมสฺสมาโน อฏฺฐาสิ. .... อถฺถโย อถฺถโยติ สตฺตสฺตา มหาพรหฺมานो นมสฺสามานา อฏฺฐํสุ. เตน วุตฺตํ ตา เทวตา สตฺตสฺตา อุพารา พรหฺมา วิมานา อภินิกฺขมิตฺวา นิตํ นมสฺสนติ ปสนฺนจิตฺตา ชีณาสโว คณฺหติ ปสุกฺกํ.</p>	<p>ขชฺชนียสฺสูตร [79] ขณะนั้น ท้าวมหาพรหมองค์หนึ่งออกจากสมาบัติแล้วตรวจดูถิ่นมนุษย์ อยู่ เห็นพระเถระจึงคิดว่า “พระเถระเพิ่งบวชในวันนี้เองแล้วก็ได้บรรลุ อรหัตผลในเวลาปลงผมเสร็จในวันนี้เช่นกัน บัดนี้กำลังแสวงหาท่อนผ้าอยู่ เพื่อบ่าเพ็ญมหาอริยวงส์ปฏิปทา” แล้วได้ยื่นประคองอัญชลีนมัสการอยู่. ....ขณะนั้นท้าวมหาพรหมอื่น ๆ รวมเป็นท้าวมหาพรหม 700 ได้ยื่นนมัสการ (พระนิตเถระ). ด้วยเหตุนั้น พระโบราณจารย์จึงกล่าวคาถาประพันธ์ไว้ว่า เทวตาเหล่านั้นจำนวนมากถึง 700 ออกจากพรหมวิมาน มีจิตใจเสื่อมใส นมัสการพระนิตเถระอยู่ว่า พระเถระเป็นพระชีนาสพ รับผ้าบังสุกุล.</p>
<p>อรรถกถา สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ส.สหา.อ. (บาลี) 3/88- 89/26</p>	<p>นมสฺสนติ นมสฺสมาโน อฏฺฐาสิ</p>	<p>ปฺถุณฺนสฺสุดตฺตวณฺณนา [88-89] สยมฺปิ เต อมนุสฺสา ภายานกานิ รูปานิ ทสฺสยีสฺสุ. ภิตฺตา มนุสฺสา อตฺตโน อตฺตโน เทวตานํ นมสฺสนติ. เถรฺสฺส กนิฏฺฐโง จุฬปฺถุณฺนกุฏุมฺพิกो “มยฺหํ ภาตา อวสฺสโย โหตุ”ติ เถรฺสฺส นมสฺสมาโน อฏฺฐาสิ.</p>	<p>อรรถกถापฺถุณฺนสฺสูตร [88-89] พวกอมนุษย์เหล่านั้นเองก็พากันแสดงรูปทั้งหลายที่น่าสะพรึงกลัว. คนทั้งหลายหวาดกลัวแล้วพากันนอบน้อมเทวดาของพวกตน ส่วนจุฬปถุณ กุฎุมพีน้องชายของพระเถระคิดว่า “พี่ชายของเราจงเป็นที่พึ่งเถิด” แล้วได้ยื่น นอบน้อมพระเถระ.</p>

ตารางที่ 28 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
อรรถกถา สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ส.ม.อ. (บาลี) 3/232/228-229	นโม เต	อาหารสุตตวณณนา [232] เสนทวาเร รุกขมทิ อธิวตถา เทวตา นโม เต ปุริสาชณฺณ นโม เต ปุริสูตตม ยสฺส เต อาสวา ชีณา ทกฺขิณฺณโยสิ มาริสาดิ.	อรรถกถาอาหารสูตร [232] เทวตาที่สถิตที่ต้นไม้ใกล้ประตูท่ามกลางว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ ท่านผู้เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ท่านผู้ nirutux ท่านสิ้น อาสวะแล้วเป็นผู้ควรแก่ทักษิณา.

2.4 อรรถกถาอังคุตตรนิกาย

อรรถกถาอังคุตตรนิกาย มีชื่อว่า มโนรลปุรณี มี 3 เล่ม จำแนกตามโครงสร้างของพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ได้แก่ เล่มที่ 1 อธิบายความในอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต เล่มที่ 2 อธิบายความในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต-จตุกกนิบาต และเล่มที่ 3 อธิบายความในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต-เอกาทสกนิบาต ซึ่งพบการปรากฏของ คำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับคำว่า “นโม” ทั้ง 3 เล่ม ดังตัวอย่างในตารางที่ 29

ตารางที่ 29 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
มโนรลปุรณี อรรถกถา อังคุตตรนิกาย อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/418/453	นโม เต	อปฺรอจฺจราสงฆาตวคฺควณณนา [418] เสนทวาเร รุกขมทิ อธิวตถา เทวตา นโม เต ปุริสาชณฺณ นโม เต ปุริสูตตม ยสฺส เต อาสวา ชีณา ทกฺขิณฺณโยสิ มาริสาดิ.	อรรถกถาปรอจฺจราสงฆาตววรรค [418] เทวตาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ใกล้ประตูถ้า แปลงอุทานว่า ท่านบุรุษอาชาไนย เราขอนอบน้อมท่าน ท่านบุรุษผู้สูงสุด เราขอนอบน้อม ท่านท่านผู้ nirutux ท่านมีอาสวะสิ้นแล้ว เป็นพระทักษิไนยบุคคล.

ตารางที่ 29 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>อจ.เอกก.อ. (บาลี) 1/2/21</p>	<p>นโม เต นมตถุ</p>	<p>รูปาทิวคควณณา [2] สุวณณโมโรปิ ทิมวณต์ อนุปวิสิตวา มหนต์ ปพพตคหนิ นิสสาย วสนโต นิจกาลิ สूरियสส อุทยกาเล สूरियมณทลั อุลโลเกตวา อตตโน รกขั กโรนโต เอวิ วทติ อุเทตยั จกขุมา เอกราชา หริสสวณโณ ปรีวิปปภาโส. ตํ ตํ นมสสามิ หริสสวณณิ ปรีวิปปภาสั ตยาชช कुตตา วิทเธมฺ ทิวสั. เย พราหมณา เวทคู สพพธมเม เต เม นโม เต จ มั ปาลยन्दุ. นมตถุ พุทธานั นมตถุ โพธิยา นโม วิมุตตานั นโม วิมุตติยา. อิมิ โส ปรีตตํ กตวา โมโร จรติ เอสนาติ.</p>	<p>พรรณนาความในวรรคที่กำหนดด้วยรูป เป็นต้น [2] ฝ่ายนกยูงทองเข้าไปยังป่าหิมพานต์ อาศัยชฎแห่งภูเขาใหญ่อยู่ แลดูดวง อาทิตย์ในเวลาพระอาทิตย์ขึ้นตลอดกาลเป็นนิตย์ เมื่อจะทำการรักษาตนจึง กล่าวอย่างนี้ว่า พระอาทิตย์เป็นดวงตาโลก เป็นราชาเอกมีสีเหลืองดั่งทอง ทำพื้นแผ่นดิน ให้สว่างไสว อุทัยขึ้นมา ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าขออนอบน้อมพระอาทิตย์นั้น ซึ่งมี สีเหลืองดั่งทอง ทำพื้นแผ่นดินให้สว่างไสว ในวันนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายเป็นผู้ อันท่านคุ้มครองแล้ว พึ่งอยู่เป็นสุขตลอดวัน. พราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นผู้ จบเวทในธรรมทั้งปวง ข้าพเจ้าขออนอบน้อมพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น และ ขอพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น โปรดรักษาข้าพเจ้าด้วย ขอความนอบน้อม (ของข้าพเจ้า) จงมีแต่พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ขอความนอบน้อม (ของข้าพเจ้า) จงมีแต่พระโพธิญาณ ขอความนอบน้อม (ของข้าพเจ้า) จงมีแต่ท่านผู้หลุดพ้น แล้วทั้งหลาย ขอความนอบน้อม (ของข้าพเจ้า) จงมีแต่วิมุตติ (ธรรมเป็น เครื่องหลุดพ้น) นกยูงนั้นครั้งทำปรีตนี้แล้ว จึงเที่ยวแสวงหาอาหาร.</p>
<p>อจ.เอกก.อ. (บาลี) 1/259/364</p>	<p>นมสสาเปติ</p>	<p>วิสชาवादถุ [259] เอเต ตาว เอตตกา कुณา โหนตุ อิมิสสา ปน ปิตา อนโตเทวตา นมสสาเปติ อิมิสส โก อตโถติ?....</p>	<p>เรื่องนางวิสาขา [259] เศรษฐีกล่าวว่า เหล่านี้เป็นคุณความดีเท่านี้ก็ช่างเกิด แต่บิดาของนางนี้ ให้นอบน้อมเทวดาภายใน ประโยชน์อะไรของโอราพนี้.</p>
<p>อจ.ทุก.อ. (บาลี) 2/16/20</p>	<p>นมสสมาโน</p>	<p>อธิกรณวคควณณา [16] โส อหิ วิจิริสสามิ คามา คามิ ปุรา ปุริ นมสสมาโน สมพุทธิ ธมมสส จ สุธมมตนต์ติ.</p>	<p>อธิบายความในอธิกรณวรรค [16] ข้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรมที่พระองค์ ตรัสไว้ดีแล้ว และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีแล้วเที่ยวประกาศธรรมไปทุกหนทุกแห่ง ตามหมู่บ้านหรือตามหัวเมืองน้อยใหญ่.</p>

ตารางที่ 29 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
อง.ติก.อ. (บาลี) 2/59/166	นมสสนติ	ติกณณสูตรตวณณา [59] ตํ นมสสนติ โคตมนติ ตํ โคตมโคตตํ พุทธสาวกา นมสสนติ . อถ วา โคตมพุทธสส สาวโกปี โคตโม ตํ โคตมํ เทวมนุสสา นมสสนติ ติ อตโถ.	อรรถกถาติกณณสูตร [59] คำว่า นอบน้อมพระโคตมพระองค์นั้น ความว่า พุทธสาวกทั้งหลายย่อม นอบน้อมพระโคตมพระองค์นั้น อีกอย่างหนึ่งว่า แม้พระสาวกของพระโคตม พุทธเจ้าก็ชื่อว่า โคตม อธิบายว่า เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมนอบน้อม พระโคตมพระองค์นั้น.
อง.ติก.อ. (บาลี) 2/81/232	นมสสมานา อัญจัสสุ	จुฬนิกาสุตตวณณา [81] สหสสจกกวาเพ เทวมนุสสา อณชลิ ปคคณหิตวา ปคคณหิตวา เถรี เยว นมสสมานา อัญจัสสุ .	อรรถกถาจูฬนิกาสูตร [81] เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายใน 1,000 จักรวาฬได้พากันประนมมือยืนไหว้ พระเถระ.
อง.ติก.อ. (บาลี) 2/31/112	นมสเสยย นโม กเรยย สกกเรยย ปฏิมานเยย	สพฺรหมกสุตตวณณา [31] นมสเสยยาติ นโม กเรยย. สกกเรยยาติ สกกาเรน ปฏิมานเยย.	อรรถกถาสพฺรหมกสูตร [31] คำว่า นมสเสยย ฟังนมัสการ แปลว่า ฟังนอบน้อม. บทว่า สกกเรยย ฟัง สักการะ แปลว่า ฟังต้อนรับด้วยเครื่องสักการะ.
อง.ติก.อ. (บาลี) 2/81/236	อณชลิ ปคคยห นมสสมานา นินสิเทยฺยํ	จुฬนิกาสุตตวณณา [81] ตํ อาโลกํ สณฺขานเยยุนติ ตํ อาโลกํ ทิสวา “เยน สุริโย อตถณฺเจว คมิโต อญฺจาปีโต จ พหฺลนฺธการณจ วิสสฺมุจฺ อส โส ปุริโส อิทานิ อาโลกํ กตวา จิโต อโห อจฺฉริยปุริโส”ติ อณชลิ ปคคยห นมสสมานา นินสิเทยฺยํ .	อรรถกถาจูฬนิกาสูตร [81] คำว่า ฟังให้รู้แสงสว่างนั้น ความว่า มนุษย์ทั้งหลายเห็นแสงสว่างนั้นแล้ว พากันประนมมือนั่งนอบน้อมว่า ดวงอาทิตย์ตกดินแล้วก็ขึ้นมาขจัดความมืด บัดนี้ ชายคนนี้นั่งให้แสงสว่าง โอช่างเป็นชายผู้น่าอัศจรรย์.
อง.จตุกก.อ. (บาลี) 2/25/305	นมสสมานา อญฺฐาสี	กาฬการามสุตตวณณา [25] सा सानुहसमे अपुरिपासात् आरुयह महनत्तं पुप्फसमुक्कं कहेत्वा स्तद्ग कुणे अनुसस्सริत्वा अणुจ पुप्फम्मणुजिये तसพลसस विससฺเซत्त्वा อณชลิ ปคคยห นมสสมานา อญฺฐาสี .	อรรถกถากาฬรามสูตร [25] ในตอนเย็นนางได้ขึ้นไปยังปราสาทชั้นบน ถือเอากำดอกไม้กำใหญ่ ระลึก ถึงคุณทั้งหลายของพระศาสดาโปรยดอกไม้ 8 กำมือ ได้ยินประคองอัญชลิ นมัสการพระทศพล.

ตารางที่ 29 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
อง.ฉก.อ. (บาลี) 2/23/122	นมสสนติ	โลกสุตตวณณา [23] ตัม นมสสนตีติ ตัม ตถาคตัม เต สรณัม คตา นมสสนติ . อิทานิ ยัม วทนตา เต นมสสนติ ตัม ทสเสตุ ทนโตติอาทิ วุตตัม.	อรรถกถาโลกสูตร [23] คำว่า ย่อมนมัสการพระพุทธเจ้านั้น ความว่า มนุษย์เหล่านั้นถึงพระตถาคตเจ้านั้นเป็นที่พึง นอบน้อมอยู่. บัดนี้ ชนเหล่านั้นเมื่อจะกล่าวถึงพระพุทธเจ้าพระองค์ใด นอบน้อมอยู่ เพื่อแสดงถึงพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นจึงกล่าวคำว่า ทนโต เป็นต้น.
อง.ฉก.อ. (บาลี) 3/43/122	นมสสนติ	นาคสุตตวณณา [43] นมสสนตีติ กาเยน นมสสนติ วาจาเย นมสสนติ มนสา นมสสนติ ฌมมานุชฌมมปฏิปัตติยา นมสสนติ สกฺกโรนติ ครุํ กโรนติ . เทวาปี ตัม นมสสนตีติ ทุกขปปตตา สุพรหมเทวปุตตาทโย สุขปปตตา จ สพเพว ทสสทสสจกฺกวาหวลีโน เทวาปี ตุมहे นมสสนติ .	อรรถกถานาคสูตร [43] คำว่า นอบน้อมอยู่ ความว่า ย่อมนอบน้อมด้วยกาย วาจา ใจ คือนอบน้อมด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ได้แก่ สักการะ ทำความเคารพ. คำว่า แม้เทวดาทั้งหลายย่อมนอบน้อมพระองค์ ความว่า แม้เทวดาทั้งหลายมีสุพรหมเทพและพระราชโอรสผู้ประสบความสำเร็จ และเทวดาในหมื่นจักรวาลผู้ประสบความสำเร็จย่อมนมัสการพระองค์.

2.5 อรรถกถาขุททกนิกาย ปรับใหม่

อรรถกถาขุททกนิกาย มีหลายคัมภีร์ ได้แก่ ปรมัตถโชติกา อธิบายความในส่วนของขุททกปาฐะ ฌัมมปัทฏฐกถา อธิบายความในส่วนของธรรมบท ปรมัตถทีปนี อธิบายความในส่วนของอุทานและอติวุตตะกะ ปรมัตถโชติกา อธิบายความในส่วนของสุตตนิบาต ปรมัตถทีปนี อธิบายความในส่วนของวิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา และเถรีคาถา ชาตักกุฎฐกถา อธิบายความในส่วนของชาดก สัทธัมมปัชโชติกา อธิบายความในส่วนของมหานิทเทศและจูฬนิทเทศ สัทธัมมปกาสิณี อธิบายความในส่วนของปฏิสัมภิทามรรค วิสุทธชนวิลาสินี อธิบายความในส่วนของอปทาน มจฺจัตถวิลาสินี อธิบายความในส่วนของพุทธวงศ์ และปรมัตถทีปนี อธิบายความในส่วนของจรียาปิฎก โดยพบการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ทุกคัมภีร์ ดังตัวอย่างในตารางที่ 30-45

ตารางที่ 30 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/17/172</p>	<p>นมสสาม</p>	<p>ยานีธาคาถาคถายวณณนา (รตตณสูตตวณณนา) [17] ยสฺมา ปน รมฺเม มคฺคธมฺโม ยถา ยฺคนทฺสสมถวิปฺสสนาพฺเลน คนฺตพฺพํ กิเลสฺกขํ สฺมจฺฉินฺทฺนเตน ตถา คโธติ ตถาคโธ. นิพฺพาน- ธมฺโมปิ ยถา คโธ ปณฺญา ยปฏิวิทฺโธ สพฺพทฺกขฺปปฏิวิทฺธาตาย สฺมปฺชติ พฺุทฺธาทีหิ ตถา อวคโธ ตสฺมา “ตถาคโธ” ตเวว วุจฺจติ. ยสฺมา จ สงฺโฆปิ ยถา อตฺตหิตาย ปฏิปนฺเนหิ คนฺตพฺพํ เตน เตน มคฺเคน ตถา คโธติ “ตถาคโธ” ตเวว วุจฺจติ. ตสฺมา อวเสสคาถาทวเยปิ ตถาคตํ ธมฺมํ นมสสาม สุวตฺถิ โหตุ ตถาคตํ สงฺฆํ นมสสาม สุวตฺถิ โหตุติ วุตฺตํ. เสสํ วุตฺตณฺยเมวาทิ.</p>	<p>พรรณนา 3 คาทว่า ยานีธ เป็นต้น (อรรถกถารัตนสูตร) [17] อนึ่ง เพราะเหตุที่ในพระธรรม มรรคธรรมดำเนินไปแล้วอย่างที่พึงดำเนิน ไปด้วยการถอนฝ่ายกิเลสด้วยกำลังสมถวิปัสสนาซึ่งเป็นธรรมคู่กัน แม้นิพพาน ธรรมอันพระพุทเจ้าเป็นต้นทรงบรรลุแล้วอย่างที่ทรงบรรลุ คือแห่งตลอด แล้วด้วยปัญญา พร้อมทั้งจะกำจัดทุกข์ทั้งปวง ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ตถาคต. อนึ่ง เพราะเหตุที่แม้พระสงฆ์ดำเนินไปแล้วอย่างที่ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ เกื้อกูลแก่ตนพึงดำเนินไปโดยมรรคนั้น ๆ เหตุฉนั้น ท่านจึงเรียกพระสงฆ์ว่า ตถาคต. ฉะนั้น แม้นใน 2 คาทาที่เหลือ ท้าวสักกเทวราชจึงตรัสว่า พวกเรา นอบน้อมตถาคตธรรม ขอความสวัสดิ์จงมี”.</p>
<p>ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/6/120</p>	<p>นมสสามิ</p>	<p>มาตาปิตุอุปฺภูจฺจณนฺตिकाถาวณณนา [6] เย คหฺนฺจา ปุณฺณกรรา สีลวนฺโต อุปาสกา ธมฺเมน ทารํ โปเสนฺติ เต นมสสามิ มาตฺสึติ.</p>	<p>พรรณนาความในคาทา มีการบำรุงมารดาบิดา เป็นต้น (มังคลสูตร) [6] คฤหัสถ์เหล่าใดเป็นผู้กระทำบุญ มีศีล เป็นอุบาสก ย่อมเลี้ยงภรรยาโดย ธรรม ดูก่อนมาตลี เราย่อมนอบน้อมคฤหัสถ์เหล่านั้น.</p>
<p>ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/16/172</p>	<p>นมสสาม</p>	<p>ยานีธาคาถาคถายวณณนา (รตตณสูตตวณณนา) [16] ยสฺมา จ โส เทวมนุสฺเสหิ ปุปฺผคนฺธาทีนา พหิ นิพฺพตฺเตน อุปการเกน ธมฺมานุสฺสมปฏิปตฺตาทีนา จ อตฺตนิ นิพฺพตฺเตน อติวิย ปุชฺชิตฺตํ ตสฺมา สกฺโก เทวานมินฺโท สพฺพํ เทวปริสฺสํ อตฺตนา สทฺธิ สมฺปิณฺเฑตฺวา อาห “ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชฺชิตํ พุทฺธํ นมสสาม สุวตฺถิ โหตุ”ติ.</p>	<p>พรรณนา 3 คาทว่า ยานีธ เป็นต้น (อรรถกถารัตนสูตร) [16] อนึ่ง เพราะเหตุที่พระพุทเจ้าพระองค์นั้น อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บูชาอย่างเหลือเกินด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้นที่เกิดภายนอกเป็น อุปกรณ์และที่เกิดในตนมีการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมเป็นต้น ฉะนั้น ท้าวสักกเทวราชทรงประมุขเทวบริษัททั้งหมดกับพระองค์แล้วตรัสว่า “พวกเรานอบน้อมพระตถาคตพุทเจ้าผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอ ความสวัสดิ์จงมี”.</p>

ตารางที่ 30 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.ข.อ. (บาลี) 1/-/6-7</p>	<p>นโม 3 จบ</p>	<p>สรณคณคณกวิภาวนา อิทานิ สรณคมนาทีสุ หีสตีติ สรณํ สรณคตานิ เต เนว สรณคมนเนน ภยํ สนตาสํ ทุกขํ ทุกคคติ ปริกุกิเลสํ หีสติ วิธมตี นิโรธตีติ อตโถ. อลวา หิตเต ปวตตเนน อหิตา จ นีวตตเนน สตตานิ ภยํ หีสตีติ พุทโธ ภวณตารา อุตตรเนน อสสาส- ทาเนน จ ธมโม อปฺปกานมปิ การานํ วิปุลผลปฏิ- ลาภกรณเนน สงฺโฆ. ตสฺมา อิมินาปิ ปรียาเยน ตํ รตนตตยํ สรณํ. ตปฺปสาทตคฺครุตาหิ วิหตวิหฺรตีติ กิลเโส ตปฺปรายณตการปฺปวตโต อปรปฺปจโย วา จิตตฺตปฺปาโท สรณคมนํ. ตํสมมฺกํ สตโต ตํ สรณํ คจฺจตี วุตตปฺปการเนน จิตตฺตปฺปาเพน “เอส เม สรณํ เอส เม ปรายณนตี เอวเมตํ อฺเปตีติ อตโถ อฺเปนโต จ “เอเต มยํ ภนเต ภควนตํ สรณํ คจฺจาม ธมฺมณฺจ อฺปาสเก โน ภควา ธาเรตุ”ติ ตปฺปสฺสภลลิกาทโย วีย สฺมาทาเนน วา “สฺตถา เม ภนเต ภควา สวาโก- หฺมสมฺมิตี”ติ มหากสฺสปาทยอ วีย สิสฺสภาวุคฺคมนเนน วา “เอวํ วุตเต พรหมายุ พราหฺมณเณ อฺภูจายาสนา เอกํสํ อุตตฺตราสจํ กิริตวา เยน ภควา เตนณฺชลลี ปณฺนาเมตวา ติกฺขตฺตํ อฺททานํ อฺททานลลิตี ‘นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมมาสมฺพุทฺธสฺส. นโม ตสฺส ๗เปฯ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส’ติ...</p>	<p>สรณคณคณกวิภาวนา บัดนี้ จะกล่าวชี้แจงในเรื่องการถึงสรณคณเป็นต้น ดังต่อไปนี้- พระรัตนตรัยที่ชื่อว่า สรณะ เพราะกำจัด. อธิบายว่า บิพ ทำลาย นำออก ดับภัยคือความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ทุกข์ ทุกติ ความเศร้าหมอง ด้วยการถึงสรณะนั้นนั่นแลของคนทั้งหลายที่ถึงสรณ คณ. อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าชื่อว่า สรณะ เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการให้เข้าถึงสิ่งที่เป็น ประโยชน์และนำออกจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์. พระธรรมชื่อว่า สรณะ เพราะให้สัตว์ข้ามพ้นกันดาร คือภพ และให้ความโปร่งใจ. พระสงฆ์ชื่อว่า สรณะ เพราะกระทำสักการะแม่เล็กน้อยให้กลับได้ผลอัน ไพบุลย์ เพราะฉะนั้น พระรัตนตรัยนั้นจึงชื่อว่า สรณะ โดยปริยายดังว่ามานี้. จิตตฺตปฺปาทที่ความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนั้นและความเคารพในพระรัตนตรัยนั้นกำจัดทำลาย กิเลสเสียได้เป็นไปโดยอาการคือความมีพระรัตนตรัยนั้นเป็นเบื้องหน้า หรือไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย (ชกฺจุง) ชื่อว่า สรณคมนํ. สัตว์ผู้พึงพร้อมด้วยจิตตฺตปฺปาทนั้น ย่อมถึงพระรัตนตรัยนั้นเป็นสรณะ. อธิบายว่า ย่อมเข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยจิตตฺตปฺปาทที่มีประการดังกล่าวแล้วอย่างนี้ว่า นี่เป็นสรณะของข้าพเจ้า นี่เป็นเครื่องนำหน้าของข้าพเจ้า. ก็บุคคลเมื่อจะเข้าถึงย่อมเข้าถึงด้วยวิธีสมาทานเหมือนอย่าง นายพานิชสองคนชื่อว่า ตปฺปสฺสและภลลิกะ เป็นต้นว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งสองนั้น ขอถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าและพระธรรมเป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดทรงจำข้าพระองค์ทั้ง สองว่าเป็นอุบาสก” ดังนี้ก็ได้ เข้าถึงด้วยวิธี ย่อมเป็นเป็นศิษย์ เหมือนอย่างท่านพระมหากัสสปะเป็น ต้นว่า “ข้าพระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก” ดังนี้ ก็ได้. เข้าถึงด้วยวิธีนี้ย่อมตัวไปในพระรัตนตรัยนั้นเหมือนอย่างพรหมยุพราหฺมณ เป็นต้น ความบาลีว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ พรหมยุพราหฺมณก็ลุกจากอาสนะ กระทำผ้าห่มเฉียงบ่า ประนม มือไปทางพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ เปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมมาสมฺพุทฺธสฺส, นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมมาสมฺพุทฺธสฺส, นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมมาสมฺพุทฺธสฺส. ดังนี้ก็ได้.</p>

ตารางที่ 30 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/6/120	นมสสนีย- ภาวเหตุโต	มาตาปิตุอุปภูฐานนตिकाถาวณณนา [120] เสยยถิที่ อูโปสถทิวเสสุ ปรีพพทานัน นกขตตทิวเสสุ นกขตต- ทสสาปนํ มงคทิวเสสุ มงคกรรมํ ทิฏฐธมมิกสมปรายิกเส อตเถสุ โอวาทานุสาสนนติ. ตํ วุตตนเยเนว ทิฏฐธมมิกहितเหตุโต สมปรายิก- हितเหตุโต เทวตาทิปี นมสสนีย ภาวเหตุโต จ มงคณติ เวทิตพพ.	พรรณนาความในกาลา มีการบำรุงมารดาบิดา เป็นต้น (มงคลสูตร) [120] การให้เสบียงอาหารในวันอุโบสถ การให้ดูงานนักชัตถุภัก์ กระทำมงคล ในวันมงคล การโอวาทสั่งสอนในประโยชน์ทั้งหลายที่เป็นไปในปัจจุบัน และ เป็นไปภายหน้า การสงเคราะห์นั้นพึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่ง ประโยชน์ในปัจจุบัน เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์ในภายหน้า และเพราะเป็น เหตุแห่งความเป็นผู้ที่มีเทวดาทรงหลายพึงนอบน้อม.
ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/6/120	นมสสามิ	มาตาปิตุอุปภูฐานนตिकाถาวณณนา [6] เย คหฐจา ปุณณกรา สีลวนโต อุปาสกา ธมเมน ทารุ โปเสนติ เต นมสสามิ มาตลิตี.	พรรณนาความในกาลา มีการบำรุงมารดาบิดา เป็นต้น (มงคลสูตร) [6] คฤหัสถ์เหล่าใดเป็นผู้กระทำบุญ มีศีล เป็นอุบาสก ย่อมเลี้ยงภรรยาโดย ธรรม ดูก่อนมาตลี เราย่อมนอบน้อมคฤหัสถ์เหล่านั้น.

ตารางที่ 31 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
อัมมปทัฏฐกถา อรรถกถา ขุททกนิกายธรรมบท ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/-/111	มิกราช นโม ตยตถ	เทวตตตตตถ อกรรมส เต กิจจํ ยํ พลํ อหุมหเส มิกราช นโม ตยตถ อปี กิณฺจิ ลภามเส.	เรื่องพระเทวทัต พญาเนื้อ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ข้าพเจ้าได้กระทำกิจอย่างหนึ่งแก่ท่าน ตามกำลังที่ตนมีอยู่ ข้าพเจ้าจะได้อะไรเป็นเครื่องตอบแทนบ้าง.

ตารางที่ 31 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/-/76	นโม 3 จบ	<p>สาริปุตตตเถรวตถุ</p> <p>ราชา สตถุ สนตักิ คนตวา ‘เขฎฐปุตโต เม พุทโธ กนิฏฐปุตโต ปจฺม- อคฺคสาวโก ปุโรหิตปุตโต ทุตติยอคฺคสาวโก’ติ เต โอโลเกตวา ‘มเมว พุทโธ มเมว ธมโม มเมว สงโฆ นโม ตสส ภควโต อรหโต สมหา- สมพุทฺธสสา’ติ ติกขตฺตํ อุทานํ อุทานตวา สตถุ ปาหฺมุเล นิปชฺชิตวา ....นิพฺพชฺชํ พุทฺธปฺปญฺจานํ กโรติ.</p>	<p>เรื่องพระสารีบุตรเถระ</p> <p>พระราชาสเด็จพระเจ้าไปยังสำนักของพระศาสดาทรงแลดูพระพุทธรูปเจ้าและสาวก เหล่านั้นด้วยทรงดำริว่า พระราชาบุตรคนโตของข้าพเจ้าเป็นพระพุทธรูปเจ้า พระ ราชาบุตรคนเล็กเป็นปฐมอัครสาวก บุตรของปุโรหิตของเราเป็นอัครสาวกที่ สอง ดังนี้แล้วเปล่งอุทาน 3 ครั้งว่า พระพุทธรูปเจ้าของเรา พระธรรมของเรา พระสงฆ์ของเรา ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ ชอบได้ด้วยพระองค์เองพระองค์นั้น ทรงมอบที่ใกล้พระบาทของพระศาสดา ...ทำการบำรุงพระพุทธรูปเจ้าเป็นประจำ.</p>
ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/-/372	นโม	<p>ขมพุกตเถรวตถุ</p> <p>ยํ โลกํ พฺราหฺมณาย โขปิ ตวา ปกฺขลิตฺวา ‘นโม มหาพฺรหฺมโน’ติ วทฺนติ โส เอว มหาพฺรหฺมาติ.</p>	<p>เรื่องขัมพุกเถระ</p> <p>ชนทั้งหลายมีพราหมณ์เป็นต้นในโลกจามแล้ว พลาดพลั้งแล้วย่อมกล่าวว่า ขอ ความนอบน้อมจงมีแก่มหาพราหมณ์ อาศัยผู้ใด ผู้นั้นแหละเป็นท้าวมหาพราหมณ์.</p>
ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/-/487	นโม 1 จบ	<p>อกโกสกการทวาชตถุ</p> <p>สา (พฺราหฺมณิ) ขิปีตวาปิ กาสิตวาปิ ปกฺขลิตฺวาปิ “นโม ตสส ภควโต อรหโต สมหาสมพุทฺธสสา”ติ อิมํ อุทานํ อุทานสิ.</p>	<p>เรื่องพระอภิกโกสกการทวาชะ</p> <p>นางพราหมณ์นั้นไต่ถามก็ดี จามก็ดี พลาดล้มก็ดีเปล่งอุทานนี้ว่า ขอนอบน้อมแด่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ห่างไกลจากกิเลส ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น.</p>
ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/-/172	ปุชฺชํ กโรนฺโต นฺมสฺสมาโน ปุชฺชํ กตฺวา	<p>เทโวโรหนวตถุ (ยมกตถุ)</p> <p>ปญฺจสิโข คนฺธพฺพเทวปุตฺโต เพฺลฺวปณฺฑิวิณํ อาทาย ทกฺขิมปฺสเส จตฺวา สตถุ คนฺธพมฺบูรฺททิพฺพวิณาย สทฺเทน ปุชฺชํ กโรนฺโต โอตฺริ มาตฺลิ สงฺคาทโก วามปฺสเส จตฺวา ทิพฺพคนฺธมาลาปฺปฝํ คเหตฺวา นฺมสฺสมาโน ปุชฺชํ กตฺวา โอตฺริ มหาพฺรหฺมา ฉตฺตํ ธาเรสิ สุยาโม วาลพีชนิ ธาเรสิ.</p>	<p>เรื่อง ยมกปาฏิหาริย์ (เทโวโรหนะ)</p> <p>เทพบุตรนักฟ้อนชื่อปัญจสิชะ ถือพิณสีเหลืองดุษฎีมโหรียืนอยู่ ณ ข้างเบื้อง ขวา ทำการบูชาด้วยการฟ้อนแด่พระศาสดาลงมา มาตลีสั่งคาทเทพบุตรยืน ณ ข้างเบื้องซ้าย ถือของหอมระเบียบและดอกไม้อันเป็นทิพย์ นมัสการอยู่ ทำ การบูชาแล้วลงมา. ท้าวมหาพราหมณ์กัณฉัตร ท้าวสุยามถือพัตวาลวิชนี.</p>

ตารางที่ 31 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/-/478-479</p>	<p>นมสสมาโน นมสสนโต นมสสน... นมสสติ นมสสิตพโพ</p>	<p>สาริปุตตตเถรวตถุ</p> <p>[...] โส กิรายสมา อสสชิตเถรสส สนติเก ฌมมํ สุตวา โสตาปตติผลํ ปตตกาลโต ปฏุจาย “ยสสํ ทิสายํ เถโร วสตี”ติ สฺฆนาติ ตโต อณฺชลิ ปคฺคยห ตโตว สีสํ กตฺวา นิปชฺชติ. ภิกฺขุ “มิจฺฉาทิฏฺฐิโก สาริปุตโต อชฺชปิ ทิสานมสสมาโน วิจฺรตี”ติ ตมตถํ ตถาคตฺสส อโรเจสุ. สตถา เถโร ปโกสาเปตฺวา “สจฺจํ กิร ตวํ สาริปุตฺต ทิสานมสสนโต วิจฺรตี”ติ ปุจฺฉิตฺวา “ภนฺเต มม ทิสานมสสนภาวํ อนมสสนภาวํ วา ตุมเหว ชานาถา”ติ วุตฺเต “น ภิกฺขเว สาริปุตโต ทิสานมสสติ อสสชิตเถรสส ปน สนติกา ฌมมํ สุตวา โสตาปตติผลํ ปตตตาย อตฺตโน อาจฺริยํ นมสสติ. ยถฺหิ อจฺริยํ นิสฺสาย ภิกฺขุ ฌมมํ วิชานาติ เตน โส พฺราหฺมณฺณ อคฺคิ วิย สกฺกจฺจํ นมสสิตพโพเยวา”ติ วตฺวา ฌมมํ เทเสฺนโต อิมํ คากฺขมาห.</p>	<p>เรื่องพระสารีบุตรเถระ</p> <p>ได้ยินว่า ท่านพระสารีบุตรนั้น จำเดิมแต่กาลที่ท่านฟังธรรมในสำนักของ พระอัสสชิเถระแล้วบรรลุโสดาปัตติผล สดับว่า “พระเถระย่อมอยู่ในทิศใด” ก็ระคองอัญชลีไปทางทิศนั้น นอนหันศีรษะไปทางทิศนั้นแล. ภิกษุทั้งหลาย กล่าวว่่า “พระสารีบุตรเป็นมิจฉาทิฏฐิ ถึงวันนี้ก็เที่ยววนอบน้อมทิศทั้งหลาย อยู่” ดังนี้แล้ว กราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระตถาคต. พระศาสดารับสั่งให้เรียก พระเถระมาแล้ว ตรัสถามว่า “สารีบุตร นี่ยว่า เธอเที่ยววนอบน้อมทิศทั้งหลาย อยู่ จริงหรือ?” เมื่อพระเถระกราบทูลว่า “พระเจ้าข้า พระองค์เท่านั้นย่อม ทรงทราบความเป็น คืออันนอบน้อม หรือไม่นอบน้อมทิศทั้งหลายของข้า พระองค์” ดังนี้แล้วตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรย่อมไม่นอบน้อมทิศ ทั้งหลาย แต่เพราะความที่เธอฟังธรรมจากสำนักของพระอัสสชิเถระแล้ว บรรลุโสดาปัตติผล จึงนอบน้อมอาจารย์ของตน เพราะว่า ภิกษุอาศัยอาจารย์ ไต ย่อมรู้ธรรม ภิกษุนั้นฟังนอบน้อมอาจารย์นั้นโดยเคารพ เหมือนพราหมณ์ นอบน้อมไฟอยู่ฉะนั้น” ดังนี้แล้วเมื่อจะทรงแสดงธรรม จึงตรัสพระคานานี้.</p>

ตารางที่ 31 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/-/335</p>	<p>นโม พุทฺธสฺส นโม อรหนตฺตานํ</p>	<p>ทวารุสาฎกปฏิปัตตวตถุ ราชคหสมิมยหิ สมมาทิฏฐิกิปัตโต มิจฉาทิฏฐิกิปัตโตติ ทเว ทารกา อภิกขณํ คุฬกีฬํ กิฬนติ. เตสุ สมมาทิฏฐิกิปัตโต คุฬํ ชิปมาโน พุทธานุสสติ อวชเชตวา “นโม พุทฺธสฺสา”ติ วตวา วตวา คุฬํ ชิปติ. อิตโร ติตถียคฺเณ อุททิสิตวา “นโม อรหนตฺตานํ”นติ วตวา ชิปติ. เตสุ สมมาทิฏฐิกิสส ปุตโต ชินาติ อิตโร ปน ปราชยติ. โส ตสฺส กิริยํ ทิสวา “อัย เอวํ อนุสฺสริตวา เอวํ วตวา คุฬํ ชิปฺนโต มมํ ชินาติ อหฺมปิ เอวรูปํ กริสฺสามิ”ติ พุทธานุสสติยํ ปริจยมกาสี.</p>	<p>เรื่องพระทวารุสาฎกปฏิปัตต ความพิสดารว่า เด็กในพระนครราชคฤห์สองคน คือ บุตรของบุคคลผู้เป็น สัมมาทิฏฐิคนหนึ่ง บุตรของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิคนหนึ่ง เล่นขลุบอยู่ด้วยกัน เนื่องๆ. ในเด็กสองคนนั้น บุตรของบุคคลผู้เป็นสัมมาทิฏฐิ เมื่อจะทอดขลุบ ระลึกถึงพุทธานุสสติแล้วกล่าวว่า “นโม พุทฺธสฺส” แล้วจึงทอดขลุบ. เด็ก นอกนี้ระลึกเฉพาะพระคุณทั้งหลายของพวกเดียรถีย์แล้วกล่าวว่า “นโม อรหนตฺตานํ” แล้วจึงทอดขลุบ. ในเด็กสองคนนั้น บุตรของบุคคลผู้เป็น สัมมาทิฏฐิ ย่อมชนะ เด็กคนนอกนี้ ย่อมแพ้. บุตรของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ นั้นเห็นกิริยาของบุตรผู้เป็นสัมมาทิฏฐินั้นแล้วคิดว่า “เพื่อนคนนี้ระลึกแล้ว อย่างนั้น กล่าวแล้วอย่างนั้น ทอดขลุบไปจึงชนะเรา แม้เราก็จักทำอย่างนั้น (บ้าง)” ได้ทำการสังสมในพุทธานุสสติแล้ว.</p>
<p>ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/-/335</p>	<p>นโม พุทฺธสฺส นโม อรหนตฺตานํ</p>	<p>ทวารุสาฎกปฏิปัตตวตถุ ราชคหสมิมยหิ สมมาทิฏฐิกิปัตโต มิจฉาทิฏฐิกิปัตโตติ ทเว ทารกา อภิกขณํ คุฬกีฬํ กิฬนติ. เตสุ สมมาทิฏฐิกิปัตโต คุฬํ ชิปมาโน พุทธานุสสติ อวชเชตวา “นโม พุทฺธสฺสา”ติ วตวา วตวา คุฬํ ชิปติ. อิตโร ติตถียคฺเณ อุททิสิตวา “นโม อรหนตฺตานํ”นติ วตวา ชิปติ. เตสุ สมมาทิฏฐิกิสส ปุตโต ชินาติ อิตโร ปน ปราชยติ. โส ตสฺส กิริยํ ทิสวา “อัย เอวํ อนุสฺสริตวา เอวํ วตวา คุฬํ ชิปฺนโต มมํ ชินาติ อหฺมปิ เอวรูปํ กริสฺสามิ”ติ พุทธานุสสติยํ ปริจยมกาสี.</p>	<p>เรื่องพระทวารุสาฎกปฏิปัตต ความพิสดารว่า เด็กในพระนครราชคฤห์สองคน คือ บุตรของบุคคลผู้เป็น สัมมาทิฏฐิคนหนึ่ง บุตรของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิคนหนึ่ง เล่นขลุบอยู่ด้วยกัน เนื่องๆ. ในเด็กสองคนนั้น บุตรของบุคคลผู้เป็นสัมมาทิฏฐิ เมื่อจะทอดขลุบ ระลึกถึงพุทธานุสสติแล้วกล่าวว่า “นโม พุทฺธสฺส” แล้วจึงทอดขลุบ. เด็ก นอกนี้ระลึกเฉพาะพระคุณทั้งหลายของพวกเดียรถีย์แล้วกล่าวว่า “นโม อรหนตฺตานํ” แล้วจึงทอดขลุบ. ในเด็กสองคนนั้น บุตรของบุคคลผู้เป็น สัมมาทิฏฐิ ย่อมชนะ เด็กคนนอกนี้ ย่อมแพ้. บุตรของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ นั้นเห็นกิริยาของบุตรผู้เป็นสัมมาทิฏฐินั้นแล้วคิดว่า “เพื่อนคนนี้ระลึกแล้ว อย่างนั้น กล่าวแล้วอย่างนั้น ทอดขลุบไปจึงชนะเรา แม้เราก็จักทำอย่างนั้น (บ้าง)” ได้ทำการสังสมในพุทธานุสสติแล้ว.</p>

ตารางที่ 32 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ปรมัตถที่ปณี อรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน ขุ.อุ.อ. (บาลี) 1/43/308	อภิวัตเตวา ปทกขิณิ กตวา นมสสมาโน	สุปปพุทธกุณฐิตตวณณา [43] อภิวัตเตวา ปทกขิณิ กตวา ปกคามิตี ตํ ภควนตํ ปณจ- ปติภูจิตเตน วนทิตวา ติกขตตุํ ปทกขิณิ กตวา สตถุ คุณนินนจิตโต ยาว ทสสนวิสยสมติกกมา ภควนตํเยว เปกขมาโน ปณชลิโก นมสสมาโน ปกคามิ.	อรรถกถาสุปปพุทธกุณฐิตต [43] ข้อว่า ถวายบังคมกระทำประทักษณแล้วก็หลีกไป ความว่า ครั้นถวาย บังคมพระผู้มีพระภาคนั้นด้วยเบญจางคประดิษฐ์ มีจิตน้อมไปในคุณของ พระศาสดา พलगแห่งดู ประคองอัญชลี น้อมนมัสการพระผู้มีพระภาคนั้นแล จนลับสายตาดจึงหลีกไป.
ขุ.อุ.อ. (บาลี) 1/18/159	นมสสาม	สุปปวาสาสุตตวณณา [18]ยถา ภควตา เทสิโต ตถา ภควโต สาวเกหิ คโต อวคโตติ ตถาคโต. เอวํ สพโพปิ สหุสมโม ตถาคโต. เตนาห สกโก เทวานมินโท ตถาคตํ เทวมนุสสุชิตํ ธมมํ นมสสาม สุวตถิ โหตุติ.	อรรถกถาสุปปวาสาสูตร [18] ชื่อว่าตถาคต เพราะพระสาวกของพระผู้มีพระภาคดำเนินไป คือดำเนิน ตาม โดยประการที่พระปริยัติธรรมนั้นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว เพราะเหตุอย่างนี้ พระสัทธรรมแม่มทั้งหมดจึงชื่อว่าตถาคตอันดำเนินไปโดย ถ่องแท้ เพราะเหตุนั้น ท้าวสักกเทวราชจอมเทพจึงตรัสว่า ข้าพเจ้าขอนอบ น้อมพระธรรมอันพระสาวกเป็นต้น ดำเนินไปโดยถ่องแท้ อันเทวดาและ มนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดิ์จึงมีเกิด.

ตารางที่ 33 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย อิติวุตตกะ

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ปรมัตถที่ปณี อรรถกถาขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ขุ.อิติ.อ. (บาลี) 1/106/383	นมสเสยย นมกการ กเรยย สกุเกรยย ปฏิมานะย	สพฺรหมกสุตตวณณา [106] นมสเสยยาติ สายํ ปาตํ อุฏฺฐานํ คนตวา “อิหํ มยหิ อุตตมํ ปุณฺณกฺเขตฺต”นติ นมกการํ กเรยย. สกุเกรยยาติ สกุกาเรณ ปฏิมานะย.	อรรถกถาสพฺรหมกสุตตร [106] คำว่า นมสเสยย (ฟังนมัสการ) ความว่า (บุตร) ฟังไปยังที่บารุงทั้งเข้า เย็น ทำความนอบน้อมด้วยคิดว่า นี่เป็นนาบุญสูงสุดของเรา. คำว่า สกุเกรยย (สักการะ) ได้แก่ ฟังนบนอบด้วยสักการะ.

ตารางที่ 33 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.อิติ.อ. (บาลี) 1/38/133</p>	<p>พุทธ ธมม สงฆ์ นมนัสสาม</p>	<p>วิตกกุสุตตวณณนา [38] ตถา เทส “โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติอาทิสฺสู สุตตโวหาเร. ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ พุทธํ นมนัสสาม สุวตฺถิ โหตุติ อาทิสฺสู สมนฺมาสมฺพุทฺเธ. ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ ธมฺมํ นมนัสสาม สุวตฺถิ โหตุติ อาทิสฺสู ธมฺเม. ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ สงฆ์ นมนัสสาม สุวตฺถิ โหตุติ อาทิสฺสู สงฺเฆ.</p>	<p>อรรถกถาวิตกกสูตร [38] จริงอย่างนั้น ตถาคต ศัพท์ย่อปรากฏในโวหารว่า สัตว์ ในคำเป็นต้นว่า จริงอย่างนั้น สัตว์นั้นย่อมมีความตายเป็นเบื้องหน้า. ย่อปรากฏในโวหารว่าสัมมาสัมพุทธะในคาถาเป็นต้นว่า ข้าพระพุทธเจ้า ทั้งหลายขอนอบน้อมพระตถาคตพุทธเจ้าที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความ สวัสดี. ย่อปรากฏในโวหารว่าธรรม ในคาถาเป็นต้นว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ขอนอบน้อมพระธรรมของพระตถาคตที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความ สวัสดี. ย่อปรากฏในโวหารว่า สงฆ์ ในคาถาเป็นต้นว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ขอนอบน้อมพระสงฆ์ของพระตถาคตที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความ สวัสดี.</p>
<p>ขุ.อิติ.อ. (บาลี) 1/112/419</p>	<p>นมนัสสนติ นมนสฺ</p>	<p>โลกุสุตตวณณนา [112] ตํ นมนัสสนติติ ตํ ตถาคตํ เต สรณํ คตา เทวมนุสฺสา นมนัสสนติ. มหนฺเตหิ สีลาทิกุณฺเณหิ สมนฺนาคตตฺตมา มหนฺตํ จตุเวสสารชฺชโยเคน วีสารทํ.</p>	<p>อรรถกถาโลกสูตร [112] คำว่า ตํ นมนัสสนติ (นมัสการพระพุทธเจ้านั้น) ความว่า เทวดาและ มนุษย์เหล่านั้นผู้ถึงพระตถาคตเป็นสรณะ ย่อมนอบน้อมพระพุทธเจ้าพระองค์ นั้น ชื่อว่าผู้ยิ่งใหญ่ เพราะประกอบพร้อมด้วยคุณมีศีลเป็นต้นอันยิ่งใหญ่ ชื่อว่า ทรงแก่กล้า เพราะประกอบด้วยเวสสารชชญาณ 4.</p>

ตารางที่ 33 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.อิติ.อ. (บาลี) 1/74//257	นมสฺสมานโน	<p>ปุตตสูตตวณฺณนา</p> <p>อปิจ “ภควโต อิตฺตานํ ปริจฺจขามิ ธมฺมสฺส สงฺฆสฺส อิตฺตานํ ปริจฺจขามิ ซี วิตํ ปริจฺจขามิ ปริจฺจตโต เอว เม อิตฺตา ชีวิตฺถจ ชีวิตฺปริยฺนติกํ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ พุทฺโธ เม สรณํ ตามํ เลณ”นฺติ เอวฺมปิ อิตฺตสนฺนิยฺยาตํ เวทิตฺพุทฺ. “สตถารณฺจ วตาทํ ปสฺเสยฺยํ ภควนฺตเมว ปสฺเสยฺยํ สุตฺตถจ วตาทํ ปสฺเสยฺยํ ภควนฺตเมว ปสฺเสยฺยํ สมฺมา สมฺพุทฺธถจ วตาทํ ปสฺเสยฺยํ ภควนฺตเมว ปสฺเสยฺยฺนฺติ เอวํ มหาทสฺสปตฺเถรสฺส สรณฺคณฺนํ วิย สิสฺสภาวุคฺคณฺนํ ทฺฐรฺพุทฺ.</p> <p>[74] โส อหํ วิจฺริสฺสามิ คามา คามํ ปฺรา ปฺริ นมสฺสมานโน สมฺพุทฺธํ ธมฺมสฺส จ สฺสุมฺมตฺนฺติ.</p>	<p>อรรถกถาปุตตสูตตร</p> <p>อีกประการหนึ่ง พึงทราบการมอภกายถวายตนแม้ยงนี้ว่า “ข้าพเจ้าขอ มอภตน มอภชีวิตแต่พระผู้มีพระภาค ขอ มอภตน มอภชีวิตแต่พระธรรม ขอ มอภตน มอภชีวิตแต่พระสงฆ์ ทั้งตนทั้งชีวิตเป็นอันข้าพเจ้าสละแล้วทีเดียว ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทฺธเจ้าเป็นสรณะจนกว่าชีวิตจะหาไม่ ขอพระพุทฺธเจ้าจง เป็นสรณะ เป็นที่ต้านทาน เป็นที่หลีกเร้น (ทุกขภัย) ของข้าพเจ้าเถิด”.</p> <p>พึงทราบการเข้าถึงความเป็นศิษย์ ดุจการถึงสรณะของพระมหากัสสป เถระอย่างนี้ว่า “เราพบพระศาสดาก็เป็นอันพบพระผู้มีพระภาคด้วย เราพบ พระสุคตก็เป็นอันพบพระผู้มีพระภาคด้วย และเราพบพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า ก็เป็นอันพบพระผู้มีพระภาคด้วย.</p> <p>[74] ข้าพระองค์นั้นขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า พระธรรมที่พระองค์ ตรัสไว้ดีแล้ว และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีแล้วเที่ยวประกาศธรรมไปทุกหนทุกแห่ง ตามหมู่บ้านหรือตามหัวเมืองน้อยใหญ่.</p>

ตารางที่ 34 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ปรมัตตโชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต ขุ.สุ.อ. (บาลี) 1/83/162	นมสฺสมานโน	<p>จฺนุทสูตตวณฺณนา</p> <p>[83] จฺนุโท ปรีวิสิตฺวา หตฺถปาหํ โธวิตฺวา ภควนฺตํ นมสฺสมานโน ภิกฺขุสงฺฆํ โอลเณนโต ตํ ภิกฺขุํ อทฺทส ทิสฺวา จ ปน อปสฺสมานโน วิย หุตฺวา น นํ กิณฺจ อภณฺนิ ภควติ เถเรสุ จ คารเวณ อปิจ “มิจฺฉา- ทิฏฺฐิกานํ วจนฺปโถ มา อโหสี”ติ.</p>	<p>อรรถกถาจฺนุทสูตตร</p> <p>[83] นายจฺนุทสงฺฆอํคาสแล้ว ล้างมือและเท้า นอบน้อมพระผู้มีพระภาค แลดู พระภิกฺขุสงฺฆอยู่ได้เห็นภิกฺขุนั้น ครั้นเห็นแล้วก็ทำที่เหมือนไม่เห็น ไม่ได้พูด อะไรรักภิกฺขุนั้นด้วยความเคารพในพระผู้มีพระภาคและในพระเถระทั้งหลาย ว่า เออภิกฺขวมิจฺฉาทิฏฺฐิ อย่าน้อมน้อมคำ.</p>

ตารางที่ 34 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 1/218/302	นโม กโรหิ นาคสส	มุณิสุตตวณณนา [218] อปิจ โข ปน ตัญญตฺ นาคโค มา นาคํ ฆณฺเฐสิ นโม กโรหิ นาคสส ธาติ วุตฺตนเยน นมสฺสิตฺตโพเพว โหติ.	อรรถกถามุณิสุตต [218] ก็อีกอย่างหนึ่งแล บุคคลนั้นแท้เป็นผู้อันบุคคลพึงนอบน้อมที่เดียว โดยนัยที่กล่าวแล้วว่า จงหยุดเถิดนาค ท่านอย่าฆ่านาค จงทำการนอบน้อมแก่ นาค.
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 1/182/246	นมสฺสมานา	เหมวตฺตตวณณนา [182] นมสฺสมานา สมฺพุทฺธํ ฌมฺมสฺส จ สฺสุมฺมตฺตนิ “สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต ภควา สุวากฺขาโต วต ภควโต ฌมฺโม”ติอาทินา นเยน พุทฺธสฺสโพธิตฺตยจ ฌมฺมสฺสุมฺมตฺตยจ. “สุปฺปฏิปนฺโน วต ภควโต สุวากฺสงฺโฆ”ติอาทินา สงฺฆสฺสุปฺปฏิปตฺตยจ อภิตถฺวิตฺวา อภิตถฺวิตฺวา นมสฺสมานา ฌมฺมโฆสกา หุตฺวา วิจฺจิสฺสามาติ วุตฺตํ โหติ.	อรรถกถาเหมวตตสูตร [182] หลายนบทว่า นมสสมานา สมพุทฺธํ ฌมฺมสฺส จ สฺสุมฺมตฺตํ มีอธิบายว่า ข้า พระองค์ทั้งหลาย ชมเชยแล้ว ขอนอบน้อมซึ่งความที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ดี แล้วหนอ และความที่พระธรรมเป็นธรรมดีโดยนัยมีอาทิว่า พระผู้มีพระภาค ทรงตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองหนอ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดี แล้วหนอ และความปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์ โดยนัยมีอาทิว่า พระสงฆ์สาวกของ พระผู้มีพระภาคปฏิบัติดีแล้วหนอ ดังนี้ เป็นผู้ประกาศธรรมเที่ยวไป.
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/290-291/127	นโม นมสฺสีสุ นมสฺสิยมา นา	พฺราหฺมณธมฺมิกสฺตตวณณนา [290] ฝีตา ชนปฺทา รุญฺธา เอเกกปฺปเทสฺสุตา ชนปฺทา จ เกจิ เกจิ สกลรุญฺธา จ “ นโม พฺราหฺมณานํ ”นฺติ สายํ ปาตํ พฺราหฺมณเณ เทเว วีย นมสฺสีสุ. [291] เต เอวํ นมสฺสิยมานา โลเกน อวชฺฉมา พฺราหฺมณา อาสุํ น เกวลญจ อวชฺฉมา อเชยฺยา วิหีสิตุมฺปิ อนภิภาวนียตฺตา อเชยฺยา จ อหฺลํ.	อรรถกถาพราหมณธัมมิกสูตร [290] ชาวชนบท ชาวแวนแคว้นกว้างขวาง คือ ชาวชนบทที่อยู่ในส่วนหนึ่ง ๆ ของประเทศ และชาวแวนแคว้นทั้งสิ้นบางพวก ๆ นอบน้อมพราหมณ์ ทั้งหลายทั้งเวลาเย็น ทั้งเวลาเช้า ดุจบุคคลนอบน้อมเทพทั้งหลายว่า ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมพราหมณ์ทั้งหลาย ดังนี้. [291] พราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นอันบุคคลนอบน้อมอยู่ เป็นผู้อันชาวโลกไม่ พึงฆ่า จะไม่พึงฆ่าอย่างเดียวนั้นก็หาไม่ แต่ไม่พึงชนะ แม้เพื่อจะเบียดเบียน และไม่พึงชนะ เพราะพราหมณ์เหล่านั้นอันบุคคลครอบงำไม่ได้.
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/1046/435	นมสฺสมานา ปฺลชฺชลิกา นีสีทิสฺสุ	อชิตฺตตวณณนา [1046] สพฺเพว อิทธิมยปตฺตจิวรรธา ทวงฺกุลเสสา เอหิกฺกขุ หุตฺวา ภควนฺตํ นมสฺสมานา ปฺลชฺชลิกา นีสีทิสฺสุ ติ.	อรรถกถาอชิตตสูตร [1046] ท่านทั้งหมดทรงบาตรและจิวรสำเร็จด้วยฤทธิ์ มีผมสององคุลี เป็น เอหิกฺกขุ นั่งประนมเหมือนมัสการพระผู้มีพระภาค ด้วยประการฉะนี้.

ตารางที่ 34 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/-/75	วนทิตวา ปณมิตวา นมสสิตวา	มงคลสูตรตวณณา ภควนตํ อภิวาเทตวาติ ภควนตํ วนทิตวา ปณมิตวา นมสสิตวา.	อรรถกถามงคลสูตร ชื่อว่า ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า คือ ไหว้ คือ นอบน้อม ได้แก่ นมัสการ พระผู้มีพระภาคเจ้า.
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/265/91	นมสเสยย สกกุเรยย	มงคลสูตรตวณณา [265] พุทฺหมาคี มาตาศิปิตโร อาหุเนยยา จ ปุตตานิ ตสฺมา หิ เน นมสเสยย อนเนน อถ ปาเนน ปุพฺพจริยาตี วุจฺจเร ปชาย อนุกมฺปกกา. สกกุเรยย จ ปณฺทิตโต วตฺถเณน สยเนน จ.	อรรถกถามงคลสูตร [265] มารดาบิดาทั้งหลาย ผู้อนุเคราะห์ปชา ท่านเรียกว่าเป็นพรหม ว่าเป็น บุรพจารย์ ว่าเป็นอาหุเนยยบุคคลของบุตรทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล บุตร ผู้เป็นบัณฑิตพึงนอบน้อมและสักการะมารดาบิดาเหล่านั้นด้วยข้าว น้ำ ผ้า เทียน การอบ การให้อาบน้ำ และการล้างเท้า.
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/265/93	นมสสนีย- นมสสามิ	มงคลสูตรตวณณา [265] ตํ วุตฺตเนยเนว ทิฏฺฐจฺมมิกหิตเหตุโต สมฺปรายิกหิตเหตุโต เทวตาทิปี นมสสนียภาวเหตุโต จ มงฺคลนฺติ เวทิตพฺพ. ยถา สกโก เทวานมินฺโท เย คหฺภูชา ปุณฺณกรรา ธมฺเมเน ทารุ โปเสนฺติ สีลวนฺโต อฺปาสกา เต นมสสามิ มาตลิตฺติ.	อรรถกถามงคลสูตร [265] การสงเคราะห์นั้น พึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์ เกื้อกูลอันเป็นไปในปัจจุบันและสัมปรายภพโดยนัยก่อนนั้นแล และเพราะเป็น เหตุแห่งความเป็นผู้มั่นเทวดาทั้งหลายพึงนอบน้อม สมดังที่ท้าวสักกะจอม เทพตรัสไว้ว่า คฤหัสถ์เหล่าใด เป็นผู้กระทำบุญ มีศีล เป็นอุบาสก ย่อมเลี้ยงภรรยาโดย ธรรม ดูก่อนมาตลี เราย่อมมอบน้อมคฤหัสถ์เหล่านั้น ดังนี้.

ตารางที่ 34 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/269/105	นมสสิตัพพา	มงคลสูตรตวณณา [269] ยโต หิตกาเมน กุลปุตเตน สีลวเนต ภิกขุ ชรทวาริ สมปตเต ทิสฺวา ยทิ เทยยธมโม อตฺถิ ยถาผลิ เทยยธมเมน ปติมานตพฺพา. ยทิ นตฺถิ ปณฺจปติภูจิติ กตฺวา วนฺทิตพฺพา. ตสฺมิ อสมฺปชฺชมาเน อณฺชลิ ปคฺคเหตฺวา นมสฺสิตพฺพา ตสฺมิปิ อสมฺปชฺชมาเน ปสนฺนจิตฺเตน ปิยจกฺขุทิ สมปสฺสิตพฺพา.	อรรถกถามงคลสูตร [269] เพราะกุลบุตรผู้ปรารถนาประโยชน์เห็นภิกษุทั้งหลายผู้ทรงศีลมาถึง ประตูเรือน ถ้าหากว่า ไทยธรรมมีอยู่ ก็พึงต้อนรับด้วยไทยธรรมตามกำลัง ถ้า หากว่า ไทยธรรมไม่มี ก็พึงไหว้เป็นเบญจางคประดิษฐ์ เมื่อการไหว้เป็น เบญจางคประดิษฐ์ไม่สำเร็จ ก็พึงประคองอัญชลินมัสการ แม้เมื่อการทำ อัญชลินมัสการนั้น ไม่สำเร็จ ก็พึงมองดูด้วยจิตที่เลื่อมใสด้วยสายตาที่ ประกอบด้วยความรัก.

ตารางที่ 35 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย วิมานวัตถุ

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกาย วิมานวัตถุ ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/-/133	นมสฺสมานา อณฺชลสิ	ปรมภิกฺขาทายิกาวิมานวณฺณา ภควา กตภตตักฺโขจ โอนิตปตฺตปาณี ตสฺสา อนฺโมทนํ กตฺวา ปกฺกามิ. สา อนฺโมทนํ สุตฺวา อนปฺปกํ ปิติโสมนสฺสํ ปฺภิสฺสเวเทนตี ยาว จกฺขุปล- สมตฺถิกมา พุทฺธารมณํ ปิตี อวิขหนฺตี นมสฺสมานา อณฺชลสิ.	อรรถกถาปฐมภิกขาทายิกาวิมานวัตถุ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสวยเสร็จแล้ว ทรงชักพระหัตถ์ออกจากบาตร ทรงทำ อนุโมทนาแก่นาง แล้วก็เสด็จหลีกไป. นางฟังอนุโมทนา รู้สึกปีติและโสมนัส มิใช่น้อย ไม่ย่อมนละปิตีมีพระพุทธรูปเป็นอารมณ์ ยืนนมัสการอยู่จน พระพุทธรูปเสด็จกลับสายตาไป.
ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/-/8	วณฺทิตฺวา อณฺชลิ ปคฺคยฺห นมสฺสมานา	ปรมปีชฺวิมานวณฺณา อถฺ สา เทวตา ตํ ทิสฺวา สมฺปฺปนฺนพลวปสาทคารวฺวา สหสา ปลลฺงกโต โอรุยฺห เถร์ อฺอุปสงฺกมิตฺวา ปณฺจปติภูจิตฺเตน วณฺทิตฺวา ทสนฺขสโมธาน- สมฺมุขลํ อณฺชลิ ปคฺคยฺห นมสฺสมานา อณฺชลสิ.	อรรถกถาปฐมปีชฺวิมานวัตถุ เทวดาองค์นั้นเห็นพระโมคคัลลานะนั้นก็มีความเลื่อมใส มีความเคารพ มี กำลังพร้อม จึงรับลงจากบัลลังก์เข้าไปหาพระเถระ กราบด้วยเบญจางค ประดิษฐ์แล้วยืน นมัสการ ประคองอัญชลีอันรุ่งเรืองด้วยซุมนุ่มแห่งนิ้วทั้งสิบ.

ตารางที่ 35 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/196-198/115</p>	<p>ปถจปติภูจิตน วณทิตวา อณชลี กตวา นมสสมานา นมสสมาน</p>	<p>จณชาลิวิมานวณณนา</p> <p>[196] สา จ ตํ สุตวา สํเวคชาตา สตถริ ปสนนมานสาว หุตวา ปถจ- ปติภูจิตน วณทิตวา อณชลี กตวา นมสสมานา พุทธคตยา ปิตียา เอกคคจิตตา หุตวา อญจาลี.</p> <p>[197] โจทิตา ภาวิตตเตน สรีรมติมธารินา จณชาลิ วณทิ ปาทานิ โคตมสส ยสสลิโน.</p> <p>[198] ตเมนน อวธิ คาวี จณชาลิ ปถชลี จิตํ นมสสมาน สมพุทฺธํ อนธกาเร ปภงกรณติ.</p> <p>ตตถ ปถชลี จิตํ นมสสมานํ สมพุทฺธนติ คเตปิ ภควติ พุทธารมมณาย ปิตียา สมหิตตา หุตวา สมมุขา วีย อณชลี ปคคยห นมสสมานํ จิตํ.</p>	<p>อรรถกถาจณชาลิวิมานวัตถุ</p> <p>[196] ก็นางได้ฟังคำนั้นแล้ว เกิดสลดใจ มีใจเลื่อมใสในพระศาสดา ถวาย บังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ประคองอัญชลีนมัสการอยู่ ได้ยืนมีจิตเป็นสมาธิ ด้วยปีติอันชานไปในพระพุทฺธคุณ.</p> <p>[197] หญิงจณชาลผู้นั้น อันพระมหาเถระผู้มีตนอันอบรมแล้ว อารังไว้ซึ่งสรีระ อันสุดท้ายตักเตือนแล้ว จึงถวายบังคมพระบาทยุคลของพระโคตมผู้มีพระ เกียรติยศ.</p> <p>[198] แม่โคได้ขวิดนางในขณะที่กำลังยืนประคองอัญชลี นมัสการพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ส่องแสงสว่างในโลกมืดดังนี้.</p> <p>บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปถชลี จิตํ นมสสมานํ สมพุทฺธํ ความว่า เมื่อ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่โคได้ไปแล้ว นางก็ยังมิจิตเป็นสมาธิ ด้วยปีติมีพระ พุทฺธคุณเป็นอารมณ์ ยืนประคองอัญชลีเหมือนอยู่เฉพาะพระพักตร์.</p>
<p>ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/-/139</p>	<p>วณทิตวา ปถชลิกา นมสสมานา อญจาลี</p>	<p>อจุจุกทิกาวิมานวณณนา</p> <p>สสสุยา จ ปิจเกน ปหฎา ตงขณณเลว มตา ตาวตีเสสุ อุปปนา ตสสํเยว รตติยํ เถรสส อุปญจानํ อาคตา เกวลกปปี คิขมกุกฺก จนนโท วีย สุริโย วีย จ โองาเสนตี เถรํ วณทิตวา ปถชลิกา นมสสมานา เอกมนต์ อญจาลี.</p>	<p>อรรถกถาอจุจุกทิกาวิมานวัตถุ</p> <p>นางถูกแม่ผัวประหารด้วยตั้งตายในขณะนั้นทันทีแล้วไปบังเกิดในสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์ ในคิณนั้นเอง นางมาปรนนิบัติพระเถระ มีรัศมีรุ่งเรืองดุจพระจันทร์ และพระอาทิตย์ ยังภูเขาคิขมกุกฺกให้สว่างไสวไปทั่ว ยืนประคองอัญชลีไหว้ พระเถระอยู่ ณ ส่วนหนึ่ง.</p>
<p>ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/-/251</p>	<p>สิรสสา วณทิตวา อณชลี ปคคยห นมสสมานโน</p>	<p>มณชุกเทวปุตตวิมานวณณนา</p> <p>โส (เทวปุตโต) ตาวเทว สห วิมานเนน อาคนตวา วิมานโต โอตริตวา มหาชนสส ปสสนตสเสว มหตา ปริวาเรน มหนเตน ทิพพานุภาเวน อุปสงกมิตวา ภควโต ปาเท สิรสสา วณทิตวา อณชลี ปคคยห นมสสมานโน อญจาลี.</p>	<p>อรรถกถามณชุกเทวปุตตวิมานวัตถุ</p> <p>เทพบุตรนั้นมาพร้อมด้วยวิมานในขณะนั้นเอง ลงจากวิมานทั้งที่มหาชนเห็น อยู่นั้นแล เข้าไปถวายบังคมพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียร เกล้า แล้วยืนประคองอัญชลีนมัสการอยู่ด้วยอานุภาพทิพย์ยิ่งใหญ่ ด้วยบริวาร หมู่ใหญ่.</p>

ตารางที่ 35 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/-/195	บุช ปทกขิณ กตวา วนทิตวา นมสสมานา	<p>ปาริจฉตตกวิมานวณณนา</p> <p>เตน จ สมเยน อณฺเฏตรา กุญฺหริกา อิตฺถิ อนุวเนน สุปุผิตฺ อโสกฺรูกฺขิ ทิสฺวา สปลลวงฺกุราณี ปิณฺฑทิกตานิ พหุณี อโสกฺปุผานี คเหตุวา อาคจฺจนฺตี ภควนฺตฺ ตตถ นิสินฺนํ ทิสฺวา ปสนฺนจิตฺตา อาสนสฺส สมฺนตโต เตหิ ปุเปเหติ ปุเปสฺสนธฺรํ สฺนธฺรณฺตี ภควโต บุช กตวา วนทิตวา ติกขตฺตํ ปทกขิณ กตวา นมสฺสมานา อคฺมาลี.</p>	<p>อรรถกถापारिฉตตกวิमानวัตถุ</p> <p>สมัยนั้น หญิงหาฟีนคนหนึ่ง เห็นต้นอโศกมีดอกบานสะพรั่งในนั้นทนวัน จึงถือเอาดอกอโศกเป็นอันมากทำเป็นช่อพร้อมด้วยข้าวและก้าน เดินมาเห็น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง ณ ที่นั้น มีจิตเลื่อมใส จึงเอาดอกไม้เหล่านั้น ปูลาดเป็นเครื่องลาดดอกไม้โดยรอบอาสนะ ทำการบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทำประทักษิณ 3 รอบถวายนมัสการกลับไป.</p>
ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/-/251	สิรสา วนทิตวา อณฺชลิ ปคฺคยห นมสฺสมาโน	<p>มณฺชุกเทวปุตฺตวิมานวณณนา</p> <p>โส (เทวปุตฺโต) ตาวเทว สห วิมานเนน อาคนฺตวา วิมานโต โอตฺริตวา มหาชนสฺส ปสฺสนตฺสเสว มหตา ปรีวาเรน มหนฺเตน ทิปพานฺุภาเวน อุปสงฺกมิตฺวา ภควโต ปาเท สิรสา วนทิตวา อณฺชลิ ปคฺคยห นมสฺสมาโน อณฺชาลี.</p>	<p>อรรถกถามณฺชุกเทวปุตฺตวิมานวัตถุ</p> <p>เทพบุตรนั้นมาพร้อมด้วยวิมานในขณะนั้นเอง ลงจากวิมานทั้งที่มหาชนเห็น อยู่นั้นแล เข้าไปถวายบังคมพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียร เกล้า แล้วยืนประคองอัญชลีนมัสการอยู่ด้วยอานุภาพทิพย์ยิ่งใหญ่ ด้วยบริวาร หมู่ใหญ่.</p>
ขุ.วิ.อ. (บาลี) 1/1200/375	นมสฺสนติ	<p>อนเภาวณฺณวิมานวณณนา</p> <p>[1200] สฺมสฺสโม นตฺถิ กุโต ปนฺนตฺโตร ยเสน ปุณฺเณน จ อิทฺธิยา จ สพฺเพ จ เทวา ติสฺสคฺคณา สฺเมจจ ตํ ตํ นมสฺสนติ สสิว เทวา อิมา จ เต อจฺจรายโธ สมฺนตโต นจฺจนฺติ คายนฺติ ปโมทยนฺติ.</p>	<p>อรรถกถาอเนกวันณวิมานวัตถุ</p> <p>[1200] ท่านไม่มีใครเสมอเหมือน จะมีใครที่ไหนดที่ยิ่งกว่าท่านทางยศ ทางบุญ และทางฤทธิ์. หมู่ทวยเทพชั้นไตรทศทั้งหลายชุมนุมกันก็ไหว้ท่าน ดุจเทวดา และมนุษย์ทั้งหลายไหว้พระจันทร์ฉะนั้น และเทพอัปสรเหล่านี้ก็ฟ้อนรำ ขับร้อง บันเทิงอยู่รอบ ๆ ท่าน.</p>

ตารางที่ 36 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย เปตวัตถุ

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกาย เปตวัตถุ ขุ.เป.อ. (บาลี) 1/515/228	นโม กโรนติ วณฺหนติ นวมกการ กโรนติ	ชาตวิวัฒนเปตวัตถุวณฺณนา [515] ตยจ ทิสวาน อจฺเฌร์ อพฺภุตํ โลมหํสนํ นโม กโรนติ สປປຸຣາ ວນฺหนติ ตํ มหามฺหฺนึ. นโม กโรนติ สປປຸຣາ ວນฺหนติ ตํ มหามฺหฺນິ ກນເຕ ກສສປ ອີມາ ອິຕຣິຍ ທໍ ອຸຕຕມປຸຣຸຣເຕຕຕຸຕຸ ວນฺหนติ ອຣິວາເນເຕ นโม กโรนติ นวมกการณจ กโรนตี ອຕໂຄ.	อรรถกถาชาตวิวัฒนเปตวัตถุ [515] (เปรตกล่าวว่า) ท่านผู้มีปัญญาทั้งหลายได้เห็นผลน่าอัศจรรย์ นำชนลูก ชนชั้น ซึ่งไม่เคยมีมาแล้วนั้น ย่อมทำการนอบน้อม กราบไหว้พระมหามุนีนั่น. คำว่า นโม กโรนติ สປປຸຣາ ວນฺหนติ ตํ มหามฺหฺນິ ความว่า ข้าแต่พระกัสสป พุทธเจ้าผู้เจริญ หยฺงเหล่านี้ไหว้ กราบ และทำความนอบน้อมท่านผู้เป็นเขต แห่งบุญอันสูงสุด.
ขุ.เป.อ. (บาลี) 1/713/268	นโม ภควโต กตฺวา	นนฺทกเปตวัตถุวณฺณนา [713] อิทํ วตฺวาน โสຣຸໂຈ ວິຣິມິຕຸວາ ປາປທສສນາ นโม ภควโต ກຕຸວາ ປາໂມກໂ໊ ຣຸມາຣຸທິຕິ.	อรรถกถาเรื่องนันทกเปรต [713] พระเจ้าสุริยภุชฺงค์เมื่อตรัสตั้งนี้แล้ว ทรงดเว้นจากความเห็นชั่ว ทรงนอบ น้อมแต่พระผู้มีพระภาคแล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งบายพระพักตร์ไปทางทิศ ตะวันออก.
ขุ.เป.อ. (บาลี) 1/366/169	นมสฺสามิ ປຸຣຸຣສິຄຕາ	กณฺณมฺมุຣເປຕິວตฺถຸວນฺນາ ເອວຣຸຈ ປນ ວຕຸວາ ຕຸນ ອຕຕໂນ ກຕໍ ອຸປກາຣິ ກິຕຕຸນຕິ [366] ຕາທໍ ທຸວ นมสฺสามิ ຍາຈາມິ ປຸຣຸຣສິຄຕາ ກຸຣຸຣອ ອມານຸເສ ກາເມ ຣມ ທຸວ ມຍາ ສາທາຕິ ທຸວ ຕາຄາ ອາທ.	อรรถกถาเรื่องนางกณณมฺมุຣເປຕ ก็แลนางเปรตนั้น ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว เมื่อจะระบຸอุปการะที่พระราชา พระองค์นั้นทำแก่ตนจึงกล่าวคาถา 2 คาถา ว่า [366] ขอเดชะ หม่อมฉันขอถวายบังคมพระองค์ หม่อมฉันขอประณมอัญชลี วิงวอนว่า ขอพระองค์จงเสวยกามสุขอันเป็นทิพย์ รื่นรมย์อยู่กับหม่อมฉันเถิด.

ตารางที่ 37 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย เถรคาถา

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกาย เถรคาถา ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/43/173	นโม เต	สมุจฺจลตเถรคาถาวณฺณนา [43] นโม เต ปุริสาชณฺณ นโม เต ปุริสุตฺตม อตฺตานิ โตสยิตวาน ปเร โตสเสสิ ตฺวํ มุนิ.	อรรถกถาสุมังคลเถรคาถา [43] ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้สูงสุดแห่งบุรุษ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ พระองค์ผู้เป็นพระมุนีทรงทำพระองค์ให้ยินดีแล้วจึงทรงทำผู้อื่นให้ยินดีตาม.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/47/183-184	นโม เต	อุชฺชยตเถรคาถาวณฺณนา [47] นโม เต พุทฺธ ธีรตฺถุติ อายสมฺโต อุชฺชยตเถรสฺส คาถา. กา อุปฺปตฺติ? อยมปิ ปุริมพุทฺธเสสุ กตาทิกาโร ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปุณฺณานิ กโรนโต อิติ ทวานวุเต กปเป ติสฺสํ ภควนฺตํ ปสฺสิตฺวา ปสนฺนมานโส กณฺนิการปฺปเมหิ ปุชฺ อกาสิ.	อรรถกถาอุชฺชยเถรคาถา [47] คาถาของท่านพระอุชฺชยเถระเริ่มต้นว่า นโม เต พุทฺธ ธีรตฺถุ ดั่งนี้. เรื่องราวของท่านเป็นมาอย่างไร?. พระเถระแม้รูปร่างก็มีอิทธิการอันตนกระทำไว้แล้ว ในพระพุทฺธเจ้าองค์ก่อน ๆ กระทำบุญไว้เป็นอันมากในภพนั้น ๆ ในภพที่ 92 จากภพที่ภพนี้ เห็นพระผู้มีพระภาคพระนามว่า ติสสะ มีจิตเลื่อมใส ทำการบูชาด้วยดอกกรรณิการ.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/94/303-304	นโม ตสฺส ภควโต	เมตตชิตเถรคาถาวณฺณนา [94] นโม หิ ตสฺส ภควโต ติ อายสมฺโต เมตตชิตเถรสฺส คาถา. กา อุปฺปตฺติ? โส กิโร นโมทสฺสิสฺส ภควโต กาลे कुलेहे निपुत्तित्वा विणुत् प्तोत् सासने अगिपसन्โน हुत्वा โพธิरुक्खस्स อัญญาหิ เวทิกं จินิต्वा สุธาปริกम्मं กारेสิ.	อรรถกถาเมตตชิตเถรคาถา [94] คาถาของท่านพระ เมตตชิตเถระ เริ่มต้นว่า นโม หิ ตสฺส ภควโต ดั่งนี้. ประวัติของท่านเป็นมาอย่างไร ?. ได้ยินว่า ท่านเกิดในเรือนอันมีตระกูลในกาลของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าอโนมทัสสี บรรลุความเป็นผู้รู้แล้ว เป็นผู้มีความเลื่อมใสอย่างยิ่งในพระศาสดา ใช้ธรรมาภิธานบูชาโพธิพยุภุแล้วให้ฉาบทาด้วยปูนขาว.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/-/30	นมสฺสมานो อัญญาสิ	สุภูติเถรคาถาวณฺณนา นมสฺสมานो อัญญาสิ สตฺตฺรตฺตฺนทิวํ อหํ วูฏฺฐิตฺวา สสมาธิมา สตถา โลเก อนฺุตฺโตโร มม กम्मํ ปกิตฺเตนโต อิทํ วจนมฺพรวี.	อรรถกถาสุภูติเถรคาถา ข้าพเจ้าได้ยื่นนมัสการพระองค์อยู่ตลอด 7 คีน 7 วัน พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยมในโลก เสด็จออกจากสมาธิแล้ว เมื่อจะทรงพยากรณ์กรรมของข้าพเจ้าได้ตรัสพระดำรัสนี้.

ตารางที่ 37 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/94/304</p>	<p>นโม ตสส ภควโต นมงกาโร นโม อตถุ ตํ นมามิ</p>	<p>เมตตชิตฺเถรคาวณฺณนา [94] นโม ทิ ตสส ภควโต สกฺยปุตฺตสฺส สิริมีโต เตนายํ อคฺคปฺตเตน อคฺคธมฺโม สุเทสิโตติ. ตตถ นโมติ นมงกาโร. ทิติ นิปาตมตฺตํ. ตสฺสาติ โย โส ภควา สมตฺตีส ปารมิโย ปุเรตฺวา สพฺพกิเลส ภณฺชิตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิ อภิสมฺพุทฺโธ สกฺยราชสฺส ปุตฺโตติ สกฺยปุตฺโต. อนนฺถสฺสธารณาย ปฺญณสมฺปตฺติยา จ สมภาวีโต อุตฺตมาย รูปกายสิริยา ธมฺมกายสิริยา จ สมนฺนาคตฺตตา สิริมา ตสฺส ภควโต สกฺยปุตฺตสฺส สิริมีโต นโม อตถุ ตํ นมามิติ อตฺถโ.</p>	<p>อรรถกถาเมตตชิตเถรคาถา [94] ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคศาสดายะบุตรผู้ทรงพระสิริพระองค์นั้น พระองค์ผู้ทรงบรรลุลัพพัญญุตญาณอันเลิศ ทรงแสดงนวลโลกุตตรธรรมอันเลิศ นี้ไว้เป็นอย่างดี. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นโม ได้แก่ ทำการนอบน้อม. บทว่า ทิ เป็น เพียงบทนิบาต. บทว่า ตสส ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นใด ทรง บำเพ็ญบารมีมาครบ 30 ทัศ ทรงหักกิเลสทั้งปวงแล้วตรัสรู้ อนุตตรสัมมา สัมโพธิญาณ ชื่อว่าเป็นศาสดายะบุตร เพราะเป็นบุตรของเจ้าศากยะ ทรงเจริญ แล้วด้วยบุญสมบัติ อันไม่สาธุการณะแก่สัตว์อื่น และชื่อว่าผู้มีสิริ เพราะ ประกอบด้วยสิริคือรูปกาย และสิริคือธรรมกายอันสูงสุด ขอความนอบน้อมจง มีแต่พระผู้มีพระภาค ผู้เป็นศาสดายะบุตร ผู้มีสิริพระองค์นั้น อธิบายว่า ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น.</p>
<p>ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/-/31</p>	<p>นมสฺสิตฺวา</p>	<p>สุภฺตฺติเถรคาวณฺณนา สาลีโต โลกนาเถน นมสฺสิตฺวา ตถาคคํ สทา ภาวมิ มุทิตํ พุทฺธานุสฺสตีมุตฺตมํ.</p>	<p>อรรถกถาสุภตติเถรคาถา ข้าพเจ้าซึ่งพระผู้ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลกทรงพร่ำสอนแล้ว นอบน้อมพระ ตถาคตแล้วมีจิตเบิกบาน เจริญพุทธานุสสติอันยอดเยี่ยมทุกเมื่อ.</p>
<p>ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/-/111</p>	<p>วนฺทิตฺวา นมสฺสมานโ อฏฺฐาสี.</p>	<p>นิคฺโรธเถรคาวณฺณนา ตาปโส วณฺมุผลตถาย คจฺจนฺโต ภควนฺตํ ทิสฺวา ปสนฺนมานโส ปุปฺพิต- สาลทณฺฑสาชาโย คเหตฺวา สาลมฺนทปิ กตฺวา ตํ สพฺพตถกเมว สาลปฺปเผหิ สลฺฉาเทตฺวา ภควนฺตํ วณฺทิตฺวา ปิตีโสมนสฺสวาเสเนว อาหฺรตถายปิ อคฺนฺตฺวา นมสฺสมานโ อฏฺฐาสี.</p>	<p>อรรถกถานิโครธเถรคาถา ดาบสเดินไปหามูลผลในป่าเห็นพระผู้มีพระภาคแล้ว มีจิตเลื่อมใส ถือน้ำ กึ่งรังซึ่งมีดอกบานสะพรั่งทำเป็นประรำกิ่งไม้ คลุมประรำทั้งหมดด้วยดอกกรัง ล้วน ๆ ถวายพระผู้มีพระภาคแล้วไม่ออกไปหาอาหาร ยืนนมัสการอยู่ด้วย อำนาจแห่งปิติและโสมนัสนั่นเอง.</p>

ตารางที่ 37 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/161/294	นมสฺสี	สามิตตตเถรคาถาวณณนา [161] กาลน กาลมาคนตวา นมสฺสี โลกนายกั ปุพฺพจฺจนํ กตวาน ฉตตมฺหิ อภิโรปยี.	อรรถกถาสามิตตเถรคาถา [161] ข้าพเจ้าได้มานมัสการพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ตามกาลอันสมควรได้ทำหลังคาดอกไม้บูชาไว้เหนือฉัตร.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/110/340	นมสฺสีสุ	อุสภตเถรคาถาวณณนา [110] สตตาทํ ฉนฺ อาสี ทิพฺพํ มาลํ ตถาคเต สพฺเพ ชนา สมากนตวา นมสฺสีสุ ตถาคตํ.	อรรถกถาอุสภเถรคาถา [110] พวงมาลัยทิพย์ได้เป็นหลังคาอยู่เหนือพระตถาคตตลอด 7 วัน ประชาชนทั้งปวงมาประชุมกันนมัสการพระตถาคต.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/356	โพธิ อภิมุโข นมสฺสมานโน	วณฺวจฺจเถรสามเณรคาถาวณณนา ...วิปสฺสีสุส ภควโต กาลे กุลเคเห นิพฺพตฺติตวา วิญญุตํ ปตฺโต ปฺรสุส กมฺมํ กตวา ชีวนโต กสฺสจि อปราริ กตวา มรณภเยน ตชฺชิตโต ปลายนโต อนตรามคฺเค โพธิรุกฺโข ทิสฺวา ปสนฺนมานโส ตสฺส มฺลํ สมนฺนชฺชิตวา ปิณฺฑิตินฺนเอหิ อโสภปุพฺเพหิ ปุชฺชํ กตวา วณฺทิตวา โพธิ อภิมุโข นมสฺสมานโน ปลลฺงเกน นิสินฺโน มาเรตุํ อากเต บจฺจตฺถิก ทิสฺวา เตสุ จิตฺตํ อโกเปตวา โพธิ เอว อาวชฺเชนโต สตโปริเส ปปาเต ปปติ.	อรรถกถาวณฺวจฺจเถรสามเณรคาถา (แม้พระเถระรูปนี้) ... บังเกิดในเรือนอันมีตระกูล ในกาลของพระผู้มีพระภาค พระนามว่า วิปัสสี ถึงความเป็นผู้รู้แล้ว ทำงานรับจ้างเลี้ยงชีพ ทำความผิดมี มลทิน ต่อคนบางคนอันความกลัวตามคุกคามแล้วหลบหนีไป เห็นโพธิพุกษ ในระหว่างทาง เป็นผู้มึนจิตเลื่อมใส ปิดกวาดโคนโพธิพุกษนั้น ทำการบูชาด้วย ดอกโกศกอันติดกันเป็นช่อ ไหวแล้วหันหน้าไปสู่อุโพธิพุกษนั้นนมัสการอยู่ นั่งขัดสมาธิเห็นศัตรูเดินทางมาเพื่อจะฆ่าตน ไม่ทำจิตให้โกรธในศัตรูเหล่านั้น เมื่อรำลึกถึงโพธิพุกษนั้นแหละ ก็ตกลงไปในเหวลึกถึงร้อยชั่วบุรุษ.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/355-356	สตตาทํ นมสฺสมานโน อฏฺฐาสี	ปารายปริยตเถรคาถาวณณนา โส จ มิเค ปฺริเยสนโต ตํ จานํ คโต สตถาริ ทิสฺวา ปสนฺนมานโส ภควนฺตํ อนโต กตวา กตํ สาขามณฺชปํ ปทุมปุพฺเพหิ ภูฏาคารากาเรน สยฺฉาเทตวา อุฬาริ ปิตฺติสมนฺสสํ ปฏฺฐิสฺสเวเทนโต สตตาทํ นมสฺสมานโน อฏฺฐาสี.	อรรถกถापารายปริยเถรคาถา ก็เขากำลังแสวงหาเนื้ออยู่จึงไปสู่นั้น พบเห็นพระศาสดา เป็นผู้มึนจิตเลื่อมใส ใช้ดอกปทุมมั่งงมณฑปที่ทำด้วยกิ่งไม้ ซึ่งสร้างไว้สำหรับให้พระผู้มีพระภาค ประทับโดยอาการแห่งเรือนยอด แล้วเสวยปิตติและสมณีส้อยอย่างโอฬารยืน นมัสการอยู่ตลอด 7 วัน.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/400	นมสฺสามิ	วสภตเถรคาถาวณณนา สายํ ปาตํ นมสฺสามิ เวทชาโต กตฺถชฺชิตี สมฺมุชา วิย สมฺพุทฺธิ วานที บุลินเจตियํ.	อรรถกถาวสภเถรคาถา ข้าพเจ้ามีความอิมใจ ประณมมือนมัสการทุกเช้าเย็น ไหว้พระเจดีย์ทราย เหมือนไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่เฉพาะพระพักตร์.

ตารางที่ 37 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/400	นมสสนติ	วสภตเถรคาถาวณณนา โพธิปปฏิภัง คยห สาย ปาต นมสสนติ	อรรถกถาวสภเถรคาถา ท่านทั้ง 2 ถือสะเก็ดไม้โพธิ์ให้สร้างเป็นพระสถูปทอง นมัสการในที่เฉพาะพระ พักตร์ของพระศากยบุตร ทุกเข้าเย็น.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/432	นมสสสิ นมสสามิ	สิริมตเถรคาถาวณณนา ปูลิเนน กโต ภูโป มยมปิ ฌาตุมิจฉาม นินทิตฺถุธา นุ มนตปเท เต โข อห นมสสามิ	อรรถกถาสิริมเถรคาถา ข้าแต่ท่านเทวละ ท่านนมัสการสถูปที่ก่อด้วยทรายทำไม แม้ข้าพเจ้าทั้งหลาย ก็อยากจะรู้ ข้าพเจ้าทั้งหลายถามท่านแล้วโปรดบอกด้วยเถิด ข้าพเจ้าตอบว่า พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ผู้มีพระจักขุ มีพระยศยิ่งใหญ่ ท่านทั้งหลายได้พบแล้ว ในบหมนต์ของเรามิใช่หรือ เรามนัสการพระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดเหล่านั้น ผู้มีพระยศยิ่งใหญ่เช่นไร.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/558	นมสสนติ	อุปาลิตเถรคาถาวณณนา กตถชลิ นมสสนติ พุทเธ การ์ กริตวาน	อรรถกถาอุปาลิตเถรคาถา ครั้งนั้น ประชาชนประนมมือไหว้สุนันทดาบส แต่สุนันทดาบสครั้งทำสักการะ ในพระพุทธรเจ้าแล้วก็ได้ชำระคติ (ของตน) ของตนให้บริสุทธิ์หมดจด.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/562	นมสสามิ นมสสนา	อุปาลิตเถรคาถาวณณนา สตสทสสุปาทาย สาย ปาต นมสสามิ อวณณา ปาโรจิริยา ทราคตมปิ ม สนต	อรรถกถาอุปาลิตเถรคาถา [249] นับได้ 100,000 ปี (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพระองค์จึงจะได้ปรนนิบัติ พระมุนีนัน นอบน้อมทั้งเข้าเย็น ดุจเหล่าเทวดาได้เข้าไปเฝ้าแถววัลย์ชื่อ อาสาวตีทั้งเข้าเย็น ฉะนั้น การปรนนิบัติ (พระพุทธรเจ้า) ไม่เป็นหมัน (เปล่า ประโยชน์) และการนอบน้อมก็ไม่เปล่าประโยชน์ ถึงข้าพระองค์จะมาจาก ที่ไกล ขณะก็มีได้ล่วงเลยข้าพระองค์ไป.

ตารางที่ 37 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 1/249/569-570	นมสสุลยา นมสสุมาโน	อุปาลิตเถรคาถาวณณนา อพภตตีตา จ เย พุทธา วุตตมานา ออนาคตา ธเขนาเนน สุขณฺณนติ ตสฺมา เอเต นมสสุลยา. สตถุกบปปี สุวินยํ ธาเรมิ ททเยนหํ นมสสุมาโน วินยํ วิหริสฺสสามิ สพุพทา.	อรรถกถาอุปาลิตเถรคาถา พระพุทเจ้าเหล่าใดทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต พระพุทเจ้าเหล่านั้น ย่อม บริสุทธิ์ได้ด้วยอภัยนี้ เพราะเหตุนี้ จึงควรนอบน้อมพระพุทเจ้าเหล่านั้น ข้าพเจ้าทรงจำวินัยที่ติงามเช่นกับองค์แทนพระศาสดาไว้ด้วยหทัย ข้าพเจ้า นมัสการวินัยอยู่ในกาลทั้งปวง.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/628/251	นมสสุลีสู นมกการ อกัส ปณชลี นโม เต	สุนิตเถรคาถาวณณนา [628] ตตถ นมสสุลีสู ติ กาเยน วาจาเย จ นมกการ อกัส . กาเยน กตํ นมกการ ทสเสนโต “ ปณชลี ”ติ วตฺวา วาจาเย กตํ ทสเสนโต “ นโม เต ”ติ อาทิ วุตตํ.	อรรถกถาสุนิตเถรคาถา [628] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นมสสุลีสู ได้แก่ กระทำน้อมการด้วยกายและ ด้วยวาจา. ในคํานั้น พระเถระเมื่อจะแสดงการนอบน้อมที่กระทำด้วยกาย จึง กล่าวคํามีอาทิว่า นโมเต ดังนี้ เพื่อจะกล่าวว่า ปณชลี แล้วแสดงถึงการ น้อมการที่กระทำด้วยวาจา.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/565	นโม เต	วงคีตเถรคาถาวณณนา นโม เต วาทิสฺสฺสน นโม เต สพุพโลกคค นโม เต มารมถน นโม เต สนตีสฺสขท นโม เต อิลิสฺสตม นโม เต อภยํ กร. นโม เต ทิฏฐิสฺสฺสน นโม เต สรณํ กร.	อรรถกถาวังคีตเถรคาถา ข้าแต่พระองค์ผู้มีวาทะเป็นประโยชน์ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพระฤๅษีผู้ประเสริฐ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นผู้เลิศในโลกทั้งปวง ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ขจัดภัย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงย่ำยีมาร ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงแสดงทิฏฐิ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงประทานสันติสุข ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงทำที่พึ่ง ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์.

ตารางที่ 37 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/1187/538	นมสสนตา ติฎฐนติ ปญชลีกตา	มหาโมคคัลลานตเถรคาถา [1187] เอเต สมพหุลา เทวา อิทธิมนโต ยสสลีโน ทส เทวสทสธานี สพเพ พรหมปุโรหิตา โมคคัลลาน นมสสนตา ติฎฐนติ ปญชลีกตา.	อรรถกถามหาโมคคัลลานเถรคาถา [1187] อุบัติเทพมีฤทธิ์ มีเกียรติยศมีจำนวนถึง 10,000 เหล่านี้ และพรหม ปุโรหิตทั้งหมดก็พากันมายืนประนมมือบ้น้อมพระโมคคัลลานะ.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/44	นมสส	สุกตเถรคาถา สุตวา สุมธูร รัมมัม ปสนโน ชินสาสน สุคต สรณ คนตวา ยาวซีวี นมสส.	อรรถกถาสुकตเถรคาถา ข้าพเจ้าได้ฟังพระธรรมที่ไพเราะยิ่งก็เกิดความเลื่อมใสในศาสนาของพระ ชินเจ้า จึงถึงพระสุคตเป็นที่พึ่งบ้น้อมบูชาจนตลอดชีวิต.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/50	ปฎฐิสา นมสสนโต	คิริमानนตเถรคาถา วนทิตวาห โลกชินัม จกขุมนต มหายส ปฎฐิสา นมสสนโต ปฎฐิกโก อาคณห.	อรรถกถาคิริमानนตเถรคาถา ข้าพเจ้าได้คุกเข่าบ้น้อมไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงชนะโลก ผู้มีพระจักขุ มี พระยศยิ่งใหญ่ทุกทิศแล้วหลีกไป.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/343/59	นมสสามิ	นทีกสสปตเถรคาถา [343] มิจฉาทิฎฐิ ปทีนา เม ภวา สพเพ วิทาลิตา ชุนามิ ทกขิณเยยัคคี นมสสามิ ตถาคต.	อรรถกถานทีกสสปเถรคาถา 343] มิจฉาทิฎฐิเราละได้แล้ว ภพทั้งปวงเราทำลายได้แล้ว บัดนี้ เราบูชาไฟ คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ควรแก่ทักษิณา.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/79	นมสสามิ	โสณกุกกณตเถรคาถา พุทธเสฏฐจ นมสสามิ ปทุมตตรมหมานี ปาฐิหิรณจ ปสสิตวา ตตถ จิตต ปสาทิ.	อรรถกถาโสณกุกกณตเถรคาถา ข้าพเจ้านมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด พระนามว่าปทุมตตรระผู้เป็น มหมานีและเห็นปาฐิหาริย์แล้ว ได้ทำจิตให้เลื่อมใสในปาฐิหาริย์นั้น.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/166-167	นมสสนโต	มหากจายนตเถรคาถา ราชา สุปินิ ทิสวา เถร นมสสนโตเยว ปพุชมิตวา ปภายาย รตติยา เถร อุปสงกมิตวา วนทิตวา อตตนา ทิฎฐนิยาเมณ สุปินิ กเถสิ.	อรรถกถามหากจายนเถรคาถา พระราชาทรงเห็นพระสุปิน กำลังนมัสการพระเถระอยู่นั้นแหละ ก็ทรงตื่นขึ้น พอรাত্রีล่วงไปแล้ว เสด็จเข้าไปหาพระเถระ ทรงนมัสการแล้วเล้าถ่วงความฝัน ตามที่พระองค์เห็นแล้วให้สดับ.

ตารางที่ 37 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/513/173	นมสสมาโน	มหาปณกตเถรคาถาวณณา [513] สิกขาสาชีวสมปโน อินทริเยสุ สุตฺวาโต นมสสมาโน สมพุทฺธ วิหาสี อปราชิโต.	อรรถกถาหาปณกเถรคาถา [513] เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาชีพารวมด้วยดีในอินทริย์ทั้งหลาย นอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้อยู่อย่างเป็นผู้ไม่พ่ายแพ้มาร.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/248	นมสสิสุ นมสสนติ	สุนีตเถรคาถาวณณา ตฺ สกกาทโย เทวา พุทธมาโน จ อุปสงกมิตฺวา นมสสิสุ . เตน วุตตํ ตา เทวตา สดตสตา อุพารา พุทธมา จ อินโท อุปสงกมิตฺวา อาชานีโย ชาตชราภิกฺขุตฺ สุนีตํ นมสสนติ ปสนนจิตตา ”ติอาทิ.	อรรถกถาสุนีตเถรคาถา เหล่าเทพมีท้าวสักกะเป็นต้นและพรหมเข้าไปหาท่านแล้วนมัสการ เพราะเหตุ นั้นท่านจึงกล่าวคาถาว่า เทวตาจำนวน 700 และพรหมเป็นอันมากและ พระอินทร์มีจิตเลื่อมใส เข้าไปนมัสการท่านสุนีตะผู้เป็นดั่งม้าอาชาไนยถูกชาติ ชราครอบงำ ดังนี้ เป็นต้น.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/690/287	นมสสนติ	อุทายิตเถรคาถาวณณา [690] ยํ มนุสฺสา นมสสนติ สพุทฺธมมาน ปาร์คุ เทวาปิ ตํ นมสสนติ อิติ เม อรหโต สุตฺ.	อรรถกถาอุทายีเถรคาถา [690] ทรงถึงความสำเร็จแห่งธรรมทั้งปวงพระองค์ใดที่มีมนุษย์ทั้งหลาย นอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น แม้เทวตาทั้งหลายก็นอบน้อม ข้าพเจ้าทั้งมาแต่พระอรหันต์ทั้งหลายดังว่ามานี้.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/422	นมสสนตา ปญชลิกา	สาริปุตตเถรคาถาวณณา อนตฺลิเก จิตา ตตถ ปทกฺขิมมกํสุ เต นมสสนตา ปญชลิกา โอรุหุํ พุทฺธสนติเก.	อรรถกถาสาริปุตตเถรคาถา สาวกเหล่านั้นยืนในกลางอากาศ ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคนั้น ได้กระทำ ประทักษิณ ประนมมือ นมัสการแล้วลงมาเฝ้า ณ สำนักพระพุทธเจ้า.
ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/460	นมสสามิ	อาณนทเถรคาถาวณณา อาทียา เม นมสสามิ มชฺฉิเม อถ ปจฺฉิเม ปสนนจิตโต สุมโน พุทฺธเสฏฺฐํ อุปฺภุจฺหิ.	อรรถกถาอาณนทเถรคาถา ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใสมีใจยินดีนอบน้อมทั้งในปฐมยาม มัชฌิมยาม และ ปัจฉิมยาม เป็นอุปัฏฐากพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด.

ตารางที่ 37 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/690/288-289</p>	<p>นมสสนติ</p>	<p>อุทายิตเถรคาถาวณณนา [690] ยัม มนุสสา นมสสนติ สพพธมมาน ปารคฺคฺนติ ยัม สมนฺมาสมพุทฺธํ สพฺเพสํ ขนฺธายตนาทิมฺมานํ อภิญญาปารคฺคฺ ปรีณฺญาปารคฺคฺ ปหฺนนา- ปารคฺคฺ ภาวนาปารคฺคฺ สจฺฉฉิกิริยาปารคฺคฺ สมนฺปาตตีปารคฺคฺติ ฉธฺธา ปารคฺคฺ ปรมฺมุกกํสคตสมฺปตตี ขตฺตติยปณฺติตาทโย มนุสสา นมสสนติ. ธมฺมานุ- ธมฺมปฏิปตฺติยา ปุเชนฺตา กาเยน วาจาเย มนฺสา จ ตณฺนินฺนา ตปโปณฺนา ตปฺปพฺภารา โหนฺติ. เทวาปี ตํ นมสสนตีติ น เกวลํ มนุสสา เอว อถ โข อปริมาณาสฺ โลกธฺตาสฺ เทวาปี ตํ นมสสนติ.</p>	<p>อรรถกถาอุทายิตเถรคาถา [690] สองบาทคาถาว่า ยัม มนุสสา นมสสนติ, สพพธมมาน ปารคฺคฺ ความเป็น มนุษย์ทั้งหลาย มีกษัตริย์และบัณฑิตเป็นต้น ย่อมมอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธ เจ้าพระองค์ใด ผู้มีสมบัติอันสูงสุดอย่างยอดเยี่ยม ผู้ถึงฝั่งทั้ง 6 คือ (1) ถึงฝั่ง แห่งอภิญญาแห่งธรรมมีขั้นธและอายตนะเป็นต้นทั้งหมด (2) ถึงฝั่งแห่ง ปรีณฺญา (3) ถึงฝั่งแห่งภาวนา (4) ถึงฝั่งแห่งการกระทำให้แจ้ง (5) ถึงฝั่งแห่ง สัมมาปฏิบัติ (6) ถึงฝั่งแห่งปหานะ เมื่อบูชาด้วยการปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ ธรรม ย่อมเป็นผู้มอบไป โอนไป เจื่อมไปในพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นด้วยกาย วาจา และใจ. บาทคาถาว่า เทวาปี ตํ นมสสนติ ความว่า ไม่ใช่พวกมนุษย์ อย่างเดียวนั้น โดยที่แท้ แม้เทวดาทั้งหลายในโลกธาตุนหาประมาณมิได้ ก็ย่อมมอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.</p>
<p>ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/1254/573</p>	<p>นมสสํ อนุสิกฺเข</p>	<p>วงศ์สเถรคาถาวณณนา [1254] เอวํ สุเทสิเต ธมฺเม โโก ปมาโท วิชานตํ ธมฺมํ. ตสฺมา ทิ ตสฺส ภควโต สาสเน อปฺปมตฺโต สทา นมสสมฺอนุสิกฺเข.</p>	<p>อรรถกถาวังคีสเถรคาถา 1254] เมื่อท่านแสดงธรรมไว้ดีอย่างนี้ ท่านผู้รู้แจ้งธรรมทั้งหลายจะมีความ ประมาทได้อย่างไร เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้ไม่ประมาทในคำสอนของพระผู้มี พระภาคพระองค์นั้น พึงตั้งใจศึกษา (สิกขา 3) ทุกเมื่อ.</p>

ตารางที่ 38 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย เถรีคาถา

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกาย เถรีคาถา ขุ.เถรี.อ. (บาลี) 1/169	นโม เต	เขมาเถรีคาถาวณณนา นโม เต สพพทสฺสาวี นโม เต กรุณฺณาลย นโม เต ตินฺณสฺสสาร นโม เต อมตฺ ทท.	อรรถกถาเขมาเถรีคาถา ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเห็นแจ้งในธรรมทั้งปวง หม่อมฉันขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งพระมหากุณา หม่อมฉันขอนอบน้อม พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เสด็จข้ามวิภูฏสงสารได้แล้ว หม่อมฉันขอนอบน้อม พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงประทานอมตธรรม หม่อมฉันขอนอบน้อม พระองค์.
ขุ.เถรี.อ. (บาลี) 1/157/179	นโม ตยตฺถ นมกฺกาโร	มหาปชาปติโคตมีเถรีคาถาวณณนา [157] พุทฺธวีร นโม ตยตฺถ สพฺพสตฺตานมุตฺตม โย มํ ทุกฺขา ปโมเจสิ อลฺลณฺญ พุกฺกํ ชนฺ. นโม ตยตฺถติ นโม นมกฺกาโร เต โทตุ.	อรรถกถามหาปชาปติโคตมีเถรีคาถา [157] พระพุทธเจ้าผู้ทรงแก่กล้าสูงกว่าสัตว์ทั้งปวง หม่อมฉันขอ นอบน้อมพระพุทธองค์ผู้ทรงช่วยปลดเปลื้องหม่อมฉัน และคนอื่นเป็นจำนวน มากให้พ้นจากทุกข์. บรรดาบทเหล่านั้น หลายบทว่า นโม ตยตฺถ แปลว่า ขอ ความนอบน้อม คือ การทำความนอบน้อมจงมีแต่พระองค์.
ขุ.เถรี.อ. (บาลี) 1/87/112	นมสฺสี นมกฺการํ อกาสี	นนุทฺตตราเถรีคาถาวณณนา [87] อคฺคิ จนฺทญจ สุริยญจ เทวตา จ นมสฺสี นทีตฺตถานิ คนฺตวาน อุกทํ โอรุหามิทํ. ตตฺถ อคฺคิ จนฺทญจ สุริยญจ เทวตา จ นมสฺสี หนฺติ อคฺคิปปมุขา เทวาทิ อินฺทานํ เทวานํ อารารณตฺถํ อาหุติ ปคฺคเหตุวา อคฺคิญจ มาเส มาเส สุกฺกปฺกขสฺส พุติยาย จนฺทญจ ทิวเส ทิวเส สายํ ปาตํ สุริยญจ อญฺญา จ พาหิรา หิริญฺลคฺคพฺภาทโย เทวตา จ วิสุทฺธิมคฺคํ คเวสนตี นมสฺสี นมกฺการํ อหํ อกาสี.	อรรถกถานันุทฺตตราเถรีคาถา [87] ข้าพเจ้าไหว้ไฟ พระจันทร์ พระอาทิตย์ และเทวตา ไปสู่ท่าน้ำแล้วลงดำนํ้า บรรดาบทเหล่านั้น สองบาทคาถาว่า อคฺคิ จนฺทญจ สุริยญจ เทวตา จ นมสฺสี หมายความว่า ข้าพเจ้าเมื่อแสวงหาทางบริสุทธิ์ ได้ไหว้ คือได้ทำการอบ น้อมไฟ โดยประคองเครื่องบูชาเพื่อให้เทวตาทั้งหลายมีพระอินทร์ เป็นต้น โปรดปราน ด้วยคิดว่า เทวตาทั้งหลายมีไฟเป็นประมุข ไหว้พระจันทร์ในวัน ขึ้น 2 ค่ำทุก ๆ เดือน ไหว้พระอาทิตย์เข้าเย็นทุก ๆ วัน ไหว้แม่พวกเทวตา ภายนอกอื่น ๆ มีพวกหิริญญคฺคพะยะ เป็นต้น.

ตารางที่ 38 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.เถรี.อ. (บาลี) 1/367/302	นมสฺสตี	สุภากมมารีตฺเถรีคาถาฉนวนนา [367] ตํ สกโก เทวสงฺเขน อุปสงฺกมม อิทฺธิยา นมสฺสตี ภูตฺปติ สุภํ กมมารีตฺรณฺติ.	อรรถกถาสุภากัมมารีตฺเถรีคาถา [367] (พระสังคีติการยได้กล่าวภาษิตนี้ไว้ว่า) ท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่กว่าหมู่ สัตว์พร้อมด้วยหมู่เทพพากันเข้าไปหาพระเถรี ซึ่งเป็นธิดาของช่างทองผู้ สวยงามนั้นด้วยฤทธิ์ของตนแล้วทรงนมัสการอยู่.
ขุ.เถรี.อ. (บาลี) 1/143-144/172- 173	นมสฺสนฺดา นมสฺสนฺตี	เขมาเถรีคาถาฉนวนนา [143] นกฺขตฺตานิ นมสฺสนฺดา อคฺคิ ปฺริจฺริ วเน ยถากุจฺจมนนฺดา พาลา สุทฺธิมมฺลถ. [144] อหฺยจ โข นมสฺสนฺตี สมฺพทฺธิ ปุริสฺสฺตมฺมํ ปมฺุตฺตา สพฺพทฺทฺเขหิ สตฺถุสฺสาสนการิกาทิ.	อรรถกถาเขมาเถรีคาถา [143] พวกคนเขลาไม่รู้ตามความเป็นจริง พากันนอนบ่นดวงดาวทั้งหลาย บำเรอไฟอยู่ในป่าคือลัทธิ สำคัญว่าเป็นความบริสุทธิ์. [144] ส่วนเราแลนอนบ่นเฉพาะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นอุดมบุรุษ จึงพ้นแล้วจากทุกข์ทั้งปวง ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดา.

ตารางที่ 39 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย ชาตก

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ชาตกฎกถา อรรถกถาขุททกนิกาย ชาตก ภาค 1 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/1	นมสฺสิตฺวา ปตินาเมตฺวา	คณฺถารมฺภกถา ตสฺส ปาเท นมสฺสิตฺวา กตฺวา รมฺมสฺส จญฺชฺลึ สงฺฆมฺยจ ปตินาเมตฺวา สพฺพสมฺมานภาชนํ นมสฺสนาทีโน อสฺส ปุณฺณสฺส รตนตฺตเย ปวตฺตสฺसानุภาเวเนน เจตฺวา สพฺเพ อุปฺทฺทเว.	ถ้อยคำเริ่มต้นพระคัมภีร์ ข้าพเจ้านมัสการพระบาททั้งคู่ของพระโลกนาถพระองค์นั้น แล้วทำอัญชลีต่อ พระธรรมและนอนบ่นพระสงฆ์ผู้เป็นดุจเครื่องรองรับความนับถือทั้งปวง ทำลายอุปัทวะทั้งหลายทั้งปวง ด้วยอานุภาพแห่งบุญนั้น มีการนอนบ่น พระรัตนตรัย.

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/26	กตยชลี นมสสนติ	<p>ทูเรนิทาน สุมะธกกา</p> <p>เตน วุตตํ</p> <p>อิทํ สุตวาน วจนํ อสมสส มเหสีโน</p> <p>อาโมทิตา นรมรุ พุทธพีชํ กิร อयी.</p> <p>อุกกุฏฐิสททา วตตนติ อปโณฏฺเณติ หสนติ จ</p> <p>กตยชลี นมสสนติ ทสสทสสี สเทวกา.</p> <p>ยทิมสส โลกนาถสส วิรชณิสสาม สาสนํ</p> <p>อนาคตมฺหิ อทธานเณ เหสสาม สมมุชา อิมํ.</p>	<p>ทูเรนิทาน สุมะธกกา</p> <p>เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า</p> <p>เทวดาและมนุษย์ได้ฟังพระดำรัสนี้ของพระพุทธเจ้าผู้ไม่มีใครเสมอเหมือน ผู้แสวงหาพระคุณอันยิ่งใหญ่แล้ว ต่างก็มีความชื่นชมกล่าวว่า ท่านผู้นี้เป็นหน่อพุทธรังษากูร สัตว์ทั้งหลายในหมื่นจักรวาลพร้อมทั้งเทวดาต่างก็เปล่งเสียงโห่ร้องปรบมือ ร่าเริง ประนมมือนมัสการว่า ถ้าเราทั้งหลายจักพลาดศาสนาของพระโลกนาถพระองค์นี้ เราทั้งหลายก็จักพร้อมหน้าหน่อพุทธรังษากูรนี้ในอนาคตกาล.</p>
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/37/301	อปายนฺติ	<p>ติตติรชาตกาวณณนา</p> <p>[37] เย วุฑฺฒมปายนฺติ นรา ฆมฺมสส โกวิทา</p> <p>ทิกฺขุเจว ฆมฺเม ปาสํสา สมปฺราเย จ สุกฺคตฺติติ.</p>	<p>อรรถกถาติตติรชาตก</p> <p>[37] นรชนเหล่าใดฉลาดในธรรม ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อบุคคลผู้เจริญทั้งหลาย นรชนเหล่านั้นเป็นผู้ได้รับการสรรเสริญในปัจจุบัน และมีสุคติภาพในเบื้องหน้า.</p>
ภาค 2 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 2/50/32	นมสสนติ	<p>ทุมเมธชาตกาวณณนา</p> <p>[50] ตสฺมี สมเย พาราณสีวาลีโน เทวตามงฺคฺลิกา โหนติ เทวตา นมสสนติ</p> <p>พหู อเชพกุกฺกุฏฺฐกฺกราทโย วริตฺวา นานปฺปการเหติ ปุปฺผคนฺเธหิ เจว</p> <p>มํสโลหิเตหิ จ พลิกมฺมํ กโรนฺติ.</p>	<p>อรรถกถาทุมเมธชาตก</p> <p>[50] สมัยนั้น มนุษย์ชาวกรุงพาราณสีนับถือเทวดาเป็นมงคล พวกนั้นอบน้อมเทวดา ฆ่าแพะ แกะ ไก่ และสุกร เป็นต้น จำนวนมาก ทำพิธีกรรมด้วยดอกไม้ และของหอมชนิดต่าง ๆ และด้วยเนื้อและเลือด.</p>

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/37/300-301</p>	<p>ชุดคำศัพท์ที่ อยู่ในหมวด เดียวกัน</p>	<p>ติตติรชาตกถา [37] เอวํ วุตเต มกฺกโฆ จ ทถฺถิ จ ติตติรปนฺนชิตํ อาทํสุ “สมฺม ตวํ อมฺเหติ มหฺลลทโร อิติ ปญฺจาย มยํ ตว สกฺกาการุการมานนฺนพฺพชฺชานานิ เจว อภิวาทนปจฺจฺจนอนฺนชฺชิลิกมฺมาสํมิจฺจิมฺมานิ จ กริสฺสาม โอยวาเท จ เต จสฺสาม ตวํ ปน อิติ ปญฺจาย อมฺหากํ โอยวาทานุสาสนี ทเพยยาสิตี.</p>	<p>อรรถกถาติตติรชาตก [37] เมื่อนกกระทากล่าวอย่างนั้น ลิงและข้างก็กล่าวกับนกกระทาผู้เป็น บัณฑิตว่า สหาย ท่านแก่พวกเรา ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป พวกเราจักทำการ สักการะ เคารพ นบนอบ ไหว้ บูชา กราบ ลูกขึ้นยืนรับ ทำอัญชลี สามีจิกรรม ต่อท่าน และจักดำรงอยู่ในโอวาทของท่าน ก็แต่นี้ไปท่านพึงให้อิวาทและพร่ำ สอนข้าพเจ้า”.</p>
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 2/50/33</p>	<p>เทวตํ นมสฺสิตวา</p>	<p>ทุมเมธชาตกถา [50] โส ตํ ทิสฺวา ธวา โอรุยฺห ตํ รุกฺขํ อุปสงกมิตวา คนฺธปฺพุเพหิ ปฺุเซตฺวา อูทเกน อภิเสกํ กตฺวา รุกฺขํ ปทฺทฺชฺฉินฺนํ กตฺวา เทวตํตามงฺคฺลโก วีย หุตฺวา เทวตํ นมสฺสิตวา ธรํ อภิรุยฺห นคฺรํ ปาวิสฺสิ.</p>	<p>อรรถกถาทุมเมธชาตก [50] พระองค์ครั้นทอดพระเนตรเห็นเรื่องนั้น เสด็จลงจากราชรถ เข้าไปยัง ต้นไม้นั้น บูชาด้วยของหอมและดอกไม้ ทำการอภิเษกด้วยน้ำ ประทักษิณ ต้นไม้ เหมือนนบถือเทวดาเป็นมงคล นอบน้อมเทวดา เสด็จขึ้นราชรถแล้วเข้า ไปยังพระนคร.</p>
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 1/50/33</p>	<p>ปฺุเซตฺวา อนฺนชฺชิลี ปคฺคเหตฺวา นมสฺสมานโน</p>	<p>ทุมเมธชาตกถา [50] (ราชา) “อปิ โวหํ อสุกํ นาม วฏฺฐกฺโข คนฺธาทิหิ ปฺุเซตฺวา อนฺนชฺชิลี ปคฺคเหตฺวา นมสฺสมานโน ทิฏฺฐปฺพุโพ”ตี.</p>	<p>อรรถกถาทุมเมธชาตก [50] พระราชาตรัสว่า “เราบูชาต้นไทรโน้นด้วยของหอมเป็นต้น ประคอง อัญชลี นอบน้อมอยู่ พวกท่าน เคยเห็นบ้างไหม”.</p>
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 2/61/65</p>	<p>อคคิ ภควนฺตํ นมสฺสมานโน</p>	<p>อสาตมนตชาตกถา [61] อถ นํ พฺราหฺมณฺกุมารํ โสฬสฺวสฺสกาเล มาตาปิตโร อาทํสุ “ปุตฺต มยํ ตว ชาตทิวเส อคคิ คเหตฺวา ฐปยิมฺห. สเจ พฺรหฺมโลกปฺรายโณ ภวิตุกาโม ตวํ อคคิ อาทาย อรณฺญํ ปวิสิตฺวา อคคิ ภควนฺตํ นมสฺสมานโน พฺรหฺมโลกปฺรายโณ โหหิ. สเจ อคารํ อชฺฉวาสิตฺกาโม ตกฺกสฺสิลํ คนฺตฺวา ทิสฺวา ปาโมกฺขสฺส อางริยสฺส สนฺติเก สิปฺปิ อุกฺคณฺหิตฺวา กุญฺมํพํ สฺนฺจเปหิ”ตี.</p>	<p>อรรถกถาอสาตมนตชาตก [61] ต่อมาเวลาเมื่ออายุ 16 ปี มารดาและบิดากล่าวกับพราหมณ कुमार นั้นว่า “ลูก ในวันที่เจ้าเกิดมา พวกเราจุดไฟตั้งไว้ ถ้าเจ้าต้องการจะไปพรหมโลก จง ถือไฟเข้าไปสู่ป่า นอบน้อมพระอัคนีเทพเจ้าก็จะไปถึงพรหมโลกได้ ถ้าต้องการ ครองเรือนจงไปเมืองตักกศิลา เรียนศิลปะในสำนักของอาจารย์ผู้ทิสวาปาโมกข์ แล้วตั้งหลักฐานเถิด”.</p>

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 2/96/217</p>	<p>ทิสา นมสเสยย</p>	<p>เตลปตตชาตกวรรณนา [96] กา ปเนสา ทิสา นาม? มาตาปีตา ทิสา ปุพพา อัจจริยา ทกฺขิณา ทิสา ปุตตทารา ทิสา ปจฺฉา มิตฺตามจฺจา จ อุตฺตรา ทาสกมฺมกรา เหมฺจฺจา อุทฺธํ สมณพฺราหมณา เอตา ทิสา นมสเสยย ออลมตฺโต กุเล คิหิตี.</p>	<p>อรรถกถาเตลปตตชาตก [96] ก็ชื่อว่าทิสานั้น คืออะไร? มารดาและบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรและอำมาตย์เป็นทิศเบื้องซ้าย ทาสและกรรมกรเป็นทิศเบื้องต่ำ สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน คฤหัสถ์ในตระกูลไม่พึงประมาท ควรนอบน้อมทิศเหล่านั้น.</p>
<p>ภาค 3 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/17/33</p>	<p>นมสฺสตี นโม มตฺถ</p>	<p>โมรชาตกวรรณนา [17] เอวํ โพรสิสฺสโต อิมาย คาถาย สุริยํ นมสฺสตีวา ทุตฺติยคาถาย อตีเต ปรีนินฺพุเต พุทฺเธ เจว พุทฺธคุณฺเณ จ นมสฺสตี. เย พฺราหมณา เวทฺคู สพุทฺทมเม เต เม นโม เต จ มํ ปาลยฺนตุ นมตฺถ พุทฺธานํ นมตฺถ โพรธิยา นโม วิมุตฺตานํ นโม วิมุตฺตียา. อิมํ โส ปรีตฺตํ กตฺวา โมโร จรตี เอสนาตี.</p>	<p>อรรถกถาโมรชาตก [17] พระโพธิสัตว์ ครั้นนมัสการพระอาทิตย์ด้วยคาถานี้เรียบร้อยแล้วจึงนมัสการพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่เสด็จปรีนินพพานล่วงลับไปแล้ว และคุณของพระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วยคาถาที่ 2 ว่า พราหมณ์เหล่าใดถึงฝั่งแห่งพระเวทในธรรมทั้งมวล ขอพราหมณ์เหล่านั้นจงรับความนอบน้อมของข้าพเจ้า และขอจงคุ้มครองข้าพเจ้า ข้าพเจ้าขอ นอบน้อมพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระโพธิญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้หลุดพ้นแล้ว และวิมุตติธรรมของพระพุทธเจ้าผู้หลุดพ้นแล้วเหล่านั้น นกยุงนั้นเจริญพระปริตรนี้แล้วจึงเที่ยวแสวงหาอาหาร.</p>
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/189/258</p>	<p>นโม กโรมเส</p>	<p>วิคติจฺฉาตกวรรณนา [189] ยํ ลกฺขิตํ น เตน ตฺสสตี ยถฺจ ปตฺเถตี ลทฺธํ ทิเหตี อิจฺฉา ทิ อนนฺตโคจฺรา วิคติจฺฉาน นโม กโรมเสตี. วิคติจฺฉาน นโม กโรมเสตี ตสฺมา เย วิคติจฺฉา พุทฺธาทโย เตสํ มยํ นมกฺการํ กโรมาตี.</p>	<p>อรรถกถาวิคติจฉาตก [189] คนย่อมน่าพอใจสิ่งที่ตนได้มา และดูหมิ่นสิ่งที่ตนปรารถนาได้มาแล้ว เพราะความปรารถนาซึ่งมีอารมณ์ไม่มีที่สิ้นสุด ข้าพเจ้าขอกระทำการนอบน้อมท่านผู้ปราศจากความปรารถนา. คำว่า ข้าพเจ้าขอกระทำการนอบน้อมท่านผู้ปราศจากความปรารถนา ได้แก่ เพราะฉะนั้น บัณฑิตเหล่าใดเป็นผู้ปราศจากความปรารถนา มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น เราทั้งหลายขอทำความเคารพ นอบน้อมท่านบัณฑิตเหล่านั้น.</p>

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/17/33</p>	<p>นโม นมตถุ</p>	<p>โมรชาตกวรรณนา [17] เต เม นโมติ เต มม อิมํ นมกการํ ปฏิจจนตุ. เต จ มํ ปาเลนตุ เหวํ มยา นมสฺสิตา จ เต ภควนโต มํ ปาเลนตุ รกขณตุ โคเปนตุ. นมตถุ พุทธานํ นมตถุ โพธิยา นโม วิมุตตานํ นโม วิมุตตียาติ อयํ มม นมกกาโร อตีตานํ ปรีนิพพุตानํ พุทธานํ อตถุ เตสสเถว จตุสฺส จ มคเคสฺส จตุสฺส ผลเสฏฺฐ ญาณสงฆาตยา โพธิยา อตถุ ตถา เตสสเถว อรหตฺตผลวิมุตตียา วิมุตตานํ อตถุ ยา จ เนสํ ตทงควิมุตติ วิกขมภน- วิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสทธิวิมุตติ นิสสรณ วิมุตตตี ปยจวิธา วิมุตติ ตสสา เนสํ วิมุตตียาปิ อयํ มยหํ นมกกาโร อตถุติ.</p>	<p>อรรถกถาโมรชาตก [17] คำว่า ขอพรหมณ์เหล่านั้นจงรับความนอบน้อมของข้าพเจ้า คือขอพรหมณ์เหล่านั้นจงรับความนอบน้อมนี้ของข้าพเจ้า. คำว่า และขอจงคุ้มครองข้าพเจ้า ความว่า พรหมณ์ผู้ทรงภาคเหล่านั้นอันข้าพเจ้านอบน้อมแล้วอย่างนี้ ช่วยคุ้มครองรักษาดูแลข้าพเจ้าด้วยเถิด. คำว่า ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระโพธิญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้หลุดพ้นแล้ว และวิมุตติธรรมของพระพุทธเจ้าผู้หลุดพ้นแล้วเหล่านั้น คือ การทำความนอบน้อมของข้าพเจ้านี้จึงมีแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ที่เสด็จปรินิพพานล่วงลับไปแล้ว จึงมีแต่พระโพธิญาณ คือญาณในมรรคสี่ ผลสี่ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น จึงมีแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้หลุดพ้นแล้วด้วย อรหัตตวิมุตติ. อนึ่งวิมุตติของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น 5 ประการ คือ ตทงควิมุตติ วิกขมภน วิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสทธิวิมุตติ นิสสรณวิมุตติ ขอการทำความนอบน้อมของข้าพเจ้านี้จึงมีแต่วิมุตติทั้ง 5 นั้นของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น.</p>
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/49/71-72</p>	<p>สุริยํ นมสสมาโน อฏฐาสี นมสสมาโน ติฏฐตี</p>	<p>อาทิจจภูฏานชาตกวรรณนา โส ตาปสจรรณํ จรณโต วีย สีสวา วีย จ หุตฺวา ตาปसानํ อวิทฺุเร สุริยํ นมสสมาโน อฏฐาสี. มนุสฺสา ตํ ทิสฺวา “สีลวนตานํ สนฺติเก วสนฺตา สีลวนตา โหนฺตี”ติ วตฺวา ปรมํ คากมาห [49] สพเพสฺส กิร ภูเตสฺส สนฺติ สีลสมาหิตา ปสฺส สาขมิกํ ขมมํ อาทิจจมุปฺติฏฐตีติ. ตตฺถ สนฺติ สีลสมาหิตาติ สีเลน สมณฺนาคตา สํวิชฺชนฺติ สีลวนตา จ สมาหิตา จ เอกคฺคจิตฺตา สํวิชฺชนฺตีติปิ อตฺถโถ. ขมมนฺติ ลามกํ. อาทิจจมุปฺติฏฐตีติ สุริยํ นมสสมาโน ติฏฐตี.</p>	<p>อรรถกถาอาทิจจภูฏานชาตก ลึงนั้นทำเป็นประพดิตตะ เป็นดั่งว่า ท่านผู้มีศีลยืนไหว้พระอาทิตย์อยู่ในที่ไม่ไกลตาบสทั้งหลาย พวกมนุษย์เห็นลึงนั้นแล้วกล่าวกันว่า สัตว์ที่อยู่ใกล้ผู้มีศีลย่อมมีศีลไปด้วย ได้กล่าวคาถาที่หนึ่งว่า [49] เล่ากันมาว่า บรรดาสัตว์ทั้งมวล สัตว์ที่ตั้งมั่นอยู่ในศีลมีอยู่ ท่านจงดูลึงสาขะผู้ต่ำทราม มั่นยืนไหว้พระอาทิตย์อยู่. ความในคาถานั้นว่า สัตว์ที่ตั้งมั่นอยู่ในศีลมีอยู่ คือ สัตว์ผู้ประกอบด้วยศีลมีอยู่ อธิบายว่า สัตว์ที่เคร่งครัดประกอบด้วยศีล คือมีศีลมั่นคง มีจิตแน่วแน่มิอยู่. คำว่า ผู้ต่ำทราม คือ ผู้เลวทราม คำว่า ยืนไหว้พระอาทิตย์อยู่ คือ ลึงสาขะผู้ต่ำทราม ย่อมยืนนมัสการพระอาทิตย์อยู่.</p>

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/100/138</p>	<p>วุฑฒพยสส นโม กเร.</p>	<p>สารฐีสัสสชาติกถณณนา อิมมตถ์ ปกาเสนโต ทุตติย คาทมาห [100] อตโถ อตถิ สรริสสมิ วุฑฒพยสส นโม กเร อตโถ อตถิ สุชตสมิ สีล อสมาก รุจจตีติ. ตตถ อตโถ อตถิ สรริสสมินติ รูปสมปนเน สรริเป อตโถ วิเสโส วุทธิ อตถิเยว “นตถิ”ติ น วทามิ. วุฑฒพยสส นโม กเรติ วุฑฒภาวสส ปน นมกการเมว กโรมิ. วุฑฒภาโว ทิ วทนมานน ลภติ. อตโถ อตถิ สุชตสมินติ สุชตเตปิ ปุริเส วุฑฒิ อตถิ ชาติสมปตติปิ อิจฉิตพพาเยว. สีล อสมาก รุจจตีติ อมหาก ปน สีลเมว รุจจติ. สีลวา ทิ อจารสมปนโน สรริทพยวิโรโตปิ ปุชโซ ปาสีโสติ. พุราหมณเณ ตสส วจนํ สุตวา สีลวตสเสว อิตโร อทาสี.</p>	<p>อรรถกถาสารฐีสัสสชาติก [100] (อาจารย์) เมื่อจะประกาศความนี้ได้กล่าวคาถาที่ 2 ว่า ร่างกายก็มีประโยชน์ ข้าพเจ้าขอทำความนอบน้อมต่อท่านผู้เจริญวัย ชาติสูงก็มี ประโยชน์ แต่ข้าพเจ้าขอบใจศีล. ความในคานานัน คำว่า ร่างกายก็มีประโยชน์ ได้แก่ เมื่อร่างกาย มีรูปเป็นสมบัติก็มี ประโยชน์ คือมีความพิเศษ ความเจริญ เรามีได้กล่าวว่า ไม่มีประโยชน์. คำว่า ข้าพเจ้า ขอทำความนอบน้อมต่อท่าน ผู้เจริญวัยส่วนผู้สูงอายุ ความว่า ส่วนผู้เจริญวัย เราก็ทำ ความเคารพ ด้วยว่าผู้สูงอายุย่อมได้รับการ นบไหว้และนบถือ. คำว่า ชาติสูงก็มี ประโยชน์ ความว่า แม้บุรุษผู้มีชาติตระกูลดีก็ย่อมมีความเจริญ เพราะชาติสมบัติ พึง ปรารถนาทั้งหมดนั้น. คำว่า แต่ข้าพเจ้าขอบใจศีล ความว่า แต่ว่าศีลนี้แหละย่อมถูกใจเรา เพราะบุคคลผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยอาจารย์ แม้ชาติสรริระสมบัติ ก็เป็นคนควรบูชา ควร สรรเสริญ. พุราหมณพึงคำของอาจารย์แล้ว ได้ยกลูกสาวเจาะจงให้คนที่มิศีล.</p>
<p>ขุ.ชา.อ. (บาลี) 3/106/ 147-148</p>	<p>นโม ภควโต นโม สตตนนํ นโม กโรมิ</p>	<p>ขนธชาติกถณณนา [106]...โพธิสโต อิม คาทมาห กตา เม รกขา กตา เม ปริตตา ปฏิกกมนตุ ภูตานิ โสหํ นโม ภควโต นโม สตตนนํ สสมาสมพุธานนติ. ตตถ กตา เม รกขชาติ มยา รตนตตยคุณเณ อนุสสรนเตน อตตโน รกขา คุตติ กตา. กตา เม ปริตตาทิ ปริตตทานมิ เป อตตโน กต. ปฏิกกมนตุ ภูตานีติ มยิ อหิตชฎาษยานิ ภูตานิ ปฏิกกมนตุ อปคจฉนตุ. โสหํ นโม ภควโตติ โส อหํ เอวํ กตปริตโต อตติสส ปรีนิพพุตสส สพุทสสปี พุทสส ภควโต นโม กโรมิ. นโม สตตนนํ สสมาสมพุธานนติ วิเสเสน ปน อตีเต ปฏิปาฏิยา ปรีนิพพุตานํ สตตนนํ สสมาสมพุธานํ นโม กโรมีติ.</p>	<p>อรรถกถาขันธชาติก [106] (พระโพธิสัตว์...) จึงกล่าวคานานันว่า เราทำการรักษา ทำการป้องกันไว้แล้ว ขอหมู่ สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลายจงหลีกเลี่ยงไป เรานั้นขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ขอนอบน้อมพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์. ความในคานานัน คำว่า เราทำการรักษา ได้แก่ เราทำการ รักษาคือคุ้มครองตน ด้วยการตามระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย คำว่า ทำการป้องกันไว้ แล้ว ได้แก่ แม้การป้องกันตนเราก็ได้ทำแล้ว คำว่า ขอหมู่สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลายจงหลีกเลี่ยงไป คือ หมู่สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลายผู้มีอภัยภัยไม่แก้อกุลในเรา จงหลีกเลี่ยงไป คำว่า เรานั้นขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ได้แก่ เรานั้นทำการป้องกันไว้เรียบร้อยแล้ว ขอนอบน้อม พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ทุกพระองค์ ผู้ปรีนิพพานแล้วในอดีต ด้วยบทที่เหลือว่า ขอนอบ น้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์ ได้แก่ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระสัมมา สัมพุทธเจ้า ทั้ง 7 พระองค์ ผู้ปรีนิพพานแล้วโดยลำดับ.</p>

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ภาค 4 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 4/29/226	นโม ตยตถุ	<p>ชาวสกุลชวาตกวัฒนนา</p> <p>สกุโณ “วีรมิสฺสสามิ น”นติ ตสฺส อุปริภาเค สาขาย นิสิยิตฺวา เตน สหิธิ สลฺลปฺนโต ปจฺม คาลมาห</p> <p>[29] อกรรมฺหส เต กิจจํ ยํ พลํ อหฺวมฺหเส มิคราช นโม ตยตถุ อปิ กิณฺจิ ลฺกามเสติ.</p>	<p>อรรถกถาชาวสกุลชวาตก</p> <p>นึกคิดว่า จักลงใจมัน จึงแฝงอยู่ที่กิ่งไม้เหนือตัวของมัน เมื่อจะพุดกับมัน จึงกล่าวคาถาที่ 1 ว่า</p> <p>[29] พญาเนื้อ ข้าพเจ้าขออนอบน้อมท่าน ข้าพเจ้าได้กระทำการกิจอย่างหนึ่งแก่ท่านตามกำลังที่ตนมีอยู่ ข้าพเจ้าจะได้อะไรเป็นเครื่องตอบแทนบ้าง.</p>
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 4/79/274	นโม ตยตถุ	<p>สุจฺจชฺชาตกวัฒนนา</p> <p>ตํ สุตฺวา เทวิ รมฺโถ อยฺชฺลิ ปคฺคเหตฺวา ตตฺถิ คาลมาห</p> <p>[79] ราชปุตฺต นโม ตยตถุ สจฺเจ ฌเม จิโตวสิ ยสฺส เต พยสนํ ปโต สจฺจสมิ รมเต มโนติ.</p>	<p>อรรถกถาสุจจชวาตก</p> <p>พระราชเทวีทรงสดับคำนั้นแล้ว จึงทรงประคองอัญชลีถวายพระราชราชา ตรัสคาถาที่ 3 ว่า</p> <p>[79] ข้าแต่ราชบุตร ขอความนอบน้อมจงมีแต่พระองค์ พระองค์ดำรงอยู่ในสังฆธรรม ถึงแม้จะถูกเนรเทศ ก็ยังมีพระหฤทัยยินดีในสังฆธรรม.</p>
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 4/26/223	นมสสามิ	<p>ปลาสาชวาตกวัฒนนา</p> <p>[26] ทูเร สุโต เจว พรหา จ รุกฺโข เทเส จฺฐิตํ ภูตนิवासรูปุ. ตสฺมา นมสสามิ อิมํ ปลาสิ เย เจตถ ภูตา เต ธนสฺส เหตุติ. ตตถ ทูเร สุโตติ พรหฺมณ อยํ รุกฺโข ทูเร สุโต วิสสุโต น อาสนนฺนุ- จฺาเนเยว ปากฺโก. พรหา จาติ มหนโต จ. เทเส จิโตติ อุณฺนเต สม ภูมิปปเทเส จิโต. ภูตนิवासรูปติ เทวตานิवासสภาโว อหฺธา เอตถ มฺหเสกฺขา เทวตา นิวุตฺตา ภวิสฺสติ. เต ธนสฺส เหตุติ อิมณฺจ รุกฺโข ย เจตถ นิวุตฺตา ภูตา เต ธนสฺส เหตุ นมสสามิ น นิกฺการณติ.</p>	<p>อรรถกถาปลาชวาตก</p> <p>[26] ต้นไม้ใหญ่ปรากฏได้ในที่ไกล ตั้งอยู่ในภูมิภาคที่ราบเรียบ เป็นที่สถิตของเทพยดา เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงนอบน้อมไม้ใบต้นนี้ และเทพยดาผู้สถิตอยู่ในไม้ใบต้นนี้ เพราะเหตุแห่งทรัพย์.</p> <p>บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ปรากฏได้ในที่ไกล อธิบายว่า พรหมณ์ ต้นไม้ นี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว คือปรากฏแล้วในกาลไกล มิใช่ปรากฏแต่ในที่ใกล้ คำว่า ใหญ่ คือ ใหญ่โต. คำว่า ตั้งอยู่ในภูมิภาคที่ราบเรียบ คือ ตั้งอยู่ในภูมิภาคอันสูงเป็นที่ราบเรียบ. คำว่า เป็นที่สถิตของเทพยดา คือ มีปกติเป็นที่อยู่อาศัยของเทพยดา ได้แก่เทวดาคักตาใหญ่คงสิงสถิตที่ต้นไม้นี้เป็นเวลานาน. คำว่า และเทพยดาผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้นี้ เพราะเหตุแห่งทรัพย์ ความว่า ข้าพเจ้าจึงนอบน้อมต้นไม้นี้ และภูตทั้งหลายซึ่งอยู่อาศัยต้นไม้นี้ เพราะเหตุแห่งทรัพย์ มิใช่เพราะไม่มีเหตุ.</p>

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ภาค 5 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/9/8-9	นมสเสยย นิพพาน	เสตเกตฺตชาตกวางณณา [9] มาตา ปิตา ทิสสา ปุพฺพหา อัจจริยา ทกฺขิณา ทิสสา ปุตฺตาทารา ทิสสา ปจฺจมา มิตฺตตามจฺจา จ อุตฺตารา ทาสกมฺมกรา เหนฺจฺจา อุทฺธํ สมณพฺราหมณา เอตา ทิสสา นมสเสยย อลฺมตฺโต กุเล คิหิตี. เอสา ทิสสาติ อิหํ ปน นิพฺพานํ สนฺธาย วุตฺตํ. ชาติอาทินา ทิ นานปฺปการเณ ทกฺเขน ทกฺขิตา สตฺตา ยํ ปตฺวา นิทฺทุกฺขา สุขิโน ภวานฺติ เอสา เอว จ สดฺเตหิ อคฺตปุพฺพหา ทิสสา นาม. เตเนว จ นิพฺพานํ “ปรมา”ติ อาห.	อรรถกถาเสตเกตฺตชาตก [9] (สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า) มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรสหายเป็นทิศเบื้อง ซ้าย ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน คฤหัสถ์ใน ตระกูลผู้มีความสามารถพึงไหว้ทิศเหล่านี้. ก็คำว่า ทิศนี้ นี้ ท่านกล่าวหมายถึง นิพพาน เพราะว่ามี สัตว์ทั้งหลายผู้ถึงความลำบาก เพราะทุกข์นานัปการมี การเกิด เป็นต้น บรรลุถึงทิศใด ย่อมหมดทุกข์ มีความสุข ก็ที่คั่นนั้นแหละ ชื่อว่า ทิศที่สัตว์ทั้งหลายไม่เคยไป ก็ด้วยคำว่า ทิศนั้นนั่นแล ท่านกล่าว นิพพานว่า ย่อมเยี่ยม.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/19/222	นมสสมาโน	ทรีมุขชาตกวางณณา [19] มหาสโต ทสนขสโมธานสมฺมุขลํ อณฺชลิ สิริสฺมิ สปตฺวา นมสสมาโน ตสฺมิ ทสฺสนวิสเย อตีเต เขมฺมจฺปุตฺตํ ปกฺโกสาเปตฺวา รชฺชํ ปฏฺิจฺฉาเปตฺวา มหาชนสฺส โรทนตสฺส ปรีเทวนตสฺส กามे ปหาย ทิมวณฺตํ ปวิสิตฺวา ปณฺณสาลํ มาเปตฺวา อีสิปพพชฺชํ ปพฺพชิตฺวา น จิริสฺเสว อภิญฺญา จ สฺมาปตฺติโย จ นิพฺพตฺเตตฺวา อายุปริโยสาเน พฺรหมโลกูปโค อโหสิ.	อรรถกถาทรีมุขชาตก [19] พระมหาสัตว์ทรงประดิษฐานอัญชลี อันรุ่งเรืองด้วยทัศนาศมโหธาน นมัสการ ไว้เหนือเศียรเกล้า เมื่อพระปัจเจกพุทธะนั้นผ่านพ้นทัศนวิสัยไปแล้ว จึงรับสั่งหา พระราชโอรสองค์ใหญ่ ทรงมอบราชสมบัติให้ เมื่อมหาชนกำลังร้องให้คร่ำครวญ อยู่ ก็ทรงละกามทั้งหลาย เสด็จเข้าไปยังป่าหิมพานต์ ทรงสร้างบรรณศาลาเสร็จ แล้ว ผนวชเป็นฤๅษี ทรงบำเพ็ญอภิญญาสมาบัติ ให้บังเกิดขึ้น ต่อกาลไม่นานนัก ในกาลสุดสิ้นพระชนมายุ ได้เสด็จไปอุบัติเกิดในพรหมโลก.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/108/87	สุริยํ นมสสนฺโต	วิซชาธรชาตกวางณณา [108] วิซชาธโรปิ รตฺตี อนาจารํ กตฺวา ทิวา สุสาเน สุริยํ นมสสนฺโต เอกปาเทน ตินฺนชฺติ.	อรรถกถาวิซชาธรชาตก [108] ฝ่ายวิทายาธร กระทำอนาจารในเวลากลางคืนแล้ว ในตอนกลางวัน ยืน เท้าเดียวไว้ดวงอาทิตย์อยู่ในป่าช้า.

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/108/87	นมสสมาโน จิตโต	วิชาธรรชาตกถวณณา [108] ราชา อาสนา อัญญาเย สีสหปชเช ฐตวา “มาณวก กสมา ตวํ อภิรุโป สสมาโน เอตสส วิรูปสส สมณสส ปตตจิวริ คเหตุวา นมสสมาโน จิตโต ”ติ.	อรรถกถาวิชาธรรชาตก [108] พระราชาเสด็จจากพระแท่นที่ประทับ ประทับยืนที่สี่หบัญชร ตรัสถามว่า พ่อมาณพ เจ้าหนะมีรูปร่าง เพราะเหตุไร จึงมายืนถือบาตรจิวรนมัสการสมณะรูปร่างวิกลรูปนี้อยู่เล่า.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/110/88-89	นมสสติ	วิชาธรรชาตกถวณณา ตํ ฐตวา ราชา ตตียคากาย ภิกขุณนมสเสน อานิสฺสํ ปุจฺฉิ [110] โย ทิสฺวา ภิกขุํ จรณูปปนฺนํ ปุรกฺขตฺวา ปณฺชลิโก นมสสติ ปุจฺฉามิ ตํ เทวราเชตมตฺถํ อิตฺโต จูโต ก็ ลภเต สุขํ โสติ.	อรรถกถาวิชาธรรชาตก ครั้งได้สดับดังนั้นแล้ว พระราชาตรัสถามถึงอานิสงสิในการนมัสการภิกษุด้วยพระคาลาที่ 3 ว่า [110] ผู้ใดเห็นภิกษุผู้สมบุรณ์ด้วยจรณะแล้ว ให้ท่านอยู่ข้างหน้า ประนมมือนมัสการอยู่ ข้าแต่เทวราช ข้าพระองค์ขอลถามเนื้อความนั้นกับพระองค์ ผู้นั้นจากโลกนี้ไปแล้วจะได้ความสุขหรือ.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/68/152	นมสสนฺติ ปตฺถเนนฺติ ปิหฺยณฺติ	พกชาตกถวณณา [68] อสมฺมาภิกฺขปฺนฺติ ขนา อนเภาติ อมฺเห อณฺเณ พหู ขนา ปณฺชลิกา หุตฺวา “อโย โข ภวํ พุรฺหมา มหาพุรฺหมา”ติอาทินิ วทนฺตา นมสสนฺติ ปตฺถเนนฺติ ปิหฺยณฺติ “อโห วต มยฺมปิ เอวรูปา ภเวยฺยามา”ติ อิจฺฉนฺตีติ อตฺถโธ.	อรรถกถาพกชาตก [68] คำว่า ขนทั้งหลายมิใช้น้อย ย่อมกล่าวถึงพวกข้าพเจ้า อธิบายว่า ขนทั้งหลายเหล่านี้เป็นอันมาก ประคองอัญชลินนมัสการกล่าวถึงพวกข้าพเจ้าว่า พรหมผู้เจริญนี้แล เป็นทำวมหาพรหม เป็นต้น ย่อมปรารถนา คือ ย่อมกระหยิ่ม ได้แก่ ย่อมต้องการว่า โอหนอ แม้พวกเราที่ฟังเป็นอย่างนี้.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/68/283	นมสสมานา อญฺจิสฺสุ.	อาทิตตชาตกถวณณา [69] เตสฺส (สตตฺนํ ปจฺเจกพุทฺธานํ) ภตฺตกิจฺจปริโยसानเ ราชา จ เทวี จ อุโภปี นมสสมานา อญฺจิสฺสุ.	อรรถกถาอาทิตตชาตก [69] เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นฉันเสร็จแล้ว พระราชาและพระเทวีทั้งสองพระองค์ประทับยืนนมัสการอยู่.

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/68/283	นมสฺสึ นมสฺสิตฺวา	อาทิตตชาตกวรรณนา [69] ทุตยทิวเส ทกฺขิมทิสํ นมสฺสึ ตโตปิ นาคตา. ตตยทิวเส ปจฺฉิมทิสํ นมสฺสึ ตโตปิ นาคตา.จตุตถทิวเส อฺตุตฺตรทิสํ นมสฺสึ นมสฺสิตฺวา จ ปน “อฺตุตฺตรหิมวตฺตปเทสฺวาสิโน ปจฺเจกพุทฺธา อมฺหากํ ภิกฺขุ คณฺหนฺตฺว”ติ สตฺต ปุพฺพมฺภุจฺฉโย วิสฺสชฺเชสิ.ปุพฺพานิ คนฺตฺวา นนฺทมฺลกปฺพุทฺธาเร ปญฺจนฺนํ ปจฺเจกพุทฺธสฺตานํ อฺปฺริ ปตีสุ.	อรรถกถาอาทิตตชาตก [69] ในวันที่ 2 ทรงนมัสการไปทางทิศทักษิณ ก็ห้ามพระปัจเจกพุทธเจ้ามาไม่ วันที่ 3 ทรงนมัสการไปทางทิศปัจฉิม ก็ห้ามพระปัจเจกพุทธเจ้ามาไม่. วันที่ 4 ทรงนมัสการไปทางทิศอุดร. ก็แต่ละครั้งทรงนมัสการแล้วทรงช้ดดอกมะลิไป 7 กำมือ อธิษฐานว่า ขอพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายที่อยู่ในทวีปประเทศ ด้านทิศอุดร จงมารับภัจจาหารของข้าพเจ้า. ดอกมะลิได้ลอยไปตกลง เหนือพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย 500 องค์ ที่เฝ้ามกุชชานันทมุลกะ.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 5/39/386	นมสฺสิตฺวา	สงฺฆชาตกวรรณนา [39] มหาชนนํ มรณภยภีโต อตฺตโน อตฺตโน เทวตา นมสฺสิตฺวา มหาวิรวํ วิรวี.	อรรถกถาสังฆชาตก [38] มหาชนมีความกลัวต่อมรณภัย ต่างพากันนอบน้อมกราบไหว้เทวดาของตน ๆ ส่งเสียงร้องดังลั่น.
ภาค 6 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/71/174	นโม กโรหิ	กาลิงคโพธิชาตกวรรณนา [71] สาครปรียนฺตาย เมทนียา สพฺพภูตฺตรณียา. ปจฺฉิยา อยํ มณฺโฑ โอโรหิตฺวา นโม กโรหิ.	อรรถกถากาลิงคโพธิชาตก [71] ภูมิภาคแห่งนี้เป็นจุดศูนย์กลางแห่งแผ่นดิน ซึ่งเป็นที่รองรับสรรพสัตว์ เป็นแผ่นดินที่มีสาครล้อมรอบ ขอพระองค์เสด็จลงมามัสการเถิด พระเจ้าข้า.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/71/175	นโม กโรหิ ปูชาสกุการํ กโรหิ	กาลิงคโพธิชาตกวรรณนา [71] โอโรหิตฺวาติ อากาสโต โอตฺริตฺวา อิมสฺส สพฺพพุทฺธานํ กิลฺลสฺวิทฺธฺสนฺนฺจฺฉานสฺส นโม กโรหิ ปูชาสกุการํ กโรหิ.	อรรถกถากาลิงคโพธิชาตก [71] บทว่า โอโรหิตวา ความว่า ก้าวลงจากอากาศ แล้วกระทำนมัสการสถานที่กำจัดกิเลสของพระพุทเจ้าทั้งปวงนี้ คือกระทำการบูชาสักการะ.

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/272, 275/342	นมตฤ เต	<p>ภิกขาปรมปรชาตกถณณา</p> <p>[272] ตํ ตฺวํ ภตฺตํ ปฏฺกคฺคยฺห พฺราหฺมณฺสฺส อทาสยิ อตฺตํ อนฺนํ อณฺโณ อตฺตํ อนฺนํ อณฺโณ โกยํ ฐมฺโม นมตฺถ เต.</p> <p>[275] ตํ ตฺวํ ภตฺตํ ปฏฺกคฺคยฺห อธิสฺสฺส โภชนํ อทา อเขตตฺถณฺณฺสิ ทานํ สสฺส โภยํ ฐมฺโม นมตฺถ เต.</p>	<p>อรรถกถาภิกขาปรมปรชาตก</p> <p>[272] พระองค์ผู้ทรงรับภัตนั้นแล้วได้พระราชทานให้พราหมณ์ ไม่เสวยด้วยพระองค์เอง ข้อนี้เป็นธรรมอะไรของพระองค์หรือ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคมพระองค์.</p> <p>[275] (กุฎุมพีกกล่าวกับพราหมณ์ว่า) ท่านได้รับพระราชทานภัตตอาหารนั้นแล้ว กลับถวายโภชนะแก่ฤๅษี ท่านคงจะรู้ตัวซิว่า ไม่ใช่เนื้อนาบุญแห่งท่าน ข้อนี้เป็นธรรมอะไรของท่านหรือ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน.</p>
ขุ.ชา.อ. (บาลี) /284/343	นมตฤ	<p>ภิกขาปรมปรชาตกถณณา</p> <p>[284] ตํ ตฺวํ ภตฺตํ ปฏฺกคฺคยฺห ตฺถณฺทึ ภูณฺชฺสิ เอกโก นาถฺยญฺญํ กถฺจฺจิ นิมฺนํ เตสิ โภยํ ฐมฺโม นมตฺถ เต.</p>	<p>อรรถกถาภิกขาปรมปรชาตก</p> <p>[284] (กุฎุมพีกกล่าวกับพระปัจเจกพุทธเจ้าว่า) ท่านรับภัตตอาหารนั้นแล้ว นั่งฉันแต่ผู้เดียว ไม่เชื่อเชิญใครอื่น ข้อนี้เป็นธรรมอะไรของท่านหรือ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน.</p>
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/100/57	สกกจจํ เต นมสฺสสามิ วนฺทามิ	<p>สัรวรชาตกถณณา</p> <p>ตํ สุตฺวา สัรวรมหาราชฯ อตฺตโน คุณฺณํ กถณฺโต ฉ คธา อภาสิ</p> <p>[100] น ราชปฺุตฺต อสุยามี สมณานํ มเหสินิ สกกจจํ เต นมสฺสสามิ ปาทเว วนฺทามิ ตาทินิ.</p>	<p>อรรถกถาสัรวรชาตก</p> <p>พระสังวรมหาราชทรงสดับพระคาถานั้นแล้ว เมื่อกล่าวคุณของตน จึงได้ภาษิต 6 คาถาว่า</p> <p>[100] พระราชบุตร เหมือนฉันไม่ริษยาสมณะทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ย่อมมอบน้อมสมณะเหล่านั้นโดยเคารพ ย่อมกราบเท้าสมณะผู้คงที่ทั้งหลาย.</p>
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/276	นानาเทวดา นมสฺสสนฺติ	<p>สุรฺรจฺจิชาตกถณณา</p> <p>[101] ตา ตโต ปฏฺจาย ปฺุตฺตํ ปตฺถยฺมานา นานาเทวดา นมสฺสสนฺติ นानาวตานิ จรณฺติ ปฺุตฺโต นุปฺปชฺชเตว.</p>	<p>อรรถกถาสุรฺรจฺจิชาตก</p> <p>[101] ตั้งแต่นั้นพระเทวีเหล่านั้นเมื่อปรารถนาพระโอรส พวกนั้นมอบน้อมเทวดาต่าง ๆ พวกนั้นบำเพ็ญวัตรต่าง ๆ พระโอรสก็ไม่อุบัติอยู่นั่นเอง.</p>

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 6/100/58	นมสสามิ ปุเชมิ	สัรวชาตกวางณณา [100] ตตถ ตาทิสนติ ตาทิลกขณยุตตานัง สมิตปาปตาย สมณานัง มหนตตานัง สีลกขณธาทีนัง คุณานัง เอสีตตาย มหะสีนัง ฌมมิกสมณ- พราหมณานัง ปลจปติภูจิตเตน ปาเท วณฺทามิ ทานัง ทนฺโต ฌมมิกญจ เนสํ รุกขาวรณคฺคตฺตี ปจฺจุปฺภูจฺเปนฺโต สกฺกจฺจ เต นมสสามิ มเนน สมปิยายนโต จ ปุเชมิ ติ อตฺถเ.	อรรถกถาสังวรชาดก [100] บทว่า ตาทิสํ ความว่า หม่อมฉัน ยอมกราบเท้าของสมณะและ พราหมณ์ผู้ทรงธรรม ผู้ประกอบด้วยลักษณะคงที่ ชื่อว่าเป็นสมณะ เพราะมี บาปอันสงบ ชื่อว่าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ เพราะคุณอันยิ่งใหญ่มีศีลชั้น เป็นต้นเป็นอันแสวงหาแล้ว ให้ทาน และตั้งการรักษา ด้านทาน คัมภีร์ ชอบธรรมแก่สมณพราหมณ์เหล่านั้น จักนอบน้อมสมณพราหมณ์เหล่านั้น โดยเคารพและต้อนรับด้วยความยินดี บูชาด้วยใจ.
ภาค 7 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 4/79/171	วณฺทติ ปญฺชลิโก นมสฺสติ	ชยทฺทิสชาตกวางณณา [79] ตํ คจฺจนฺตํ ตาว ปิตา วิทิตฺวา ปรมฺมุโข วณฺทติ ปญฺชลิโก โสโม จ ราชา วรุโณ จ ราชา ปชาปตี จนฺทิมมา สุริโย จ. ตตถ ปญฺชลิโก ติ ตสฺมี กาเล สีรสี อญฺชลิ ฐเปตฺวา วณฺทติ เทวตา นมสฺสติ .	อรรถกถาชยทฺทิสชาดก [79] พระบิดาทรงทรงทราบชดว่า พระโอรสกำลังมุ่งหน้าเสด็จไป จึงป่วยพระ พักตร์ต่อเบื้องหน้าพระปฤษฎางค์ ประคองอัญชลี นมัสการว่า ลูกรัก ขอลูก จงมีเทพเหล่านี้ คือ ท้าวโสมะ ท้าววรุณ ท้าวปชาบดี พระจันทร์ และสุริยเทพ คัมภีร์ครอง. บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ทรงประคองอัญชลี ความว่า ก็ทรงประดิษฐาน อัญชลีไว้เหนือพระเศียร ทรงนมัสการ คือนอบน้อมเทวดาทั้งหลายในกาลนั้น.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 7/96/179	นมสฺสมานา ปญฺชลิกา นมตฺถ เต	ชยทฺทิสชาตกวางณณา [96] ตํ เนคมา ชานปทา จ สพฺเพ หตฺถาโรหา รติกา ปตฺติกา จ นมสฺสมานา ปญฺชลิกา อุปาคุมุ นมตฺถ เต ทุกฺกรการโกสีติ.	อรรถกถาชยทฺทิสชาดก [96] ขาวนิคม ขาวชนบท พลช้าง พลรถ และพลเดินเท้าล้วนประคองอัญชลี เข้าเฝ้าถวายบังคม กราบทูลท้าวเธอว่า ขอถวายบังคมแต่พระองค์ พระองค์ ทรงเป็นผู้กระทำการที่ทำได้ยาก.

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 7/298/242	นมตฤ เต	สมปุลาชาตกวรรณนา [298] โอภาสย วนํ รมมํ สีหพยคฺชนิเสวิตํ กา วา ตวมสิ กลยาณิ กสฺส วา ตวํ สุขฺขมิเม อภิวาเทมิ ตํ ภทฺเท ทานวาทํ นมตฤ เตติ.	อรรถกถาสัมปุลาชาตก [298] แม่นางผู้มีทรวดทรงอันงดงาม เธอเป็นใคร หรือเป็นภรรยาของใคร ส่องสว่างไสวไปทั่วป่าที่น้ำรินรมย์ซึ่งเป็นที่สหพยัคฆ์อยู่อาศัย แม่นางผู้เจริญ เราขอไหว้เธอ เราคือทานพออนอบน้อมแก่เธอ.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 7/252/97	นมสฺสมาโน อฏฺฐาสิ	จมเปยยชาตกวรรณนา [252] สุมฺนา อากาสโต โอตฺริตฺวา ตสฺส สนฺติเก จิตฺตา. นาคฺราชา อณฺชลิ ปคฺคยฺห ราชาณํ นมสฺสมาโน อฏฺฐาสิ.	อรรถกถาจัมเปยยชาตก [252] นางนาคสุมนาเทวี ลอยลงมาจากอากาศ ยืนเคียงข้างพระสวามีของตน พญานาคยืนประคองอัญชลีนอบน้อมพระราชาอยู่ พระศาสดาเมื่อจะทรง ประกาศเนื้อความนั้น.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 7/90/312	สุริยํ นมสฺสนโต มหาสฺตตํ นมสฺสมาโน	สรภงฺคชาตกวรรณนา [90] สกโกปิ อฏฺฐายาสนนา มหาสฺตตสฺส ฤตี กตฺวา อณฺชลิ ปคฺคยฺห สุริยํ นมสฺสนโต วิย มหาสฺตตํ นมสฺสมาโน สปริโส ปฏฺกามิ.	อรรถกถาสรภังคชาตก [90] แม้ท้าวสักกะก็เสด็จจากราชอาสน์ทรงกระทำการชมเชยพระมหาสัตว์ ทรงประคองอัญชลีนมัสการพระมหาสัตว์ ดุจดั่งทรงนมัสการดวงอาทิตย์ เสด็จหลีกไปพร้อมทั้งเทวบริษัท.
ภาค 8 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/100/238	สุริยํ นมสฺสนโต	มหาหํสชาตกวรรณนา [100] เนสาโท.ปฺหณฺจโลโม ทณฺฑํ ฉชฺเขตฺตฺวา สิรฺสิ อณฺชลิ ปติฏฺฐเปตฺวา สุริยํ นมสฺสนโต วิย สุขฺขสฺส คุณฺโณ กิตฺเตนโต อฏฺฐาสิ.	อรรถกถามหาหังสชาตก [100] นายพราน..มิโลมชาติชูชันทั้งก่อนไม่ตั้งอัญชลีไว้เหนือศีรษะ ประหนึ่ง ว่านอบน้อมนมัสการพระอาทิตย์ยืนกล่าวสรรเสริญคุณของสุขหงส์อยู่.

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/141/185-186	นโม กตวาน	<p>โสนนทชาตกถณณา</p> <p>เอวํ วุตเต นนทปณฺธิโต อฏฺฐายาสนา มาตาปิตโร จ ภาตฺรณฺจ วณฺทิตฺวา สกปรึสาย สหฺธิ สลฺลปนฺโต อาห</p> <p>[141] นโม กตวาน ภูตานิ อีสึ วุทฺถามิ สฺพุพฺพตี โส ตฺยาคํ ทกฺขินฺนา พาทุ ตว โกลิย สมนฺโต. ตตถ นโม กตวานาติ อิทํ โส ปรึสาย สลฺลํ ทตฺวา ตสฺมี วณฺสณฺเช นิพฺพตฺตเทวตานิ นโม กตวํ อาห.</p>	<p>อรรถกถาโสนนทชาตก</p> <p>เมื่อพระเจ้ามโชนราชตรัสอย่างนี้แล้ว นันทบัณฑิตจึงลุกจากอาสนะไหว้ มารดาบิดาและพี่ชาย เมื่อจะเจรจากับบริษัท จึงกล่าวว่า</p> <p>[141] ข้าพเจ้าขอกระทำความนอบน้อมแก่ภุตทั้งหลาย แล้วจะกล่าวกับโสน ณผู้ผู้มีวัตรดีงาม ข้าพเจ้านั้นชาวโลกสมมติแล้วว่า เป็นชาวโกลิยโคตรร่วมกับ ท่านจึงนับว่าเป็นแขนงของท่าน.</p> <p>บรรดาบทเหล่านั้น สอนบทว่า นโม กตวาน ความว่า พระนันทบัณฑิตนั้น ครั้งให้สัญญาแก่บริษัทแล้วกระทำการนอบน้อมแก่เทวดาทั้งหลาย ผู้เกิด แล้วในชกฺแห่งป่านนั้นแล จึงได้กล่าวแล้ว.</p>
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/295/331	นโม กโรสี สุริยํ นมสฺสนโต อฏฺฐาสึ	<p>กฺุณาลชาตกถณณา</p> <p>[295] พาราณสีวาสิโน ชิปีตฺวาปิ ชลิตฺวาปิ “นโม สจฺจตปาปียา”ติ วทन्ติ. อเถโก สุวณฺณการโร สุราปิฏกํ ฉทฺเทนโต “นโม สจฺจตปาปียา” ติ วตฺวา เอเกน ปณฺธิเตน “อมฺโห อนฺธพาล จลจิตฺตย อิตฺถิยา นโม กโรสี อโท พาลो”ติ วุตเต “สมม มา เอวํ อวจ มา นิริยสฺวตฺตนิคํ กम्मํ กริ”ติ อาห. โส ตํ อถฺเถสํ สุวณฺณการานิ อโรเจตฺวา ปุนทิวเส ปาโตว ตาปสเวเสน สุสํนิ ปวิสิตฺวา ตสฺสา วสนฺนฺจฺจานสฺส อวิทฺุเร สุริยํ นมสฺสนโต อฏฺฐาสึ.</p>	<p>อรรถกถากุณาลชาตก</p> <p>[295] พวกชาวเมืองพาราณสี ไอ จาม หรือปลั่งพลาดทกลม ก็จะไม่ปลั่งเสียง นมัสการนางปัญจตปาวี. ขณะนั้นช่างทองคนหนึ่งทำกระดิกเหล็กดกก็ตกใจ จึงปลั่งเสียงนมัสการนางปัญจตปาวี. ในที่นั้นมีชายฉลาดผู้หนึ่งพูดขึ้นว่า ท่าน นี้โง่เขลามาก โฉนจึงนอบน้อมไหว้ผู้หญิง ซึ่งมีจิตแปรปรวนกลับกลอกเล่า ช่างทองคนนั้นตอบว่า ดูก่อนสหายรัก ท่านอย่าพูดอย่างนี้ อย่าทำกรรมที่จะ นำตนเองไปตกนรกเสียเลย บุรุษผู้เป็นคนฉลาดนั้นได้ประกาศเรื่องการ เดิมพันให้ช่างทองคนอื่นรับทราบเป็นพยานไว้แล้ว ครั้นวันรุ่งขึ้นเวลาเช้าก็เข้าไป ไปในป่าช้านั้นนมัสการพระอาทิตย์อยู่ใกล้กับที่อยู่ของนางปัญจตปาวี.</p>

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/71/35	นมสโต นมสสนตสส	<p>อุมมาทนต์ชาตวณณนา</p> <p>[71] ภูตานิ เม ภูตปตี นมสโต อาคมม ยกโข อิทเมตทพริ รุโณ มโน อุมมทนต์ยา นิวิฏโฐ ททามิ เต ตํ ปริจารยสสูติ.</p> <p>ตตถ นมสโตติ ตุมหากํ วิปฺปลาปการณชานนตฺถํ พฺลิกมมํ กตฺวา นมสสนตสส.</p>	<p>อรรถกถาอุมมาทนต์ชาตก</p> <p>[71] ขอเดชะพระองค์ผู้เป็นจอมแห่งภูต เมื่อข้าพระองค์นมัสการอยู่ซึ่งภูตทั้งหลาย เทวดาตนหนึ่งได้มากล่าวเนื้อความนี้กับข้าพระองค์ว่า พระทัยของพระราชাজดออยู่เฉพาะนางอุมมาทนต์ ข้าพระองค์ขอถวายนางแต่พระองค์ ขอพระองค์ทรงให้นางบำเรอเถิด.</p> <p>บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นมสโต ความว่า เมื่อข้าพระองค์กระทำพิธีกรรมเส้นสรวงอยู่ เพื่อจะต้องการทราบถึงเหตุแห่งการบ่นเพื่อรำพันของพระองค์.</p>
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/165/193	เทวดาย นมสสติ นมกการ กโรติ อายาจติ	<p>โสณนทชาตวณณนา</p> <p>มหาสโต ... มาตุ ทุกกรกริกตํ ปกาเสนโต อาห</p> <p>[165] อากงขมานา ปุตฺตผลํ เทวดาย นมสสติ นกขตฺตานิ จ ปุจฺจติ อุตฺตํจฺจนฺรานิ จ.</p> <p>ตตถ ปุตฺตผลนฺติ ปุตฺตตฺสงฺขาตํ ผลํ. เทวดาย นมสสติติ “ปุตฺโต เม อูปฺปชฺชตฺตุ”ติ เทวดาย นมกการํ กโรติ อายาจติ.</p>	<p>อรรถกถาโสณนทชาตก</p> <p>พระมหาสัตว์ ... เมื่อจะประกาศว่ามารดาได้เป็นผู้กระทำกิจอันแสนยากที่คนอื่นจะทำได้ จึงกล่าวว่า</p> <p>[165] มารดาเมื่อหวังผลคือบุตรจึงนอบน้อมเทวดา และไต่ถามถึงฤกษ์ ฤกษ์และปีทั้งหลาย.</p> <p>บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุตฺตผล แปลว่า ผลคือบุตร. สองบทว่า เทวดาย นมสสติ ความว่า ย่อมทำการนอบน้อม บวงสรวงเทวดาว่า ขอให้บุตรจงบังเกิดมีแก่ข้าพเจ้าเถิด.</p>
ภาค 9 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 9/142/70	นโม	<p>มหาชนกชาตวณณนา</p> <p>[142] อติกกนตฺวนถา อีธา นโม เตสํ มहेสิณํ เย อุตฺตํมฺหิ โลกมฺหิ วิหรนฺติ มนุสฺสกา. (ขุ.ชา. (ไทย) 28/142/140)</p>	<p>อรรถกถามหาชนกชาตก</p> <p>[142] ข้าพเจ้าขอนอบน้อมนักปราชญ์เหล่านั้นผู้แสวงหาคุณใหญ่ นักปราชญ์เหล่าใดเป็นผู้ไม่ชวนชวายนอยู่ในโลกที่ถึงความชวนชวาย.</p>

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 9/86/39	นมสสมานา นีสีทีสุ	มุคปกุชชาตกวรรณนา [86] ตา สพุพาปิ “สามิ เอรูบิ โภชนิ ภูยขสี”ติ วทนติโย ตํ คเหตุวา อตตโน อตตโน สีเส กตวา อติทุกกริ กโรสิ สามิตี วตวา นมสสมานา นีสีทีสุ.	อรรถกถามุคปกุชชาตก [86] นางสนมเหล่านั้น กล่าวว่ พระองค์เสวยโภชนะเห็นปานนี้หรือพระเจ้า ข้า แล้วรับโบริหมากเม้านั้นมาวางไว้บนศีรษะของตน ๆ กล่าวว่ พระองค์ทรง ทำสิ่งที่ทำได้โดยยากยิ่งพระเจ้าข้า แล้วถวายนมัสการนั่งอยู่.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 9/122/54	นมสสนนติ นมสสติ	มหาชนกชาตกวรรณนา [122] ...นาวา สมุทฺทมชเเม นิมุคคา. มหาชนา มรณภยภิตา โรทฺหติ ปริเทวนติ นानาเทวตโย นมสสนนติ. มหาสโต ปน เนว โรทฺหติ น ปริเทวติ น เทวตโย นมสสติ นาวาย ปน นิมุชชนภาวํ ฌตวา สปิปนา สกขริ โอมทฺทิตฺวา กุจฺฉิปุริ ชาทิตฺวา ทเว มฺภูจฺกสาฎฺเเก เตเสณ เตเมตฺวา ทพฺหํ นิวาเสตฺวา กุปกํ นิสฺสาย จิโต นาวาย นิมุชชนสมเย กุปกํ อภิริทฺธิ.	อรรถกถามหาชนกชาตก [122] เรือเริ่มจมลงในมหาสมุทร มหาชนต่างหวาดกลัวมรณภัย จึงร้องให้คร่ำ ครวญ กราบไหว้บนบานเทวดาทั้งหลาย แต่พระมหาสัตว์ไม่ทรงกั้นแสง ไม่ ทรงคร่ำครวญ ไม่กราบไหว้ บนบานเทวดาทั้งหลาย พระองค์ทรงทราบว่ เรือ จะจมอย่างแน่นอน จึงคลุกน้ำตาลกรวดกับเนยใสแล้วรับประทานจนอิ่มหน้า แล้วเอาผ้าเนื้อเกลี้ยงสองผืนชุบน้ำมันจนชุ่มโชก ทรงนุ่งแล้วรัดไว้อย่างมั่นคง ประทับยืนเกาะเสากระโดงเรือ แล้วเริ่มพายขึ้นยืนยอดเสากระโดงเวลาเรือจม
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 9/142/71	นมสสมานโน	มหาชนกชาตกวรรณนา [142] อล มหาสโต ปลลฺงกโต อฏฺฐาย อุตฺตรสีหปฺลยฺขริ วิวริตฺวา อุตฺตรทิสากิมฺโข สิริสิ อญฺชสิ ปติฏฺฐาเปตฺวา “เอวรูเปทฺติ คฺเณทฺติ สมนฺนาคตา ปจฺเจกพฺุทฺธา”ติ นมสสมานโน “อติกฺกนฺตฺวนถา”ติ อาทิมาท.	อรรถกถามหาชนกชาตก [142] พระราชาเสด็จลุกขึ้นจากบัลลังก์ ทรงเปิดสีหบัญชรด้านทิศอุดร ผิน พระพักตร์ไปทางทิศอุดร ประดิษฐานอัญชลีไว้เหนือพระเศียร เมื่อทรง นมัสการด้วยทรงระลึกว่ ประจึจกพุทธเจ้าทั้งหลายประกอบด้วยอุดมคุณ เห็นปานนี้ จึงกล่าวคาลว่ อติกนตฺวณถ ดังนี้เป็นต้น.
ภาค 10 ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/980/84	นโม กตวา	ภุริทตตชาตกวรรณนา [980] สุวณฺณวิกิตา จิตฺตา สุกฺตา จิตฺตสิทฺพฺนา โก โส โอมฺยฺจเต ปาทา นโม กตวา มเหสิโนติ.	อรรถกถาภุริทตตชาตก [980] (พระเจ้าสาครพรหมทัต...จึงตรัสว่) เขาเป็นใครสวมรองเท้าที่ขลิบ ด้วยทองคำงาม เย้บวิจิตรสำเร็จเรียบร้อยดี ข้าพเจ้านมัสการแต่พระมเหสี.

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/1656/291	นโม ตยตถุ	เวสสันดรชาตกถา สา อุตตโน จวนธมมโต อชานนตี ปมตตา หุตวา หุตยาคาถมา [1656] เทวราช นโม ตยตถุ ก็ ปาปี ปกตัม มยา รมา จาเวสิ มัง จานา วาโตว ธรณีนฺหติ. ตถถ นโม ตยตถุติ นโม เต อตถุ.	อรรถกถาหาเวสสันดรชาดก นางมุสสติเทวกัญญาไม่ทราบวา ตนจะต้องจติเป็นธรรมดา เป็นผู้ประมาท กล่าวคาถาที่สองว่า [1656] ข้าแต่ท้าวเทวราช หม่อมฉันขออนอบน้อมพระองค์ หม่อมฉันได้ทำ บาปกรรมอะไรไว้หรือ พระองค์จึงให้หม่อมฉันจติจากสถานอันน่ารื่นรมย์ ดุจ ลมพัดต้นไม้ใหญ่ให้โคนไป. บรรดาบทเหล่านั้น หลายบทว่า นโม ตยตถุ แปลว่า ขอความนอบน้อมจงมี แต่พระองค์.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/2195/404	นมตถุ	เวสสันดรชาตกถา [2195] มิกา นมตถุ ราชาโน กานนสมิ มหพพลา ธมเมเน ภาตโร โทถ มคคัม เม เทถ ยาจิตา.	อรรถกถาหาเวสสันดรชาดก [2195] ข้าแต่พญาเนื้อทั้งหลายผู้มีกำลังมากในป่าใหญ่ ข้าพเจ้าขออนอบน้อม ต่อท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายกับข้าพเจ้าก็เป็นพี่น้องกันโดยธรรม ข้าพเจ้าขอ อ้อนวอน ขอท่านทั้งหลายจงให้ทางแก่ข้าพเจ้าเถิด.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/2199/405	อญชลี ปกคยห นมสสมานา	เวสสันดรชาตกถา [2199] สา อญญัม มคคัม อทิสวา “เอเต ยาจิตวา ปฏิกุกมาเปสสามิ”ติ ผลปจฉี สีสโต โอตาระตวา อญชลี ปคคยห นมสสมานา เอวมาห.	อรรถกถาหาเวสสันดรชาดก [2199] พระนางมัทรีนั้นทอดพระเนตรไม่เห็นเส้นทางสายอื่น จึงทรงดำริว่า เราจักอ้อนวอนสัตว์ทั้งสามเหล่านี้ให้ช่วยหลีกทางให้เรากลับไปได้ จึงลดทาบ ผลไม้ลงจากพระอังสา ประคองอัญชลีแล้วกล่าวอย่างนี้.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/1638/280	นมสสมานโน อญจาสี	วิธูชาตกถา [1638] เอวรูปโป สุปิโน อโหสิ รณโถ นิเวสนทวาเร ปญญาทชโน สีลมยสาโซ ปญจโครสสลโ อลงกตทตติควาสสปฏิจฉนโน มหารุกโข จิโต. มหาชโน ตสส สกการํ กตวา อญชลี ปคคยห นมสสมานโน อญจาสี.	อรรถกถาวิธูชาดก [1638] (พระเจ้าธัญญะโกรพยราช) ได้ทรงสุบินนิมิตว่า มีต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง ซึ่งอยู่ใกล้พระทวารราชนิเวศน์ ลำต้นประกอบด้วยปัญญา กิ่งแล้วไปด้วยศีล ผลเต็มไปด้วยปัญญาโครส ห้อมล้อมไปด้วยข้าง โค และม้าที่ประดับองค์ ทรงเครื่องแล้ว มหาชนพากันมาทำสักการะ ประคองอัญชลีขึ้นไว้ด้วยต้นไม้.

ตารางที่ 39 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/1808/325	ทาน์ นมสสมาโน ปถุชลีกโต	เวสสันดรชาตกถา [1808] ยัม ปถุชลีกโตติ ยัม โส เวสสันดรราชา มหาทาน์ ทตวา อญชลิ ปคฺคยห อตฺตโน ทาน์ นมสสมาโน สพฺพญตฺตญฺญานสฺส เม อิทํ ปจฺจโย โหตุติ ปถุชลีกโต อโหสิ ตทาปี ภิสฺนงเมว อโหสิ ตสฺมี ขณฺ ปจฺวี กมฺปิถตฺตาติ อตฺถโถ.	อรรถกถาเวสสันดรชาดก [1808] สองบทว่า ยัม ปถุชลีกโต ความว่า พระเวสสันดรราชาพระราชทาน มหาทานแล้ว ประคองอัญชลี นมัสการต่อทานของพระองค์ ได้ทรงกระทำ อัญชลี อธิษฐานว่า ขอทานนี้จึงเป็นปัจจัยแก่พระสัพพัญญุตญาณของเรา ทีเดียว แม้ข้อนั้นก็ให้เป็นอัศจรรย์อย่างมากมาย่นาสยดสยอนั้นแล อธิบายว่า แผ่นดินได้วันไหวในขณะนั้น.
ขุ.ชา.อ. (บาลี) 10/1977/360	ชาตเวทํ นมสฺสตี	เวสสันดรชาตกถา [1977] ธาเรนโต พฺราหมณฺวณฺณํ อาสทญฺจ มสฺสํ ชฏฺฐํ จมฺมวาสี ฌมา เสตี ชาตเวทํ นมสฺสตี.	อรรถกถาเวสสันดรชาดก [1977] พระองค์ทรงเพศน์กับวชอันประเสริฐ ทรงขอสอยผลไม้ เครื่องบูชาไฟ และชฎา ทรงนุ่งห่มหนังเสือ บรรทมเหนือแผ่นดินและทรงบูชาไฟอยู่.

ตารางที่ 40 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย มหานิทเทศ

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สัทธัมมปัชโชติกกา อรรถกถาขุททกนิกาย มหานิทเทศ ขุ.ม.อ. (บาลี) 1/25/214	นมสฺสนวเสน	สุทฺถญฺจกฺกสฺสุตฺตนิทฺเทสวณฺณนา [25] เตสุ อวसानํ ทิสาวตีกา วาติ ปุรตฺถิมาทิทิสานํ นมสฺสนวเสน สมาทินทิสาวตีกา เอเตสํ วุตฺตปฺปการานํ สมณพฺราหมณานํ วตฺสมาทานํ สมฺปชฺชมานํ ทถฺถิทานินํ สหพฺยตํ อูปเนติ.	อรรถกถาสัทธัมมปัชโชติกนิกาย [25] บรรดาค่าเหล่านั้น ในคำว่า ประพฤติคือการไหว้ทิศบ้าง ซึ่งเป็นบท สุดท้ายมีความว่า เป็นผู้ประพฤติไหว้ทิศที่สมทาน ด้วยสามารถนมัสการทิศมี ทิศบูรพาเป็นต้น การสมทานวัตรของสมณพราหมณ์มีประการดังกล่าวแล้ว เหล่านั้น เมื่อสำเร็จย่อมนำเข้าไปถึงความเป็นเพื่อนกับข้างเป็นต้น.

ตารางที่ 40 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.ม.อ. (บาลี) 1/169/427	นมสสนโต ติสโส สิกขาโย สิกขะย	ตวฏกสูตตนิเทศสวณณา [169] สทา นมสสมนุสิกเขตติ สทา นมสสนโต ติสโส สิกขาโย สิกขะย.	อรรถกถาตวฏกสูตตนิเทศ [169] คำว่า สทา นมสสมนุสิกเขตติ นมัสการอยู่ พึงหมั่นศึกษาในกาลทุกเมื่อ คือ นมัสการอยู่ พึงศึกษาสิกขา 3.
ขุ.ม.อ. (บาลี) 1/195/452	เอตา ทิสสา นมสเสย	สาริปุตตสูตตนิเทศสวณณา [195] กา ปนเสสา ทิสสา นาม มาตาปิตา ทิสสา ปุพพา อัจฉริยา ทกขินา ทิสสา ปุตตทารา ทิสสา ปจฉา มิตตามัจฉา จ อุตตรา. ทาสกมมกรา เหนฐธา อุทฺธ สมนพราหฺมณา เอตา ทิสสา นมสเสย อลมตฺโต กุเล คีหิตี.	อรรถกถาสาริปุตตสูตตนิเทศ [195] ก็อะไรชื่อว่าทิศนั้น (ท่านกล่าวมารดาบิดาเป็นต้น) ชื่อว่าทิศในคถาว่า มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรภรรยาเป็นทิศ เบื้องหลัง มิตรและอำมาตย์เป็นทิศเบื้องซ้าย ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน คฤหัสถ์ผู้มีตนสมควรพึงนมัสการทิศเหล่านี้ ดังนี้.

ตารางที่ 41 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย จุฬนิตเทศ

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สัทธัมมปัชโชติก อรรถกถาขุททกนิกาย จุฬนิตเทศ ขุ.จ.อ. (บาลี) 1/8/9	นมสสมานา ปญชลิกา นีสึทิสฺสุ	อชิตมานวสูตตนิเทศสวณณา [8] สพเพเว อธิมยปตตจิรชฺรธา ทวงคฺกุลเสสา เอหิภิกขุ หุตฺวา ภควนตํ นมสสมานา ปญชลิกา นีสึทิสฺสุ.	อรรถกถาอชิตมานวสูตตนิเทศ [8] ท่านทั้งหมดทรงบาตรและจีวรสำเร็จด้วยฤทธิ์ มีผมสององคุลี เป็นเอหิ ภิกขุ นั่งประณมมือนมัสการพระผู้มีพระภาค ด้วยประการฉะนี้.

ตารางที่ 42 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สังฆัมมปกาลินี อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ขุ.ปฏิ.อ. (บาลี) 2/13/322	นมสสมานา อัญจัสสุ	อิทธิกถาวณณนา [13] จกกวาพสทสเส จ เทวมนุสสา อญชลี ปคคณทิตฺวา เถร์เยว นมสสมานา อัญจัสสุ.	อรรถกถาอิทธิกถา [13] ก็เทวดาและมนุษย์ในพื้นจักรวาลได้พากันประคองอัญชลียืนนมัสการ พระเถระนั้นแล.

ตารางที่ 43 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย อปทาน

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
วิสุทฺถชนวิลาสินี อรรถกถา ขุททกนิกาย อปทาน ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/48/131	นมสสนตา นมกการĩ กโรนตา ปณชลิกา กตทตฺตปฏฺฐา	พุทฺธอปทานวณณนา [48] นรา โลกนฺตฺรา นรา จ นาโคโลกโต นาคา จ เทวโลกโต คนฺธพฺพา จ เทวา จ สพฺเพ อุเปนฺตุ อุปคจฺจนฺตุ เต นราทโย นมสสนตา มม นมกการĩ กโรนตา ปณชลิกา กตทตฺตปฏฺฐา มม เวชยนฺตĩ ปาสาทĩ ปริวารยฺนฺตĩ อตฺถโ.	อรรถกถาพุทฺธอปทาน [48] อธิบายว่า หมู่มนุษย์ คือหมู่มนุษย์จากโลกอื่น หมู่มาจากโลกนาค หมู่ คนธรรพ์ และหมู่เทวดาจากเทวโลกทั้งหมดจึงเข้ามา คือจงมา พวกมนุษย์มี คนเป็นต้นนั้นนอบน้อมอยู่ คือทำการนอบน้อมเราอยู่ กระทำอัญชลี คือ กระทำระพุ่มมือ แวดล้อมเวชยันตปราสาทของเรา.

ตารางที่ 43 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/-/23	กตลขลีส นมสสนติ	<p>ทูเรนิทานกถา สุเมธกถา</p> <p>เตน วุตตัง</p> <p>อิทัง สุตวาน วจัน อสมสส มเหสิโน อาโมทิตา นรมรู พุทธพิชัง กิร อัย. อุกกุฏจิสททา วตตุนติ อปโณฏุนติ หสนติ จ กตลขลีส นมสสนติ ทสสทสสี สเทวกา.</p>	<p>ทูเรนิทานกถา สุเมธกถา</p> <p>เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า</p> <p>เทวดาและมนุษย์ได้ฟังพระดำรัสนี้ของพระพุทธเจ้าผู้ไม่มีใครเสมอเหมือน ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่แล้วต่างก็มีความชื่นชมกล่าวว่า ท่านผู้นี้เป็นพี่ของ พระพุทธเจ้า สัตว์ทั้งหลายในหมื่นจักรวาลพร้อมทั้งเทวดาต่างก็เปล่งเสียง โห่ร้อง ปรบมือ ร่าเริง ประนมมือนมัสการ.</p>
ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/81/136	วนทมานเน นมสสถ องคฺปจฺจงค- นมงฺกาทเรณ วนทถ	<p>พุทธอปทานวณณนา</p> <p>[81] สมาคตา พุ พุทธาติ อเนกสทสทสสงฺขยา ปจฺเจกพุทฺธา สมาคตา ราสิฏฺฐตา สพุทฺโส สพุทฺปปกาเรณ อรหนฺตา จ ชีนาสวา อเนก- สทสทสสา สมาคตา ราสิฏฺฐตา. ตสฺมา เต พุทฺเธ จ อรหนฺเต จ วนทมานเน วนทนารเท นมสสถ องคฺปจฺจงคฺนมงฺกาทเรณ นมสสถ วนทถ.</p>	<p>อรรถกถาพุทธอปทาน</p> <p>[81] คำว่า พระพุทธเจ้าจำนวนมากมาประชุมพร้อมกัน ความว่า พระปัจเจก พุทธเจ้าทั้งหลายนับได้หลายแสนรูปมาประชุมพร้อมกัน คือเป็นผู้ประชุม พร้อมกันแล้ว และพระอรหันตชีนาสพหลายแสนรูปมาประชุมพร้อมกันแล้ว คือเป็นผู้ประชุมพร้อมกันแล้ว โดยประการทั้งปวง ได้แก่ โดยประการทั้งหมด เพราะเหตุนี้ ท่านทั้งหลายจงนมัสการ คือจงกราบไหว้พระพุทธเจ้าและพระ อรหันต์เหล่านั้นผู้ควรไหว้ คือผู้ควรกราบไหว้ ด้วยการทำการนอบน้อมด้วย อวัยวะน้อยใหญ่.</p>
ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/-/37	อภิวานทิสู นมสสิตฺวา	<p>ทูเรนิทานกถา สุเมธกถา</p> <p>เตน วุตตัง</p> <p>พุทฺธสฺส วจันํ สุตฺวา มโน นิพฺพายิ ตาวเท สพุทฺเพ มํ อุปสงฺกมฺม ปุณฺาปี อภิวานทิสู. สมาทิยิตฺวา พุทฺธคฺคฺม ทพฺหํ กตฺวาน มานสิ ทีปิงฺกรํ นมสสิตฺวา อาสนา วุฏฺฐหิ ตทาติ.</p>	<p>ทูเรนิทานกถา สุเมธกถา</p> <p>เพราะเหตุนี้ สุเมธดาบสจึงกล่าวว่า</p> <p>ขณะนั้น มหาชนได้ฟังพระพุทธานุญาตแล้วก็เกิดความสบายใจขึ้น ทุกคนพากันมาหาเราแล้วอภิวาทอีก ครั้นนั้น เรายืดพระพุทธรูปคุณ ทำใจให้มั่นคง นมัสการพระพุทธเจ้าพระนามว่าที่ปึงกรแล้วลุกจากอาสนะ.</p>

ตารางที่ 43 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/6/124	นมสสิตวา วนทิตวา อภิวาทเย โณมนํ กตวา ปณามํ กโรมิ	พุทธอุปทานวณณนา [6] สสงฺฆे สวากสงฺฆสสเท โลกนายเก โลกเขมฺมเจ พุทฺเธ ทสฺสทึ อังคฺลึทึ อุภทึ ทตฺถปุณฺเณทึ นมสสิตวา วนทิตวา สิริสา สีเสน อภิวาทเย อาทเรน โณมนํ กตวา ปณามํ กโรมิ ติ อตฺถโถ.	อรรถกถาพุทธอุปทาน [6] อธิบายว่า เราเอานี้ 10 นิ้ว คือฝ่ามือทั้งสองนมัสการ คือไหว้พระพุทธเจ้า ทั้งหลายผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก คือทรงเป็นผู้ประเสริฐในโลก พร้อมทั้ง พระสงฆ์ คือเป็นไปกับพระสงฆ์สาวก แล้วอภิวาทด้วยเศียร คือด้วยศีรษะ คือ กระทำการสวดด้วยความเอื้อเฟื้อแล้วทำการนอบน้อม.
ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/236/273	ปญฺชลิกา นมสฺสมานา	สาริปุตฺตตฺเถรอปทานวณณนา [236] อนตฺถลิเก อาภาเส จิตฺตา ภควนฺตํ ปทกฺขิณํ อภิสุ. เต สพฺเพ ปญฺชลิกา นมสฺสมานา อาภาสโต พุทฺธสฺส สนฺติเก โอตฺรํ โอรโรหิตฺสูติ สมฺพนฺโธ.	อรรถกถาสาริปุตตเถราปทาน [236] (พระชีณาสพเหล่านั้น) ยืนในอากาศแล้วได้กระทำประทักษิณพระผู้มี พระภาคเจ้า. เชื่อมความว่า พระชีณาสพเหล่านั้นทั้งหมดประนมมือ นอบ น้อม (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ลงมา คือก้าวลงจากอากาศมาในสำนักของ พระพุทธเจ้า.
ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/456/333	นมสฺสนฺติ การํ กริตวาน	อุปาติตฺเถรอปทานวณณนา [456] ตทา ตสฺมึ พุทฺธูปาทโต ปุริมกาเล สุนนํ ทาปสํ กตฺถชฺลปิฏฺฐา สพฺเพ ชนา นมสฺสนฺติ ติ สมฺพนฺโธ. พุทฺเธ การํ กริตวานาติ เอวํ โส สพฺพชนฺพุชฺชิตฺปิ สมานโน “พุชฺชิตฺมहि”ติ มานํ อกตฺวา พุทฺธสฺสเน อธิกํ กิจจํ กตฺวา อตฺตโน คตฺตี ชาตี โสเธสิ ปริสุทฺธมกาสิติ อตฺถโถ.	อรรถกถาอุปาติเถราปทาน [456] อธิบายว่า ในครั้งนั้น คือในกาลก่อนแต่การอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้านั้น ชนทั้งปวงทำการประนมมือ นอบน้อม ดาบสชื่อว่าสุนันทะ. หลายบพทว่า กระทำการสักการะพระพุทธเจ้า ความว่า พระมณฑานีบุตรนั้น แม้อันชนทั้ง ปวงบูชาแล้วอย่างนี้ ก็ไม่ทำการถือตัวว่าเราเป็นผู้อันชนทั้งหลายบูชาแล้ว ได้ ทำกิจอันยิ่งในพระพุทธศาสนา ทำคตติ คือชาติของตนให้หมดจดแล้ว คือได้ กระทำให้หมดจดแล้ว.

ตารางที่ 43 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ช.อป.อ. (บาลี) 1/507-508/339	นมสสามิ ปมาณ กโรมิ นมสสนา ปณามกิริยา	<p>อุปาลิตเถรอปทานวณณนา</p> <p>[507] สายป่าตัม นมสสามิมิตติ สายนุทสมยญจ ปุพฺพณฺทสมยญจาทิ ทฺวิกฺขตฺตํ นมสสามิ ปณามํ กโรมิ.</p> <p>[508] อวณฺณมา ปาริจฺจริยาติ ยสฺมา พุทฺธทสฺสนเหตุ นิพฺพานปฺปตฺติ อโหสิ ตสฺมา พุทฺธปาริจฺจริยา วตฺตปฺปฏิปตฺติกิริยา อวณฺณมา อตฺตจฺฉา นมสฺสนา ปณามกิริยา จ อโมฆา อตฺตจฺฉา. ตถา ทิ ทูราคตํ ทูโรโต สํสารทธานโต อาคตมฺปิ สนตํ สํวิชฺชมานํ ขโณยํ ออยํ พุทฺธูปาทกฺขโณ น วิราธยิ นาทิกฺกมิมิ มํ อตฺกมิตฺวาน น คโตติ อตฺโถ.</p>	<p>อรรถกถาอุปาลิตเถรอปทาน</p> <p>[507] หลายบทว่า ข้าพระองค์น้อมสักการในเวลาเย็น ในเวลาเช้า ความว่า ข้าพระองค์น้อมสักการ คือ ทำการนอบน้อม 2 ครั้ง คือ ในเวลาเย็นและในเวลาเช้า.</p> <p>[508] สองบทว่า การบำเรอจึงไม่เป็นหมัน ความว่า การบรรลुพระนิพพานมิได้ เพราะเหตุแห่งการเห็นพระพุทเจ้า เหตุใด เพราะฉะนั้น การบำเรอพระพุทเจ้า คือการกระทำวัตรปฏิบัติ จึงไม่เป็นหมัน คือไม่ว่างเปล่า และการน้อมสักการ คือการนอบน้อม จึงไม่เป็นโมฆะ คือ ไม่ว่างเปล่า จริงอย่างนั้น ขณะนี้ คือ ขณะที่พระพุทเจ้าเกิดขึ้นนี้ ไม่พลาดไป คือไม่ล่วงเลยไปซึ่งเรารู้มาแต่ที่ไกล คือแม้มาจากที่ไกล ได้แก่ จากทางไกลคือสงสาร มีปรากฏอยู่ อธิบายว่า ยังไม่ล่วงเลยเราไป.</p>
ช.อป.อ. (บาลี) 1/592/356-357	นมสสมาโน ปณามํ กฺรุมานो	<p>อุปาลิตเถรอปทานวณณนา</p> <p>[592] โส อหํ ปพฺพชิตฺวา สมพุทฺธํ นมสฺสมาโน ปณามํ กฺรุมานो ฐมฺมสฺส จ เตน ภควตา เทสิตสฺส นวโลกุตฺตรฐมฺมสฺส สฺฐมฺมตํ สุนฺทรฐมฺมภาวํ ชานิตฺวา ฐมฺมญจ นมสฺสมาโน คามโต คามํ ปุโรโต ปุณํ นครโต นครํ วิจฺริสฺสามิมิตติ สมฺพนฺโธ.</p>	<p>อรรถกถาอุปาลิตเถรอปทาน</p> <p>[592] เชื่อมความว่า ข้าพระองค์นั้นบวชแล้ว น้อมสักการอยู่ คือ กระทำการนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทเจ้าอยู่ และรู้ว่าธรรมคือโลกุตตรธรรม 9 ที่พระผู้มีพระภาคนั้นทรงแสดงแล้วเป็นธรรมดี คือ เป็นธรรมงาม จึงน้อมสักการพระธรรมอยู่ จักเที่ยวไปจากบ้านสู่บ้าน จากบุรีสู่บุรี จากเมืองสู่เมือง.</p>
ช.อป.อ. (บาลี) 1/597/360	นมสสนฺติ	<p>อณฺญาโกณฺฑนฺตเถรอปทานวณณนา</p> <p>[597] ยาวตา โฟธิยา มฺลเถติ ยตฺตกา โฟธิรุกฺขสมิเป ยกฺขา สฺมาคตา ราสิภูตา สมฺพุทฺธํ พุทฺธญฺตํ ตํ พุทฺธํ ปณฺชลิคฺคตา ทสฺงคฺคฺลิสฺโสธานํ อณฺชลิ-ปฺภุํ สิริสิ ฐเปตฺวา วนฺทนฺติ นมสฺสนฺตีติ สมฺพนฺโธ.</p>	<p>อรรถกถาอณฺญาโกณฺฑนฺตเถรอปทาน</p> <p>[597] หลายบทว่า ตั้งแต่โคนต้นโพธิ์ เชื่อมความว่า ยักษ์ทั้งหลายมีประมาณเท่าใด มาประชุมกันแล้ว คือ เป็นหมวดหมู่ อยู่ใกล้ต้นโพธิ์ กระทำอณฺชลิ วางกระพุ่มมืออันเป็นที่ประชุมนี้ทั้ง 10 ไว้เหนือศีรษะ ไท้ว คือ น้อมสักการพระสัมพุทเจ้า คือ พระพุทเจ้าพระองค์นั้นผู้เป็นพระพุทเจ้า.</p>

ตารางที่ 43 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/587- 589/355</p>	<p>วนทิตัพพี นมสสิตัพพี มานตัพพี ปุเชตัพพี นมสลียา นมสสิตัพพา นมสสมาโน วนทมาโน</p>	<p>อุปาสิตเถรอปทานวณณา</p> <p>[587] ตตถ มีพหมกขิตฺตํ คุถสมมิมิสฺสํ กาสาวํ กสาเวน รชิตํ จิวํ อสิทธชฺชํ อริยานํ ธชฺชํ ปริกขารํ ปนเถ มคฺเค ฉชฺชิตฺตํ ทิสฺวาน ปสฺสิตฺวา อณฺชลิ กตฺวา ทสงฺคุสิทโมธานํ อณฺชลิปฺภูํ สิริสิ กตฺวา สิริสา สิริเรน วนทิตัพพี อสิทธชฺชํ อรหตฺตทธชฺชํ พุทฺธปจฺเจกพุทฺธสวากทิปกํ จิวํ นมสสิตัพพี มานตัพพี ปุเชตัพพนติ อตฺถโ.</p> <p>[588] ตสฺมา เตน การณฺน เอเต พุทฺธา นมสลียา นมสสิตัพพา วนทิตัพพาติ อตฺถโ.</p> <p>[589] วินยํ วินยปิฎกํ นมสสมาโน วนทมาโน วินเย อาทรํ คุรุมาโน วิหริสฺสามิ สพฺพทา สพฺพสฺมี กาลे วาสํ กปฺเปมิติ อตฺถโ.</p>	<p>อรรถกถาอุปาสิตเถรอปทาน</p> <p>[587] ในคํานั้น มีอธิบายว่า ผํ้ากาสวะ คือ จิวรอันย้อมด้วยนํ้าฝาด อันเป็อน คุถ คือ อันระคนด้วยคุถ อันเป็นธงชัยของฤๅษี ได้แก่ เป็นธงคือบริขารของ พระอริยะทั้งหลาย อันบุคคลทิ้งไว้ที่หนทาง คือ ในหนทาง อันใคร ๆ เห็นแล้ว คือ พบแล้ว จึงกระทำอัญชลี คือ กระทำกระพุ่มอัญชลีอันเป็นที่รวมลงซึ่งนี้ว้ ทั้ง 10 แล้วไหว้ด้วยเศียร คือ ศีรษะ ได้แก่ ธงของฤๅษี คือ ธงของพระอรหันต์ ได้แก่ จิวรอันแสดงความเป็นพระพุทฺธเจ้า พระปัจเจกพุทฺธเจ้า และพระสวาก อันบุคคลพึงนอบน้อม คือ พึงนบถือ ได้แก่ พึงบูชา.</p> <p>[588] เพราะเหตุ นั้น คือ ด้วยเหตุ นั้น พระพุทฺธเจ้าเหล่านั้น อันบุคคลควร นอบน้อมคือ ควรนมัสการ ได้แก่ ควรกราบไหว้.</p> <p>[589] อธิบายว่า เรานมัสการ คือ ไหว้พระวินย คือ พระวินยปิฎก จักกระทำการเอื้อเพื่อในพระวินยอยู่ คือ สำเร็จการอยู่ในกาลทั้งปวง คือ ในกาลทั้งหมด.</p>
<p>ขุ.อป.อ. (บาลี) 1/616/364</p>	<p>นมสสิตฺวา</p>	<p>อณฺญาโกณฺฑลยเถรอปทานวณณา</p> <p>[616] จตุทฺทิสํ นมสสิตฺวาติ จตุสฺส ทิสาสฺส นมสสิตฺวา สกํ จิตฺตํ อตฺตโน จิตฺตํ ปสาเทตฺวา อาทเรน ปติฏฺฐเปตฺวา สีหนาทํ อภิตนนาทํ อนทึ โฆเสสินติ อตฺถโ.</p>	<p>อรรถกถาอัญญาโกณฺฑลยเถรอปทาน</p> <p>[616] สองบทว่า นอบน้อมทิสทังสึ ความว่า เรานอบน้อมในทิสทังสึยงจิตของตนให้เลื่อมใสแล้ว คือ ให้ตั้งไว้เฉพาะแล้วด้วยความเอื้อเพื่อ ได้บ้นถือ คือ ป่าวประกาศสีหนาท ได้แก่ การบ้นถือนั้นไม่น่ากลัว.</p>

ตารางที่ 43 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/129/35	นมกการี อกาสี นมกกาโร อตถุ	สมุจจลตเถรอปทานวณณา [129] ตสส สมปตตสส สตถุโน เอวํ นมกการมกาสี . ปุริสาชณณ ปุริสานํ อาชณณ เสฏฺฐจ มม นมกกาโร เต ตยหํ อตถุ ภาตฺตุ. ปุริสุตตม ปุริสานํ อุตตม อธิกคุณวิสิฏฺฐจ เต ตยหํ มม นมกกาโร อตถุ .	อรรถกถาสุมังคลเถรอปทาน [129] เราได้กระทำความมีสการอย่างนี้แต่พระศาสดาผู้ถึงพร้อมแล้วนั้น ข้าแต่ บุรุษอาชาไนย คือผู้เป็นอาชาไนย ผู้ประเสริฐแห่งบุรุษทั้งหลาย การกระทำ ความนอบน้อมของเราจะมี คือจงเป็น แต่ท่านคือพระองค์. ข้าแต่พระองค์ผู้ เป็นบุรุษสูงสุด คือผู้สูงสุด ได้แก่ ผู้ประเสริฐด้วยคุณอันยิ่งแห่งบุรุษทั้งหลาย การกระทำความนอบน้อมของเราจะมีแต่พระองค์.
ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/34/133	นมกการม- กาสี	วิธีสยถเถรอปทานวณณา [34] อถ โส ตาปโส ตมฺปคตํ ภาควนตํ ทิสฺวา ตสส ภาควโต สรโรโต นิกฺขนตถพพณฺณพุทฺธโรสํสํ ปสํสิตฺวา อถฺชลิ ปคฺคยฺห ปญฺจเคน นมกการมกาสี . โส เตเนว ปุณฺณเณน อโธ จุโต ตฺสิตาที่สุ ทิพฺพสมปตฺติโย อนฺุภวิตฺวา อปรภาเค มนฺุสฺสสมปตฺติโย จ อนฺุภวิตฺวา อิมสฺมี พุทฺธฺรฺ- ปาเท กุลเคเท นิพฺพตฺโต วุทฺธิมนฺวาย ฆรราวาสํ สณฺุจเปตฺวา ตตฺถาทินวํ ทิสฺวา เคหํ ปหาย ปพฺพชิตฺวา นจิรฺสเสว อรทา อโหสิ.	อรรถกถารังสีสังยุตเถรอปทาน [34] ครั้งนั้น ตาปสนั้นได้เห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังที่นั้น เลื่อมใสใน พระรัศมีของพระพุทธเจ้าที่มีสีหกลีอันเปล่งออกจากพระสรีระของพระผู้มี พระภาคพระองค์นั้น ประคองอัญชลี กระทำการนอบน้อมด้วยองค์ 5 ด้วย บุญนั้นนั่นเอง ท่านจตุติจากอตภาพนั้นแล้ว ได้เสวยทิพยสมบัติในสวรรค์ชั้น ดุสิตเป็นต้น และได้เสวยมนุษย์สมบัติในเวลาต่อมา ในพุทธรูปบาทกาลนี้ ได้ บังเกิดในเรือนมีตระกูล ถึงกาลเจริญวัยแล้ว ดำรงการครองเรือนอยู่ ได้เห็น โทษในการครองเรือนนั้น ละบ้านเรือนออกบวชไม่นานนักได้เป็นพระอรหันต์.
ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/-/206	ปุเชตฺวา นมสฺสมาโน อฏฺฐจาสี	กณเวรปุปผิยเถรอปทานวณณา อถ โส อนฺเตปฺรปาลโก จรฺมานํ ภาควนตํ ทิสฺวา ปสนฺนมานโส หุตฺวา กณเวรปุปฺผน ภาควนตํ ปุเชตฺวา นมสฺสมาโน อฏฺฐจาสี .	อรรถกถากณเวรปุปผิยเถรอปทาน ครั้งนั้น บุรุษผู้เป็นเจ้าของหน้าที่รักษาความปลอดภัยในพระราชวังได้เห็นพระผู้มี พระภาคกำลังเสด็จมา มีใจเลื่อมใส ได้บูชาพระผู้มีพระภาคด้วยดอกชบา ได้ ยืนน้อมนมัสการอยู่.

ตารางที่ 43 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/-/141	อฏฺฐจก- นวมกการี อกาสี	<p>คนธมาลิตถะรอปทานวณณนา</p> <p>โส สตถริ ปสฺสิตฺวา จนนทาครุกปฺปุรกสฺสตราทินิ อนเณกานิ สฺกนฺธานิ วทฺฑเตตฺวา สตถฺถุ คนฺธรูปิ กาวเรสิ. ตสฺสฺสุปริ สฺมณปฺปฺเผหิ ฉาเทสิ พุทฺธญฺจ อฏฺฐจกนวมกการี อกาสี. โส เตน ปุณฺณกมฺเมน เทวมนุสฺเสสุ สมนฺตติโย อนฺนภวิตฺวา อิมสฺมี พุทฺธฺปฺปาเท วิภวสฺมปฺนเน เอกสฺมี กุลเคเห นิพฺพตฺโต วุทฺถิมนฺวาย สตถริ ปสฺสิตฺวา ปพฺพิโต นจิริสฺเสว อรทา อโหสิ.</p>	<p>อรรถกถาคันธมาลิตถะรอปทาน</p> <p>ท่านเลื่อมใสในพระศาสดา ได้พอกพูนของหอมเป็นจำนวนมาก มีจันทน์ กายาน การบูร และกฤษณา เป็นต้น ให้สร้างพระสถูปด้วยของหอมถวายพระศาสดา ฉาบ (กั้น) เบื้องบนพระสถูปนั้นด้วยดอกมะลิทั้งหลาย และกระทำการนอบน้อมพระพุทธรูปเจ้าด้วยองค์แปด. ด้วยบุญกรรมนั้น ท่านได้เสวยสมบัติในเทวตาและมนุษย์ทั้งหลาย ในพุทธรูปบาทกาลนี้ ได้บังเกิดในเรือนมีตระกูลแห่งหนึ่งที่มีสมบัติด้วยสมบัติ เมื่อถึงกาลเจริญวัยแล้ว เลื่อมใสในพระศาสดา บวชแล้ว ไม่นานนักก็ได้เป็นพระอรหันต์.</p>
ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/-/147	ปณามํ กตฺวา	<p>ญาณสณฺณิกตถะรอปทานวณณนา</p> <p>อยมปิ ปุริมพุทฺเธสุ กตฺวาธิกาโร ตตถ ตตถ ภเว วิภูฏฺฐปนิสฺสยานิ ปุณฺณานิ อุปจันฺนโต สิทฺตตถสฺส ภควโต กाले กุลเคเห นิพฺพตฺโต วุทฺถิมนฺวาย สทฺธาชาโต สทฺธมฺมสฺสวเน สาทโร सालโย ภควโต ธมฺม- เทสนานุสาเรน ญาณํ เปเสตฺวา โขสฺปมาณตฺตา ภควโต ญาณे ปสนฺโน ปญฺจคคฺกฏฺฐจกนวมกการวเสน ปณามํ กตฺวา ปกฺกามิ.</p>	<p>อรรถกถาญาณสัมมัญญิกถะรอปทาน</p> <p>พระเถระแม้รูปนี้ก็มีบุญญาธิการอันบำเพ็ญแล้วในพระพุทธรูปองค์ก่อน ๆ ได้สั่งสมบุญอันเป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้ในภพนั้น ๆ ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ ได้บังเกิดในเรือนมีตระกูล เมื่อถึงกาลเจริญวัย ได้เกิดศรัทธา มีความเอื้อเฟื้อ มีความอาลัยในการฟังพระสัทธรรม ได้ส่งญาณไปตามกระแสแห่งพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาค เลื่อมใสในญาณของพระผู้มีพระภาค เพราะความที่ตนมีประมาณในเสียง กระทำความนอบน้อมด้วยสามารถแห่งการทำมานอบน้อมด้วยองค์ 5 และองค์ 8 แล้วหลีกไป.</p>
ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/132/36	นวมสฺสามิ ปณามํ กโรมิ	<p>สุมฺจคคตถะรอปทานวณณนา</p> <p>[132] ปสนฺนจิตฺโตติ ปสาทิตมนสฺงกปโป สฺมโน สฺนฺทรมฺโน. เวทฺชาโต ชาตเวโท อุปฺปนฺนโสมนสฺโส กตฺถชฺลิตฺติ สิริสิ ฐปิตถอยฺชฺลิตฺติ โส พุทฺธเสฏฺฐํ นวมสฺสามิ เสฏฺฐสฺส พุทฺธสฺส ปณามํ กโรมิติ อตฺถโ.</p>	<p>อรรถกถาสุมังคลเถรอปทาน</p> <p>[132] คำว่า มีจิตเลื่อมใส คือมีความดำริจิตอันเลื่อมใสแล้ว คือมีใจดี ได้แก่มิโงงาม อธิบายว่า เราเกิดความปลื้มใจ คือความปลื้มใจเกิดขึ้นแล้ว ได้แก่ความโสมนัสเกิดขึ้นแล้ว กระทำอัญชลี คือกระทำพุ่มน้อมมือตั้งขึ้นเหนือเศียรเกล้า นมัสการพระพุทธรูปเจ้าผู้ประเสริฐสุดคือ กระทำมานอบน้อมแด่พระพุทธรูปเจ้าผู้ประเสริฐสุด.</p>

ตารางที่ 43 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/-/184</p>	<p>นมสสมาโน</p>	<p>ปิยาลผลทหายกตเถรอปทานวณณนา อยมปิ ปุริมพุทเธสุ กตาทิกาโร ตตถ ตตถ ภเว วิวัญญุปนิสสยานิ ปุณณานิ อุปจันนโต ลีขิสส ภควโต กाले नेसात्तुเล निพत्तो हिมนเต เอกสมी पफाणे मिहे वरिद्धा चिकीं गपेत्त्वा वसति. तस्मिं काले ततथ कत् लीखी भवन्तं तिस्रापसन्नमानो स्यात् पाठं นมสสมาโน กถจि เทยธम्म อปสสนโต มธฺรานิ ปิยาลผลานิ อุจจันติวา อทาสि.</p>	<p>อรรถกถापियาลผลทหายกเถรอปทาน พระเถระแม้รูปนี้ก็มีบุญญาธิการอันบำเพ็ญไว้ในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ได้ สั่งสมบุญอันเป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้ในภพนั้น ๆ ในกาลแห่งพระผู้มี พระภาคพระนามว่าลีขี ได้บังเกิดในตระกูลแห่งนายพราน ได้ฆ่าเนื้อที่เจือม เชาแห่งหนึ่งในป่าหิมพานต์ เลี้ยงชีพอยู่. ในกาลนั้น เขาได้เห็นพระผู้มี พระภาคพระนามว่า ลีขี ที่เสด็จไปในที่นั้น มีใจเลื่อมใส นมัสการอยู่ตลอดเวลา เย็นเวลาเช้า มองไม่เห็นเครื่องไทยธรรมใด ๆ จึงได้เลือกเก็บเอาผลมะหาด อันมีรสอร่อยไปถวาย.</p>
<p>ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/-/207-208</p>	<p>ปุเชนโต อยชลี ปคคยห นมสสมาโน อฏฺฐาลิ.</p>	<p>เทสปุชกตเถรอปทานวณณนา ตทา อตถทสสี ภควา ภิกขุสงฆปริวโต จนนโ วิย สุริโย วิย จ อากาเสน คจจติ. โส อุปาสโก ภควโต คตทิสากาค คนธมาลาที่หิ ปุเชนโต อยชลี ปคคยห นมสสมาโน อฏฺฐาลิ.</p>	<p>อรรถกถาเทสปุชกเถรอปทาน ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคพระนามว่าอตถทสสี ผู้มีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้ว ได้ เสด็จไปทางอากาศ ดุจพระจันทร์และพระอาทิตย์ ท่านอุบาสกได้บูชาพระผู้มี พระภาคด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้นตามทิศากาคที่พระองค์เสด็จไปแล้ว ได้ยืนประคองอัญชลี นมัสการอยู่.</p>
<p>ขุ.อป.อ. (บาลี) 2/-/331-332</p>	<p>นมสสมาโน</p>	<p>จุฬศฺคนธเถรอปทานวณณนา อยมปิ ปุริมพุทเธสุ กตาทิกาโร ตตถ ตตถ ภเว วิวัญญุปนิสสยานิ ปุณณานิ อุปจันนโต กสสพสมมาสพพุททกาเล พาราณสีย วิภวสมปนเน กุเล निपत्तो विलुत्तं पत्त्वा सत्तु सन्तिगे षम्मं सुत्त्वा สพพทา นมสสมาโน महत्तानं तथमानो माससु सत्तुक्खत्तुं भवतो कन्ठगुणिया जत्तुชาติकन्ठेन विलिपेत्ति.</p>	<p>อรรถกถาจุฬศฺคนธเถรอปทาน พระเถระแม้รูปนี้ก็มีบุญญาธิการอันบำเพ็ญแล้วในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ได้ สั่งสมบุญอันเป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้ในภพนั้น ๆ ในกาลแห่งพระผู้มี พระภาคพระนามว่ากัสสปะ ได้บังเกิดในตระกูลอันสมบูรณ์ด้วยสมบัติในกรุง พาราณสี เมื่อถึงวัยรู้เดียงสาแล้ว ได้ฟังธรรมในสำนักของพระศาสดาแล้ว ได้นมัสการอยู่ทุกเมื่อ ได้ถวายมหาทาน ได้ฉาบไล่พระคันธกุฎีของพระผู้มี พระภาคเดือนละ 7 ครั้ง ด้วยของหอมโดยชาติสี่อย่าง.</p>

ตารางที่ 44 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย พุทธวงศ์

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
มธูรัตถวิลาสิณี อรรถกถา ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) 1/18/66	นมสสมานา นิปตฺนติ	<p>รัตนจกมนกณชวณณนา</p> <p>[18] ปสฺสนติ ตํ เทวสงฆา ทสฺสทสฺสี ปโมทิตา นมสสมานา นิปตฺนติ ตฺถุจฺหฺฐา ปโมทิตาติ.</p>	<p>อธิบายความในรัตนจกมนกณช</p> <p>[18] เทพทั้งหลายในหมื่นจักรวาลได้เห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึงได้มาประชุมกัน ต่างก็ยินดีร่าเริงบันเทิงใจ หมอบลงกราบ.</p>
ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) 1/24/69	นมสฺสนติ กตฺตชฺลี ปุชฺยฺนติ นมสฺสถ อภิวาทนํ โถมนํ วณฺทนํ ปสฺสํ นมสฺสนํ ปุชฺ	<p>รัตนจกมนกณชวณณนา</p> <p>[24] ทสฺสทสฺสีโลกธาตฺยา เทวตาโย มหิทฺธิกา ปรีวาเรตฺวา นมสฺสนติ ตฺถุจฺหฺฐา ปโมทิตา. [29] อากาสฺฐา จ ภูมฺฐา ตินฺปนฺณนิวาสิโน กตฺตชฺลี นมสฺสนติ ตฺถุจฺหฺฐา ปโมทิตา. [30] เยปิ ทีฆายุกา นาคา ปุณฺณวณฺโต มหิทฺธิโก ปโมทิตา นมสฺสนติ ปุชฺยฺนติ นรุตฺตมํ. [40] เอวํ สพฺพคฺคฺกุเปตํ สพฺพคฺสมฺปาคตํ มหามฺุณี การุณิกํ โลกนาลํ นมสฺสเถติ. [41] อภิวาทนํ โถมนนฺจ วณฺทนนฺจ ปสฺสนํ นมสฺสนนฺจ ปุชฺย (ขุ.พุทธ. (บาลี) 33/24-41/391-393, (ไทย) 33/24-41/458-460)</p>	<p>อธิบายความในรัตนจกมนกณช</p> <p>[24] เทวดาทั้งหลายผู้มีฤทธิ์มากในหมื่นจักรวาลต่างก็ยินดี ร่าเริง บันเทิงใจพากันแวดล้อมถวายบังคม.</p> <p>[29] เหล่าภุมมเทวดาที่ประจำอยู่ตามต้นไม้ และอากาศัญญุเทวดาที่ประจำอยู่ตามดวงดาว ต่างก็มีความยินดีร่าเริงบันเทิงใจ พากันประนมมือนมัสการ.</p> <p>[30] แม้พวกนาคที่มีอายุยืน มีบุญญาธิการ มีฤทธิ์มาก ต่างก็มีความบันเทิงใจนมัสการ บูชาพระศาสดาผู้สูงสุดแห่งนรชน.</p> <p>[40] ท่านทั้งหลายจงนมัสการพระมหามุนี ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติทุกประการ ทรงประกอบด้วยองค์คุณทั้งปวง ทรงมีพระกรุณา ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลกอย่างนี้.</p> <p>[41] พระองค์ย่อมควรแก่การอภิวาท การสดุดี การไหว้ การสรรเสริญ การนมัสการ และการบูชาทุกอย่าง.</p>

ตารางที่ 44 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) 1/41/77	อภิวัตน์ นมสสน อณฺชลิกรรม มนสา นมสสน	รัตนจกมนกณฺชวณฺณนา [41] ตตถ อภิวัตน์ อณฺชลิ อตฺตโน อภิวัตน์การาปนํ. โณมนฺติ ปรมฺมุขโต ฤติ. วณฺทณฺติ ปณามนํ. ปัสสนนฺติ สมฺมุขโต ปัสสนํ. นมสสนนฺติ อณฺชลิกรรม มนสา นมสสน วา. ปุชฺชนนฺติ มาลาคนธ- วิเลปนาทีหิ ปุชฺชนนฺจ.	อธิบายความในรัตนจกมนกัณฑ์ [41] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า การไหว้ หมายถึง ให้คนอื่นกราบไหว้ตน. บทว่า การชมเชย หมายถึง การชมเชยลับหลัง. บทว่า การไหว้ หมายถึง การแสดงความ ความนอบน้อม. บทว่า การสรรเสริญ หมายถึง การสรรเสริญต่อหน้า. บทว่า นมัสการ หมายถึง การประนมมือไหว้หรือการนมัสการด้วยใจ. บทว่า การบูชา หมายถึง การบูชาด้วยพวกดอกไม้ ของหอม และเครื่องลูบไล้ เป็นต้น.
ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) 1/18/202	กตณฺชลิ นมสสนนฺติ	โกณฺทณฺชลิพฺพทฺธวณฺณนา [18] อุกฺกุฏิสททา วตตฺนติ อปฺโณณฺณนฺติ หสนนฺติ จ กตณฺชลิ นมสสนนฺติ ทสสทสสิเทวตา.	อรรถกถาโกณฺทณฺชลิพฺพทฺธวณฺณนา [18] สัตว์ทั้งหลายในหมื่นจักรวาลพร้อมทั้งเทวดาต่างก็เปล่งเสียงโห่ร้อง ประนมมือ ร่าเริง ประนมมือนมัสการ.
ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) 1/-/304	นมสสมานา	ปิยทสสิพฺพทฺธวณฺณนา เต ภควโต ปาเท คเหตุวา นิสินฺนํ สุทสสนํ เทวราชานํ นรราชานํ ทิสวา “อมหากํ เทวราชา มุนิราชสส ปิยทสสิสส สตฺถุโน ปาทปริจฺจริยํ กโรติ อโห พุทฺธา นาม อจฺฉริยา อโห พุทฺธคฺคณา วิสิฏฺฐา”ติ ภควติ ปสนนฺจิตตา สพฺเพ ภควนฺตํ นมสสมานา สิริสมิ อณฺชลิ กตฺวา อณฺจฺสุ.	อรรถกถापियทสสิพฺพทฺธวณฺณนา พระราชาแห่งมนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้นทรงเห็นท้าวสุทสสนเทวราชประทับนั่ง จับพระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าก็มีจิตเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระเทวราชของพวกเราบำเรอพระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าปิยทสสิ จอม มุนี โอ! ธรรมดาพระพุทธรเจ้าทั้งหลายน่าอัศจรรย์ โอ! พระพุทธรุณทั้งหลาย วิเศษจริง ๆ ก็พากันนอบน้อม ยืนประคองอัญชลีไว้เหนือเศียรเกล้าหมดทุก คน ณ สันนิบาตนั้น.
ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) 1/27/377	นมสสน...	โกณฺถาคมนพฺพทฺธวณฺณนา ตตถ ธมฺมปฺปผคฺคฺหิ กตฺวา ติ ธมฺมมยปฺปผมาลาคฺคฺหิ กตฺวา. มหาชนสส วิปสสนาเจตियคฺเคน จิตสส นมสสนตฺถาย ธมฺมเจตียํ ปติฏฺฐาเปตฺวา สสาวกสงฺโฆ สตฺถา ปรีนินฺทพฺพายิติ อตฺถโ.	อรรถกถาโกณฺถาคมนพฺพทฺธวณฺณนา บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ธมฺมปฺปผคฺคฺหิ กตฺวา ได้แก่ ทำให้เป็นพวงมาลัย ดอกไม้สำเร็จด้วยธรรม. อธิบายว่า พระศาสดาพร้อมทั้งพระสงฆ์สาวก โปรด ให้ประดิษฐานพระธรรมเจดีย์ เพื่อมหาชนที่อยู่ ณ ลานพระเจดีย์สำหรับ บำเพ็ญวิปัสสนาจะได้นมัสการ แล้วก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน.

ตารางที่ 44 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) 1/-/367	นมสสมาโน นมสสมานา	กกุสนธพุทธวิสวนณนา อถ โข โส มนุสสภกโข ยกโข ฉพพณณรสมโย วิสสชเชนต อินทณฺ- ปริวุตมิว ทิวสกรฺ มุนิทิวสกรฺ ปวนปณณาคจจนตฺ ทิสวา....ปสนนทโย อตตโน ปรีวารยกฺเขหิ สทธี อเนกมิกคณนตฺ ทิมวนตฺ คนฺตวา นानาวณฺณคนฺธานิ ชลชถลชานิ กุสุมานิ ปรมมโนรมานิ สฺคนฺชคนฺเช สมาหริตวา อตตโน ปลลนเก นิสินฺนํ วิคตฺรณฺธํ กกุสนฺธํ โลกนายนํ มาลาคนฺชวิเลปนาทิตฺติ ปุชยิตวา ฤตฺติสงฺคีตานิ ปวตฺเตนฺโต สิริสิ อมฺชลิ กตวา นมสสมาโน อฏฺฐาสิ. ตโต มนุสฺสา ตํ ปาฎิหาริยํ ทิสวา ปสนน- ททยา สมาคम्म ภควนตํ ปรีวารेतวา นมสสมานา อฏฺฐิสฺสุ.	อรรถกถากกุสนธพุทธวงศ์ ครั้งนั้น ยักษ์ผู้กินคนตนนั้นเห็นพระทินกรผู้นี้ทรงเปล่งพระฉัพพรรณรังสี ดังดวงทินกรอันสายฟ้าแลบล้อม กำลังเสด็จมาทางอากาศ ก็มีใจเลื่อมใสว่า พระทศพลเสด็จมาที่นี่เพื่อทรงอนุเคราะห์เรา จึงไปป่าหิมพานต์ที่มีหมู่มฤค มากพร้อมด้วยบริวารยักษ์ รวบรวมดอกไม้ทั้งที่เกิดในน้ำทั้งที่เกิดบนบกอันมีสี และกลิ่นต่าง ๆ เลือกเอาเฉพาะที่มีกลิ่นหอมจรรุงน้ำรื่นรมย์ใจอย่างยิ่งมาบูชา พระกกุสนธพุทธเจ้าผู้นำโลกผู้ปราศจากโทษ ซึ่งประทับนั่งเหนือบัลลังก์ของ ตน ด้วยดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ เป็นต้น แล้วร้องเพลงประสานเสียง สุดดี ทำอัญชลีไว้เหนือเศียร ยินนมัสการ.
ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) 1/-/415	นมสสมาโน อฏฺฐาสิ	โคตมพุทธวิสวนณนา มหากาโฬปิ นาคราชา อสีติยา นาคนาฏกสทฺสเสหิ ปรีวุโต ฤตฺติสงฺคีตานิ ปวตฺเตนฺโต มหาสตตํ นมสสมาโน อฏฺฐาสิ.	อรรถกถาโคตมพุทธวงศ์ แม้พญานาคมหากาฬห้อมล้อมด้วยนาคผู้เพื่อนร่า 80,000 ตนบรรเลงเพลง สรรเสริญ ได้ยินนมัสการพระมหาสัตว์อยู่.

ตารางที่ 45 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาขุททกนิกาย จริยาปิฎก

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ปรมัตถทีปนี อรรถกถา ขุททกนิกาย จริยาปิฎก ขุ.จริยา.อ. (บาลี) 1/25/156	นโม เต	จมฺเปยยนาคจริยาณณนา [25] มุตฺโต จมฺเปยโยโก นาโค รานานํ เอตทพฺรวิ นโม เต กาสีราชตฺถ นโม เต กาสีวฑฺฒน อณฺชลิ เต ปคฺคณฺหามิ ปสฺเสยฺยํ เม นิเวสนนฺติ.	อรรถกถาจัมเปยยนาคจริยา [253] พญานาคจัมเปยยะหลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการแล้ว ได้กราบทูล พระราชานันว่า ขอเดชะพระเจ้ากาสิ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคมพระองค์ ขอเดชะพระองค์ผู้ผดุงแคว้นกาสิให้เจริญ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคม พระองค์ ขอประคองอัญชลีต่อพระองค์ ขอเชิญเสด็จทอดพระเนตรนิเวศน์ ของข้าพระองค์.

ตารางที่ 45 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.จรียา.อ. (บาลี) 1/-/6	ปณชติกา นมสสมานา ปยิรูปาสนติ	นิทานกถา ทสสทสสิโลกธาคุยฺ เตวา มหจเจทวานุภาเวณ ตถาคตฺ ออุปสงกมิตวา อจฺจกรียพฺภุตจิตตชาตา ปณชติกา นมสสมานา ปยิรูปาสนติ พุทฺธคุณ- ปฏิสัยยุตฺตา คากาโย อุทาหรนฺตา โถเมนฺติ อปโใถนฺติ ทสนฺติ ปิตโสมนสฺส ปเวเทนฺติ.	นิทานกถา เทวดาในหมื่นโลกธาตุพากันมาเฝ้าพระตถาคตเจ้าด้วยอานุภาพอันยิ่งใหญ่ เกิดความอัศจรรย์ใจต่างพากันประนมมือ นิ่งน้อมสักการะอยู่ใกล้ ๆ เปล่งคาถา ทั้งหลายที่ประกอบด้วยพุทธคุณ ชมเชย ประนมมือ ร่าเริง เกิดปิติโสมมน์ส.
ขุ.จรียา.อ. (บาลี) 1/69/188	ปณชติกา นมสสมานา ติฏฺฐนฺติ	ธมฺมเทวปุตฺตจรียาธมฺมณฺนา [69] ตตฺถ เย สตฺตา สาธุกมฺมิกา ธมฺมครุโน เต ธมฺมํ เทวปุตฺตํ ตถา อาคจฺจนฺตเมว ทิสฺวา อาสนา วุฏฺฐาย คนธมาลาทีหิ ปุเชนฺตา ยาว จกฺขุปลสมตฺติกกฺกมา ตาว อภิตถวณฺติ ปณชติกา นมสสมานา ติฏฺฐนฺติ ตสฺส วจฺนํ สุตฺวา อปฺปมตฺตา สกฺกจฺจํ ปุณฺณานิ กโรนฺติ.	อรรถกถาธมฺมเทวปุตฺตจรียา [69] ในพระคานานั้น เหล่าสัตว์ที่ประกอบกรรมดี หนักแน่นในธรรมเห็น เทพบุตรผู้ที่กำลังมาอยู่นั้นแล ต่างพากันลุกจากอาสนะบูชาด้วยของหอมและ พวกดอกไม้ ชื่นชม ประนมมือยืนไหว้อยู่จนกระทั่งมองไม่เห็น ฟังคำของ เทพบุตรนั้น เป็นผู้ไม่ประมาท สร้างบุญทั้งหลายโดยเคารพ.
ขุ.จรียา.อ. (บาลี) 1/-/156	นโม เต	จมฺเปยฺยนาคจรียาธมฺมณฺนา เตนาท ภควา— มุตฺโต จมฺเปยโย นาโค ราชานํ เอตทพฺรวิ นโม เต กาสีราชตฺถุ นโม เต กาสีวทฺถน อถชฺลี เต ปคฺคณฺหามิ ปสฺเสยฺยํ เม นิเวสนํ.	อรรถกถาจมฺเปยฺยนาคจรียา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า พญานาคจมฺเปยยะหลุดพ้นจาก เครื่องพันธนาการแล้ว ได้กราบทูลพระราชานั้นว่า ขอเดชะพระเจ้ากาสิ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคมพระองค์ ขอเดชะ พระองค์ผู้ผดุงแคว้นกาสิให้ เจริญ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายบังคมพระองค์ ขอพระองค์อัญชลีต่อพระองค์ ขอเชิญเสด็จทอดพระเนตรนิเวศน์ของข้าพระองค์.
ขุ.จรียา.อ. (บาลี) 1/-/38	นมสฺสิตฺวา	สงฺขพฺราหฺมณจรียาธมฺมณฺนา โพธิสฺตโต ตํ ทิสฺวา อตฺตวิย ปสนฺนจิตฺโต ปฏฺฐนํ คนฺตวา นาวํ อภิรฺุหิ. อถสฺส มหาสมุทฺทํ ตรนตสฺส สตฺตเม ทิวเส นาวา วิวรมทาสี. อุทกํ อุสฺสสิยฺจิตฺตํ นาสกฺขีสุ. มหาชนโน มรณภยภีโต อตฺตโน อตฺตโน เทวตา นมสฺสิตฺวา มหาวิรวํ วิวริ.	อรรถกถาสงฺขพฺราหฺมณจรียา พระโพธิสัตว์เห็นดังนั้นมีใจเลื่อมใสยิ่งนัก จึงขึ้นเรือไปยังปัญจกคาม. ครั้นเมื่อพระโพธิสัตว์ข้ามมหาสมุทรไปในวันที่ 7 เรือก็ทะเล. พวกทาสและ กรรมกรไม่สามารถจะวิดน้ำออกได้. มหาชนต่างกลัวมรณภัยจึงไหว้เทวดาของ ตน ๆ ร้องเสียงระงม.

ตารางที่ 45 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ขุ.จรียา.อ. (บาลี) 1/69/188	ปณชลิกา นมสสมานา ติฏฺฐนติ	ธมฺมเทวปุตฺตจรียาธมฺมณา [69] ตตฺถ เย สตฺตา สาธุมฺมิกา ธมฺมครุโน เต ธมฺมํ เทวปุตฺตํ ตถา อาคจฺจนฺตเมว ทิสฺวา อาสนา วุฏฺฐาย คนธมาลาทีหิ ปุเชนฺตา ยาว จกฺขุปถสมตฺติกฺกมฺนา ตาว อภิตถวณฺติ ปณชลิกา นมสสมานา ติฏฺฐนติ ตสฺส วจันฺ สุตฺวา อปฺปมตฺตา สกฺกจฺจํ ปุณฺณานิ กโรนฺติ.	อรรถกถาธมฺมเทวปุตฺตจรียา [69] สัตว์เหล่าใดทำกรรมดี เป็นผู้หนักในธรรม สัตว์เหล่านั้นเห็นธรรม เทพบุตรมาอย่างนั้น ลุกจากที่นั่ง บูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น. พวกกัน สรรเสริญจนกระทั่งล่วงเลยสายตา ยืนพนมมือไหว้. ได้ฟังถ้อยคำของธรรม เทพบุตรแล้วเป็นผู้ไม่ประมาท ทำบุญโดยเคารพ.

ตารางที่ 46 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาเนตติปริกกรม์

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
เนตติอัฐกถา อรรถกถา ขุททกนิกาย เนตติ.อ. (บาลี) 1/-/5	ปูชานมกการ...	สงฺคหวารวณฺณนา อถวา “ทเวเม ภิกฺขเว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺตี”ติ วจนฺโต ทีโรตตปฺปธฺมา โลกปาลา. เตหิ สมฺนาคโต โลก สโลกปาโล. ทีโรตตปฺปสมฺปนฺนา หิ ปาปครหิโน สปฺปฺริสา ธมฺมจฺจนฺทวณฺตตาย ภควติ ปูชานมกการปรา โหนฺตตี.	อรรถกถาสังคหวาร อีกอย่างหนึ่งความว่า ธรรมคือ หิริ โอตตปปะชื่อว่า ธรรมคุ้มครองโลก ตาม พระดำรัสที่ว่า ภิกษุทั้งหลายธรรมชาว 2 ประการ เหล่านี้ ย่อมรักษาสัตว์โลก. สัตว์โลกผู้ประกอบด้วยสุกธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าผู้มีโลกธรรม. ด้วยว่า สัตบุรุษ ทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยหิริ โอตตปปะ มีปกติตำหนิความชั่ว ชื่อว่าทำการบูชา และนอบน้อมในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะเป็นผู้มีความพอใจในธรรม.
เนตติ.อ. (บาลี) 1/-/4	นมสสติ นมการัง กโรนฺติ	สงฺคหวารวณฺณนา นมสสติ จาติ เกจฺจิ เกสฺสจฺจิ ปูชาสกฺการาทีนํ กโรนฺตานิ เตสํ อปากฺกคุณฺ- ตาย นมการัง น กโรนฺติ น เหวํ ภควโต ยถาภูตอพฺภุคฺคตฺกิตฺติสทฺทตาย ปน ภควนฺตํ สเทวโก โลก ปูชยติ เจว นมสสติ จาติ อตฺถโ.	อรรถกถาสังคหวาร คำว่า นมสสติ จ ความว่า มนุษย์บางพวกแม้จะกระทำการบูชาสักการะ เป็นต้นแก่บุคคลบางพวก ย่อมไม่กระทำการนอบน้อม เพราะคนเหล่านั้นไม่ ปรากฏคุณ แต่สัตว์โลกพร้อมด้วยเทวโลกหาบูชาและนอบน้อมพระผู้มี พระภาคเจ้าเพราะความที่กิตติศัพท์ชื่อเสียงของพระผู้มีพระภาคเจ้าฟังไป.. อย่างนั้นหาไม่ได้.

ตารางที่ 46 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
เนตติ.อ. (บาลี) 1/-/5	นมสสนีนโย	สงคหวารวณณา อิทํ วุตตํ โหติ โย อนนถสาธาธรรณมหากรุณาสพฺพญตฺตญาณมาทิกุณวิเสสโยเคน สเทวเคน โลเคน ปุชณีโย นมสสนีนโย จ ภควา อรหํ สมหาสมพุทฺโธ ตสฺส โลเก อุตตมปุคฺคสฺส เอตํ อิทานิ อมฺเหทวิภชิตพฺพหารนยปฺภูจฺจณวิจฺจณวิสยภูตํ สาสนํ อาทิกฺลยาณตาทิกุณ-สมปตฺติยา วรํ อคฺคํ อุตตมํ นิปฺพณฺณาณโคจรตยา ปณฺฑิตเวทนียเมวาติ.	อรรถกถาสังคหวาร มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวแล้วว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เองพระองค์ใด เป็นผู้อันชาวโลกบูชาและนอบน้อม เพราะประกอบด้วยคุณวิเศษมีพระมหากรุณาและพระสัพพัญญุตญาณอันไม่ทั่วไปแก่สัตว์อื่น นี่เป็นคำสอนอันเป็นวิสัยแห่งวิจฺจณญฺญาณอันเป็นที่แต่งตั้งนัยที่ควรจำแนกแยกแยะในบัดนี้ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นผู้เป็นบุคคลผู้สูงสุดในโลก เป็นคำสอนที่ประเสริฐเลิศ สูงสุดด้วยคุณสมบัติมีความเป็นคำสอนที่งามในเบื้องต้นเป็นอาทิ เป็นคำสอนที่บัณฑิตผู้ปฏิบัติเท่านั้นพึงทราบด้วยตนเอง เพราะเป็นโคจรญาณที่ละเอียดอ่อน.

3. อรรถกถาพระอภิธรรม

อรรถกถาพระอภิธรรมมี 3 คัมภีร์ ได้แก่ อัญฺฐสาลินี อธิบายความในส่วนของธัมมสังคณี สัมโมหวิโนทนี อธิบายความในส่วนของวิภังค์ และปัญจปกรณัญฺฐกถา อธิบายความในส่วนของธาตุกถา ปุคฺคลบัณฺเฑตี กถาวัตถุ ยมก และปฏฺฐาน พบการปรากฏของคำกริยาที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม เพียงคัมภีร์เดียวคือ อัญฺฐสาลินี นอกนั้นพบเพียงแต่บทนมัสการที่พระธัมมสังคาคาจารย์ได้ตั้งไว้ในตอนเริ่มต้นของทุกคัมภีร์ว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมหาสมพุทฺธสฺส” ดังตัวอย่างใน ตารางที่ 47

ตารางที่ 47 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
อภ.ส.อ. (บาลี) 1/-/47	กตยชลี นมสสนติ	นิทานกถา อุกกุฏจิสททา วตตนติ กตยชลี นมสสนติ	นิทานกถา สัตว์ทั้งหลายในหมื่นจักรวาลพร้อมทั้งเทวดาต่างก็เปล่งเสียงโห่ร้อง ปรบมือ ร่าเริง ประนมมือ นนมัสการ.
อภ.ส.อ. (บาลี) 1/-/1	นมสสิตวา ปุเชตวา อญชลี กตวา	คนธารมกถา ตสส ปาเท นมสสิตวา สทฐมมยจสส ปุเชตวา	คาถาเริ่มต้นพระคัมภีร์ ข้าพเจ้า (ผู้มีนามว่าพระพุทโธสาจารย์) ขอนอนน้อมนมัสการพระยุคลบาทของพระ สัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระสิริพระองค์นั้น ขอบูชาพระสัทธรรมและทำอัญชลีพระ อริยสงฆ์สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.
อภ.ส.อ. บาลี. 1/-/58	นมสสิตวา	นิทานกถา ทีปังกรุ นมสสิตวา ทิพพ์ มานุสกะ ปุณฺโฬ	นิทานกถา ครั้งนั้น เรายืดพระพุทฺธคุณ ทำใจให้มั่นคง นมัสการพระพุทฺธเจ้าพระนามว่า ทีปังกร แล้วลุกจากอาสนะ ขน 2 ฝ่าย คือ เทพธิดาดอกไม้ทิพย์ หม่อมมนุษย์ธิดาดอกไม้ที่เป็นของ มนุษย์ ต่างไปรยปรายดอกไม้ทั้งหลาย เพื่อราผู้ลุกจากอาสนะ.

ค. คัมภีร์ฎีกา

1. ฎีกาพระวินัยปิฎก

ฎีกาพระวินัยปิฎกที่ใช้ค้นคว้าการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม มี 3 คัมภีร์ ประกอบด้วย สारตถทีปนีฎีกา จำนวน 3 ภาค พบในภาคที่ 1 และภาคที่ 3 ส่วนภาคที่ 2 พบเพียงบทนมัสการ “นโม ตสส ภควโต อรโหโต สมมาสมพุทฺธสฺส” ที่พระธรรมสังคาคณาจารย์ได้ตั้งไว้ วชิรพุทธิฎีกา และวิมติวินยโนทนี มี 2 ภาค พบทั้งหมด ดังตัวอย่างในตารางที่ 48

ตารางที่ 48 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระวินัยปิฎก

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
วชิรพุทธิฎีกา วชิร.ฎี. (บาลี) 1/-/9	นโม	คนถารมกถาวณณนา พุททถาวปตตสเสวจ นาสส นโม กโต โหติ วิเสสวจนสพทาวโต น โปธิสตตสส.	อธิบายความในคัมภีร์มกถา ความนอบน้อมเป็นอาการที่พระอรธถาจารย์ทำต่อพระพุทเจ้าผู้เป็นที่พึ่ง ของสัตว์โลก ผู้บรรลุนามความเป็นพระพุทเจ้าเท่านั้น ไม่ได้ทำต่อพระโพธิสัตว์ เพราะเป็นคำที่พิเศษเฉพาะ (พระพุทเจ้า).
วชิร.ฎี. (บาลี) 1/-/10	นโม	คนถารมกถาวณณนา นิกกรุโณ ทิ ปรทุกเชสุ อุทาสโน พุททถาย ปณิธานมตตมปิ อติกริยณติ มถณนโต อปเปเมยย กาลิ อติทุกกริ เหตุ ปุเรตวา นาสตตสงชาติ เหตุผลปโยชนภูตโลกहित กถิ กริสสตี. ตสมา สพพคุณมุลภูตตตาม มหากรณาคุณเมว วณณนโต “ นโม มหาการุณิกสสา”ติ อาท.	อธิบายความในคัมภีร์มกถา เพราะว่า ผู้ที่ประกอบด้วยความกรุณาเมื่อสำคัญว่า แม้เพียงการตั้งปณิธาน ก็เป็นเรื่องที่หนักยิ่งสำหรับบุคคลที่วางเฉยในความทุกข์ของผู้อื่น จึงบำเพ็ญ เหตุที่ทำให้ยากตลอดกาลหาประมาณมิได้ให้เต็มแล้วจักกล่าวถ้อยคำที่เป็น เหตุผล ประโยชน์ และเกื้อกูลต่อสัตว์โลก. เพราะฉะนั้น พระอรธถาจารย์ เมื่อจะพรรณนาพระมหากรณาธิคุณจึงกล่าวว่า ข้าพระพุทเจ้าขอนอบน้อม ต่อพระโลกนาถผู้ประกอบด้วยพระมหากรณาธิคุณ เพราะเป็นรากเหง้าแห่ง คุณทั้งหมด.
สารัตถทีปนีฎีกา สารตถ.ฎี. (บาลี) 1/-/1	วณเท	คนถารมกถา [1] มหาการุณิก พุทธ ฐมมถจ วิมล วร วณเท อริยสงฆถจ ทกขิณถย นิงคณ.	คาถาเริ่มต้นพระคัมภีร์ [1] ข้าพเจ้าขอไหว้พระพุทเจ้าผู้ประกอบด้วยพระมหากรณาธิคุณ พระธรรม ที่ปราศจากมลทินอันประเสริฐ และพระอริยสงฆ์ผู้เป็นควรแก่ทักษิณา ผู้ ปราศจากกิเลส.
สารตถ.ฎี. (บาลี) 1/-/15	นโม	คนถารมกถาวณณนา วุดตปปกาโร ฐมโมเวว อตตโน อุตตริตราภาเวว วโร ปาโร อนุตตโรติ ฐมวโร ตสส ฐมวารสส นโม อตถูติ สมพนโธ.	อธิบายความในคัมภีร์มกถา ธรรมมีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแลเป็นสภาวะที่ประเสริฐ คือ ยอดเยี่ยม ได้แก่ หารสิ่งใดยิ่งกว่าไม่มี เพราะไม่มีสิ่งอื่นยอดเยี่ยมกว่าตน เพราะเหตุนี้จึง ชื่อว่า ธรรมอันประเสริฐ เชื่อมความว่า ขอความนอบน้อมจงมีแต่พระธรรม อันประเสริฐนั้น.

ตารางที่ 48 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สารตถ.ฎ. (บาลี) 1/-/123	นโม ตสฺส	ปจฺมมหาสงคีตีกถาวณณนา โสณทณฺฑพราหมณาทีหิ มนุสฺเสหิ จ ภาสิตานิ นโม ตสฺส ภควโต ติ อาทีนึ ติสฺโส สงคีตโย อารุพฺพานิ อุทานานิ สนฺติ.	อธิบายความในปฐมมหาสังคีตีกถา ก็คำเป็นต้นว่า ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นอันมนุษย์ ทั้งหลายมีโสณทัณฑพราหมณ์เป็นต้นกล่าวเป็นคำอุทานที่ พระธรรม สังคทาจารย์ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง 3 ครั้ง.
สารตถ.ฎ. (บาลี) 1/-/213	นมสฺสติ	อจาริยปรมฺปรกถาวณณนา อภิวาทนาทีสุ อจาริโย ทิสฺวา อภิวาทณฺเณ อภิวาทฺ นาม. ยสฺมี วา ทิสฺวาเค อจาริโย วสฺติ อิริยาปเถ กปฺเปนโต ตโต อภิมุโขว วฺนทิตฺวา คจฺจติ วฺนทิตฺวา ติจฺจติ วฺนทิตฺวา นิสฺสํติ วฺนทิตฺวา นิปฺชชฺติ อิหํ อภิวาทฺ นาม. อจาริโย ปน ทูโรโตว ทิสฺวา ปจฺจกฺขาย ปจฺจกฺคมนฺณมฺ ปจฺจกฺขานํ นาม. อจาริโย ปน ทิสฺวา อณฺชลิ ปคฺคยฺห สีสฺเส จเปตฺวา อจาริโย นมสฺสติ ยสฺมี ทิสฺวาเค โส วสฺติ ตทภิมุโขปิ ตเถว นมสฺสติ คจฺจนฺโตปิ จิโตปิ นิสฺสินฺโนปิ อณฺชลิ ปคฺคยฺห นมสฺสติ เยวาทิ อิหํ อณฺชลิ- กมฺมํ นาม.	อธิบายความในอจาริยปรัมปรกถา บรรดาก็มีการกราบไหว้เป็นต้น การเห็นอาจารย์แล้วทำการกราบไหว้ ชื่อว่า การกราบไหว้. อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์อยู่ในทิศภาคใด ศิษย์เมื่อจะสำเร็จ อริยาบถก็หันหน้าไปทางทิศภาคนั้น เดินไหว้บ้าง นั่งไหว้บ้าง นอนไหว้บ้าง นี้ ชื่อว่า การกราบไหว้. ส่วนการเห็นอาจารย์แต่ไกลแล้ว ลูกขึ้นทำการต้อนรับ ชื่อว่า การต้อนรับ. การกระทำที่ว่า ก็ภิกษุเห็นอาจารย์แล้วประคองอัญชลีกัม ศีระหิ้วอาจารย์ อาจารย์นั้นอยู่ในส่วนแห่งทิศใด ภิกษุก็หันหน้าไปทางส่วน แห่งทิศนั้นไหว้อยู่นั้น แม้เดิน นั่ง นอนก็ประคองอัญชลีไหว้อยู่นั้น เหมือนกัน นี้ชื่อว่าอัญชลีกรรม.
สารตถ.ฎ. (บาลี) 3/251/454	นโม	ขุททกวัตถกขณฺธกถาวณณนา [251] โสหนฺติ ยสฺส มม เอเตหิ สพฺเพหิปี เมตฺตํ โส อหํ ภควโต นโม กโรมิ วิปสฺสี อาทีนญจ สฺตตฺตนํ สมนฺนาสมฺพุทฺธานํ นโม กโรมิ ติ สมนฺนโร.	อธิบายความในขุททกวัตถกขณธกะ [251] บทว่า โสหํ เชื่อมความว่า เรานั้นขอมิเมตตาต่อสัตว์เหล่านี้แม้ทั้งหมด ขอทำความนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าและพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์มีพระวิปัสสิพุทธเจ้า เป็นต้นด้วย.
วิมตฺวิโนทนีฎีกา วิมตฺ.ฎ. (บาลี) 1/-/3	นโม	คนถารมภกถาวณณนา กรฺณาย นียุตโต การุณฺโโก มหนฺโต การุณฺโโก มหาคารุณฺโโก ตสฺส นโม อตฺถุติ ปาจเสโส.	อธิบายความในคันถารัมภกถา พระพุทธเจ้าทรงประกอบด้วยพระกรุณา ชื่อว่า ผู้ประกอบด้วยพระกรุณา พระพุทธเจ้าผู้ประกอบด้วยพระกรุณาที่ยิ่งใหญ่ ชื่อว่า ผู้ประกอบด้วยพระ กรุณาที่ยิ่งใหญ่ พระบาลีที่เหลือนั้นว่า ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระพุทธเจ้าผู้ ประกอบด้วยพระกรุณาที่ยิ่งใหญ่พระองค์นั้น.

ตารางที่ 48 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
วิมตติ.ฎี. (บาลี) 1/-/3	นโม	คณถารมภกถาวณณนา ตตถ พุทฺธนิเสวิตํ ยํ อสมฺพุธํ ชิวโลโก ภวา ภวํ คจฺจติ ตสฺส ธมฺมวรสฺส นโม ติ สมฺพนฺโร.	อธิบายความในคัมภีร์ภกถา เชื่อมความในคานานันว่า สัตว์โลกเมื่อไม่หยิ่งรู้ธรรมใดที่พระพุทธเจ้าทรงเสพ อยู่เป็นนิตย์ ต้องท่องเที่ยวไปสู่ภพน้อยและภพใหญ่ (ข้าพเจ้า) ขอนอบน้อม พระธรรมอันประเสริฐนั้น.
วิมตติ.ฎี. (บาลี) 2/251/298	นโม กโรมิ	ขุททกวัตถุขณธวณณนา ยสฺมา มยา เมตตาทิทฺธิ ตุมหากถจ มยฺหถจ รกฺขา กตา ยสฺมา จ โสฬํ ภควโต นโม กโรมิ วิสฺสึอาทินํ สตตฺนฺนมิ นโม กโรมิ ตสฺมา ปฏิกกมนฺตุ ภูตานิติ โยชนา.	อธิบายความในขุททกวัตถุขณธวณณนา ประกอบความว่า เพราะเหตุที่เราทำการรักษาพวกท่านและตัวเราด้วยธรรม ทั้งหลายมีเมตตาเป็นต้น และเพราะเหตุที่เรานั้นทำความนอบน้อมแต่พระผู้มี พระภาคเจ้า ทำความนอบน้อมแต่พระพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์ มีพระวิปัสสี พุทธเจ้าเป็นต้น ฉะนั้น ขอหมุ่สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลายจงหลีกไป.

2. ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

2.1 ฎีกาที่ขนิทาย

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก ที่ขนิทายมี 2 คัมภีร์ ได้แก่ ลินตลปกาสินี และคัมภีร์สาธุวิลาสิณี อภินวฎีกา พบการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมาย
และสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ดังตัวอย่างในตารางที่ 49

ตารางที่ 49 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสุตตันตปิฎก ที่ขนิทาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สาธุวิลาสิณี อภินวฎีกา ที.สี.ฎี. (บาลี) 1/-/85	นโม	ปฐมฺมหาสงฺคีตติถาวณณนา โสณทณฺฑพฺราหฺมณาทฺธิ มนฺุสเสทฺธิ จ ภาสิตานิ นโม ตสฺส ภควโตติ อาทินิ ติสฺโส สงฺคีติโย อารุฬฺหานิ อุ ททานานิ สนฺติ เอว.	อธิบายความในปฐมมหาสังคีตติถา ก็คำว่า ขอนอบน้อมแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นที่มนุษย์ทั้งหลายมีโสณทัณฑพราหมณ์เป็น ต้นกล่าว พระธรรมสังคากาจารย์ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง 3 ครั้ง.

ตารางที่ 49 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ที.สี.ฐี. (บาลี) 2/-/226	นมสสมาโน	สรณคมนกถาวณณา ธมมสส จ สุธมมตตนิ พุทฺธสส สุพุทฺธตฺ ธมมสส สุธมมตฺ สงฆสส สุปฺปฏิปนฺนตถจ อภิตถวิตฺวาติ สห สมฺมจฺเจน ปาจรเสเสน จ อตโถ สมนพุทฺธ นมสสมา โน ธมมโฆสโก หุตฺวา วิจิริสสามิติ วุตฺตํ โหติ.	อธิบายความในสรณคมนกถา บาทคาถาว่า ธมมสส จ สุธมมตฺ มีการอธิบายพร้อมกับการรวมคำเข้าด้วยกันและคำที่เหลือว่า ข้าพเจ้าขอสดุดีความที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้ดีแล้ว ความที่พระธรรมเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัส ไว้ดีแล้ว และความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ข้าพเจ้าเมื่อมีสการ พระสัมมา สัมพุทฺธเจ้า ได้ชื่อว่าเป็นผู้เทียวประกาศธรรม.
ลีนตลปกาสินี ที.ปา.ฐี. (บาลี) 1/244/158	นมสลียมานา	สิงคาลสุตตวณณา ฉทิสาวณณา [244] น กิร ตา เอตาติ ตา ฉ ทิสา เอตา อิทานิ มยา นมสลียมานา ปุริตถิมาทิกาน โหนติ กิราติ.	อธิบายความทีก 6 ขยายความในอรรถกถาสิงคาลกสูตร [244] ชื่อว่า น กิร ตา เอตา ความว่า ได้ยินว่า ทิศทั้งหกนั้นคือทิศเหล่านี้ที่ข้าพเจ้านอบน้อมอยู่ใน บัดนี้ ไม่ใช่ทิศทั้งหลายมีทิศตะวันออกเป็นต้น.
ที.ปา.ฐี. (บาลี) 1/244/158	นมสลิตพพา	สิงคาลสุตตวณณา ฉทิสาวณณา [244] ภควา คหปติปุตเตน นมสลิตพพา ฉ ทิสา ปฺจุฉิตฺโต เทสนากุสลตาย อาทิตฺโต เอว ตา อกเถตฺวา ตสฺส ตาว ปฺฏิปตฺติยา นํ ภาชนนฺตุ กาทํ วชชนีย- วชชนตถญฺเจว เสวิตพฺพเสวนตถญฺจ โอวาทํ เทนฺโต “ยโต โข คหปติปุตตา” ตีอาทินา เทสนํ อารภิ.	อธิบายความทีก 6 ขยายความในอรรถกถาสิงคาลกสูตร [244] พระผู้มีพระภาคเจ้าถูกถามถึงทิศทั้ง 6 ที่คหบดีบุตรควรนอบน้อม ไม่ทรงตรัสบอกถึงทิศ เหล่านั้นตั้งแต่ต้น เพราะทรงเป็นผู้ฉลาดในเทศนา เมื่อจะทรงประทานโอวาทที่จะเป็นประโยชน์ต่อ การเว้นเรื่องที่ควรงดเว้นและการเสพสิ่งไม่ควรเสพ เพื่อทำการนอบน้อมทิศนั้นให้เป็นดุจภาชนะด้วย การปฏิบัติแก่คหบดีบุตรนั้นก่อนจึงทรงเริ่มเทศนาด้วยพระดำรัสว่า ยโต โข คหปติปุตตา เป็นต้น.

2.2 ฎีกามัชฌิมนิกาย

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกายมีชื่อว่า ลีนตลปกาสินี แบ่งเป็น 3 ภาค พบการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกัน
กับ นโม ในภาคที่ 1 และภาคที่ 2 ส่วนภาคที่ 3 พบเพียงบทนมัสการว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส” ที่พระธรรมสังคาคทาการตั้งไว้เท่านั้น ดังตัวอย่างใน
ตารางที่ 50

ตารางที่ 50 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
ลีนัตถปกาสินี ฎีกามัชฌิมนิกาย ม.ม.ฎี. (บาลี) 1/1/8	วนเท นมามี โถเมมิ	คนถารมกถาวณณนา [1] วนเทติ นมามี โถเมมีติ วา อตโถ.	อธิบายความในถ้อยคำเริ่มต้นพระคัมภีร์ [1] บทว่า วนเท แปลว่า ข้าพเจ้าย่อมไหว้ หรือยอมสวดดี.
ม.ม.ฎี. (บาลี) 1/2/13	นมามี	คนถารมกถาวณณนา [1] ตเมตํ พุทธานมปิ พุทธภาวเหตุภูตํ สพพโทสมลรหิตํ อตตโน อุตตริตราภาเวน อนุตตริ ปฏิวเรสทสมมํ นมามี ติ.	อธิบายความในถ้อยคำเริ่มต้นพระคัมภีร์ [1] อธิบายว่า ข้าพเจ้าย่อมมอบน้อมปฏิเวธสัทธรรมอันยอดเยี่ยมด้วยความ เป็นสภาวะที่ไม่มีสิ่งใดยิ่งกว่า อันเป็นเหตุให้ได้เป็นพุทธะ อันเว้นจากโทษและ มลทินทั้งปวงทั้งของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย (และ) ของตน.
ม.ม.ฎี. (บาลี) 2/251/133	นโม กโรหิ	วมมิกสุตตวณณนา [251] “พุทฺโธ โส ภควา”ติอาทิ “ นโม กโรหิ ”ติ.	อธิบายความในวัมมิกสูตร [251] อธิบายว่า ท่านจงทำความมอบน้อมเป็นต้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้นเป็นพระพุทธเจ้า.
ม.ม.ฎี. (บาลี) 2/506/338	สงฆ์ นมสสาม	มารตชชนียสุตตวณณนา [506] ยถา ทิ อริยสงฺโฆ “ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ สงฆ์ นมสสาม สุวตฺถิ โหตุ”ติอาทิสฺส ตถาคโตติ วุจฺจติ. เอวํ ตปปริยาปนฺนา อริยปุคฺคลา ยถา จ ปุริมกา ทุตฺติยอคคสาวกา กปฺปานํ สตสทสฺสสํ อเกํ อสงฺขเยยฺยํ ปารมฺมียํ ปุเรตฺวา อาคตา อยมปิ มหาเถโร ตถา อากโตติ ตถาคโตติ.	อธิบายความในมารตชชนียสูตร [506] เหมือนอย่างพระอริยสงฆ์ท่านเรียกว่า ตถาคต ในคำทั้งหลายว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอมอบน้อมพระตถาคตเจ้าผู้เป็นพระอริยสงฆ์ที่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายบูชาแล้ว เป็นต้นฉันใด พระอริยบุคคลทั้งหลายที่ นับเนื่องในพระอริยสงฆ์นั้นท่านก็เรียกว่า ตถาคต ฉะนั้น อนึ่งพระอัครสาวก ที่สองที่มีในกาลก่อน ผู้บำเพ็ญบารมีสิ้นหนึ่งอสงไขย ยิ่งด้วยแสนกัปที่มาแล้ว ท่านก็เรียกว่า ตถาคต ฉันใด พระมหาเถระที่มาแล้วแม้นี้ ท่านก็เรียกว่า ตถาคต ฉันนั้น.

2.3 ฎีกาสังยุตตนิกาย

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มีชื่อว่า สีนัตถปกาสินี แบ่งออกเป็น 2 ภาค พบพบการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ดังตัวอย่างในตารางที่ 51

ตารางที่ 51 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สินัตถปกาสินี ฎีกาสังยุตตนิกาย ส.ส.ฎี. (บาลี) 1/34/113	นมสฺสนฺติ ปุเชนติ	นสนฺติสฺสุดาวณฺณนา [34] สพฺพโส วิมุตตตดาว เทวมนุสฺสา นมสฺสนฺติ , เย ตํ ปฺปฏิปชฺชนฺติ. เตสํ ก็ โหติ? กิณฺจิปิ น สฺยิยาติ อฺยเมตถ อตถวิเสโส? ทสฺพลํ สฺนธาเยวมาท อุกฺกฏจฺนิตฺเทเสณ. อนุปฺปฏิปตฺติยาติ ปฺปฏิปตฺตี อนุคนฺตวา ปฺปฏิปชฺชนเณ. นมสฺสนฺติ ตํ ปุเชนติ.	อธิบายความในนสนฺติสูตร [34] ในคำนี้ว่า เหล่าเทวดาและมนุษย์ผู้หลุดพ้นโดยประการทั้งปวงเท่านั้นย่อมมอบน้อม. เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเหล่าใดย่อมปฏิบัติซึ่งภิกษุหนึ่ง. ประโยชน์อันใดจะมีแก่เทวดาและ มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น แม้อะไร ๆ ก็ไม่พึงมี นี้มีความแปลกกันอย่างนี้. ท่านกล่าวหมายเอา เฉพาะพระทศพลเท่านั้นด้วยการแสดงถึงบุคคลอย่างสูงสุด. คำว่า อนุปฏิบัติยา คือ ด้วย การปฏิบัติไปตามข้อปฏิบัติ. บทว่า นมสฺสึ แปลว่า ย่อมบูชาพระตถาคตเจ้านั้น.
ส.ส.ฎี. (บาลี) 1/40/124-125	นมสฺสมานา	ทฺตฺติยปชฺชนฺธิสฺสุดาวณฺณนา [40] พุทฺธจ ฐมฺมจ นมสฺสมานาติ พุทฺธสุพุทฺธํ ฐมฺมสุฐมฺมตถจ ญตฺวา ตทฺถุญํ นมสฺสมานา . ยสฺมา พุทฺธ จ ฐมฺเม จ ปสนฺโน สงฺฆे จ ปสนฺโนเอว โหติ ตสฺส สุปฺปฏิปตฺติยา วิชานนโต, ตสฺมา โส อตฺถโ คาถาย จ- สทฺทสงฺคหิโตติ ทสฺเสนโต “จ-สทฺเทน สงฺฆญฺจา”ติ อาท.	อธิบายความในทฺตฺติยปชฺชนฺธิสฺสูตร [40] บาทคาถาว่า พุทฺธจ ฐมฺมจ นมสฺสมานา ความว่า นางโกณฑารูู้ความที่ พระพุทฺธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้ดีแล้วและพระธรรมเป็นธรรมที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้วจึงน้อมสักการ พระพุทฺธและพระธรรมทั้งสอง. ก็เพราะผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทฺธเจ้าและพระธรรมก็ถือว่าเป็น ผู้เลื่อมใสแล้วในพระสงฆ์ด้วยเหมือนกัน เพราะทราบความปฏิบัติดีของพระสงฆ์นั้น เพราะ เหตุนี้พระอรุณกถาจารย์เมื่อจะแสดงว่า เนื้อความในพระคาถานั้นสงเคราะห์ด้วย จ คัพท์ จึงกล่าวว่า จ-สทฺเทน สงฺฆญฺจ ดังนี้.
ส.ช.ฎี. (บาลี) 2/79/285	นมสฺสนฺติ นโม เต	ชชฺชนฺิยสฺสุดาวณฺณนา [79] นมสฺสนฺติเยว มหฺตา คารวพฺพฺมาเนน. เตนาท “ นโม เต ปฺริสาชฺณณา”ติอาทิ. (ชชฺชนฺิยสฺสูตร ส.ช. (บาลี) 17/ 79/106)	อรรทถาชาชชฺชนฺิยสฺสูตร [79] (ภิกษุทั้งหลาย เทพทั้งหลายพร้อมทั้งอินทร์ พรหม และท้าวป่าชาติ) ย่อมมอบน้อม ด้วยความเคารพนับถืออย่างมาก เพราะเหตุนี้พระอรุณ- กถาจารย์จึงกล่าวว่า ข้าแต่ ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน เป็นต้น.

2.4 ฎีกาอังคตตรนิกาย

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก อังคตตรนิกาย มีชื่อว่า สารัตถมัญจุสา แบ่งออกเป็น 3 ภาค พบการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ทั้งหมด ดังตัวอย่างในตารางที่ 52

ตารางที่ 52 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสุตตันตปิฎก อังคตตรนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
สารัตถมัญจุสา ฎีกาอังคตตรนิกาย อง.เอกก.ฎี. (บาลี) 1/-/1	นمامิ สิริสา	<p>คณการมภกถา อนนตถาณั กรุณานิเกตัง นمامิ นาทัง ชิตปญจมารัง ธมมัง วิสุทธี ภวานาสเหตุ สงขณจ เสฎฐัง หตสพพปาปี. พทุสสุตัง สติมนตัง ทนตัง สนตัง สสมาหิตัง นمامิ สิริสา ธีรัง ครุ เม คณวากัง.</p>	<p>คถาเริ่มต้นพระคัมภีร์ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าผู้มีพระคุณหาที่สุดมิได้ ผู้ประกอบด้วย พระมหากรุณา ผู้เป็นที่พึ่งของสัตว์โลก ผู้ทรงชนะมารทั้งห้า พระธรรมอัน หมดจดอันเป็นเหตุทำลายตัณหาที่นำไปสู่สัตว์สู่ภพให้พินาศ และพระสงฆ์ผู้ ประเสริฐที่สุด ผู้ละบาปทั้งปวง. ข้าพเจ้าขอนอบน้อมคณาจารย์ผู้เป็นนักปราชญ์ ผู้เป็นครูของข้าพเจ้า ผู้ เป็นพหูสูต มีปัญญา ฝึกตน สงบ มีจิตตั้งมั่น.</p>
อง.เอกก.ฎี. (บาลี) 1/2/86-87	นมสสามิ วนทามิ นมสสติ	<p>รูปาทิวคควณณนา [2] ตัง ตัง นมสสามิมิตติ ตสสมา ตัง เอรูรูปัง ภวนตัง นมสสามิ วุนทามิ. ตยาชช คุตตา วิหเรม ทิวสนติ ตยา อชช รกชิตา หุตวา อิมัง ทิวสัง จตุอิริยาปล- วิหาเรณ สุขัง วิหเรยยาม. เอวัง โพรสิสโต อิมาย คากาย สุริยัม นมสสิตวา หุติยคากาย อตีเต ปรีนิพพุเต พุทเธ เจว พุทเธคุณัง จ นมสสติ “เย พราหมณา”ติอาทินา.</p>	<p>อธิบายความในวรรคที่กล่าวถึงรูปเป็นต้น [17] คำว่า ตัง ตัง นมสสามิ ความว่า เพราะเหตุฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงนอบน้อม คือ ไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น คือ เห็นปานนั้น. บาทคถาว่า ตยาชช- คุตตา วิหเรม ทิวสัง ความว่า วันนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายได้ทำนาค้อมครองแล้ว พึง อยู่เป็นสุขด้วยการอยู่ในอิริยาบถทั้งสิ้นตลอดวัน. พระโพธิสัตว์ครั้งนอบน้อม ดวงอาทิตย์ด้วยคถานี้อย่างนี้แล้ว ในคถาที่สองจึงนอบน้อมพระพุทธเจ้า ทั้งหลายที่ประนิพพานไปแล้วและพุทธคุณทั้งหลายด้วยคำว่า เย พราหมณา เป็นต้น.</p>

ตารางที่ 52 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
อง.ฎี.เอกก. (บาลี) 1/2/86-87	นมสสิตวา นมสสติ นโม นมกการุ	<p>รูปาทิวคควณณา</p> <p>[17] เหว โปธิสโต อิมาย คากาย สุริย นมสสิตวา ทุติยคากาย อตีเต ปรีนิพพุเต พุทธเจ เจว พุทธคุณ เจ นมสสติ “เย พุราหมณา”ติอาทินา. ... เต เม นโมติ เต มม อิม นมกการุ ปฏิจจนตุ. (โมรชาตก. 27/17/41)</p>	<p>อธิบายความในวรรคที่กล่าวถึงรูปเป็นต้น</p> <p>[17] พระโพธิสัตว์ครั้งนั้นบ่มน้อมดวงอาทิตย์ด้วยคากาน้อย่างนี้แล้ว ในคากาที่สองจึงบ่มน้อมพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายที่ปรีนิพพานไปแล้วและพุทธคุณทั้งหลายด้วยคำเป็นต้นว่า เย พุราหมณา. คำว่า เต เม นโม หมายถึง ขอพราหมณ์เหล่านั้นจงรับความบ่มน้อมของข้าพเจ้า.</p>
อง.ติก.ฎี. (บาลี) 2/31/124	นโม กรยย นมกการุ	<p>สพฺรหมกสฺตวณฺณา</p> <p>[31] นโม กรยยยาติ สายํ ปาตํ อุปลุจฺจํ คนฺตวา “อิทํ มยํ อุตตม- ปฺลยณฺเขตต”นฺติ นมกการุ กรยย. ตาย นํ ปาริจฺจียายาติ เอตถ นนฺติ นิปาตมตฺตํ ยถาวุตตปฺริจเรณนาติ อตฺถ โอล วา ปาริจฺจียายาติ ภรณ- กิจจกรณกฺลวสฺสปฏิญฺจนาปนาทินา ปณฺจวิธอุปลุจฺจเนน. ปณฺจหิ โข คหปติปฺตฺต จาเนหิ ปฺตฺเตน ปฺรตฺถิมา ทิสา มาตาปิตโร ปจฺจุปลุจฺจาทพฺพา ‘ภโต เนสํ ภริสฺสามิ กิจจํ เนสํ ภริสฺสามิ กฺลวสฺส ชเปสฺสามิ ทายชฺชํ ปฏิปชฺสามิ อถ วา ปน เปตานํ กาลกตฺตานํ ทกฺขิณํ อนุปฺปทสฺสามิ’ติ.</p>	<p>อธิบายความในสพฺรหมกสฺตวณฺณา</p> <p>[31] คำว่า นโม กรยย ความว่า บุตรธิดาพึงไปยังที่บำรุงทั้งเย็น เข้าแล้วทำความบ่มน้อมด้วยตระหนักว่า การบำรุงมารดาบิดานี้เป็นเนื่ออายุอันสูงสุดของเรา. คำว่า นํ ในคำว่า ตาย นํ ปาริจฺจียาย เป็นเพียงนิบาต อธิบายว่าด้วยการปรนนิบัติตามที่กล่าวแล้ว อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ด้วยการบำเรอ หมายถึง ด้วยการบำรุง 5 อย่าง มีการเลี้ยงดูท่านตอบแทน การช่วยทำงานของท่าน และการดำรงวงศ์ตระกูล เป็นต้น.</p> <p>ดูกรคบตีบุตร มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้าอันบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ 5 คือ ท่านเลี้ยงเรามาเราจึงเลี้ยงดูท่านตอบแทน เราจักช่วยทำงานของท่าน เราจักดำรงวงศ์ตระกูลของท่าน เราจักปฏิบัติให้เหมาะกับความเป็นทายาทของท่าน อีกประการหนึ่งคือ เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วจึงทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ท่าน.</p>
อง.ติก.ฎี. (บาลี) 2/59/173	นมสสนฺติ	<p>ติกณฺณสฺตวณฺณา</p> <p>[59] พุทธสาวกาติ สาวกพุทธา นมสสนฺติ ปเคว อิตฺรา ปชา. อิตฺรา หิ ปชา สาวเกปี นมสสนฺติ. (ติกณฺณสฺตร. อง.ติก. (บาลี) 20/59/170)</p>	<p>อธิบายความในติกณฺณสฺตร</p> <p>[59] คำว่า พุทธสาวกา หมายถึงพุทธสาวกทั้งหลายพากันนมัสการ ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงหมู่สัตว์นอกนี้ เพราะว่าหมู่สัตว์นอกนี้ก็นมัสการแม้สาวกทั้งหลาย.</p>

ตารางที่ 52 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
อง.ฉก.ก. ฎี. (บาลี) 3/43/138	นมสสมาโน อฏฐาสี	นาคสุดตวณณา [43] โส เทสนาปรีโยसानะ วิคตโสโก ปณจหิ อจจธราสเทหิ สหุธิ โสตาปตติผล ปติฏฐาย ภควนตํ นมสสมาโน อฏฐาสี.	อธิบายความในนาคสูตร [43] ในเวลาจบเทศนาเทศานั้นปราศจากความเศร้าโศกพร้อมกับนางอัปสร 500 นางตั้งอยู่ในโสตาปตติผล ได้ยินนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่.

2.5 ฎีกาขุททกนิกาย

ฎีกาพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกายที่ใช้ค้นคว้าในงานวิจัยนี้ ได้แก่ เนตติวิภาวินี เนตติปริกกรรมฎีกา และชาตกอภิณวฎีกา พบการปรากฏของคำว่า “นโม” และคำที่มีความหมายเดียวกันกับ นโม ดังตัวอย่างในตารางที่ 53

ตารางที่ 53 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
เนตติวิภาวินี เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/1	ยชิตัพพ ยชิตวาน นมิตัพพ นมามี	คนถารมภกถา ยชิตัพพ ยชิตวาน ยชนาทธานุภาเวเน นมิตัพพ นมามหิ อนตราเย ชหิ สทา.	ถ้อยคำเริ่มต้นพระคัมภีร์ ข้าพเจ้าจะได้ยู่ซึ่งอันตรายทั้งหลายด้วยอานุภาพแห่งกรุณาของพระรัตนตรัยใด บูชาแล้วซึ่งพระรัตนตรัยนั้นอันควรบูชา นอบน้อมอยู่ซึ่งพระรัตนตรัยนั้นอัน ควรนอบน้อม.
เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/2	นมสสติ	สงคหวารอดถวิภาวนา เอตํ สาสนนวรํ ตาว ทสเสนโต ตัชนเกน ตวีชานกวิทูหิ จ นียเมตฺ รตนตตย- คฺคุมปริทีปนณจ กาคุ ยํ โลโก ปุชยเต สโลกปาโล สทา นมสสติ จ ตสเสต สาสนนรํ วิทูหิ เถยยํ นรวรสสาติ.	การชี้แจงเนื้อความในสังคหواره (ผู้รจนาคัมภีร์) เมื่อจะแสดงคำสอนอันประเสริฐนี้ก่อน เพื่อจะกำหนดด้วย อาจารย์ผู้รู้คำสอนนั้นและบัณฑิตทั้งหลายผู้รู้แจ้งคำสอนนั้นด้วยดีจึงกล่าวว่า ชาวโลกพร้อมทั้งทวยเทพผู้รักษาโลก ย่อมนอบน้อมบูชาพระพุทธเจ้า ผู้ ประเสริฐพระองค์ใดในกาลทุกเมื่อ บัณฑิตทั้งหลายพึงทราบคำสอนอัน ประเสริฐของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐพระองค์นั้น.

ตารางที่ 53 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ชื่อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/3-4	นมสสนีย นมสสติ	สงคหวารอดถวิภาวนา ก็ นุ โส สาสนรชนโก นรวโร ปรมตโถว อุทาหุ ปุชนีย เจว นมสสนีย จาติ วุตต “ย โลโกฯเปฯ นมสสติ จา”ติ เตน สาสนรชนโก นรวโร ปรมตโถว น โหติ อถ โข สโลกปาเลน โลกเณ สทา สพพกาเลสฺ ปุชนีย เจว นมสสนิ โย จาติ วิเสสิโต โถมิโตติ.	การชี้แจงเนื้อความในสังคหาวาระ คำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นนรชนที่ประเสริฐ ผู้ทำให้เกิดคำสอน อันประเสริฐพระองค์นั้นเป็นผู้ควรบูชาหรือควรนมัสการหรือไม่หนอ. อธิบายว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นนรชนที่ประเสริฐ ผู้ทำให้เกิดคำสอนที่ประเสริฐ ไม่ใช่ความจริงอันสูงสุด โดยที่แท้ พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้อันชาวโลกและเทวดาผู้รักษาโลกควรบูชาและนมัสการใน กาลทุกเมื่อ คือ ในกาลทั้งปวง เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าเป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์ ทั้งหลายสรรเสริญ สดุดีแล้วด้วยคำนี้ว่า ย โลโก ฯเปฯ นมสสติ จ ดังนี้.
เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/8	ปุชน- นมสสน-	สงคหวารอดถวิภาวนา ตตถ ยนติ อนิยมนรวัสส สตุโน วาจกํ ปโยควนต- สพพนามํ. อนิโยโม จ ปุชนนมสสนกิริยาย อนิยमितตดา วุตโต น นรวโรโต อถยสตุตสส สมภวโตติ.	การทำเนื้อความในสังคหาวาระให้แจ่มแจ้ง ในคำเหล่านั้น คำว่า ย เป็นสรรพนามในทิวาวภิตตติกล่าวถึงพระศาสดาผู้เป็นนระผู้ ประเสริฐที่ไม่มีการกำหนด (พระพุทธเจ้าทุกพระองค์). อธิบายว่า ก็พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงพระศาสดาที่ไม่ได้กำหนดแน่นอน เพราะการทำกรบูชาและการนมัสการก็เป็น เรื่องที่ไม่ได้กำหนด หาได้กล่าวเพราะการเกิดของสัตว์อื่นจากพระศาสดาผู้เป็นนระผู้ ประเสริฐไม่.
เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/15	นมสส.... นมกการ	สงคหวารอดถวิภาวนา ตํ ชนกํ นรวโร โลกาปาเลน โลกเสฏฺเฐน สทธิ สพเพน โลกเณ ปุชนียนมสสนีย ภาเวน โถเมตฺ “ย โลโก”ตยาทิ วุตต. ปุชนตาปี วนทิตวา ปุชนติ ตสมา “ปุชยเต”ติ เอตตกเมว วตตพพนติ? ตลาปี เกจิ เกสยจิ ปุชาสกุการาทินิ กโรนตาปี เตสํ อปากกคุณ-ตยา นมกการํ น กโรนติ . เอว ภควโต ยถาภูตอพุกคตสพทตยา ปน ภควนตํ ปุชตวาปี วณทติเยวาติ ทสเสตฺ “นมสสติ จา”ติ วุตต.	การทำเนื้อความในสังคหาวาระให้แจ่มแจ้ง เพื่อสดุดีพระศาสดาพระองค์นั้นผู้เป็นนระผู้ประเสริฐ ผู้ทำให้เกิดคำสอนที่ประเสริฐโดย ความเป็นผู้อันมนุษย์โลกพร้อมทั้งเทวดาผู้รักษาโลก ผู้ประเสริฐสุดในโลกควรบูชาและ นมัสการ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวคำว่า ย โลโก เป็นต้น. ถึงกระนั้น มนุษย์บางพวก แม้ กระทำการมีการบูชา สักการะเป็นต้น แก่คนบางพวก ย่อมไม่ทำการนอบน้อม เพราะคน เหล่านั้นไม่มีคุณปรากฏ. เพื่อที่จะแสดงว่า แต่สัตว์บุรุษทั้งหลายแม้บูชาพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วก็ยังกราบไหว้อยู่ นั่นแล เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระเกียรติคุณเลื่องลือไปแล้วอย่าง นี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวคำว่า นมสสติ จ ดังนี้.

ตารางที่ 53 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>เนตติ.วิ. (บาลี) 1/8-9</p>	<p>นมสสติ ปุเชนตา นมสสนตา ปุเชนติ นมสสนติ นมสสน โกโรติ ปุชน- นมสสน-</p>	<p>สงคหวารอดตวิภาวนา หิโรตตปฺปสมปนฺโน หิ สปปุริโส โลโก สกุกจจํ สทา สพฺพกาเลสฺส ปุชยติ เจว นมสสติ จ ปापหิริชฺชิตฺตจฺจนโต ธมฺมจฺจนทวนฺตตาย จ. อณฺเณ ปน ปุเชนตา นมสสนตาปี กทาจีเยว ปุเชนติ นมสสนติ น สพฺพทาติ. สทาติ ปุชนนมสสนกาลวาจกวิคฺคหฺวิโรติ วิกฺกปฺนามํ สพฺพนามํ วา. นมสสติติ วิคฺคหฺวิโรติ อายฺยาตปทํ สกุกจจํ นมสสนํ โกโรติ. ตสฺเสตฺตาติ เอตฺถ ตสฺสา ติ นิยมวาจกํ ปโยควนตสพฺพนามํ วิคฺคหฺวิโรติเมว. นิยม จ ปุชนนมสสน กิริยาย วิเสสิโต. ตสฺมา ตสฺส ปุชนนมสสนกิริยาย นิยมิตฺตพฺพส ปุเชตพฺพส นมสฺสิตพฺพส นรฺวรสฺสาติ อตฺถโถ ยุตฺโตว.</p>	<p>การทำเนื่อความในสังคหวารให้แจ่มแจ้ง จริงอยู่ มนุษย์โลกผู้เป็นสัตบุรุษ สมบูรณ์ด้วยหิริโอตตปยะย่อมบูชาและ นมัสการด้วยความเคารพในกาลทั้งปวง คือ ทุกเมื่อ เพราะมีความละเอียดและ เกลียดความชั่ว และเพราะความเป็นผู้ใคร่ในธรรม. ส่วนคนเหล่าอื่น แม้บูชา นมัสการอยู่ก็ย่อมบูชา นมัสการในกาลบางครั้งเท่านั้น หาได้บูชา นมัสการใน กาลทุกเมื่อไม่. คำว่า สทา เป็นนามที่ให้เลือกอย่างใดอย่างหนึ่งหรือเป็นสรรพ นามที่เว้นการจำแนกศัพท์ที่บอกกาลในการบูชาและการนมัสการ. บทว่า นมสสติ เป็นบทกิริยาที่เว้นจากการจำแนก แปลว่า ย่อมทำการนมัสการด้วย ความเคารพ. ในคำว่า ตสฺเสตฺตา นี้ คำว่า ตสฺส เป็นคำสรรพนามใช้ในทุติยา วิภัติติ บอกความแน่นอน เว้นจากการจำแนกเหมือนกัน. ก็การจำแนกพระ อรรถกถาจารย์ทำให้แตกต่างกันด้วยการทำการบูชาและการนมัสการ. เพราะฉะนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงประกอบความไว้ว่า พระศาสดาพระองค์ นั้น ผู้เป็นนระผู้ประเสริฐ ผู้ควรนอบน้อม ควรบูชา ควรนมัสการ ด้วยการทำ การบูชาและการนมัสการ.</p>
<p>เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/18</p>	<p>สกุกตฺวา ครุํ กตฺวา มานตฺวา ปุเชตฺวา</p>	<p>สงคหวารอดตวิภาวนา พุทฺธานถฺหิ ธมฺมครุฑฺมาปจฺยมาณาโว “ยํนุนาหํ ฯเปฯ ตเมว ธมฺมํ สกุกตฺวา ครุํ กตฺวา มานตฺวา ปุเชตฺวา อุปนฺนีสาย วิหเรยฺยนฺติ วุตฺโต ตสฺมา โลกปาโล ภควา สาสนวํ ปุชยตีติ ฎฺฐรฺพฺโ.</p>	<p>การชี้แจงเนื่อความในสังคหวาร จริงอยู่ ความเคารพธรรมและความนอบน้อมธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้แล้วด้วยคำว่า ทำใจนอบน้อม ฯลฯ เราพึงสักการะ ทำความเคารพ นอบน้อม บูชา อาศัยธรรมอยู่ เพราะฉะนั้นบัณฑิตพึงเห็น เนื่อความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงคัมภีร์ครองสัตว์โลก ย่อมบูชาพระธรรม อันเป็นคำสอนที่ประเสริฐ.</p>

ตารางที่ 53 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
เนตติ.วิ. (บาลี) 1/28/186	นโม เต	จตุพหูพหารวิภังควิภาวณา [104] นโม เต ปุริสาชณล นโม เต ปุริสุตตม ยสส เต นาภิขานาม ก็ ตวั นิสสาย ฌายสีติ.	คำอธิบายจตุพหูพหารวิภังค [104] ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ข้าแต่บุรุษผู้สูงสุด ข้าพเจ้าขอ นอบน้อมท่าน พวกเราอย่าไม่รู้ธรรมอันเป็นที่อาศัยของท่านใด ท่านนั้น อาศัยอะไรเพ่ง อยู่.
ขุ.เนตติ.วิ. (บาลี) 1/104/376	นโม อตถุ	สาสนปฏฐานวิภาวณา [104] ปุริสาชณล เต ตว อมหากัม นโม อตถุ ปุริสุตตม เต ตว อมหากัม นโม อตถุ ยสส เต ตว นิสสยัม มยฺ นาภิขานาม โส ตวั ก็ ปุคคัล นิสสาย ฌายสีติ อโวจุนติ โยชนา.	การชี้แจงเนื้อความในสาสนปฏฐาน [104] โยชนาว่า เทวดาทั้งหลายกล่าวว่า ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าทั้งหลายขอ นอบน้อมท่าน ข้าแต่บุรุษผู้สูงสุด ข้าพเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมท่าน พวกเราอย่าไม่รู้ ธรรมอันเป็นที่อาศัยของท่านใด ท่านนั้นอาศัยอะไรเพ่งอยู่.
ขุ.เนตติ.วิ. (บาลี) 1/-/15	ปุเชนตา วนทิตวา ปุเชนติ นมกการ กโรนติ ปุเชตวา วนทติ นมสสนโต	สงคหวารอตถวิภาวณา ปุเชนตาปิ วนทิตวา ปุเชนติ ตสฺมา ปุชยเตติ เอตตกเมว วตตพพนติ?. ตถาปิ เกจิ เกสณฺจि ปุชาสกการาทีนิ กโรนตาปิ เตสํ อปากฏคุณตยา นมกการํ น กโรนติ. เอวํ ภควโต ยถาภูต- อพฺกุคตตสทฺทตยา ปน ภควนตํ ปุเชตวาปิ วนทติ เยวาทิ ทสเสตุํ นมสสติ จาติ วุตตํ. ปุเชนโต นมสสนโต จ น กทาจิเยว อถ โข สพฺพกาลนฺติ ทสเสตุํ “สทา”ติ วุตตํ.	การชี้แจงเนื้อความในสังคหวาร ถามว่า ชนบางพวกแม้บูชาอยู่ ไหว้แล้วก็ยังบูชาอีก เพราะเหตุนี้พึงกล่าวคำเพียงเท่านั้น ว่า นระผู้ประเสริฐอันชนทั้งหลายบูชาอยู่ดังนี้มิใช่หรือ. เพื่อที่จะเฉลยคำถามว่า ถึงอย่าง นั้นคนบางพวก แม้กระทำการบูชาก็มีการบูชาและสักการะเป็นต้นแก่คนบวกรวม พวก ย่อมไม่ กระทำการนอบน้อมต่อชนเหล่านั้น เพราะคนเหล่านั้นไม่ปรากฏคุณความดี. แต่สัตบุรุษ ทั้งหลายแม้บูชาพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วก็ยังกราบไหว้อยู่เช่นนั้นแล เพราะพระกิตติศัพท์ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเลื่องลือไปแล้วอย่างนี้ พระอรธกถาจารย์จึงกล่าวคำว่า นมส สติ จ ดังนี้. เพื่อที่จะแสดงว่า สัตบุรุษเมื่อจะบูชาและนมัสการก็ทำได้นอบน้อมเพียงบาง คราวเท่านั้น ที่แท้แล้ว ย่อมนอบน้อมตลอดเวลา พระอรธกถาจารย์จึงกล่าวคำว่า สทา ดังนี้.
เนตติฎีกา เนตติ.ฎี. (บาลี) 1/-/6	นมามิ	คณการมภกถาวณณนา วนเทติ นมามิ อภิตถวามิ วา.	อธิบายความในถ้อยคำเริ่มต้นคัมภีร์ บทว่า วนเท แปลว่า ข้าพเจ้าขอนอบน้อมหรือชมเชย.

ตารางที่ 53 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
เนตติ.ฎี. (บาลี) 1/-/12	นمامิ อภิตถวามิ	คนถารมภกถาวณณา อัย ปเนตถ สงเขปโต โยสส ธมมสส อธิคมเน วิชชาสมปณา เจว โหนติ จรณสมปณา จ สพพวภูทกขโต จ นียยติ ตเมว อริยานํ สกลคุณสมงคิภาวนิมิตตํ อนวเสสทุกข- นิสสรณเหตุภูตถจ อุตตมํ ปวรํ สหธิ ปริยตติธมเมเน นววิธํ โลกุตตรธมมํ ภควตาปิ สมมาปฏิบัติอาทิวินา ปุชิตํ นمامิ อภิตถวามิ วาติ.	อธิบายความในถ้อยคำเริ่มต้นคัมภีร์ ก็ในถ้อยคำเริ่มต้นพระคัมภีร์นี้มีความสังเขปดังนี้ คือ พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วย วิชาและถึงพร้อมด้วยจรรยาอันน่าสรรเสริญทั้งหลายออกจากทุกขในวัฏฏะทั้งสิ้นในเพราะ การบรรลุธรรมใด ข้าพเจ้าขอนอบน้อมหรือชมเชยพระธรรมนั้นแล คือ โลกุตตรธรรม 9 ประการ อันประเสริฐสูงสุด ที่เป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณทั้งสิ้น และเป็นเหตุสลัดออกจากความทุกข์โดยมิเหลือ พร้อมกับพระปริยัติธรรม แม้อันพระผู้มี พระภาคเจ้าทรงบูชาแล้วด้วยวิธีมีการปฏิบัติโดยชอบ เป็นต้น.
อสัมโมหวิสาลินี ชาตกอภินวฎีกา ขุ.ชา.ฎี. (บาลี) 1/-/7	นมสสิตวา	โสภิตพุทธวิสวณณา ตสส จ ปาเท นมสสิตวา ธมมสส จ อภ.ขล. กตวา สขณจ ปติมานตวา ติ อตโธ. เอวํ คาทาทเวเน สงเขปโต สกลมุข สกิตตนมุขเน รตนตตยสส ปณามํ กตวา อิทานิ ตํ ยถาธิเปเต ปโยชเน ปณามเนโต อาท “นมสสนาทีโน”ติ อาท.	อธิบายความในโสภิตพุทธวงศ์ อธิบายว่า ข้าพเจ้านับการพระบาททั้งสองข้างของพระโลกนาถพระองค์นั้น กระทำ อัญชลีต่อพระธรรม และนอบน้อมพระสงฆ์. พระอรธกถาจารย์ครั้งนั้นทาคความนอบน้อม พระรัตนตรัยโดยมุ่งสรรเสริญคำที่เป็นประธานแห่งคุณทั้งสิ้น โดยสังเขปด้วยคาถาทั้งสอง อย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะนอบน้อมพระรัตนตรัยนั้นในประโยชน์ตามที่ประสงค์แล้วจึง กล่าวคำว่า นมสนาทีโน เป็นต้น.
ขุ.ชา.ฎี. (บาลี) 3/100/49	นโม	สาธุสสิลาตถวณณา นโม เกรติ เอตถ ภาวโยเค กम्मปเท โอการาคโม. อัย ที มโน คณาทิกสส สภาโว. อถวา นโมสทโท โอการนตนิปาโต . โส จ ปจจตโถปโยเควจนนตถุจนาเสยเว อาคโต.	อธิบายความในอรรถกถาสาธุสสิลาตถก นโม ศัพท์ในคำว่า นโม เกร นี้ ลงโอการันต์ในบทกรรมใช้ประกอบในความมีความเป็น. จริงอยู่ นโม ศัพท์นี้เป็นสภาวะธรรมแห่งศัพท์มี มโนคณะ เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่งหนึ่ง มโน ศัพท์เป็นนิบาต ลงโอการันต์. อนึ่ง มโน ศัพท์นั้นมาในฐานะปฐมวาทิตติและทุติยวาทิตติ เอวจะนะเท่านั้น.
ขุ.ชา.ฎี. (บาลี) 2/106/66	นโม กโรมิ	ชนธชาตถวณณา โสทํ นโม ภควโต ติ เอตถ กิณจาปี ภควโตติ สามณญวจนเน อวเสสานปี สพเพสํ สมมาสมพุทธานํ นโม กโรมิ ติ อตโธ.	อธิบายความในอรรถกถาชั้นชาตถก ในคำว่า โสทํ นโม ภควโต นี้อธิบายว่า ข้าพเจ้าขอทำความนอบน้อมแด่ พระสัมมาสัม พุทธเจ้าทั้งหมดที่เหลือด้วยคำสามัญว่า ภควโต.

3. ฎีกาพระอภิธรรม

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎกที่ใช้ค้นคว้าในงานวิจัยนี้ คือ อภิธัมมวาทาร-อภิณวฎีกา ธัมมสังคณีมูลฎีกา วิภังคมูลฎีกา และปัญจกรรมมูลฎีกา ไม่พบการปรากฏของคำว่า “นโม” ที่เป็นเป็นคำแสดงความนอบน้อมทั่วไป พบเพียงแต่คำว่า “นโม” ในบทนมัสการพระพุทธเจ้าว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” ที่พระธัมมสังคาหกอาจารย์ตั้งไว้ทุกเล่ม ส่วนคำที่มีความหมายเดียวกันกับ นโม พบน้อยมากและเป็นข้อความที่ ซ้ำ ๆ กัน ดังตัวอย่างในตารางที่ 54

ตารางที่ 54 ตัวอย่างการปรากฏของคำว่า “นโม” คำกริยา และคำนามที่มีความหมายและสาระสำคัญเดียวกันกับ นโม ในฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
อภิธัมมปิฎก ธัมมสังคณีมูลฎีกา อภิ.ส.มุลฎีก. (บาลี) 1/6/6	ปมาณ กโรนโต นมสสิตวา ปณมนโต	<p>วิสตติกาถาวณณนา</p> <p>[6] เอวํ กรุณาปณณามุเขหิ कुณेति भक्वतो अभिธम्मगलामकुप- पवत्तनेन ज हितपप्रतिपत्तिया प्रमपणामरहत् तससेत्वा अथानि अधिपेत्तं पणामं गरोनतो आह “तसस पाते नमससित्वा”ति. भक्वतो गोमनेनैव ज धम्मसस सुवाकขათตา संगसस ज सुप्पปฏิปนन्ता तससिता โหति ตप्ปภวสस อนนถนถภาวโต तस्मा पणामरहत् तद्य ज रत्तनत्तय्य पณมนतो “सत्थम्मणजसस ँपेा जणुखलि”न्ति आह. तत्तद्य सुमा पुत्तो “सत्थेगे लोके तत्तात्तो वनत्थियो”ति संगो ज “सुप्पปฏิपन्नो ँपेा अणुखलिग्गणीयो”ति वुत्तो तस्मा “तसस पाते नमससित्वा गत्ता संगसस जणुखलि”न्ति वुत्तं. धम्मो पन्न सुवाकขათतातिकुณयुत्तो तถानुससरेण पुत्तेत्तो โหति “त्तेव धम्मं सकत्ता क्रु गत्ता उप्पนิสसาย विथेयन्ति वज्जतो कायवाजाजित्तेहि सत्थेภา पुत्तेत्तो तस्मा सत्थम्मणजसस पुत्तेत्ताติ वुत्तं.</p>	<p>อธิบายความในวิสตติกาถา</p> <p>[6] พระพุทธโฆसानจารย์ครั้งแสดงเวลาที่พระรัตนตรัยเป็นสิ่งควรแก่การ นอบน้อมอย่างยิ่งด้วยพระคุณทั้งหลายมีกรุณาและปัญญาเป็นประธาน ด้วย การยังแนวทางแห่งอภิธรรมถาของพระพุทธเจ้าให้เป็นไป และด้วยการ ปฏิบัติประโยชน์ บัดนี้เมื่อจะทำการนมัสการตามที่มุ่งหมายไว้จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอนมัสการพระบาททั้งคู่ของพระโลกนาถพระองค์นั้น. ความที่ พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วและความที่พระสงฆ์ เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นอันพระพุทโฆसानจารย์แสดงแล้วด้วยการสดุดีพระผู้มี พระภาคเจ้านั้นแล เพราะรัตนะทั้งสองที่เป็นไปแล้วอย่างนั้นไม่เป็นไปโดย ประการอื่น เพราะฉะนั้นพระพุทโฆसानจารย์ เมื่อจะนอบน้อมรัตนะทั้งสอง อันควรแก่การนอบน้อมจึงกล่าวว่า สत्थम्मจสส ๕ปเอา จणุขลิตี.</p>

ตารางที่ 54 (ต่อ)

อักษรย่อคัมภีร์ เล่ม/ข้อ/หน้า	คำสำคัญ ที่ปรากฏ	เรื่องและข้อความภาษาบาลี	คำแปลภาษาไทย
<p>อภิ.สํ.มุสฎี. (บาลี) 1/6/10</p>	<p>ปมาณ โกโรนโต นมสสิตวา ปณมนโต</p>	<p>วิสตคคาถาวณณนา [6] ตตถ ยสฺมา พุทฺโธ “สทฺเวเก โลเก ตถาคโถ วฺนฺทนีโย”ติ สงฺฆเ จ “สุปฺปฏิปนฺโน ๖เปฯ อลฺลชฺลิกฺรณีย”ติ วุตฺโต ตสฺมา “ตสฺส ปาเท นมสฺสิตวา กตฺวา สงฺฆสฺส จลฺลชฺล”นฺติ วุตฺตํ. ธมฺโม ปน สฺวากฺขาตตาทิคุณยุตฺโต ตถานุสฺสรณน ปุเชตพฺโพ โหติ “ตเมว ธมฺมํ สกฺกตฺวา ครุํ กตฺวา อุนิสฺสาย วิหเรยฺยนติ วจนฺโต กายวาจาจิตฺเตหิ สพฺพถา ปุเชตพฺโพ ตสฺมา สทฺธมฺมณฺจสฺส ปุเชตฺวาติ วุตฺตํ.</p>	<p>อธิบายความในวิสตคคาถา [6] ในการนอบน้อมพระรัตนตรัยนั้น เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าอันเทวดาและมนุษย์ ทั้งหลายกล่าวว่า พระตถาคตเจ้าเป็นผู้ควรกราบไหว้ในโลกพร้อมเทวโลก และพระสงฆ์ อันชนทั้งหลายกล่าวว่า พระสงฆ์ผู้เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ฯลฯ เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้ ฉะนั้นพระพุทธโฆสจารย์จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอ นมัสการพระบาททั้งคู่ของพระโลกนาถพระองค์นั้น แล้วทำอัญชลีต่อพระสงฆ์ผู้. ส่วน พระธรรมอันประกอบด้วยคุณมีคุณเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็น ต้นเป็นสิ่งที่ชาวพุทธควรบูชาด้วยการตามระลึกถึงเช่นนั้น คือ เป็นสิ่งที่ชาวพุทธควรบูชา ด้วยกาย วาจา ใจโดยประการทั้งปวงตามคำพูดที่ว่า ข้าพเจ้าสักการะ ทำความเคารพ อาศัยธรรมนั้นแลอยู่ เพราะเหตุนั้น พระพุทธโฆสจารย์จึงกล่าว ข้าพเจ้าขอบูชาพระ สัทธรรมของพระโลกนาถพระองค์นั้น.</p>
<p>อภิธัมมวตาร- อภิวินยฎีกา อภิ.วตารอภิวินยฎี. (บาลี) 1/-/1</p>	<p>นนามิ</p>	<p>คนถารมภกถา สาริปุตฺตํ มหาเถรํ ปรียตฺติวิสารทํ. นนามิ สนฺตฺวตฺตํ เม ครุํ คารวภาชนํ.</p>	<p>คำเริ่มต้นคัมภีร์ ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสาริปุตฺตมหาเถระ ผู้แก้วก้าในพระปริยัติ ผู้มีความประพฤติอัน สงบ ผู้เป็นครูของข้าพเจ้า ผู้เป็นดุจภาษาชนะแห่งความเคารพ.</p>

ภาคผนวก ข

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ-นามสกุล	รองศาสตราจารย์ ดร.ธีรโชติ เกิดแก้ว
ประวัติการศึกษา	ป.ธ.9 (เปรียญธรรม 9 ประโยค) พธ.บ. (ศาสนา) เกียรตินิยม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อ.ม. (ศาสนาเปรียบเทียบ) มหาวิทยาลัยมหิดล พธ.ด. (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ตำแหน่ง	อาจารย์ประจำสาขาวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ
สถานที่ติดต่อ	สาขาวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ 18/18 ถ.เทพรัตน ต.บางโหลง อ.บางพลี จ.สมุทรปราการ 10540 โทร. 02-312-6300 ต่อ 1155